

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

IMOM BUXORIY SABOQLARI

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

Jurnal O'zbekiston
Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi
Oliy attestatsiya
komissiyasining
ilmiy jurnallar
ro'yxatiga kiritilgan.

2026/2

www.bukhari.uz

№2
2026

IMOM BUXORIY SABOQLARI

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

I XALQARO ISLOM SIVILIZATSIYASI FORUMI DOIRASIDA SAMARQANDDA BO'LIB O'TGAN "IMOM BUXORIYNING "AL-JOMI' AS-SAHIH" ASARI – UMMAT KITOB" MAVZUSIDAGI I XALQARO KONFERENSIYADAN FOTO LAVHALAR

TAHRIR HAY'ATI

- Akmal SAIDOV – yuridik fanlari doktori, akademik
- Shayx Nuriddin XOLIQNAZAR – O'zbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy
- Firdavs ABDUXOLIQOV – san'atshunoslik fanlari doktori
- Davronbek MAXSUDOV – tarix fanlari doktori, professor
- Bahrom ABDUHALIMOV – tarix fanlari doktori, professor
- Baxtiyor TURAYEV – falsafa fanlari doktori, professor
- Baxtiyor KARIMOV – falsafa fanlari doktori, professor
- Ilhom SAIDOV – tarix fanlari doktori, professor
- Zohidjon ISLOMOV – filologiya fanlari doktori, professor
- Zohidullo MINAVVAROV – siyosiy fanlar doktori, professor
- Nodirjon ABDULAHATOV – tarix fanlari doktori
- O'ktambek SULTONOV – tarix fanlari doktori
- Baxtiyor ERGASHEV – tarix fanlari doktori
- Amriddin BERDIMURODOV – tarix fanlari nomzodi
- Mahmud NASRULLAYEV – tarix fanlari nomzodi, dotsent
- Sarvar ABDULLAYEV – falsafa fanlari nomzodi, dotsent
- Jamoliddin KARIMOV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
- Komiljon SHERMUXAMEDOV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
- Shahzod ISLOMOV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
- Otabek MUHAMMADIYEV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim

- Ashirbek MO'MINOV – tarix fanlari doktori, professor (L.N. Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti)
- Devin DeWeese – Indiana universiteti professori, yozuvchi (AQSH)
- So'nmez KUTLU – Anqara universiteti professori, ilohiyotchi (Turkiya)
- Ingeborg BALDAUF – Humboldt nomidagi Berlin universiteti professori (Germaniya)

IBXITM Ilmiy kengashining 2026-yil 7-maydagi 1-sonli yig'ilish qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

MUASSIS:

O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
**IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

Bosh muharrir:
Shovosil ZIYODOV

Muharrir o'rinbosarlari:
**Otabek MUHAMMADIYEV,
Sanjarbek DJUMANOV**

Musahhih:
Anvar BOBOYEV

Sahifalovchi-dizayner:
Muhammadiqbol SHUKUROV

**Azim ZOYIROV,
Rustam MAHMUDOV**
olgan suratlardan foydalanildi.

*Jurnal O'zbekiston
Respublikasi Vazirlar
Mahkamasi huzuridagi
Oliy attestatsiya
komissiyasining ilmiy
jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.*

**MAQOLADA KELITIRILGAN
MA'LUMOTLAR UCHUN
MUALLIF MAS'UL.**

Шовосил ЗИЁДОВ. Қўқон қоғози тарихидан.....2
ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Нодиржон АБДУЛАХАТОВ. Жўрабек додхоҳ ва Худоёрхон.....5

Рўзиқул АБРИЕВ. Ўзбекистонда маданий мерос обидаларини сақлаш, таъмирлаш соҳасининг шаклланиши ва ривожланиши асосий йўналишлари.....8

Бахтиёр ТУРСУНОВ. Индонезия Республикаси президенти доктор Сукарнонинг СССРга, жумладан, Ўзбекистонга илк ташрифи тафсилотлари.....13

Санжарбек ДЖУМАНОВ. Ўзбекистон ва Бирлашган Араб Амирликлари ўртасидаги кўп қиррали ҳамкорликнинг ривожланиши.....17

Гулмира ОЧИЛОВА. XX аср бошларида Туркистонда мактаблар ва уларни ислоҳ қилиш масаласининг миллий матбуотда ёритилиши.....20

Iroda TURSUNOVA. Qashqadaryo o'zbeklari oilaviy marosimlarining tarixiy-etnografik tahlili.....25

Sherqo'zi ABDULLOYEV. Yangi O'zbekistonda xorijiy tillar ta'limidagi islohotlar va ularning natijalari (Samarqand viloyati misolida).....30

Мафтуна ЖАМОЛОВА. Туркистон жадидлари: ислом динига эҳтиёж, эътиқод ва тараққиётга йўл.....34

Шахлохон АБДУГАНИЕВА. Образование почтово-телеграфной конторы в Хивинском ханстве в исторических источниках.....38

Шухрат ҲАМРОЕВ. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёт модели: шаклланиш омиллари ва тарихи.....42

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Nigora HAKIMOVA. Qiroat ilmi rivojining tarixiy bosqichlari.....46

Абдувоси ШОНАЗАРОВ. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг тарқалишида насафлик ровийларнинг ўрни.....53

Олим ДЖУРАЕВ. Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги устоз – шогирдлик ва илмий алоқалар.....58

Abdulvohid BO'RIBOYEV. Qur'oni karimda kelgan o'lichov birliklari va ularning Turon xalqlari hayotidagi ahamiyati.....62

Abdulvosid UZOQOV. Abu Bakr Gulobodiy Buxoriyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi.....66

Sunbula SHARIPOVA. XI–XII asr Turkiy didaktik tafakkurining tarixiy-madaniy genezisi: Qoraxoniylar davri va islomiy-ma'rifiy omillar.....72

Gulchexra SIDIKOVA. Abu Hanifa (r.h.) hadis ilmi bilan shug'ullanganmi?!.....75

Robiya NAJMIDDINOVA. Qur'oni karimni to'g'ri talqin qilishda oyatlarning o'zaro munosabati ilmining ahamiyati.....79

НОДИР МАНБАЛАР

Малоҳат ПЎЛАТОВА. Токи, қардошига раво кўрмас.....85

O'ktam PALVANOV, Muslima FOZILOVA. “Kitab as-savod al-a'zam” asarining dunyo kutubxonalarida saqlanayotgan nodir qo'lyozma nusxalari.....88

Yo'ldoshxon ISAYEV, Suxrob ERGASHEV, Ixtiyor QUSHSHAQOV. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining nodir manbalari tahlili.....94

Muhammadsiddiq USMONOV. Qo'lyozma kitoblarda tashib san'ati.....97

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Бехзод СОИПОВ. Бирлашган Араб амирликларининг диний бағрикенглик сиёсати ва унинг глобал барқарорликдаги роли.....99

Abduvali YO'LDASHEV. Mahmudxo'ja Behbudiyning diniy ilm va qizlar ta'lim-tarbiyasi masalasiga doir qarashlari....102

Burxon AHMEDOV. Fiqhiy hukmlar illatlarini aniqlashda aqlning roli.....106

Anvar MUSTAFOYEV. Malayziyada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari (institutsonal, iqtisodiy va ijtimoiy omillar tahlili).....110

Abdumannof KARIMOV. Iordaniyaning Yaqin Sharq mintaqasidagi diniy muammolarga munosabati va ularni hal qilishdagi ishtiroki.....115

Насруллоҳ ТЎХТАЕВ. Никоҳ тўйларида исроф ва кимўзарлик: шариат ва урф-одат мезонлари.....119

يارولين رينات بن سائيموكتش. تراث العلامة، والفهامة، ومفكر الإسلامى رضاء الدين بن فخر الدين التاتارى.....122

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ

Уйғун ҒАФУРОВ. “Ал-Ҳидоя” асаридаги ижтимоий-ҳуқуқий ғояларнинг Янги Ўзбекистондаги ислохотлар билан уйғунлиги.....124

Tursunmurod MAMATQOBILOV. Fuqarolik jamiyati taraqqiyotida jamoat tashkilotlarining o'rni.....127

Hulkar RAHMATOVA. Scientific and theoretical foundations of studying gastronomic terms from a linguocultural perspective.....131

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Dildora AXATOVA. Ibn Sinoning aqliy va G'azzoliyning qalbiy kamolot nazariyalari o'rtasidagi mustarak jihatlar...135

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Ibodulla ERGASHEV, Mansur NABIYEV. Yangi O'zbekistonda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda “Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!” g'oyasining ijtimoiy ahamiyati.....139

Jahongir PULATOV. Yangi O'zbekistonda “Uchinchi Renessans” poydevorini yaratishning ijtimoiy-ma'naviy omillari..142

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Nurbek SAFAROV. Jinoyatchilikning jamiyat hayotiga ta'siri: sabab va oqibatlar.....146

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Динда мўътадил бўлиш.....150

ҚЎҚОН ҚОҒОЗИ ТАРИХИДАН

Мазкур мақолада Қўқонда қоғоз ишлаб чиқарувчи махсус тегирмонлар, яъни қоғозжувозлар бўлгани, қоғоз ишлаб чиқариш технологияси ҳақида илмий асослар келтирилган. Шу жумладан, Қўқон қоғози ҳақида тарихчи ва соҳа мутахассисларнинг фикри ҳақида тарихий маълумотлар баён қилинган. **Таянч сўзлар:** Қўқон, Хитой, Самарқанд, Марказий Осиё, Мовароуннахр, қоғоз, саноат, сув, тегирмонлар.

This article tells about the history of antiquity of paper production in Khokand and special paper mills (kogoz juvoz) and paper production technology. Including the opinion of historians and specialists about Khokand paper, as well as historical information about the respect and veneration of paper by Islamic scholars. **Keywords:** Khokand, China, Samarkand, Central Asia, Maverennahr, paper, industry, water, mills.

В данной статье рассказывается об истории в древности производства бумаги в Коканде и особых бумажных мельницы (когоз джувоз) и о технологии производства бумаги. В том числе мнение историков и специалистов о кокандской бумаге, а также исторические сведения об уважении и почитании бумаги исламскими учеными. **Ключевые слова:** Коканд, Китай, Самарканд, Средняя Азия, Мавереннахр, бумага, промышленность, вода, мельницы.

Кириш. Сўнги йилларда халқимиз ҳаётининг барча жабҳаларида том маънода тарихий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистоннинг инсоният маданиятига қўшган ҳиссасини янада чуқурроқ билиш ва теранроқ ҳис қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Ўзбек халқининг тарихи ва маданияти бир неча минг йилликларни ўз ичига олади. Аждодлар қолдирган, асрлар давомида яратилган моддий ва маънавий мерос эса инсоният тарихининг бой ва такрорланмас қисмини ташкил қилади. Уларнинг катта қисми эса маданият соҳасида тўпланган бойликдир.

Биргина Самарқандда қоғоз ишлаб-чиқариш ҳозирги кунга қадар ҳам давом этиб келмоқда. Самарқанднинг “Кониғил” қишлоғида ишлаб чиқарилган қоғоз хорижлик меҳмонлар эътиборини жалб этиб келмоқда. Самарқанд ҳунармандлари ўзининг қадимий қоғози шухратини янгидан тиклаш мақсадида илмий изланишлар олиб бориб, қадимий хомашёдан шу ернинг ўзида турли совғабоп буюмлар тайёрламоқда.

Мана шу залворли ишлар силсиласида ғоят қадимий ва бой тарихимиз, бетакрор миллий ва диний қадриятларимизни тиклаш, башариятга улкан илмий-маънавий мерос қолдирган буюк алломаларимиз фаолияти тафсилотлари ва асарларини халққа етказиш борасидаги саъй-ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. Марказий Осиёда қоғоз пайдо бўлишининг аниқ санаси, қоғоз ишлаб чиқаришнинг дастлабки босқичи ва ривожланиш йўллари ҳалигача узил-кесил таърифлаб берилган эмас. Бу ҳақдаги тадқиқотлар оз ва муайян аниқ тарихий манбаларга суянмаган. Бир сўз билан айтганда Мовароуннахр қоғоз тарихи ҳозирга қадар етарли ўрганилмай қолмоқда. Қоғоз тарихи ва ишлаб чиқариш технологиясини махсус ўрганган Н.Н.Ҳабибуллаевнинг ёзишича, “қоғоз ишлаб чиқаришнинг Ўрта Осиё-

да вужудга келиши масаласи ҳамон аниқланган эмас. Бу соҳадаги тадқиқотчилар фикри бир-бирига яқин келмайди, мазкур масала ҳали қайта-қайта синчиклаб ўрганилиши зарур” [8: 6].

Шарқшунос, А.А.Семёнов қоғоз тарихига бағишланган махсус илмий ишида Самарқанд ва унинг атрофларида араб истилосидан анча муддат аввал қоғоз ишлаб чиқарилган ва бу шаҳарда қадимдан юқори сифатли қоғозсозлик маркази бўлган, деб илмий фараз билдирган. Жумладан у бундай ёзади: «...Самарқанд азалдан ипақдан ажойиб қоғоз билан ишлаш бўйича машҳур бўлган. Самарқанд қоғоз фабрикалари 650-651 йиллардаёқ – араблар Хуросон ва Ўрта Осиёни босиб олишга киришган дастлабки босқичдаёқ маълум бўлган... Афтидан, Араб халифалиги, сўнгра эса бутун Оврўпо бўйича қоғоз ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши Самарқанд қоғозчилигини ўзлаштириш орқали юзага келган. Ҳар ҳолда, Самарқанд қоғозининг юксак сифати унга шухрат келтирди, кейинги асрларда ҳам бу иш юксак даражада амалга ошириб келинган. X асрга оид форс манбаси берган маълумотга кўра, Самарқанд қоғози дунёнинг турли мамлакатларига олиб кетиларди. XI асрда эса форс шоирлари, афтидан, ўша вақтда машҳур бўлган Самарқанд қоғоз устахоналарини ўз шеърларида юксак таърифлаганлар» [6:3].

Хитой тарихнавислигида II асрда Шинжон (Шарқий Туркистон)га қоғоз кириб келгани ва V асрдаёқ Туркистон халқлари орасида қоғоз кенг маълум эди, деган фикр етакчи бўлиб қолмоқда [9:1-20; 5]. VII-VIII аср бошларида Самарқанд ва Бухорода [3:7-12] қоғоз бозори бўлиб, унда нафақат Хитойдан келтирилган, балки, шу ерда ишланган қоғоз ҳам савдога чиқарилган.

Сўғдлар томонидан хитой қоғоз ишлаб чиқариш усули тўғридан тўғри ўзлаштирилгани ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Бу ўзлаштириш, бир томондан, халқлар ўртасидаги тарихий-маданий алоқалар дои-

раси орқали амалга оширилганини тасдиқласа, иккинчи томондан, Самарқанд [1] ва Бухорода қоғоз ишлатилиши анъанасининг ниҳоят узоқ тарихга эга эканини билдиради. Қолаверса, Туркистон халқларининг қоғоз ишлаб чиқариш технологияси Хитой технологиясининг ё айнан ўзи каби, ёки шу усулнинг бироз такомиллашган кўринишида бўлган.

Марказий Осиё усталари қоғоз ишлаб чиқаришнинг хитойча усулини қўллаб, уни ривожлантириб келгани ҳақида рус сайёҳи, Ўрта ва Марказий Осиё бўйича тадқиқотчи А.П.Федченко ёзиб қолдирган маълумотлар жуда қизиқарлидир. А.П.Федченко XIX асрнинг сўнгги чорагида Қўқонда бўлиб (1871 й.), шаҳарнинг Мўйи Муборак дарвозасидан ташқарига чиқишда қурилган қоғоз устахоналарини кўрган. Олган таассуротларини у шундай ёзади: “Мен тасодифан қоғоз ишлаб чиқаришнинг хитойча усули билан танишдим. Қўқонда Обжувозни (қоғоз масаллигини майдалаш, эзиш учун фойдаланилган сув тегирмон) кўрар эканман, унинг хитойда қоғоз тайёрлаш билан айнан ўхшашлиги мени ҳайратга солди” [7:50]. А.П.Федченконинг бу кузатувини изоҳлар экан, профессор А.А.Семёнов шундай дейди: “...Бу ишлаб чиқариш ўз илдизлари билан исломга қадар хитойликлар усулига бориб тақалади. Лекин у сўнгги даврларгача қоғоз тайёрлашнинг хитой усули хусусиятларини сақлаб келган... Шу сабабли ажабланарли ери йўқки, Марказий Осиё усталари қоғоз ишлаб чиқаришда Хитой анъаналари ва кўникма шакллари сақлаб авайладилар. Қўлда бажариладиган ишларнинг ибтидоий ва қадимий усулларида катъи назар улар қоғоз сифатини шу қадар юксак даражага олиб чиқдиларки, ҳатто ҳозирги фабрика қоғоз ишлаб чиқариши бу сифат талабига жавоб бера олмайди. Қоғоз ишлаб чиқариш усули ва кўникмалари юз йиллар давомида авлоддан авлодга ўтиб, хунармандларнинг оилавий тирикчилик воситаси бўлиб келган. Ҳақ гапни айтадиган бўлсак, Қўқон усталари энг қадимий технологиянинг айрим жиҳатларини унутган. Лекин қоғоз бўтқасига ишлов бериш, ундан қоғоз варақлари олиш йўллари ўзгаришсиз қолаверган” [7:15].

XVIII аср бошларида Қўқонда дастлабки қоғоз устахоналари пайдо бўлган [2:10-12]. Уларни Самарқанддан босқинлар туфайли қочиб келиб жойлашган хунармандлар ташкил қилган эди. XVIII аср охирида Самарқанд ва Бухорода қоғоз ишлаб чиқариш тушкунликка учрагач, Марказий Осиёда унинг маркази Қўқон бўлиб қолди. XIX аср давомида ва XX асрнинг бошларида Қўқон Туркистон ўлкасининг ҳамма жойларига қоғоз етказиб берар, Қўқон қоғози чет элларга ҳам чиқарилар эди. Бу ҳақда А.А.Семёнов бундай деб ёзади: “Самарқанд ва Бухоро сингари қадимги марказларда қоғоз ишлаб чиқариш мутлақо тўхтаб қолганидан сўнг Хитойдан Орол денгизигача собиқ рус Туркистонининг барча марказларини қоғоз билан таъминлашда Қўқон яқка ҳокимлик қила бошлади. (Қўқон

қоғози Қашқарга, ҳатто Шимолий Афғонистонга ҳам олиб чиқилган)” [7:15].

Марказий Осиё Россия империяси томонидан истило қилинган, бу ерда қоғоз ишлаб чиқариш қисман тўхтатиб қўйилди. Марказий Осиёда қоғоз Бухородан ташқари, Самарқанд, Қўқон шаҳарларида ва уларнинг теварак-атрофида жойлашган қишлоқларда ҳам ишлаб чиқарилган. Венгер сайёҳчи олими Ҳерман Вамбери Бухорода тайёрланган қоғоз ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бухорода тайёрланган ёзув қоғозларининг шухрати нафақат Туркистонга, балки кўшни давлатларга ҳам таралгандир. Бу қоғозлар ипакдан тайёрланган бўлиб, силлиқлиги ҳамда нозиклиги билан араб ёзуви учун жуда қулай бўлган” [10].

Қўқонлик олимларнинг айтишича, қоғоз тегирмонлари аввал Ўрда яқинидаги Мўйи Муборак маҳалласидан оқиб ўтган сой бўйида бўлган. Ўрда саройи қуриб бўлингач, Худоёрхон уста Абдулладан сарой неча йил туради, деб сўраган экан. Уста: “Мўйи Муборакдаги обжувоз тўқмоқларининг зарби ерни сезилмас даражада қимирлатади. Агар обжувозлар шовқини бўлмаса, сарой биноси асрлар давомида туради”, дейди. Шундан сўнг Хон фармони билан барча қоғоз устахоналари шаҳар ташқарисидаги қишлоқларга кўчирилади [4:7-12].

Китобатчиликда қоғознинг ишлатилиши билан араб ёзувининг барча безак ва зеб ҳамда нақш учун қўллаш имкониятларини тўла-тўқис ишга солиш мумкин бўлди. Натижада, Марказий Осиё заминидан қўлёзмаларни ўзига хос безаш санъати эстетик қоидалари тизими, китоб кўчириш, уни китобхоналарда усталар жамоаси меҳнати орқали кўпайтириш бўйича бутун бир усул ва услублар мажмуаси юзага келди. Буларнинг барчасига асосий сабаб китобатчиликда қўлланган қоғознинг табиий хусусиятлари эди. Қоғознинг таркибий тузилиши, унинг юқа варақланган шакли, текис юзаси ёзув жараёни учун ва матнни ўқиш учун, зарур ахборотни акс ёзма равишда сақлаш учун, қолаверса уни замон ва макон оша узатиш учун шу қадар қулайлик туғдирдики, бунинг аҳамиятини бир сўз билан ифодалаш қийин.

Қоғоз ишлаб чиқариш пайдо бўлишининг китобат ишидаги, қолаверса, яна ҳам кенгроқ маънода, Марказий Осиё халқлари маданий юксалишидаги беқиёс ролини баҳолаш жуда қийин. Ёзув учун қулай, чармга нисбатан арзон, лекин чидамлилиқда ундан қолишмайдиган қоғознинг ишлаб чиқарилиши қўлёзма китоблар кўчириш, китоб ҳолига келтириш, нусхалар кўпайтириш, сақлаш – буларнинг барчаси жамиятда китобларнинг кенг тарқалишига олиб келди. Қоғоз ишлаб чиқаришнинг такомиллашуви ўз-ўзидан босма усулда китоб тайёрлаш учун дастлабки асослардан бири бўлди. Оқибатда айнан қоғоз мусулмон маданиятининг чўққига кўтарилишига хизмат қилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Қўқон қоғозини ишлаб чиқаришни ҳозирги кунда қайта жонлан-

тириш лозим. Самарқанднинг “Кониғил” қишлоғида ишлаб чиқарилган қоғозлар хорижлик меҳмонлар эътиборини жалб этгани каби Қўқонда ҳам ҳунар-

мандлар томонидан ишлаб чиқарилган қадимий қоғози шухратини қайтадан тиклаш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асророва Л.К. Самарқанд қоғози тарихидан. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази. 09/09/2020 <https://www.bukhari.uz/?p=11913>.
2. Begmatov Kh. Kokand papermaking produced during the Kokand khanate in historical research // American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. Volume 33, | February – 2025.
3. Джураев Х. Қадимда Бухорода қоғоз ишлаб чиқариш тарихи // Образование и инновационные исследования. – 2023, № 11.
4. Ёўлдашева М. Қўқон қоғозлари // “Oriental Art and Culture” scientific-methodical journal – Issue 7 / 2021.
5. Кукушкин К.В. Интересная книга по истории китайской культуры // Вестник истории мировой культуры. – М.: БСЭ, 1957, № 2.
6. Семенов А.А. О среднеазиатской бумаге (Сорта среднеазиатской бумаги, ее производство и способы окраски). – Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР. – Душанбе, 1963, №1(32).
7. Федченко А.П. Обиджуаз – писчебумажная фабрика в Коканде. – В кн.: “Русский Туркестан”, вып. II. – М., 1972. Шу муаллиф: Путешествие в Туркестан. Вып. 7. Т. I, ч. II. О Кокандском ханстве. СПб. – М., 1875. – С. 50.; Ўша ерда. – Б. 15.
8. Хабибуллаев Н.Н. Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи. Феодализм даври. – Т.: Фан, 1992.
9. Чжоу И-Лян. Бумага и книгопечатание – великий вклад Китая в мировую цивилизацию. – В кн.: О научно-технических изобретениях и о деятелях науки и техники в Китае. Сб статей под ред. Ли Гуан-би и Цзинь Цзюнь-Юя. Издательство Сань лян шудянь. – Пекин, 1955. – С. 1-20 (на китайском языке).
10. Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Т.: Фафур Фулом. 1990.

Нодиржон АБДУЛАХАТОВ

Фарғона вилояти педагогик маҳорат маркази
профессори, тарих фанлари доктори

ЖЎРАБЕК ДОДХОҲ ВА ХУДОЁРХОН

Мазкур мақолада XIX аср иккинчи ярмида Туркистонда юз берган мураккаб сиёсий жараёнлар доирасида Жўрабек додхоҳ ва Қўқон хони Худоёрхон ўртасидаги муносабатлар таҳлил қилинган. Турли манбаларда ушбу муносабатларга нисбатан қарама-қарши талқинлар мавжудлиги кўрсатилиб, уларнинг илмий таҳлили амалга оширилган. Шунингдек, Жўрабек додхоҳ шахсиятидаги зиддиятли жиҳатлар ва унинг тарихий ўрни очиқ берилган. **Таянч сўзлар:** Жўрабек додхоҳ, Худоёрхон, Қўқон хонлиги, Кауфман, Туркистон, мустамлакачилик, жади́дчилик.

This article analyzes the relations between Jurabek Dodkhoh and the Kokand Khan Khudoyarkhan within the context of the complex political processes that took place in Turkestan in the second half of the 19th century. It is shown that various sources present contradictory interpretations of these relations, and a scholarly analysis of them is carried out. The article also reveals the contradictory aspects of Jurabek Dodkhoh's personality and determines his historical role. **Keywords:** Jurabek Dodkhoh, Khudoyarkhan, Kokand Khanate, Kaufman, Turkestan, colonialism, jadidism.

В данной статье анализируются отношения между Джурабеком додхохом и Кокандским ханом Худоярханом в контексте сложных политических процессов, происходивших в Туркестане во второй половине XIX века. Показано, что в различных источниках существуют противоречивые трактовки этих отношений, и проводится их научный анализ. Также раскрываются противоречивые аспекты личности Джурабека додхоха и определяется его историческое место. **Ключевые слова:** Джурабек додхох, Худоярхан, Кокандское ханство, Кауфман, Туркестан, колониализм, джади́дизм.

Кириш. 2022 йилда “Kun.uz” таҳририяти Жўрабек додхоҳ тўғрисида кўрсатув намойиш этди. Уч ҳафта давомида, яъни 13 декабрга қадар мазкур кўрсатувни 153 минг 689 киши томоша қилган. Ушбу кўрсатувни тайёрлаган журналист Бобур Акмаловга қўплар миннатдорчилик билдирган. Бироқ кўрсатувни томоша қилганларнинг баъзилари Жўрабекни хоин сифатида эътироф этди. Айримлар ҳатто “Жўрабекни муллалар ўлдирган. Чунки у деярли динсиз ва секуляр одам эди”, деб ёзса, яна кимлардир “Жўрабек мақташга аригулик иш қилмаган экан. Хоин бўлган экан”, “Ким томондан ўлдирилган бўлса ҳам хоинлар хор бўлган ҳолда ўлим топади”, деган сўзларни ўз саҳифаларида ёзиб қолдирган. Чунки улар кўрсатувдаги келтирилган маълумотлар уларни шундай фикрлашга олиб келган кўринади. Бинобарин, журналист Бобур Акмалов ҳавола этган маълумотларда ана шундай фикрлар мавжуд эди. Биз бунинг учун кўрсатув муаллифини танқид қилмоқчи эмасмиз. Зеро, халқимизда “Мулла билганини ўқийди” деган ибора ҳозир пайдо бўлмаган. Бироқ битта кўрсатув туфайли шарафли инсонлар номи бадном бўлиб қолиши жуда ачинарли ҳолатдир.

Алихонтўра Соғуний “Туркистон қайғуси” асарида “Кофирлик ёмонми, билмаслик ва тушунмаслик ёмонми? Бу саволга дунёнинг энг улуғлари пайғамбарлардан бошлаб, барча билимлик донишмандлар: “Билмаслик ва тушунмаслик куфрдан ҳам ёмонроқ”, деб жавоб беришдурлар. Чунки ўз замонида тушунмаган мусулмонлар шариат олдида ислом асосларини билмаган бўладилар”, деб ёзган эди. Алихонтўра Соғунийнинг ушбу сўзларини келтиришимиздан муддао шудирки, асл тарихни билмай туриб ўтган шахсларга нисбатан ҳақоратомуз сўзларни айтиш инсоний фази-

латлардан эмасдир. Афсуски, бу масаланинг фақат бир томони холос. Ушбу мақолада ҳам буюк саркарда генерал Жўрабекнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритиб бериш борасидаги уринишлардан биридир.

“Туркистон фожиалари у қадар қоришиқ, у қадар аралаш-қуралашдурки, ҳеч нарсага ўхшатиб бўлмайди. Зеро, мисли тарихда кўрилмагандур. Шунинг учун уни танзим ва тансиқ (тартиблаш) этиш, маржон каби бир ипга чизгандек шода-шода қилиб сатрларга жойлаштириш, саҳифалар тизимини қилиш осон эмасдур. Чунки улуғ Туркистонда пайдо бўлган қоришиқ ҳодисалар, ҳодисалар устига туғилган ҳодисаларимиз баманзилаи шулки, чекалари кўринмайдурғон баҳри муҳитни чуқурлиғига ва канорасига (чеккасига) етиб бўлмағон шўр дарёнинг ўзгинасидур”, деб ёзган эди тарихчи Мусо Туркистон “Улуғ Туркистон фожиаси” номли асарида. Дарҳақиқат, ушбу фожиалар ичида шу кунга қадар ҳали ечимини топмаган ва жумбоқли воқеалардан бири бу Жўрабек додхоҳ ва Худоёрхон ўртасидаги муносабатлардир.

1870 йили 14 августда Шаҳрисабз ва Кито́б бекликлари Россия империяси қўшинлари томонидан босиб олинганидан кейин Жўрабек Бобобек билан бирга Қўқон хонлиги орқали Қашқарга қочишга уринади, лекин Худоёрхон томонидан тутиб олиниб, Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфманга топширилади. Жўрабек додхоҳнинг Фарғонага келиши билан боғлиқ воқеалар тафсилоти Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандийнинг “Тарихи жаҳонномаи”, Муҳаммад Солиххоннинг “Тарихи жадидаи Тошканд”, Мухйи Хўқандийнинг “Тарихи Мухйи Хўқандий” асарларида зикр қилинади [2:147]. Бироқ баъзи ёзма манбалардаги маълумотларда Жўрабек Худоёрхон томонидан қўлга

олиниб, Россия ҳукуматига топширилгани айтилса, бошқаларида Жўрабек ва Бобобек Худоёрхондан Тошкентга боришлари учун воситачи бўлишни илтимос қилгани таъкидланади.

Швед сайёҳи Свен-Гединнинг китобида Қўқон хони Худоёрхон билан Жўрабек муносабатлари хусусида бошқа манбаларда учрамайдиган муҳим тафсилотлар, ўзига хос талқинлар мавжуд. Худоёрхон Жўрабекка қай тариқа фириб бергани ва ўз валинеъмати фон Кауфманга уни не алфозда “тухфа” қилгани манзараси айниқса жонли ва ишонарли тасвирланган. Свен-Гедин Жўрабекнинг ўз оғзидан эшитганларига асосланиб ёзишича: “Дўсти Бобобек билан биргаликда тоғтошлар орасида узоқ вақт бошпанасиз кезган Жўрабек пировардида Худоёрхондан саховат ва кўмак ахтариб Қўқонга келади. Лекин Хон Жўрабекка нисбатан хиёнаткорлик йўлини тутди: уни ҳибсга олдириб, оёққўлларига кишан солдириб, бекнинг душмани бўлмиш фон Кауфман ҳузурига жўнатади. Фон Кауфман Жўрабекни очиқ чехра билан кутиб олади-ю, бироқ асирликда сақлайди” [7:82-83].

Бу ҳақда адабиётшунос олим Шариф Юсупов шундай ёзади: “Инсон хусусида гап борганида унинг тез-тез хатоларга йўл қўйиб туришини ҳисобга олиб: “Хом сут эмган бандада”, дейдилар. Жўрабек ҳам турлитуман инсоний қусурлардан холи бўлмаган. Чунончи, фон Кауфман Жўрабекка унинг асл душмани генерал-губернаторлик маъмурлари, мустамлака генераллари эмас, балки у ҳокимлик қилган бекликка чор қўшинини чақириб, енгилишга мажбур этган Бухоро амири, нажот сўраб келганида ёрдам қўлини чўзиш ўрнига кишанбанд қилиб Тошкентга жўнатган Қўқон хони эканини ўта айёрлик билан исботлаб бергач, гангиб қолган Китоб беги жуда қийинчилик билан, аста-секин унинг топшириқларини бажаришга кўникади.

Қизиги шундаки, Қўқон хонлигининг бир неча шахарларини босиб олишда фаол иштирок этган, бу иши учун Россия империясининг мукофотларини олган Жўрабек 1875 йилга келиб, Хўжанд дарвозаси олдидаги Худоёрхон билан учрашувда унинг ўз юртини босқинчиларга оёқ ости қилиб қўйганидан дарғазаб эканини яшира олмайди. “Россия давлатига яхши хизмат қилгани ва тинчу хотиржам юргани учун” 1901 йилда генерал-майор унвонига сазовор бўлган Жўрабек ўша ойларнинг ўзида мустамлака маъмуриятига асло ёқмайдиган фаолиятини авж олдириб юборади, яъни жадидларнинг машхур “Таржимон” газетасининг жонкуяр тарғиботчисига айланади, янги усул мактаблари фаолияти билан қизиқиб, уларга ёрдам бера бошлайди, жадидлар раҳнамоси Исмоилбек Гаспирали Тошкентга келганида у билан учрашиб, суҳбатлар қуради. Натижада, генераллик унвони берилганидан бир неча ой ўтмаёқ Сирдарё вилоят губернатори Россия ички ишлар вазирлигига махфий чақув хати йўллаб, Жўрабекнинг мустамлака маъмурияти учун номатлуб

ишларидан пойтахтни воқиф этади. Жўрабек фаолиятида бундай зиддиятли жиҳатлар анчагина бўлиб, уларнинг сабабларини аниқлаш, ҳар бирига илмий ҳалоллик билан баҳо бериш зарур. Шуниси ҳам борки, Жўрабек чор мустамлакасининг октябр тўнтаришигача бўлган босқичида маҳаллий зиёлилар орасида ўхшаши деярли учрамайдиган, жаҳоний обрў касб этган забардаст сиймодир” [6:28].

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Сатторхон, Сайидрасул домла, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа, генерал Жўрабек сингари бир неча оқил зиёлилар Зокиржон Фурқат билан биргаликда янгича маърифатпарварлик йўналишига асос солган ва Туркистон халқини шу йўл билан мустақилликка эриштириш учун бутун умрини бағишлаган. Аммо бу зиёлиларнинг аксар қисми юқори табақага мансуб бўлгани сабабли шўролар мафкураси ҳукмронлиги даврида тирноқ орасидан кир қидириб, улар кўп марталаб ёмонотлиқ қилинган, уларга “чоризмнинг содиқ малайлари”, “хоинлар” деган бутунлай асоссиз тавки лаънат илинган эди.

Жўрабек ва Бобобекнинг фон Кауфман ҳузурига қай алфозда жўнатилгани хусусида ўша даврнинг кўплаб маҳаллий муаррихлар, амалдорлар, мустамлака маъмурлари ва ҳатто чет эллик баъзи муаллифлар уларнинг мажбуран топширилгани хусусидаги фикрни тасдиқлайди. Южин Скайлер Худоёрхонни Жўрабекни тутиб беришида хонинг Жўрабекка нисбатан эски адовати сабаб бўлганини таъкидлайди: “У (Жўрабек) ва Бобобек Қўқон томонга қочди, аммо Худоёрхон томонидан тутиб берилди. Сабаби ўз вақтида Худоёрхон Амир Насруллога ўзининг ташвишлари ва сургун қилиниши ҳақидаги гапларни айтганида, Жўрабек унинг устидан кулиб, “қари кампир” деб масҳара қилганидан, унга нисбатан эски алами бор эди. Улар тутқун сифатида Тошкентга келтирилиб, бир муддат назорат остида яшашди” [4:60].

Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий “Тарихи жаҳонномаи” асарида Худоёрхон ва Жўрабек ўртасида юз берган мазкур воқеалар бутунлай бошқача талқин асосида берилган: “Шаҳрисабз волииси Бобобек ўз акалари ва ноиби Жўрабек додхоҳ ҳамда хизматкорлари билан анча муддат сарсону саргардон бўлиб, Фарғона чегарасига яқинлашди. Бунинг Худоёрхонга маълум қилдилар. Жаноби Худоёрхон ўз амирлари билан машварат қилди. Хоннинг укаси Султон Муродбек, умаро ва вузаронинг аксарияти бирлашиб дедиларки: Агарда биз Шаҳрисабз волиисини Фарғона саройида қабул қилсак Бухоро амири Ўрусияни бизга қарши қайрайди ва ўруслар биздан волий (Бобобек)ни талаб қилади. Агар уни ўрусларга берсак, шарманда бўламиз, агар ўрусларнинг хоҳишини рад қилсак, бу билан аҳду паймонини бузиб, уларга баҳона ва сабаб топиб берган бўламиз. Бунинг чораси шуки, Шаҳрисабз волиисига сафар зарурияти ва лозимотини тахтлаб, аввал уни

меҳмон қилиб, кейин Қошғарга жўнатсак. Бу савобли фикр қабул бўлди. Саройнинг бир ишончли мулозимини узру маъни ила зиёфат ва меҳмондорчиликка даъват қилиш учун Бобобек олдида юбордилар. Мазкур маъмур Шаҳрисабз волийсининг олдида келиб, аҳволни тушунтирди ва ҳамма нақдини бериб айтдики, “Фарғона ҳокими сиздан узр сўраб ўз мулкида бир неча кун меҳмон бўлишингизни хоҳлайди ва кейинроқ Қошғарга борсангиз, сизни чегарагача кузатиб қўймоқни зиммамизга оламыз”. Шаҳрисабз волийси (Бобобек) унга жавоб бердики: “Биз Қошғар сафарини хоҳламаганмиз. Биз Шаҳрисабздан бу томонга Бухоро амири зулмидан қочиб келдик. Бухоро амири бизнинг кўп улуғларимизни ўлдирди. Бизнинг ўртамызда кўхна адоват бор. Биз Самарқанд жиниरोлининг олдида бориб таслим бўлмадик, чунки у Бухоро амирининг ўнг қўлидур. Агарда унга таслим бўлганимизда эди, эҳтимол, жиниrol амирдан пора олиб, ўзини Туркистон сипоҳсолари Кауфманга яхши кўрсатиш учун бизни Бухоро амирига топширган булур эрди. Агарда Фарғона хонининг (Худоёрхон) ўзи бизни авлодимиз ила Кауфман ҳузурига юборса маъқул эрди. Самарқанд жинироли ва бошқаларнинг воситасисиз ўзимиз Туркистон сипоҳсолари Кауфманга таслим бўламиз. Бизнинг мақсадимиз шу, чунки Русия давлати буюкдур ва уларнинг қонун ва низомларида асирлар ва таслим бўлган кишиларни ўлдириш қондаси йўқдур. Буни биз кўп мўътабар кишилардан эшитганмиз.

Кўп жойларнинг ва вилоятларнинг ҳокимлари, масалан, тоторлар, черкаслар ва бошқа ғайридинлар ўрусларга асир тушганда, уларни ўлдирмасдан тарбия қилган. Бинобарин, биз сафар саргардонлигидан кўра, яхшиси, Тошкандга бориб, ўрусларга таслим бўламиз, агар ҳазрати Фарғона хони бизларни ўз элчиси билан Тошкандга жўнатса, ундан рози ва хушнуд бўлардик”.

Мазкур маъмур бу сўзларни Шаҳрисабз волийсидан эшитиб, хон ҳазратлари олдида келиб, ҳаммасини арз қилди. Хон жаноблари волий илтимосини қабул айлаб, йўл эҳтиёжи ва харажатини хазинадан бериб юборди. Шаҳрисабз волийси Бобобек парвоначи Ҳакимбий ўғлини баъзи шахсий мулозимлари ва ноиби Жўрабек додхоҳ Қаландар эшикоғоси ўғли билан бирга Хўқанддан яна бир элчи қўшиб, Тошкандга жўнатдилар” [1:136-137].

Маҳаллий ва хорижлик тадқиқотчиларни Худоёрхон билан Жўрабек ўртасидаги муносабатларига доир қарашлари қанчалик ҳақиқатга яқин эканлиги жиддий тадқиқотларни талаб этади. Бироқ Жўрабек ва Бобобекларни 1875 йилда Россия қўшинлари таркибида Қўқон хонлигига қарши юришларда иштирок этишларида Худоёрхонга нисбатан нафрати сабаб бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Исоҳокхон Иброт “Фарғона тарихи” асарида бу ҳақда шундай ёзади: “Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом қилиб дедики: “Ас-

салому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, эмди сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, эмди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб келганда бизни яқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, оч ҳам қолмадук алҳамдулиллоҳ ҳукуматдамыз! Давлат Русия бизга шафқат қилди. Сиз биз мусулмонларга паноҳ бермадингиз ҳам. Шафқат қилмадингиз. Мана ўзунгиз ҳам келдингиз”, деганда хон ғайратга кириб: “Сан қандоғ муртадсан?” деди. Ул айтибдурки: “Муртад деб сани айтадур, юртингни поймол қилиб, ғариб ғураболарни аёғ ости қилдинг!” деганда хон қилич суғуруб ҳавола қилганда, ул ҳам қилич оллуб ҳавола қилганда “Ҳай-ҳай бу бошларингиздаги ишларга машғул бўлунглар”, деб ҳам қазоқ аскарлар хонни муҳофазат қилиб, аробани юргазуб, Хўжандга кирди” [3:145-146].

Одатда “муртад” сўзи ўз маслагидан, диндан қайтган, хоним кимсага нисбатан ишлатилган. Худоёрхоннинг Жўрабек додхоҳга нисбатан муртад сўзини ноўрин ишлатилиши Жўрабекка ғоят оғир ботган. Чунки Жўрабек Худоёрхонга ҳам таъна, ҳам ачиниш билан маломат қилган эди. Бу ҳақда Шариф Юсупов шундай ёзади: “Худоёрхон Қўқон тахтини тарк этгунига қадар чор армиясининг зобити сифатида генерал фон Кауфман топшириқларини бажарган, хонликдаги баъзи шаҳарларни босиб олишда мустамлакачилар қаторида бўлган Жўрабек тахтдан айрилиб, Хўжанд дарвозасига яқинлашган хонга рўбарў келаркан, унинг ўтмишдаги нобакор хатти-ҳаракати учун баъзи аччиқ сўзларни айтиб, Худоёрхондан “қандай муртадсан?” деган сўкиш эшитганида унга жавобан: “Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни оёғ ости қилдинг!” дея анча замонлардан буён қалбини кемириб ётган оғир дардни тўкиб солади. Бинобарин, Жўрабек чор армияси таркибида хонлик ерларини босиб олишда иштирок этганидан сўнгсиз изтироб чекгани маълум бўлади” [6:44].

2021 йилнинг 8 май куни Мақбулаҳоним (Мақбулаҳон (1923-1997) шахзода Фансуруллоҳбекнинг набираси Ҳумоюнхон бегимнинг иккинчи қизи бўлиб, у 1923 йи-ли Тошкент шахрининг Лангар маҳалласида Шаҳобиддинхон махсум ва Ҳумоюнхон бегим оиласида туғилган. Мақбулаҳон 1933 йилдан бери ота-онаси билан Хитойнинг Фулжа шахрида тижорат билан шуғулланиб келаётган Усмонали ўғли Бурҳоналига никоҳ қилинган эди. Уларнинг никоҳидан етти нафар ўғил ва тўрт нафар қиз туғилган. Ўғиллар: Султонали 1940 йил, Талғатали 1943 йил, Жавдатали 1950 йил, Шавкатали 1952 йил, Рашодали 1954 йил, Ҳусанали 1960 йил, Дилшодали 1962 йилда туғилган. Қизлар: Мукаррамхон 1947 йил, Муфаррахон 1957 йил, Муяссархон 1958 йил ва Муқаддамхон 1964 йилда дунёга келган)нинг фарзанди Тошкент шахрида истиқомат қилувчи Талғатли ҳожи Бурҳонали ўғли билан унинг хонадонидан қилган суҳбатимиз чоғида “Тарихдан парчалар” деб номланган ма-

шинка босма 70 бетдан иборат қўлёзмани топширди. Қўлёзманинг 14 - бетида “мазкур парчани тўпловчи Маҳмудбек Хайдарбек ўғли”, деб кўрсатилган. Демак ушбу қўлёзма муаллифи Жўрабек додхоҳнинг жияни Маҳмудбек Хайдаровга тегишли бўлган. Унга кўра, қўлёзма 1980 йилда ёзилган.

Шу сабабдан ушбу қўлёзмадан фойдаланишда “Тарихдан парчалар” қўлёзмаси муаллифи келтирган маълумотга кўра, деб ёзиш маъқул кўрилди. Ушбу қўлёзма муаллифининг ёзишича, Худоёрхонни подшо маъмурлари оиласи билан сургун қилганидан сўнг Жўрабек подшоҳликдан илтимос қилиб, Худоёрхоннинг тирик қолган оилаларини сургундан топтириб олиб келиб, Худоёрхоннинг ўғли Фансуроллохбекка кизи Тўра ойимни, Худоёрхоннинг набираси Амирсайдбекка жияни Хожалойни турмушга узатиб, уларни куёв қилган ва ҳовли, ер-сув билан таъминлашда ёрдам берган [5:11].

Эътибор берилса, Жўрабек Худоёрхонга бўлган адоватини унутган. Акс ҳолда у ўч олишни кечиктирмасдан қулай фурсат бўлиши билан интиқом олишга қўл урган бўлар эди. Жўрабек додхоҳ шариат илмини пухта эгаллаган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин од-

дий кишилардан фарқланадиган ажойиб хислат соҳиби эди. Яъни иқтидор аҳлининг шафқатлари белгиси саналмиш афв этиш фазилати Жўрабекда мужассам эди. Кўпни кўрган улуғларимиз “Ёмонлик қилган кишидан ўч олиш қўлдан келса ҳам, унинг қилган ёмонлигини кечириш эзгу хулқларнинг кўркемидир”, деганларидек Жўрабек ҳам ўзини гўзал хулқини Худоёрхон авлодларига қилган яхшилиги мисолида намоён эта олди. Архив маълумотларига кўра, кейинчалик Жўрабек Худоёрхон авлодларига ёрдам берган, уларни қўллаб-қувватлаган. Бу эса унинг шахсиятидаги олийжаноблик ва кечиримлилик фазилатларини намоён этади.

Жўрабек додхоҳ ва Худоёрхон ўртасидаги муносабатлар Туркистон тарихидаги энг мураккаб ва баҳсли масалалардан бири ҳисобланади. Манбалардаги турлича талқинлар бу воқеанинг бирёқлама эмаслигини кўрсатади. Жўрабек додхоҳ шахсияти эса ўзида бир вақтнинг ўзида ҳам мустамлака тизимида иштирок этган, ҳам унга нисбатан танқидий муносабатда бўлган, ҳамда маърифатпарварлик ғояларини қўллаб-қувватлаган мураккаб тарихий образ сифатида намоён бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. Тарихи жаҳонномаи//Форс тилидан Ш.Воҳидов таржимаси. “Шарқ юлдузи”. 1991. 8-сон.
2. Beisembiev T.K. Annotated indices to the Kokand chronicles. Research institute for Languages and cultures of Asia and African ILCAA. – Tokyo, 2008.
3. Исҳоқхон Ибрат. Фарғона тарихи. Тожикистон Республикаси ФА Шарқ қўлёзмалар институти. Инв №1521.
4. Скайлер Южин. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари / Тарж. З.Саидбоев. – Т., 2019.
5. Хайдаров М. Тарихдан парчалар. Қўлёзма. – Т., 1980.
6. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003.
7. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Т: Шарқ, 1995.

Рўзиқул АБРИЕВ

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети, «Археология» кафедраси доценти

ЎЗБЕКИСТОНДА МАДАНИЙ МЕРОС ОБИДАЛАРИНИ САҚЛАШ, ТАЪМИРЛАШ СОҲАСИНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ АСОСИЙ ЙўНАЛИШЛАРИ

Мақолада Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йилларида архитектура ёдгорликларини сақлаш ва реставрация ишлари амалиётининг асосий йўналишлари таҳлил этилган. Кенг қамровли архив материалларини қўлланилиши, тарихий-маданий ёдгорликларга нисбатан давлат сиёсатининг асосий тамойиллари ҳақида маълумот берилган.

Таянч сўзлар: меъморчилик, мажмуа, маданий мерос, масжид, таъмирлаш, консервация, реконструкция.

In the paper the main trends and results of the practice for the conservation and restoration of architectural monuments in Uzbekistan during the years of independent development are analyzed. Based on the wide range of archival materials the tendencies of public policy with regard to historical-cultural sites are considered. **Keywords:** architecture, complex, cultural, heritage, mosque, conservation, repair, reconstruction.

В статье анализируются основные направления и результаты практики по сохранению и реставрации архитектурных памятников Узбекистана в годы суверенного развития. На основе привлечения широкого круга архивных материалов прослеживаются тенденции государственной политики в отношении историко-культурных объектов.

Ключевое слово: архитектурны, ансамбл, культурный наследие, мечет, реставрация, консервация, реконструкция.

Кириш. Қадим замонлардан цивилизациявий мулоқот марказларидан бири ҳисобланган Ўзбекистон ҳудудида илм-фан ва бошқа соҳалар билан бирга, шаҳарлар қуриш маданияти ҳам ривожланиб, такомиллашиб келган. Ҳатто турли тарихий даврларда юз берган истилолар ҳам минтақанинг олға қараб ривожланишига тўсқинлик қила олмади. Вайрон қилинган шаҳар ва қишлоқлар ўрнида барпо этилган янгилари аввалгиларига қараганда янада кўркам ва каттароқ қилиб қуриларди. Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз, Тошкент, Термиз каби шаҳарлар шулар жумласидандир. Бу шаҳарларнинг энг гуллаб-яшнаган даври Соҳибқирон Амир Темури ва Темурийлар даврига тўғри келди. Уларда кўплаб гўзал бино ва иншоотлар барпо этилдики, булар кейинчалик ноёб меъморчилик ёдгорликлари бўлиб қолди ва жаҳондаги ноёб меъморий обидалар қаторидан муносиб ўрин эгаллади.

Биргина Самарқандда Амир Темурининг бевосита ташаббуси ва раҳбарлиги остида 20 дан ортиқ маҳаббатли меъморий иншоотлар барпо қилинган. Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомий каби ўрта аср тарихчилари ҳар бир бинонинг лойиҳаларини мукамал ҳолатга келишида шахсан Соҳибқироннинг роли салмоқли бўлганини қайд этишган [2:3]. Ушбу ёдгорликлар бугунги кунда ҳам биз учун фақат Ўзбекистон эмас, балки бутун Марказий Осиё халқларининг ўтмишдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, маданиятлари, фанини билишнинг муҳим манбаи ҳисобланади.

Асосий қисм. Ҳозиргача сақланиб қолган архитектура ёдгорликларини ўз даврининг етук усталари ўша давр ютуқлари ва илғор технологиялари асосида барпо этган. Ёдгорликларнинг кўпчилиги буюк меъморлар ижоди саналиб, дунё меъморчилигининг шоҳ (дурдона) асарларига айланган. Бироқ, вақт ва табиий-иқлим муҳити ёдгорликнинг жисмоний (моддий) эскиришига, инсоннинг жадал фаолияти (ерларни ўзлаштириши ва суғориши, каналлар ва сув ҳавзалари қуриши, ёдгорликлар атрофидаги ҳудудни планировка қилиши, унда бинолар қуриши ва ободонлаштириши ва ҳ.к. таъсирида ер ости сувлари сатҳи кўтарилиши, тупроқ ва ёдгорлик конструкцияларининг шўр босиши, шунингдек, асосидаги тупроқ намлиги ошгани [9:5]) эса ундан фойдаланиш шароитларининг ўзгариши ва ёмонлашувига олиб келди. Булар таъсири натижасида доимий равишда ёдгорликларнинг нураш жараёни кечади ва уларни сақлаб қолиш вазифаси бу ерлардаги техник ҳолатни мунтазам назорат қилиш ва консервация-таъмирлаш ишларининг илмий асосланган усулларида фойдаланишни талаб қилади.

Агар ушбу омиллар амалда зарур бўлган бўлса, XXI аср бошига қадар конструкцияларнинг техник ҳолатини паспортлаштириш тизими яхши йўлга қўйил-

магани [18], шунингдек, профилактик кўздан кечириш ва ўз вақтида таъмирлаш ишларининг етарли даражада эмаслиги, баъзан эса реставрация-таъмирлаш ишлари чоғида асоссиз ва ўйланмаган ҳаракатлар қилиниши ҳам ёдгорликларнинг сақланишига салбий таъсир кўрсатган. Ушбу ҳулосани архив ҳужжатлари ҳам тасдиқлайди. Уларда ёдгорликларнинг техник ҳолати қониқарсиз эканига асосий урғу берилади. Масалан, 1990-йиллар бошига келиб, Самарқанд шаҳрида жойлашган Регистон майдонидаги монументал иншоотлардан Тиллакори мадрасасининг асослари, ер ости ва ер усти таянч конструкциялари техник жиҳатдан авария ҳолатида бўлган [17]. Архив материалларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, таянч конструкцияларнинг бузилиши ва деформацияси бино мавжуд бўлган бутун муддат (400 йил) мобайнида, асосан турли даражадаги зилзилалар, шунингдек, асоснинг чўкиши оқибатида юз берган. Танлаб амалга оширилган реставрация ва таъмирлаш ишлари, уларнинг тартибсизлиги (комплекс эмаслиги) иншоотнинг айрим қисмлари аста-секин ишдан чиқишига олиб келган [17:10-14].

Охириги 200 йил давомида Марказий Осиё ҳудудида юз берган кучли зилзилалар деярли тўққиз аср (XI-XIX асрлар) давомида шаклланган ва 44 иншоотни ўз ичига олган Шоҳи Зинда меъморий комплексидаги меъморий ёдгорликларнинг техник ҳолатига салбий таъсир қилган, натижада, уларнинг кўпи бузилиб кетган [15:4-5]. Боз устига, бир неча асрлардан буён Шоҳи-Зинда мажмуасининг меъморий ёдгорликларида комплекс консервация-таъмирлаш ишлари амалга оширилмаган. Улар фақат тарихий, меъморий, бадиий ва археологик тадқиқотлар маркази вазифасини бажарган, холос. Бинобарин, XX бошида Эрмитаждан келган Археологик комиссия вакиллари, мажмуани сақлаб қолиш имконияти йўқлигини таъкидлаган эди. Оқибатда, Шоҳи Зинданинг ҳар бир ёдгорлиги ташқи нақшинкор қопламаларидан намуна олиниб, Санкт-Петербургга жўнатилган. Улар ҳозирга қадар ушбу музейнинг ноёб экспонатлари сифатида кўرғазмага қўйилади [15:6-7].

Бундан ташқари, тарихий обидаларга собиқ Иттифоқ даврида маданий меросга бўлган ғоявий-мафкуравий ёндашувнинг зарарли таъсири кўпроқ бўлди. Минглаб тарихий обидалар “революцион” ўзгаришлар, янги ва эски шаҳар ўртасидаги тафовутни йўқ қилиш ҳамда уларни тенглаштириш ишлари, шунингдек, дин ва қадриятларга қарши қаратилган зарарли ғоялар натижасида кўплаб қадимий шаҳарсозлик намуналари бузилди ва таҳқирланди. Радикал характер ва синфийлик тамойилига асосланган ғоялар Ўзбекистоннинг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз ва бошқа тарихий шаҳарларига ўнглаб бўлмас зарар етказди [6:35]. Кўпгина масжиду-мадрасалар ёпилди, айримлари молхона ва омборхоналарга айлантирилди, нура-

ди ва вайрона ҳолга келди. Қарийб XI аср гувоҳи бўлган ноёб обида Исмоил Сомоний мақбараси чўкиб кетиш хавфи остида қолган, масжиди Калон эса тўрт томони нураган ва ундан омборхона сифатида фойдаланилган эди.

Навоий вилоятининг Кармана туманидаги Кармана арки, “Чорминор” мадраса-масжиди, Абдуллаҳон уйи ва масжиди, Ҳиндлар саройи, Эгамсарой, Тўракул бобо саройи каби ўнлаб обидалар совет даврида изсиз йўқ бўлиб кетди [19:15-35]. 1920 йилда Қизил армиянинг Бухорога қилган ҳужуми оқибатлари ўта аянчли бўлди. Шаҳарнинг қамал қилиниб, тўпга тутилиши ва бомбардимон қилиниши оқибатида кўплаб меъморий обидалар бузиб ташланди. Тарихий ҳужжатларда берилган маълумотларга қараганда, Бухоро амирини “тахтдан ағдарिश” жараёнида шаҳардаги 47 таноб майдонни эгаллаган 27 та гузар ҳудудида 9 масжид, 582 та турар жой, 850 дўкон ва устахона 38 та карвонсарой ва 38 нонвойхона бузиб ташланган. Соғ қолган (тик ҳолатдаги) биноларнинг аксарияти ўқ ва осколалар таъсирида “бағри илма-тешик” бўлиб кетган [8:2]. Мутахассисларнинг қайд этишича, совет даврида амалга оширилган сиёсат Ўзбекистон ҳудудида меъморий-тарихий обидалар сони кескин қисқариб кетди. XX аср бошларидаги 40 мингдан ортиқ маданий мерос объектларидан 10 мингга яқини 1990-йилларга қадар етиб келди, холос.

Шу билан бирга, XX асрнинг 20-йилларидан бошланган маҳаллий халқлар маданиятини менсимаслик, узвий ривожланиб келган таълим жараёнининг Европача тартиб билан алмаштирилиши оқибатлари ҳам аянчли бўлди. Уста Бақо (Бухородаги Минораи Калон меъмори), меъмор Абдул Жаббор (Самарқанддаги Шердор мадрасаси муаллифи) каби меъморларни етиштирган таълим тизими таг-туғи билан йўқотилди. Тамоман янгича маданият юзага кела бошлади. Бинобарин, Ўрта Осиёда ҳам Европадаги сингари ўзидан олдинги даврда ва услубда қурилган иморатларни таъмирлаш учун махсус ўрганиш эҳтиёжи келиб чиқди. Бошқача айтганда, XX аср ўрталарида Ўзбекистонда ҳам ота-боболари бунёд этган иморатларни тиклаш учун махсус таъмирчиларни етиштириш зарурияти пайдо бўлди [1:18-19].

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов истиқлолнинг илк йилларидаёқ ушбу масалага алоҳида тўхталиб, “Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш, уларни Ўзбекистонга қайтариш маънавият дастуриимизнинг муҳим бўлагини ташкил этади. Бу миллий бойлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Бинобарин, биз ҳам уни кўз қорачиғидай асраб-авайлашимиз ва фарзандларимизга мерос қилиб қолдиришимиз керак” [5:38-39], деб таъкидлаган эди.

Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, 1991 йилдан бошлаб Ўзбекистонда мустақиллик даврига етиб келган маданий мерос объектларини сақлаш, таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёни бошланиб кетди. Ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги иқтисодий-молиявий қийинчиликларга қарамадан республика раҳбарияти маданият соҳасини ўз ҳолига ташлаб қўймади. Балки меъморий обидаларни таъмирлаш учун зарур маблағлар топилди. Шундай қилиб, 1990-йиллар бошларидан комплекс тадбирларни назарда тутган бунёдкорлик ишлари қуйидаги йўналишларда амалга оширилди.

Биринчи йўналиш – бу бевосита маданий мерос объектларини таъмирлаш ва қайта тиклаш билан боғлиқ жараёнлардир. Вақт масофасидан қараганда, Ўзбекистонда мавжуд маданий мерос объектларини сақлаш, таъмирлаш ва қайта қуриш ишлари икки босқичда (1991-2000 ҳамда 2001-йилдан кейинги давр) амалга оширилганини кўриш мумкин. Ҳар бир босқич кўлами ва хусусиятлари билан бир биридан фарқ қилади, албатта.

Биринчи босқич – 1990-йилларда аянчли ҳолатда бўлган кўплаб маданий мерос объектларини таъмирлаш ва консервациялашга қаратилган дастлабки тадбирлар айнан шу йилларга тўғри келди. Биринчи босқич ишлари асосан турли юбилейлар, яъни тарихий шахслар ёки қадимий шаҳарларнинг тўйлари билан боғлиқ тайёргарлик доирасида амалга оширилди.

Улуғ аллома Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги, буюк мутафаккир олим, давлат арбоби Мирзо Улуғбекнинг – 600, давлат арбоби, буюк саркарда Амир Темур таваллудининг – 660, ҳадис илмининг Султони – Имом Бухорий таваллудининг – 1225 йиллиги ҳамда Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейлари шулар жумласидандир. Халқаро миқёсда нишонланган ушбу тадбирлардан бош мақсад, биринчидан, узоқ йиллар давомида таҳқирланиб келинган тарихимизга нисбатан муносабатни ўзгартириш, бу эса ўз навбатида, халқимизнинг ўз маданий мероси ва улуғ аجدодларига бўлган бекиёс ҳурмати рамзи бўлди; иккинчидан, обидалар орқали ёш авлодни ота-боболар мероси билан танишишга, умуман, уларни миллий ўзликни англаш руҳида тарбиялашга хизмат қилишга қаратилди; учинчидан, жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистоннинг бой маданий меросини жаҳонга танитиш, ўзбек маданияти, маънавияти ва тарихининг инсоният цивилизациясида тутган муносиб ўрнини кўрсатиш эди. Биргина Бухоро шаҳрининг 2500 йилик юбилейига тайёргарлик муносабати билан шаҳардаги 52 тарихий обида таъмирланди. Жумладан, Регистон майдони қайтадан ободонлаштирилди.

Иккинчи босқич – халқаро андозалар талабларига жавоб берувчи 2001 йил 30 августда “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойда-

ланиш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилинишидан бошланди. Миллий қонунчилик тизимидаги ушбу ижобий ўзгариш соҳада жадал суръатлар билан иш юритиш ва республикада мавжуд маданий мерос объектларини ҳисобга олиш, уларнинг техник ҳолатидан келиб чиққан ҳолда барча имкониятларни ишга солиб қурилиш-таъмирлаш ва бунёдкорликни амалга оширишга кенг имкониятлар яратди. Қонун доирасида реставрация ишларининг кенг миқёси Ўзбекистоннинг деярли барча минтақаларини қамраб олди. Айрим ёдгорликларни реставрация қилишдан бутун-бутун меъморий ансамблларни, қадимги шаҳарларнинг тарихан таркиб топган марказий қисмларини қайта тиклашга ўтилди. Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 29 июлдаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [12:63-65] билан Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш бош бошқармасига айлантирилди.

Бу босқичда ҳам халқаро миқёсда нишонланган юбилейлар, хусусан, Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги, Шаҳрисабзнинг – 2700, Қаршининг – 2700, Самарқанд шаҳрининг – 2750, Марғилоннинг – 2000, ва Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигининг нишонланиши, шунингдек, Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Хоразмдаги Маъмун академиясининг 1000 йиллик юбилейлари ўтказилиши қадимий шаҳарлар ва муқаддас зиёратгоҳлар қиёфасини ўзгартириб юборди. Шу билан бирга, алоҳида объектларда қурилиш-таъмирлаш ишларини ташкил қилиш тўғрисида махсус қарор қабул қилинди. Хуллас, тарихий обидаларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилган қайта тиклаш ва таъмирлаш соҳасидаги ишлар янада чуқурлашди.

Иккинчи йўналиш – Ўзбекистонда мустақиллик йилларида шаҳарсозлик амалиётидаги туб ўзгаришлар жараёни билан боғлиқдир. Замонавий урбанизациянинг шиддатли равишда кучайиши сабабли Ўзбекистоннинг энг қадимий шаҳарлари учун батафсил режалаштириш лойиҳаларини ишлаб чиқиш зарурати туғилди. Шундай қилиб, шаҳарлар илгариги (совет) қаттиқ чекланган ва ҳаддан ташқари батафсил тайёрланган ишланмалардан фарқли ўлароқ, шаҳарсозликнинг аҳоли ҳаёти ва фаолияти учун қулай шароитлар билан боғлиқ асосий муаммолари ҳал этила бошланди. Мухими шундаки, шаҳарларнинг бош режаларида эски шаҳар инфратузилмасини зудлик билан ҳал қилиш, маданий меросни сақлаб қолиш, боғ-парк санъатини тиклаш ва экологияни яхшилаш чора-тадбирлари кўрилди [4:97]. Мустақил ривожланиш йилларида шаҳарсозликка янги инновацион технологиялар жорий этилиши билан бир қаторда меъ-

морий-монументал меросни сақлаб қолиш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш устувор аҳамият касб этди.

Бунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2002 йил 7 апрелда “Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси тўғрисида”ги қарори [13], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 2 февралдаги “Шаҳарсозлик фаолиятининг алоҳида тартибга солинадиган объектларини умумдавлат ва маҳаллий аҳамиятга молик объектлар жумласига киритиш ҳамда шаҳарсозлик фаолиятининг алоҳида тартибга солинадиган объектларнинг чегараларини белгилаш тартиби тўғриси”даги Низоми Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий ҳудудий тузилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори [10:148] муҳим аҳамиятга эга бўлди [11:87]. Бу меъёрий ҳужжатлар республиканинг қадимий шаҳарларида тарихий шаҳар муҳитини сақлаб қолишга хизмат қила бошлади.

Бинобарин, махсус таянч режалар ишлаб чиқиш имконияти ҳам пайдо бўлди. Уларга мувофиқ фақат қадимий шаҳарларнинг эмас, балки айрим аҳолини пунктларнинг Бош режаларини ишлаб чиқишда ҳам тарихий ва маданий ёдгорликлар асосий ўринни эгалловчи объектлар бўлиб қолди. Бухоро, Самарқанд, Хива, Шаҳрисабз шаҳарлари учун шундай лойиҳалар ишлаб чиқилди. Мухофаза қилинадиган зоналар, тартибга солинадиган қурилишлар ҳамда ландшафтни сақлаб қолиш зоналарининг чегаралари аниқ белгиланди.

Учинчи йўналиш – соҳада халқаро ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши. Истиқдолнинг илк йилларидан Ўзбекистон жаҳон ҳамжамияти тизимининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида унда кечаётган маданий жараёнларга ҳам фаол кириб борди. Мамлакат раҳбарияти маданий ёдгорликларни сақлаш ва муҳофаза этишда халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва уни ривожлантириш жараёнига алоҳида эътибор қаратди. Бу эса, ўз навбатида, дунё ҳамжамияти билан маданий мулоқотнинг кучайишига мустаҳкам пойдевор яратди.

Маданий мерос объектларини сақлаш ва таъмирлашга қаратилган жараёнларда мамлакатимизнинг халқаро нуфузли ташкилотларга аъзо бўлиши ва улар билан яқин ҳамкорликни йўлга қўйилиши, яъни 1992 йилда БМТга, сўнгра 1993 йилда фан, маданият ва маорифнинг миллий тизимларини ўзида бирлаштирувчи халқаро ташкилот – ЮНЕСКОга аъзо бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Натижада, Ўзбекистон билимлар тарқатиш, истеъдодларни камол топтириш ва турли маданиятларни бойитишга ёрдам бериш; халқлар ўртасидаги тинч-тотув муносабатлар ва дўстликни ривожлантириш ҳамда улардан ҳар бирининг турмуш тарзини яхши

тушунишга қўмаклашишни мақсад қилиб олган халқаро маданий ҳамкорлик принциплари “Декларацияси”га, шунингдек, тарихий ва маданий меросни муҳофаза қилиш соҳасидаги бир қатор халқаро аҳамиятга эга бўлган бир қатор конвенцияларга қўшилди [20].

Ўзбекистонда истиқлол йилларида маданий меросни сақлашга қаратилган давлат сиёсатида халқаро ҳамкорликнинг натижалари Хивадаги “Ичан-қалъа”, Бухоро шаҳрининг тарихий маркази, Шаҳрисабзнинг Амир Темур ва темурийлар даври меъморчилик обидалари “Бутунжаҳон маданий мероси рўйхати”га киритилишида ўз ифодасини топди [3]. Айниқса, ўзининг ноёб архитектура ёдгорликлари туфайли бутун оламга машҳур музей-шаҳар ҳисобланган (уч юзга яқин меъморий ва икки мингдан ортиқ археологик ёдгорликлар жамланган) Самарқандда шаҳарнинг тарихий шухратини тиклаш йўлида салмоқли ишлар амалга оширилди. Натижада, 2001 йил декабр ойида шаҳар “Самарқанд – маданият чорраҳаси” номинациясида ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилди [14:7-8].

Умуман олганда, юқоридаги учта йўналиш бўйича олиб борилган кенг қўламли тадбирлар сабабли кўп-лаб тарихий-меъморий обидаларнинг нураб кетишидан сақлаб қолинди. Янги Қонун ва Қарор асосида қабул қилинган “Мерос” Давлат дастурига мувофиқ Ўзбекистондаги маданий мерос объекtlари рўйхати тузилди ва уларнинг умумий сони 10 мингдан ортиди. Шу билан бирга, 2012 йилнинг бошига келиб уларнинг

сони 7570 тани ташкил қилди. Шундан 2330 таси қадимги архитектура ёдгорликлари, 3945 археологик, 1138 таси ҳайкалтарошлик, монументал санъат асарлари, 157 диққатга сазовор жойлар ва 700 мингдан ортиқ кўчма маданий мерос объекtlари ҳисобланади [7].

Мутасадди ташкилот жорий архив маълумотларига қараганда, 1991 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда республика бўйича 1000 ортиқ маданий мерос объекtlари – меъморий мажмуа, мадраса, масжид, археология объекtlари, диққатга сазовор жойлар ва ҳайкаллар республика бюджети ва ҳомийлар томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига таъмирлаб тикланди ва ободонлаштирилди [16].

Хулоса. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, истиқлол йилларида амалга оширилган кенг қўламли тадбирлар аввало ўтиш даврининг энг мураккаб йилларига тўғри келди. Бир томондан, мамлакат раҳбарияти эътиборни иқтисодий тикланиш масалаларига қаратган бўлса, иккинчи тарафдан, ижтимоий-маданий соҳада ҳам муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Бу эса мамлакатнинг ҳам иқтисодий ҳам маънавий тараққиёти учун мустаҳкам пойдевор яратди. Ўзбекистонда архитектура ёдгорликларини таъмирлаш ва қайта тиклашнинг илмий асослари тараққий этди ва ҳозирги кунга келиб жаҳонда реставрация ва консервацияси соҳасида “Ўзбек мактаби”га асос солинди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмедов М.К., Рафиков С.А. Ўзбекистонда меъморий ёдгорликларни таъмирлаш муаммолари // Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. – 2005 й. – № 1.
2. Бердимуродов А. Соҳибқирон севган юрт унинг фидойилиги туфайли ер юзининг сайқалига айланди // За-рафшон. – 2008. – 5 апрель.
3. Бухаре начинается реставрация архитектурного ансамбля Турки-Джанди // <http://www.anons.uz/article/other/2822/>.
4. Кадырова Т. Пути архитектурного возрождения Узбекистана за XX — начала XXI вв. (традиции и современность). – Т., 2007.
5. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. Крюков К.С. Организационные формы охраны и реставрации памятников архитектуры Узбекистана (1920-1990 гг.) // Строительство и архитектура Узбекистана. – 1990. – № 8.
7. Мансуров Р. В Узбекистане 18 апреля отметят международный день памятников и исторических мест// <http://www.12.uz/#ru/news/show/culture/9079/>.
8. Ремпель Л.И. Вернуть дух “Благородной Бухары” // Маскан. 1992. – № 3-4.
9. Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объекtlарини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш бош бошқармаси Жорий архиви (Бундан кейин ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА). АООТ “Таъмиршунослик”.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлар тўплами. – Тошкент. – №12. – 2009, 18-март.
11. Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг Аппарати нашриёти, №-2,3.
12. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг Қарорлари тўплами. 2002, № 7. – Б. 63-65.; Шу билан бирга, ушбу қарор остида “Маданий мерос объекtlарини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалаларини мувофиқлаштириш бўйича идоралараро комиссия тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси маданий мерос объекtlари Давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисида” ҳамда “Маданий мерос объекtlарининг тарихий-маданий экспертизаси тўғрисида” Низомлар тасдиқланди ва амалиётга жорий этилди.

13. Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори// Халқ сўзи. 2002 йил, 7 май; Ўзбекистон Республикасининг шаҳарсозлик кодекси 2002 йил 4 апрель. (Ахб. № 4-5, 63-м.)

14. ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА Самарқанд вилоят тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш ва улардан фойдаланиш Давлат назоратининг 2009 йил давомида олиб борилган ишлари бўйича ҳисобот. – Самарқанд. 2009.

15. ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. Шоҳи Зинда мажмуасидаги кириш биноси маданий мерос объекти кадастр иши. – Самарқанд, 2011.

16. ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. Мустақиллик йилларида (1991-2011 йилларда) таъмирдан чиқарилган маданий мерос объектлари ҳақида маълумот.

17. ЎМСИВ ММОМҚФИИЧББ ЖА. Предварительное заключение о техническом состоянии оснований, подземных и наземных несущих конструкций медресе Тилля Кари в г.Самарканде. 1995 г.

18. Ушбу тамойил 2001 йил 30 августда “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги янги қонун қабул қилинганидан сўнг тизимли хусусиятга эга бўлди.

19. Хотамов А., Бекниёзов Н. Кармана қадимги диёр. – Т.: Ўзбекистон, 2007.

20. 1993 йилда мамлакатимиз 1972 йилда қабул қилинган “Маданий ва табиий меросни муҳофаза қилиш умумжаҳон конвенцияси”га, 1996 йилда – 1954 йилда қабул қилинган “Ҳарбий можаролар вақтида маданий бойликларни муҳофаза қилиш ҳақида”ги Гаага конвенциясига, 1997 йилда 1970 йилда қабул қилинган “Маданий бойликларни ноқонуний равишда олиб келиш, олиб кетиш ва унга эгалик ҳуқуқини бировга топширишни тақиқлаш ва огоҳлантириш чора-тадбирлари ҳақида”ги конвенциясига қўшилган.

Бахтиёр ТУРСУНОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази катта илмий ходими, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ИНДОНЕЗИЯ РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ДОКТОР СУКАРНОНИНГ СССРГА, ЖУМЛАДАН, ЎЗБЕКИСТОНГА ИЛК ТАШРИФИ ТАФСИЛОТЛАРИ

Мақола 1956 йили президент Сукарно бошчилигидаги Индонезия давлат делегациясининг СССРга, жумладан, Ўзбекистонга амалга оширилган илк ташрифи тафсилотларига бағишланган. **Таянч сўзлар:** Индонезия, Сукарнонинг СССРга амалга оширилган илк ташрифи, “Тилла Шайх” жоме масжиди, Самарқанд сафари.

The article is devoted to the details of the first visit of the Indonesian state delegation led by President Sukarno, to the USSR, including Uzbekistan, in 1956. **Keywords:** Indonesia, Sukarno's first visit to the USSR, “Tilla Sheikh” Jami Mosque, trip to Samarkand.

Статья посвящена подробностям первого визита государственной делегации Индонезии во главе президента Сукарно в СССР, в том числе в Узбекистан, в 1956 году. **Ключевые слова:** Индонезия, первый визит Сукарно в СССР, соборная мечеть “Тилла-Шейх”, поездка в Самарканд.

Кириш. Ўзбекистон ва Индонезия халқлари ўртасидаги дўстлик, илмий-маданий алоқалар тарихи ўрта асрларга бориб тақалади. Бироқ СССР Олий Кенгаши Президиумининг таклифига мувофиқ 1956 йил 28 август-12 сентябр кунлари Индонезия Республикаси президенти доктор Сукарнонинг Совет Иттифоқига, жумладан, Ўзбекистонга амалга оширилган илк давлат ташрифи бу икки давлат ўртасидаги қадимий алоқаларнинг давоми сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. 1956 йил 28 август кунини Индонезия Республикаси президенти Сукарнони кутиб олиш учун Москва шаҳрининг марказий йўллари байрамона тус олган. Ленинград йўли, Горький кўчаси ва шу ном билан аталган майдонда Индонезия Республикаси ва Совет Иттифоқининг давлат байроқлари хилпираган. Ушбу кунда Москва шаҳри СССР Олий Кенгаши Президиумининг таклифига биноан Совет

Иттифоқига ташриф буюрган Индонезиянинг олий давлат ва сиёсий арбоби – президент Сукарнони ва унга ҳамроҳлик қилаётган шахсларни СССР Олий Кенгаши Президиумининг раиси К.Е.Ворошилов бошчилигидаги бур гуруҳ давлат мулозимлари кутиб олишга чиққан. Шунингдек, кутиб олувчилар сафида Индонезия Республикасининг Совет Иттифоқидаги фавқулудда ва мухтор элчиси Л.Н.Палар, дипломатик корпус аъзолари, совет ва хорижий журналистлар бўлган. Сат 17.45 да қирувчи реактив самолётлар эскадрияди ҳамроҳлигида бортида президент Сукарно бўлган самолёт Москва аэродромига қўнган. Хорижий меҳмонларни К.Е.Ворошилов, Совет ҳукумати ва Коммунистик партиянинг бошқа раҳбарлари қарши олган. Хорижий нуфузли меҳмонлар шарафига Совет Иттифоқи ва Индонезия давлатларининг гимнлари янграган.

СССР Олий Кенгаши Президиуми раиси К.Е.Ворошилов ва Индонезия Республикаси президенти Сукарно усти очик машинада фахрий қоровуллар бўйлаб айлангач, навбати билан табрик сўзларини ўқиб эшитирган [5]. 29 август куни Президент Сукарно ва унга ҳамроҳлик қилаётган шахслар Ленин ва Сталин мавзолейларини зиёрат қилган [2].

Шунингдек, 29 август куни эрталаб Индонезия Республикаси президенти Сукарно, Индонезия Республикасининг фавқуллода ва мухтор элчиси Л.Н.Палар, Ташқи ишлар министрлиги директорати мудири Сувито Кусумовидагдо ва бошқа шахслар ҳамроҳлигида СССР Олий Кенгаши Президиуми раиси К.Е.Ворошилов қабулида бўлади. К.Е.Ворошилов Индонезия Республикаси президенти Сукарно шарафига Катта Кремл саройида нонушта беради. Илик ва дўстона руҳда ўтган нонушта давомида К.Е.Ворошилов ва Президент Сукарно ўзаро суҳбатлашган.

Шунингдек, Индонезия Республикаси Президенти Сукарно, Индонезия Республикасининг фавқуллода ва мухтор элчиси Л.Н.Палар, Индонезия Ташқи ишлар министрлиги директорати мудири Сувито Кусумовидагдо ва бошқа шахслар СССР Министрлар Кенгаши раиси Н.А.Булганин қабулида бўлган [2].

1956 йил 1-2 сентябр кунлари Индонезия давлат делегацияси аъзолари Ленинград шахрига ташриф буюрган. Меҳмонларни Ленинград шахар ижроия комитетининг раиси Н.И.Смирнов бошчилигидаги мезбонлар катта тантана билан кутиб олган. Индонезиялик меҳмонлар шахарнинг диққатга сазовор жойлари билан танишган.

Хорижий нуфузли меҳмонлар 2 сентябрь куни эрталаб Ленинград аэропортидан Свердловск шахрига кузатилган. Свердловск йўналиши бўйлаб учаётган мазкур самолёт шу куни Қозон шахри аэропортига қўнган. Меҳмонларни Татаристон АССР Олий Совети Президиумининг раиси С.Н.Низомов, республика Министрлар Советининг раиси М.З.Азизов ва бошқалардан иборат ҳукумат аъзолари, адабиёт ва санъат арбоблари, журналистлар кутиб олган. Татаристон АССР Олий Совети Президиумининг раиси С.Н.Низомов ҳурматли меҳмонлар шарафига аэропортда зиёфат берган.

Мартабали меҳмонлар 2 сентябрь куни маҳаллий вақт билан соат 16.30 да Свердловск шахрига келиб тушган. Меҳмонларни Свердловск шахар ижроия комитети раисининг биринчи ўринбосари П.Г.Панов, Свердловск вилоят партия комитетининг биринчи котиби А.П.Кириленко ва кўп сонли шахар аҳолиси кутиб олган.

Мазкур ташриф тафсилотлари ўша давр матбуотида кенг ёритилган. Хусусан, “Ленин йўли” газетасининг 1956 йил 5 сентябрь сониди қайд этилишича, “Меҳмонлар шарафига П.Г.Панов нутқ сўзлаб, Индонезия давлати раҳбарини самимий табриклаган. Пре-

зидент Сукарно табрикка жавобан илиқ фикрлар билдириб, “Менинг вазифам – Индонезия билан Совет Иттифоқи ўртасидаги мавжуд дўстона алоқаларни мустаҳкамлашдир”, дея таъкидлаган [4].

4 сентябрь куни соат 17.00 да Индонезия Республикаси президенти Сукарно бошчилигидаги давлат делегацияси Ўзбекистонга ташриф буюрган. Мартабали меҳмонларни Тошкент аэродромида СССР Олий Совети Президиуми раисининг ўринбосари Шароф Рашидов, Ўзбекистон Олий Советининг раиси А.Х.Ҳакимов, Ўзбекистон Коммунистик Партияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Н.А.Муҳиддинов бошчилигидаги ҳукумат аъзолари, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси президиуми аъзолари – Зиёвуддин Бобохонов, Фозилхўжа Содиқхўжаев, Сокин Ғилмонов, журналистлар ва 500 минг кишилик мезбонлар жамоаси кутиб олган [7].

Ўзбекистон Олий Советининг раиси А.Х.Ҳакимов табрик нутқи сўзлаган. Нотиқ ўз сўзида ўзбек халқи жаноб Сукарнони индонез халқининг мустақиллиги йўлида кўп ишларни амалга оширган атоқли сиёсий арбоб деб билишини, ўзбек ва индонез халқларининг ўтмиши кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш эканини, ҳар иккала халқ узок давр давомида ҳуқуқсиз ва миллий зулм остида эзилиб келганини қайд этган. Ўз мустақиллигини курашиб қўлга киритган, ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлиб қолган ва иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий тараққиёти учун фаол курашаётган индонез халқининг муваффақиятларидан қувонмоқдамиз, деб таъкидлаган.

Нуфузли хорижий меҳмонлар шарафига нутқ сўзлаган шоир Ғафур Ғулом “Индонез халқининг озодлик кураши йўлида яратган бой ижоди – адабиёт ва санъати ўзбек халқига маълум эканини, индонез халқининг қахрамон фарзандлари – Сура-пати, Дино Ногороларнинг халқ озодлиги йўлида олиб борган курашлари ва индонез халқининг бу курашларни куйлаб яратган дostonлари, қўшиқлари, шеърлари ўзбек халқига яхши таниш эканини таъкидлаган. Шунингдек, индонез халқи ҳам қўшни Шарқнинг қадим маданияти билан яхши таниш экани, бунинг далили сифатида Абу Али ибн Синонинг асарлари индонез тилига таржима қилинганини қайд этган. Улуғ ўзбек олими ва мутафаккири Абу Райҳон Беруний ўз асарлари орқали бундан минг йилча бурун ҳинд ва индонез халқларининг ҳаёти билан ўз халқини таништирганини эътироф этган [1].

Индонезия Республикасининг президенти доктор Сукарно Тошкентдаги резиденцияда бироз дам олгач, “Тилла Шайх” жоме масжидига ташриф буюрган. Сукарно бу ерда муфти Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон билан Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг бошқа раҳбарлари билан учрашган.

Индонезия президенти намоз ўқигандан кейин масжидда ҳозир бўлган кишиларни табриклаб, “Мен жуда узоқ ердаги мамлакатдан, Осиё ва Австралия ўртасида, Ҳинд ва Тинч океанлари ўртасида жойлашган мамлакатдан бу ерга келдим. Мен сизларга Индонезия халқидан салом келтирдим. Индонезия Республикасида “Панча шила” тамойиллари асосида турли табақаларнинг вакиллари ўз динларига эркин амал қила оладилар. Совет Иттифоқидаги мусулмонлар ҳам ўз мамлакатининг ҳаётини янада юксак даражага кўтариш учун халқнинг бошқа табақалари билан биргаликда меҳнат қилаётганликларини билгач, жуда хурсанд бўлдим, деб таъкидлаган.

Ўша пайтда хориждан келган юқори мартабали меҳмоннинг масжидда жойнамоz тўшаб, оддий мусулмонлар билан биргаликда намозхонлик қилиши мисли кўрилмаган ҳодиса эди. Жаҳон пролетар инқилоби босиб олган халқларга коммунизм қуриб, бахтли жамиятга эришишни ташвиқот қилаётган худосизлар жамияти, динларни, айниқса, ислом динини қувғинга олган, дин пешволарини қатағон қилган, халқини ҳақ-ҳуқуқсиз этган, маънавият ва маърифатни йўқ қилишга, тилини эсидан чиқаришга ҳаракат қилаётган қизил империя раҳбарлари учун Сукарнонинг хатти-ҳаракатлари қутилмаган ҳол эди. Аммо, меҳмонни тўхта-тишнинг сира имкони бўлмаган. Унинг қаерда ва нималар қилиши ҳақида олдиндан келишилган. Ҳамма кўриладиган жой номлари баёнлаштирилиб, имзоланган. Сукарнонинг ташрифи диндорларга куч бағишлаб, уларга далда бўлибгина қолмай, қалбан ислом динига эътиқодини янада мустаҳкамлаган. Ўша давр матбуотида Сукарно ташрифига бағишланган мақола-ларни, хабарларни ўқиб, диққат қилинса, Индонезия президентининг асосий вақти ислом дини ва унинг пешволари билан учрашувларга қаратилганини кўриш мумкин. “Менинг билишимча, сизларнинг орангизда мусулмонлар кўп. Шу сабабли, мен, сизларни мусулмонлар каби – “Ассалому алайкум” сўзлари билан қутлашни истайман”, деган Сукарно [6:216].

4 сентябр куни кечқурун бир гуруҳ индонезиялик меҳмонлар Муқимий номли ўзбек мусиқали драма ва комедия театрида бўлиб, республика санъат усталарининг бадиий чиқишларини томоша қилган. Шундан кейин улар Комсомол кўлидаги маданият ва истироҳат боғи бўйлаб сайр қилган [7].

5 сентябр куни Индонезия президенти Сукарно ва унинг ҳамроҳлари Ўзбекистон саноати билан танишиш мақсадида саноат шахри бўлган Чирчиққа ташриф буюрган. Жумладан, меҳмонлар Чирчиқ электромеханика комбинатида бўлиб, ишлаб чиқариш жараёни билан яқиндан танишган. Ўн минглаб кишилар билан гавжум бўлган шаҳар кўчаларида аҳоли меҳмонларни кизғин олқишлаган.

Мартабали меҳмонлар Тошкент вилоятининг Орашони кизма районидаги “Қизил Ўзбекистон” номли

колхоз пахта далаларида бўлиб, унинг раиси А.Матқо-билов билан бошқарув тартиби, даромадлари, колхозчиларнинг ҳуқуқлари ва бошқа мавзуларда дўстона суҳбат қурган [3].

Суҳбатдан сўнг индонезиялик меҳмонлар колхоз боғида ташкил этилган зиёфатда иштирок этган. Зиёфат давомида колхоз бадиий ҳаваскорлик жамоаси йигит-қизлари миллий мусиқа асбобларида ўзбек куйлари ва қўшиқларини ижро этиб, рақсга тушган. Президент Сукарно рақс вақтида мусиқачилардан бирининг қўлидаги доирани олиб, завқ билан чалган. Индонезиялик меҳмонларнинг кўпчилиги рақсга тушган. Шунда Сукарно жаноблари ҳам доирани Шароф Рашидовга топшириб, рақсга тушиб кетган.

“Қизил Ўзбекистон” колхозининг аъзолари меҳмонлар билан хайрлашаётиб, президент Сукарнога Ўрта Осиёда урчитилган “Дўст” лақабли қорабайирни ва бошқа қимматли совғаларни тақдим этишган.

Сукарно сўзга чиқиб, индонез халқини уч юз эллик йил мобайнида мустамлака зулми остида фожиавий ҳаёт кечиргани, халқи узлуксиз равишда мустақиллик учун курашиб келганини айтиб, ўзбек шоири Ғафур Ғулومнинг табрик сўзида индонез халқи қаҳрамонлари – Сура-пати ҳақида айтилган сўзлардан хурсанд бўлганини таъкидлаган. Ушбу қаҳрамонлар озодлик учун жонини фидо қилган ҳолда, Индонезиянинг миллий давлатчилиқ пойдеворини ўрнатган. Сукарно ўзбекистонликларга қарата эй дўстлар, худди шунинг учун ҳам сизларга нисбатан қардошлиқ ва дўстлик туйғуларимни чин қалбдан билдираман. Бир хил азоб уқубат, бир хил машаққатларни бошдан кечирган халқлармиз. Шунинг учун ҳам халқларимиз ўртасидаги дўстлик ҳамиша мустаҳкам бўлади [6:218]. Шу ўринда айтиш жоизки, нотик бу даврда Совет Иттифоқидаги бошқа қардош халқлар каби ўзбек халқи ҳам мудом миллий истиқлол орзусида ёнаётганидан етарлича хабардор бўлмаган, эҳтимол.

Президент Сукарно ва унинг ҳамроҳлари “Қизил Ўзбекистон” колхозидан Тошкентга қайтгач, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтига ташриф буюрган. Институтда улар миллий педагогик кадрлар тайёрлаш жараёни билан танишган. Шундан кейин индонезиялик меҳмонлар шарафига “Пахтакор” стадионида уюштирилган 75 минг кишилиқ оммавий митингга нутқ сўзлаган президент Сукарно: “Индонезияда мусулмонлар, христианлар, буддавийликка сиғинувчи турли миллат ва элатлар яшайди. Шундай бўлса ҳам, улар ўзини яхлит бир халқ деб ҳисоблайди. Индонезияликлар бир-бирини индонезча “мердека” (“озодлик”) сўзи билан табриклашади”, деб таъкидлаган [6:216].

5 сентябр куни кечқурун СССР Олий Совети Президиуми Раисининг ўринбосари ҳамда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси Ш.Р.Рашидов Президент Сукарно ва ҳамда Индонезия халқининг

бошқа вакиллари шарафига қабул маросими уюштирилган [3].

6 сентябр куни эрталаб соат 8.10 да президент Сукарно, Индонезиянинг СССРдаги фавкуллода ва мухтор элчиси Л.Н.Палар ва СССР Олий Совети Президиуми Раисининг ўринбосари Ш.Р.Рашидов, Ўзбекистон ССР Олий Совети раиси Ҳакимовлар ўтирган самолёт байрамона безатилган Самарқанд аэропортига келиб қўнган. Меҳмонларни Самарқанд вилоят ижроия қўмитаси раиси Раббим Ортиқов, партия ва ижроия қўмиталарининг аъзолари, маҳаллий аҳоли вакиллари ҳамда диний соҳа вакиллари кутиб олган. Меҳмонларни вилоят ижроия қўмитасининг раиси Р.Ортиқов табриклаган. Президент Сукарно жавоб нутқи сўзлаган.

Меҳмонлар аэропортдан шаҳарнинг тарихий ёдгорликларига йўл олган. Улар буюк астроном олим Мирзо Улуғбек расадхонаси ва Регистон майдонида бўлган, шунингдек, Амир Темури макбарасини зиёрат қилган.

Бунгача Самарқанд вилояти маъмурияти Президент Сукарно раҳбарлигидаги делегациянинг ташрифи қизғин тайёргарлик кўрган. Жумладан, Самарқанд вилояти ижроия қўмитаси раиси Раббим Ортиқов хузурига ва вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби Нор Ёқубов Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Қори Ниёзий, Ўзбекистон Фанлар академияси профессори Иброҳим Мўминов, Самарқанд кооператив институти доценти Рустам Каримов, Самарқанд давлат университети доцентлари Маҳмуд Усмонов ва Юрий Алескеров каби тарихчи-файласуф олимлар чақиртирилиб, уларнинг зиммасига меҳмонлар учун шаҳар бўйлаб экскурсиялар ташкил этиш вазифаси юклатилган [6:225].

Аммо Сукарнога Самарқанд тарихий обидалари ҳақида сўзлаб бериш тарихчи-файласуф олимларга насиб этмаган. Самарқанд тарихий обидалари ҳақида Сукарнога Москвадан келган номаълум шахс ҳикоя қилиб берган. Юқори лавозимли амалдорнинг топши-

риғига асосан Сукарнога Хўжа Исмоил ва Шоҳи-Зинда макбаралари кўрсатилмаган. Айтишларича, Хўжа Исмоил қабрини зиёрат қилмоқчи бўлган Сукарнога борадиган йўлни сув босган, Шоҳи Зиндани эса таъмирда деб баҳоналар қилинган. Сукарнонинг Ўзбекистонга ташрифи собиқ СССР раҳбарларини қаттиқ ташвишга солган.

Сукарно ташрифигача Ўзбекистонга 80 миллионли аҳолиси бор ҳеч бир давлатнинг, яна мусулмон мамлакатининг президенти ташриф буюрмаган. Ўша пайтда ва ундан кейин ҳам ўнлаб мамлакатлар раҳбарлари Москвага келиб, ўша ёқдан ўз юртига қайтган. Собиқ СССР таркибига киритилган миллий республикаларга бўлган муносабат бу даврда нафақат ижтимоий-иқтисодий, илмий-маданий, балки халқаро алоқалар соҳаси ҳам шовинизм асосига қурилганини кўрсатади.

Президент Сукарно бошчилигидаги Индонезия давлат делегацияси 6 сентябр куни Самарқанддан Туркменистон пойтахти Ашхобод шаҳрига парвоз қилган. Шунингдек, мазкур делегация Озарбайжон ва Грузия бўйлаб сафарларни давом эттирган.

Хулоса қилганда, 1956 йил 28 август – 12 сентябрь кунлари президент Сукарно бошчилигидаги Индонезия давлат делегациясининг СССРга ташрифи халқаро муносабатлар тарихида муҳим аҳамият касб этган. Ушбу ташриф бу икки давлат ўртасида, шунингдек, Индонезия Республикасининг Совет Иттифоқи таркибидаги Ўзбекистон, Туркменистон, Озарбайжон, Грузия каби қардош республикалар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилишида катта истиқбол очган. Айниқса, президент Сукарнонинг Ўзбекистонга ташрифи давомида ўзбек халқи, давлат арбоблари, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси вакиллари билан қизғин учрашувлари, Тошкент ва Самарқанд шаҳарлари бўйлаб қилинган сафарлари улкан таассуротларга бой бўлиб, ўзбек ва индонез халқлари ўртасидаги узвий алоқаларга замин яратган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азиз меҳмонимиз // Ленин йўли, 1956 йил, 6 сентябрь, №179 (7324).
2. Газета “Московская Правда”, 30 августа 1956 г. №202 (11115).
3. Индонезия Президенти Сукарнонинг Ўзбекистонда бўлиши // Ленин йўли” газетаси, 1956 йил, 7 сентябрь, №180 (7325).
4. Индонезия Республикаси Президенти Сукарнонинг СССРда бўлиши // “Ленин йўли” газетаси, 1956 йил, 5 сентябрь, №178 (7323).
5. Москва встречает Президента Индонезии Сукарно // газета “Московская Правда”, 29 августа 1956 г. №201 (11114).
6. Намозов Н. Сукарно ва Ўзбекистон. – Т.: Фан, 2004.
7. Сукарнога салом! Индонезия Республикасининг Президенти Сукарно Тошкентга келди // Ленин йўли” газетаси, 1956 йил, 6 сентябрь, №179 (7324).

Санжарбек ДЖУМАНОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази катта
илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ЎЗБЕКИСТОН ВА БИРЛАШГАН АРАБ АМИРЛИКЛАРИ ЎРТАСИДАГИ КўП ҚИРРАЛИ ҲАМКОРЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида барча мамлакатлар қатори араб давлатлари билан ҳам ҳамкорлик кенгайди ва салмоқли натижалар қўлга киритилди. Бунда Бирлашган Араб амирликлари билан ҳам ҳамкорлик алоқаларининг янги босқичга кўтарилиши муҳим аҳамият касб этди. Ушбу мақолада сўнгги йилларда мамлакатимизнинг Бирлашган Араб амирликлари билан олиб борган кенг қўламли ҳамкорлик алоқалари ва уларнинг натижалари ҳақида маълумот берилган. **Таянч сўзлар:** БАА, дипломатик муносабатлар, ижтимоий-иқтисодий ва маданий алоқалар, “Masdar”, маданий дипломатия.

At the new stage of Uzbekistan's development, cooperation with Arab countries, alongside other countries of the world, has expanded significantly and yielded substantial results. In particular, the elevation of cooperation with the United Arab Emirates to a new level has been of great importance. This article examines the broad-ranging cooperation between Uzbekistan and the United Arab Emirates in recent years and highlights the outcomes achieved through these bilateral relations. **Keywords:** United Arab Emirates (UAE), diplomatic relations, socio-economic and cultural relations, Masdar, cultural diplomacy.

На новом этапе развития Узбекистана значительно расширилось сотрудничество с арабскими государствами наряду с другими странами мира, что позволило достичь существенных результатов. Особое значение при этом имел вывод сотрудничества с Объединёнными Арабскими Эмиратами на качественно новый уровень. В данной статье представлена информация о широкомасштабном сотрудничестве Узбекистана с Объединёнными Арабскими Эмиратами в последние годы, а также о результатах, достигнутых в рамках двусторонних отношений. **Ключевые слова:** Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ), дипломатические отношения, социально-экономические и культурные связи, Masdar, культурная дипломатия.

Кириш. Бирлашган Араб Амирликлари Арабистон ярим оролининг шимолий-шарқида, Жанубий-Ғарбий Осиёда жойлашган давлат бўлиб, 2010 йилдаги маълумотларга кўра аҳолиси сони 5,1 млн. кишини ташкил этади. Жаҳон банки маълумотларига кўра, 2023 йилда ушбу мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) 514 млрд. 130 млн. АҚШ долларини ташкил этиб, жаҳон мамлакатлари орасида 27 ўринни банд этган [12].

Нефть Бирлашган Араб Амирликлари иқтисодий-тининг асоси ҳисобланади. Дунё нефть захирасининг 10 фоизи шу ерда жойлашган. Савдо қонунининг эркинлиги, солиқ миқдори пастлиги мамлакатда бизнеснинг гуллаб-яшнаши учун имкон яратди. Натижада, замонавий дўконлар, юқори даражадаги хизмат кўрсатиш, товар хилма-хиллиги ва арзон нарх туфайли мамлакат харидорлар эътиборини тортадиган масканга айлади. Ҳозирги кунда БААда кечаётган жадал ўзгаришлар мамлакат нуфузининг ошишига хизмат қилмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Республикаси билан Бирлашган Араб Амирликлари ўртасидаги дипломатик муносабатлар 1992 йилнинг октябрь ойида ўрнатилди ва шу йили Дубай шаҳрида Ўзбекистон Республикасининг Бош консуллиги ўз фаолиятини бошлади. 2007 йилга келиб, Абу-Дабида элчихонаси очилди. 2004 йил июнь ойида Ўзбекистонда БААнинг Бош консуллиги очилган бўлса, 2010 йилда у элчихонага айлантирилди [10]. Бундай муносабатлар икки

мамлакатнинг кейинги мустақкам ҳамкорлигига асос бўлиб хизмат қили.

2016 йилдан эътиборан икки давлат муносабатлари янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон билан БАА ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқалар кенгайди. Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан амалга оширилган ислохотлар дунёнинг йирик компаниялари қаторида БАА ишбилармон доираларида ҳам катта қизиқиш уйғотди. 2019 йил март ойида Давлатимиз раҳбарининг ушбу мамлакатга амалга оширилган олий даражадаги ташрифи ва унда эришилган келишувлар икки мамлакат муносабатларида янги босқични бошлаб берди.

Шу даврдан эътиборан БАА компаниялари ҳамкорлигида мамлакатимизда муқобил энергияни оммалаштириш, энергетика объектларини модернизация қилиш, замонавий агросаноат кластерларини ташкил этиш, тадбиркорликка оид ташаббусларни қўллаб-қувватлаш учун инвестиция компаниялари фаолиятини йўлга қўйиш бўйича кўплаб лойиҳалар, қатор муҳим ижтимоий дастурлар амалга оширилди [7].

Икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик кўплаб асосий йўналишлар бўйича ривожланди. Хусусан, биргина 2022 йил январь-сентябрь ойларида ўзаро товар айрибошлаш ҳажми 2021 йилга нисбатан 40 фоиз ошиб, 227,1 млн. долларга етди. Юртимизда Амирликлар капитали асосида 185 (104 таси хорижий, 81 таси қўшма) корхона фаолият юритди.

Кейинги йилларда ҳам мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этилган Амирликлар инвестицияси ҳажми ошиб борди. Хусусан, “Masdar” компанияси 2021 йилда мамлакатимизда биринчи қуёш электр станциясини ишга туширди. Компания яна учта янги қуёш фото электр станцияси барпо этиш бўйича тендер ғолиби бўлди. 457 МВт қувватли Шеробод, 220 МВтли Самарқанд, 220 МВт қувватга эга Жиззах қуёш фото электр станциялари шулар жумласидандир. Умуман олганда, 2022 йилда “Masdar” компаниясининг мамлакатимиздаги умумий лойиҳалари қиймати 2 миллиард доллардан ошди. Ушбу ҳамкорлик натижасида юртимизда қурилаётган электр станцияларининг ишлаб чиқариш қуввати 2,5 ГВт. га тенг бўлди [8].

Бундан ташқари, мазкур мамлакатнинг бошқа компаниялари томонидан ҳам турли инвестиция лойиҳалари амалга оширилди. Жумладан, “Mubadala” компанияси билан ҳамкорликда Таллимаржон иссиқлик станцияси қувватини ошириш лойиҳаси амалга оширилган бўлса, “DP World” компанияси билан эса мультимодал хаб фаолиятини йўлга қўйиш, “Навоий” иқтисодий зонасини ривожлантириш, божхона бошқаруви тизимини модернизация қилиш лойиҳалари ишлаб чиқилди. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, логистика, рақамлаштириш ва бошқа йўналишларда кўплаб йирик лойиҳалар амалга оширилди.

Иқтисодий ҳамкорлик ривожда Абу-Даби тараққиёт фонди кўмагида ташкил этилган Ўзбекистон-Амирлик инвестиция компанияси фаолияти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Корхона ташкил этилгандан 2022 йилга қадар мамлакатимизда қўшма инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун 100 миллион доллар маблағ жалб қилинди. Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш дастурлари, таълим соҳасидаги лойиҳалар амалга оширилди. Шу билан бирга, компания томонидан соғлиқни сақлаш, фармацевтика, логистика, туризм, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноати соҳаларида умумий қиймати 400 миллион долларлик 17 та истиқболли лойиҳа устида иш олиб борилди [2].

Икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг кенгайишида бу борада қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси ва Бирлашган Араб Амирликлари ўртасида икки томонлама ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш ва кенгайтириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори шулар жумласидандир. Мазкур қарор асосида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бирлашган Араб Амирликларига расмий ташрифи давомида имзоланган икки томонлама ҳужжатларни амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”, икки мамлакат ўртасида сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий-гуманитар, шунингдек, хавфсизлик соҳасида ўзаро ҳамкорликни янада кен-

гайтириш бўйича 2019-2020 йилларга мўлжалланган “Йўл харитаси” ва бошқа ҳужжатлар қабул қилинди.

Белгиланган тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Хусусан, 2022 йилда ўзаро товар айрибошлаш ҳажми 2,1 баробарга ошган бўлса (518 млн. АҚШ доллари), 2023 йилда эса ўтган йилга нисбатан қарийб 21 фоизга ўсди (625,9 млн. АҚШ доллари) ва ушбу мамлакат иштирокидаги корхоналар сони 300 тага етди [5]. Бундан ташқари, Амирликлар билан инвестициялар портфели 26 миллиард доллардан ошди [6].

Кейинги йилларда ҳам Амирликлар компаниялари томонидан турли лойиҳаларни амалга ошириш давом эттирилди. Хусусан, “Masdar” компанияси томонидан 1,6 гигаваттга тенг 3 та генерация лойиҳаси ва қарийб 520 мегаватт соат электр сақлаш тизимларининг барпо этилиши бўйича дастлабки ишлар бошланди [6]. Шу билан бирга, икки мамлакат фуқаролари эркин кириб чиқишини таъминлаш чоралари кўрилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йил 18 март куни “Бирлашган Араб Амирликлари фуқаролари учун Ўзбекистон Республикасига кириш режими янада соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони имзоланди. Ушбу Фармон асосида 2019 йил 20 мартдан бошлаб Бирлашган Араб Амирликлари фуқаролари учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кирган кундан эътиборан 30 кун муддатга визасиз режим белгиланди [3]. Мазкур тадбирларнинг амалга оширилиши ўзаро ҳамкорлик алоқаларида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, 2018 йилда 1580 нафар БАА фуқаролари турист сифатида ташриф буюрган бўлса, 2023 йилга келиб бу кўрсаткич 3591 нафарга етди [9].

Турли соҳалардаги ҳамкорлик кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Хусусан, БАА Озиқ-овқат ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги вазирлиги ўртасида тўғридан тўғри ҳамкорлик ўрнатилди. БАА ҳукумати билан давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш, узоқ муддатли ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш, давлат идоралари фаолиятига инновацияни жорий қилиш, таълим сифатини ошириш ва замонавий, талаб юқори мутахассисликка эга кадрлар тайёрлаш, сайёҳлик ва логистика инфратузилмасини ривожлантириш борасида кенг қўллаб-қувватлаш ҳамкорлик йўлга қўйилди [2]. Амалга оширилган ишлар натижасида, 2019-2022 йилларда биргина давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш ва тегишли йўл хариталарини ҳаётга татбиқ этиш бўйича 147 марта қўшма тадбир ўтказилди. Ушбу тадбирлар натижада ўлароқ, ўзбекистонлик 2 мингдан зиёд давлат хизматчиси ихтисослаштирилган соҳаларда ўқитилди [2].

Юртимизда маданий дипломатия борасида ҳам катта ишлар қилинди. Хусусан, 2017-2020 йилларда дунёнинг 20 га яқин давлатида “Ўзбекистон мада-

нияти кунлари” тадбирлари ташкил этилган бўлса, 2021-2024 йилда бу кўрсаткич 40 тага етди. Бу каби маданий ҳамкорлик БАА билан ҳам олиб борилди. Хусусан, 2021 йил ноябрь-декабрь ойларида Ўзбекистон Миллий симфоник оркестрининг БААнинг Дубай шахрига гастроль сафари ташкил этилди. 2021 йил ноябрь ойида Дубай шахрида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон давлат академик катта театрининг “Лазги” балети намойиш этилди [11]. Амалга оширилган бундай тадбирлар икки мамлакат халқлари ўртасидаги маданий алоқаларнинг мустаҳкамланишида муҳим аҳамият касб этди.

Икки мамлакат ҳамкорлик алоқалари ва ўзаро мулоқот давлат раҳбарлари даражасида ҳам давом эттирилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2025 йил январь ойида Бирлашган Араб Амирликларига амалга оширган ташрифи муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу ташриф давомида иқтисодий ҳамкорликнинг янги модели жумладан, сунъий интеллект, рақамлаштириш, яшил энергетика, шаҳарсозлик ва инфратузилма, туризм, хусусий бизнес каби 6 та асосий йўналиш танлаб олинди. Бундан ташқари, 2030 йилга қадар ўзаро савдо ҳажмини 10 баробарга кўпайтириш, ва инвестиция портфелини 50 миллиард долларга етказишга қаратилган вазифалар белгиланди [1].

Ўзбекистон ва Бирлашган Араб Амирликлари ўртасидаги амалга оширилган кўплаб тадбирлар натижасида сезиларли ютуқларга эришилди. Хусусан, 2017-2023 йиллар давомида Ўзбекистоннинг Бирлашган Араб Амирликлари билан савдо айланмаси ҳажми 2017 йилдаги 115 млн. АҚШ долларидан 2023 йилда 626 млн. АҚШ долларига, яъни 5,4 баробарга ўсди. Бунда мамлакатимиздан Бирлашган Араб Амирликларига озиқ-овқат маҳсулотлари, тамаки, нефть маҳсулотлари, синтетик парафин, кимёвий моддалар,

саноат маҳсулотлари, машина ва транспорт ускуналари, турли тайёр маҳсулотлар, шунингдек, турли хизматлар экспорт қилинган бўлса, машиналар, транспорт ускуналари, кимёвий моддалар, саноат товарлари ва бошқа шу каби маҳсулотлар хизматлар импорт қилинди. Инвестициявий ҳамкорлик бўйича ҳам сезиларли ютуқлар қўлга киритилди. Жумладан, 2023 йилда БАА Ўзбекистон иқтисодиётига сармоядор мамлакатлар орасида инвестициялар ҳажми бўйича 3-ўринни эгаллади, инвестиция ҳажмининг 73 фоизи энергия таъминоти соҳасига йўналтирилди, шу билан бирга турли йўналишлар бўйича касбга йўналтириш ишлари амалга оширилди [4]. Амалга оширилган бундай тадбирлар БААнинг Ўзбекистон иқтисодиётидаги иштирокини сезиларли даражада кенгайтириш имконини берди.

Хулоса қилганда, мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва Бирлашган Араб Амирликлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари турли йўналишларни қамраб олди. 2016 йилдан эътиборан бу борадаги ишлар янги босқичга кўтарилди. Хусусан, бу даврда мамлакатимиз Президенти томонидан амалга оширила бошланган иқтисодий ислохотлар дастури ва бу бўйича Ўзбекистоннинг жаҳон мамлакатларига очилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда БААнинг “Masdar”, “Mubadala” ва бошқа шунга ўхшаш турли фирма ва компаниялари томонидан Ўзбекистон иқтисодиётига катта миқдорда инвестициялар киритилди, йирик лойиҳалар амалга оширилди. Бунда энергия таъминоти соҳасига киритилган сармоялар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, сунъий интеллект, замонавий технологиялар, шаҳарлар инфратузилмасини яхшилаш ва бошқа соҳаларда ҳам ҳамкорлик алоқалари кенгайди. Шу ва бошқа омиллар Ўзбекистон ва Бирлашган Араб Амирликлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг янада мустаҳкамланишига хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <https://daryo.uz/k/2025/04/04/baa-ozbekistonda-arab-tili-talimi-va-madaniyati-markazini-ochishi-mumkin>.
2. <https://isrs.uz/uz/maqolalar/ekspert-ismi-uzbekistan-i-oae-imeut-vse-predposylki-dla-vyvoda-otnosenij-na-uroven-strategieskogo-partnerstva>
3. <https://qalampir.uz/uz/news/amtibx-bachchanning-olimi-xaqidagi-xabar-yolgon-bolib-chiqdi-1196>
4. <https://review.uz/oz/post/infografika-torgovo-ekonomicheskoe-i-investicionnoe-sotrudnichestvo-mejdu-uzbekistanom-i-oae>
5. <https://senat.uz/oz/international-cooperation/post-1761>
6. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-va-birlashgan-arab-amirliklari-yashil-energiya-sohasida-ishonchli-va-strategik-hamkor_677710
7. https://uza.uz/uz/posts/2-dekabr-birlashgan-arab-amirliklarida-mustaqillik-kuni_325840
8. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-va-baa-munosabatlari-rivozhlanmoqda_422447
9. <https://uzbektourism.uz/research/statistics>
10. <https://www.mofa.gov.ae/en/Missions/Tashkent/UAE-Relationships/Bilateral-Relationship>
11. <https://www.uzembassy.uk/news/1374?language=ru>
12. Жаҳон банки ҳисоботи.

Гулмира ОЧИЛОВА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти катта
илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА МАКТАБЛАР ВА УЛАРНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МАСАЛАСИНИНГ МИЛЛИЙ МАТБУОТДА ЁРИТИЛИШИ

Ушбу мақолада XX аср бошларида Россия империяси мустамлакачилиги шароитида Туркистонда анъанавий мактаб ва мадрасаларнинг инқирозга юз тутиши, таълим тизимида юзага келган инқироз, замонавий таълимни йўлга қўйиш каби масалалар бўйича жадидлар томонидан матбуотда эълон қилинган мақолалар манбашунослик жиҳатдан таҳлил қилинган. Бунда асосий эътибор Ашурали Зоҳирий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Ҳожи Муин, Мунавварқори Абдурашидхонов ва Абдулла Қодирийнинг янги усул мактаблари очилиши, улардаги таълим жараёни, анъанавий мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш борасидаги фикрларига қаратилган. **Таянч сўзлар:** ислоҳот, мактаб, мадраса, жадид, янги усул мактаблари, Туркистон.

This article provides a source-based analysis of articles published in the press by Jadid intellectuals concerning the decline of traditional maktab (elementary schools) and madrasas in Turkestan under Russian colonial rule at the beginning of the twentieth century, the crisis that emerged in the educational system, and efforts to introduce modern education. Particular attention is paid to the writings of Ashurali Zohiriy, Mahmudkhoja Behbudiy, Hoji Muin, Munavvarqori Abdurashidkhonov, and Abdullah Qodiriy regarding the establishment of new-method (Jadid) schools, the educational process within these institutions, and proposals for reforming traditional schools and madrasas. **Keywords:** reform, school, madrasa, Jadid, new-method schools, Turkestan.

В данной статье с источниковедческой точки зрения анализируются публикации джадидов в периодической печати, посвящённые упадку традиционных мектебов и медресе в Туркестане в условиях Российского колониального господства в начале XX века, кризисным явлениям в системе образования, а также вопросам внедрения современного образования. Особое внимание уделено материалам Ашурали Захирый, Махмудходжи Бехбуди, Ходжи Муина, Мунавваркары Абдурашидханова и Абдуллы Кадыри, содержащим сведения об открытии новометодных школ, организации учебного процесса в них, а также о путях реформирования традиционных мектебов и медресе. **Ключевые слова:** реформа, школа, медресе, джадиды, новометодные школы, Туркестан.

Кириш. XX аср бошларига келиб Туркистон ўлкасида анъанавий таълимни ислоҳ қилиш, маорифга замонавий тажрибани олиб кириш кун тартибидagi асосий масалага айланди. Бу йўлда амалга оширилган асосий ишлардан бири янги усулдаги мактабларни ташкил қилиш бўлди. Бу ишга эса Туркистон жадидларининг бир неча йирик вакиллари Тошкентда – Маннон қори, Мунавварқори Абдурашидхонов, Эшонхўжа Хонхўжаев, Абдулла Авлоний, Самиқори Зиёбоев, Самарқандда – Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шақурий, Исмадулла Раҳматуллаев, Ҳожи Муин, Фарғона водийсида – Исҳоқхон тўра Ибрat, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ашурали Зоҳирий, Дадамирза қори, Зайниддин қори, Қудратулла қори, Хўжахон Мансурхўжа ўғли каби кўплаб маърифатпарвар зиёлилар муҳим ўрин тутди. Улар Туркистонда янги таълим тизимини ҳам ғоявий, ҳам моддий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи раҳнаомлар бўлиб, ўзлари биринчилар қаторида янги мактабларни очди. Улар учун янги руҳдаги дарсликлар яратди. Кўплаб шогирдларни етиштириб, замонавий миллий таълим тизимини янада мустаҳкамлади. Улар шу йўл билан жамият ҳаётини тубдан ислоҳ қилиб, янгилашга, озодлик сари йўналтиришга киришди. Шу билан бирга, айна уларнинг асарлари янги усул мактаблари борасидаги асосий манбалар бўлиб қолди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туркистоннинг ижтимоий ва маданий ҳаётига ҳам ижобий таъсир кўрсатган жадид мактаблари тарихининг ўрганилиши бўйича бир қанча ишлар амалга оширилган. Уларда жадид мактабларининг муҳим хусусиятлари, таълим тизимига киритган янгиликлари ва эски мактаблардан фарқи ва ўқувчиларда дунёвий билимларни ривожлантиришга интилишлари ҳақида батафсил маълумот берилган. Жадид мактаблари масаласида кўплаб замонавий тадқиқотлар педагогика йўналишида амалга оширилиб, уларда “усули жадид” мактаблари ўқув дастурлари таҳлил қилинган. Совет даврида И.И.Умняковнинг “К истории новометодной школы в Бухаре” номли мақоласида Бухорода янги усул мактаблари ҳақида илк бор батафсил маълумот берилди [21:98-99].

З.А.Ардашировнинг “К вопросу о роли новометодных мактабов” номли асари нашр қилиниб, унда Андижондаги янги усул мактаблари таҳлил қилинади [4]. Асарда “Туркистондаги биринчи усули жадид мактаби 1893 йили Исмоил Ғаспиралининг бевосита ёрдами ва қўллаб-қувватлаши билан Самарқандда очилди”, деган маълумот берилди.

К.Е.Бендриковнинг “Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы)” [6] номли тадқиқотида Туркистонда мусулмон таълим муассасалари пайдо бўлган даврдан 1924 йилгача мадрасаларда

ўқитиш тартиби, рус ҳукуматининг миллий таълим борасида олиб борган сиёсати, таъминот, ўқитувчилар, ўғил ва қиз болалар мактабидаги дарс тартиби, қорихона, далоилхона, дастлабки рус мактаблари, Туркистон генерал-губернаторлигида 1870-йиллардаги маориф сиёсати ва бошқа масалалар ёритилган. Бу тадқиқотдаги ёндашувлар кейинги йиллардаги барча бу масаладаги асарлар учун асос бўлиб келган.

Булардан ташқари, Ю.Абдуллаев мустамлака даврида Туркистонда мавжуд мактаблар сони, уларнинг тарбиявий жиҳатлари, рус маъмурларининг бу ўқув муассасаларига муносабати, ўқитиш усуллари ва дарсликлар ҳақида бир қанча муҳим маълумотларни ёзади [2]. XX асрнинг 80-йилларида Ш.Исмоилов томонидан Туркистондаги янги усул мактаблари тарихига оид бир қатор илмий ишлар эълон қилинди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида жадид мактаблари тарихи бўйича тарихчилар томонидан амалга оширилган ишлар асосан анъанавий мактаблар бўйича нашр қилинган тадқиқотлар билан бир ўринда келганини кўриш мумкин. Жумладан, Р.Шамсутдинов ва Б.Расуловнинг “Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи” номли тадқиқоти [26] Подшо Россиясининг Туркистондаги мусулмон мактабларига нисбатан сиёсати масаласи билан бошланиб, К.П.Кауфманнинг “мусулмон маданияти умуман ўз асрини яшаб бўлди, қайтиб уйғонмайди ва тараққий этмайди”, деган фикрда мактабларни “мусулмончилик қолдиғи сифатида ҳаётга ярамайди” дея сиёсат олиб боргани келтирилади.

Яна бир шундай тадқиқот Ф.Бобожонованинг “Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX аср бошлари)” [7] номли ишида XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги анъанавий таълим босқичма-босқич тадқиқ этилиб, бошланғич таълим ҳолати, ўқув жараёни ва моддий таъминоти, таълимдаги муаммолар, уларнинг сабаб ва оқибатлари, мадрасалардаги таълим жараёни, ўқув тартиби, фанлар ва уларнинг мазмуни Бухоро амирлигида таълим тизимини ислоҳ қилиш ғоялари, янги усул мактабларининг шаклланиши, фаолияти ва уларга нисбатан олиб борилган сиёсат кўрсатиб берилган. Муаллиф янги усул мактаблари 1910, 1911, 1912, 1913 йилларда амирлик ҳудудлари бўйлаб кенг тарқалгани, уларнинг ўқувчилари кўп бўлмаса-да, секин-аста аҳоли бу мактабларга нисбатан хайрихоҳ бўлиб бориши, амирлик ҳукумати чекланган тарзда бўлса ҳам таълим тизимини ислоҳ қилиш ишига бир мунча муддат эътибор берганини ёзади [7:105]. Лекин турли қаршиликлар сабаб 1914 йилнинг иккинчи ярмида Бухорода фаолият юритувчи барча янги усул мактаблари амирлик ҳукумати томонидан ёпиб қўйилгани, ушбу чорани империянинг Бухородаги сиёсий агентлиги ҳам қўллаб-қувватлаганига урғу беради.

Н.Алимованинг “Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасида олиб борган сиёсати (1867-1917 йиллар)” [3] номли тадқиқотида мадраса ва мактаблар фаолиятига ҳукумат муносабати, мадрасалар моддий базасининг заифлаштирилиши ва ўқув ишларини назорат қилишнинг кучайтирилиши, жадид мактабларининг вужудга келишида миллий зиёлиларнинг хизматлари, янги усул мактаблари ривождаги муаммолар ва маъмуриятнинг тазйиқлари таҳлил қилинади. Тадқиқот ҳам бошқа бу даврдаги ишлардан фарқ қилмаган ҳолда, асосан рус муаллифлари ва архив ҳужжатларига таяниб амалга оширилган. Жадид мактабларининг асл ҳолатини ёритувчи зиёлилар асарлари ва миллий матбуотга кам мурожаат қилинган.

С.Муҳиддиновнинг “XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти маорифи” [14] номли диссертациясида Самарқанд вилоятининг тараққийпарвар зиёлилари томонидан ташкил этилган йигирмадан ортиқ жадид мактабларининг ўзига хос хусусиятлари, таълим самарадорлигини ошириш мақсадида яратилган махсус дарслик ва ўқув қўлланмалар, вилоят маориф тизимида кечган ўзгаришлар ва муаммолар, Самарқанддаги анъанавий бошланғич таълим муассасалари, мадрасалар ва уларнинг ижтимоий аҳволи ҳамда таъминоти ёритилган.

Самарқанд жадид мактаблари ҳақида Д.Жамоловнинг “Ўзбекистон тарихи” журналида эълон қилинган мақоласи бу масалада янгича қарашлар намунаси ҳисобланади. Мақолада Самарқанд маърифатпарварлари Абдуқодир Шакурӣ, Сиддиқӣ Ажзий, Ҳожи Муин ва Маҳмудхўжа Бехбудийларнинг жадид мактабларини очиши билан бирга, улар томонидан янги усулда ўқитишнинг афзалликлари ҳамда замонавий билимларни ўрганишнинг аҳамияти тўғрисидаги мақолалар мунтазам эълон қилиб борилганига урғу берилган ва бу борада кўплаб матбуот материаллари илк бор таҳлил қилинган [8:68-77].

XX аср бошига келиб мактабларни замонавийлаштириш, уларда таълим беришнинг янги усуллари қўллаш бўйича асосий манба бу матбуотдаги мақолалар ва маърифатпарварлар асарлари ҳисобланади. Зиёлиларнинг мактабларни ислоҳ қилиш борасидаги ҳаракатларини Ашурали Зоҳирӣ “Маориф ҳафтаси” эълон қилиниши муносабати билан” номли “Фарғона” газетасидаги мақоласида “Туркистоннинг ҳар бурчагида, ҳар шаҳрида бор беш-ўнта тараққийпарвар, маорифпарварлар: “Замонга, маконга, қараб ўқимоқлик керак...” деядир. Деядургина эмас, балки жонининг борича, кучи етганча ҳаракат қиладир, ҳам қилмоқда”, дея таъкидлайди [5].

Таҳлил ва натижалар. Мактаб ва мадрасалар тизимини ўзгартириш борасида Маҳмудхўжа Бехбудий: “Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатга кўшиш қилинмаса, рубъи асрдан сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бугунгиларга қо-

лур. Бу масъулиятдан қутулмоқ учун миллатни диний илм ва дунёвий илм-фанлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур. Диний илм ва фанларнинг ўрни мактаб ва мадрасалардур” [10:391], дея таъкидлаган. У мактаблар тараққиётнинг бошланиши, маданият ва саодат дурдонаси эканини қайд этиб, ҳар бир миллат аввало бошланғич мактабларини ислоҳ қилиб кўпайтирмаса, ривожлана олмаслигига эътибор қаратади [11:439].

Янги усул мактабларида ўқишнинг фойдаси ҳақида Ҳожи Муин “Самарқанд” газетасидаги мақоласида: “Миллатнинг тараққийси анинг аввали мунтазам мактабларидан бошланур. Агарда биз динимизни, миллатимизни яхши кўруб, муҳофаза қилмоқчи бўлсак, аввал саодат эшиги бўлган мактабимизни замонга мувофиқ ислоҳ қилиш керак”, дейди [25].

Туркистон жадидларининг етакчиларидан бўлган Мунавварқори Абдурашидхонов ҳам мактаб ва мадрасалардаги ўқитиш тизимини ислоҳ қилиш борасида: “Бир болага Фузулий ўрнига илми кироат, Навоий ўрнига масоили эътиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалиға илми ҳисоб ўқитилса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб, мусулмон ўлур” [13:143-144], дея таъкидлаб, буларнинг ўрнига математика, география, ислом тарихи каби ҳам дунёвий, ҳам диний илмларни ўқитиш фойдали, деган фикрни билдиради.

Мактаблар ислоҳи масаласида Ниёзий Ражабзоданинг “Ибтидоий мактабларимиз тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли” мақоласи алоҳида аҳамиятга эга. Муаллим мақолани: “Мактаб ва мадраса бир миллатнинг, ҳатто бани одамнинг даражаси тараққий ва таолоси деб бўладур”, дея бошлаган ҳолда бошланғич мактабларнинг замон талабига жавоб бера олмайётганини қайд этиб, қуйидагиларни ёзади: “Бухоро, Самарқанд, Тошканд, хуллас, умум Туркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф ила фикр қилсалар, мактабларимизни кўп паришон ва беинтизом ҳолатда кўрарлар. Муддати таҳсил кўп узок бўлганлиги учун кўп кишилар болаларини 8-10 йил мактабга қўёлмайдурлар. Чунки қудрати истеъдодлари етмайдир. Шунинг учун мактабда юрган болаларимиздан 10 ё 8 нафардан 2 ё 3 нафар аҳли савод бўлуб чиқадулар” [15:5].

Муаллиф яна мактабларни ислоҳ қилишнинг натижасини: “Бизни ва қора гуруҳ авомни тараққий қилдирувчи, жаҳл ва асоратдан қутқарувчи мактабдур. Биз туркистонийларнинг ғоят муҳим масаламиз мактаб масаласидур. Мактабларимиз муайян бир йўлга кирса, яъни ислоҳ ва танзим топилса, мунинг орқасидан бошқа миллий, диний ишларимиз ислоҳ йўлига кируб, миллатимизнинг ҳар жиҳатдан тараққий этмоқи ва юзларимизга нажот ва рифоҳият эшикининг ўзидан ўзи очилуб кетмоғи мумкиндур”, деган мулоҳаза билан якунлайди [15:6].

Абдулла Қодирий ҳам таълимни ислоҳ қилиш борасида: “Бошқа ишларга эътиборсиз қараганимиз каби, бу маориф ишини ҳам мужмал қолдирсак, вақтидан истеъфода этмаган, тушимизга ҳам кирмаган енгилликларга кўфрони неъмат этган бўлурмиз”, деган ўринли фикрни билдиради [1:534].

Бухоро амирлигидаги янги усул мактаблари бўйича манбаларга қараладиган бўлса, бу борада “Бухоро инқилоби тарихи материаллари” асари муҳим аҳамиятга эгадир. Садриддин Айнийнинг ушбу асари Бухородаги жадид ва анъанавий таълим муассасалари тўғрисида маълумот берувчи асосий бирламчи манбалардан бири ҳисобланади. Унда домла Икромнинг фаолиятига тўхталиш асосида мадрасалар ислоҳи, яъни у ерда ўтиладиган фанлар ва дарсликларни ўзгартириш бўйича амалга оширилган ишларни кўрсатади. Бу ислохотнинг бошланишига 1911 йили бир гуруҳ талабаларнинг амирга юборган аризаси сабаб бўлган. Айни шу ўринда муаллиф XX аср бошларида анъанавий таълимдаги ҳолатни ҳам ўша ариза мазмунини орқали билдириб ўтади. Унда: “Бизнинг мадраса дарсларимиз ҳаддан ошиқ бузулган, дарсларда ҳеч бир тартиб ва қоида қолмаган, дарс жадвалига кераксиз шарҳ ва ҳошиялар, манфаатсиз муноҳаса ва муноқашалар кириб, бутун матлаб ва мақсад ташқарида қолган ҳамда катта муфти ва мударрислар дарс ҳақи учун катта-катта вақфларни едиклари ҳолда, ифтитоҳона, деб фақир талабаларнинг бор-йўқларини босиб оларлар, фақир шогирдлар ушбу ифтитоҳона масорифидан, китоб ва кийимларини сотмоқдан қутула олмайин бир талай қарздор бўлиб, қиш ўртасида таҳсилнинг энг ривожлик бир чоғида имоматчилик ахтариб, қишлоқларга чиқиб кетишга мажбур бўларлар”, дея таълимдаги иштирок этувчиларнинг ижтимоий аҳволи ҳам ёритилади [17:236].

Ушбу аризадан кейин Бухоро мадрасаларида дарс жадвалларини ислоҳ қилиш ва талабалардан ифтитоҳона, яъни ўқиш бошланишида домлага ҳадя тариқасида тўланадиган таълим ҳақини бекор қилиш бўйича амирдан фармон келиб тушади. Шу ўринда юқорида айтилган ифтитоҳона фақат Бухоро мадрасаларида эмас, Тошкентда ҳам мавжуд бўлганини ўша давр гувоҳи бўлган Мўминжон Муҳаммаджон ўзининг “Турмуш урунишлари” номли талабанинг эсдалиги тариқасида ёзилган асарида кўрсатади [12:56]. Садриддин Айнийдан фарқли равишда бу асарда Тошкент мадрасаларида 1901 йилда бу йиғимнинг миқдори аниқ кўрсатилади. У қуйидаги тартибда бўлган: “Ҳар бир жамоанинг қариси ўз сабоқдошининг ҳар биридан солиқ солиб йиғар ва бу чиқимнинг кичикроғи ҳар бир кишига 2 сўм, 3 сўм, балки 5-6 сўмдан тушиб, йўқсил талабаларни шул ҳам анча ташвишга тушириб қўяр эди. Пул йиғилгандан кейин икки сават тўла бозор нон, бир патнус қанд, бир патнус магиз, бир патнус писта, бир патнус бодом, бир патнус қандак туршак ва

шунга ўхшаш 6-7 патнусни ясаб, бир чопон, 9-10 дона даструмолни устига қўйиб, 15 сўм – 20 сўмни қўлга олиб, хазрат домланинг ҳузурларига кирилуру”. Иккала асардан кўринадики, ушбу йиғим Туркистондаги мадраса талабаларини анча қийин молиявий муаммоларга олиб келган.

Садриддин Айний асари Бухородаги анъанавий таълим ва янги усул мактабларини қиёсий ўрганиш борасида ҳам муҳим аҳамиятга эга. У асаридаги “Бухорода биринчи янги усул (усули жаид) мактаби” номли бобни амирликда очилган янги мактаблар масаласига бағишлаб, Абдулвоҳид Мунзим фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтади [17:200-204]. Унинг маълумотида кўра, Бухородаги биринчи янги усул мактаби 1908 йил октябрь ойида “Дарбозаи Саллоҳхона” гузарида Абдулҳодид Мунзим уйида очилган ва унинг ишини юритишга бошқа маърифатпарварлар қатори Садриддин Айнийнинг ўзи ҳам бошчилик қилган [17:201]. Форс тилида бўлган бу мактабда икки ойда ўқувчилар сони 12 тага етган. Ташкилотчиларнинг янги тартибларни яхши билмагани ва мактаб ишини юритишда тажрибаси йўқлигини муаллиф: “Бизнинг барчамиз усул ва қаюиддан хабарсиз эдик. Ичимиз таълим ва ислоҳ билан ёнмоқда, ҳеч бир нарсани билмаганимиздан жонимиз сиқилмоқда эди”, дея қайд этиб, камчиликларни бартараф қилиш устида қандай ишлар олиб борилаётганини батафсил айтиб ўтади [17:201]. Бундан ташқари, Бухоро аҳолисининг ҳам мактабга ниҳоят даражада ихлос қўйганини алоҳида таъкидлайди. Бунинг сабаби Абдулвоҳид Мунзимнинг 40-50 кунда ўқувчиларни ўқиш-ёзишга ўргатгани эди.

Бухородан ташқари, Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли Фарғона вилоятидаги мактаблар фаолияти хусусида бу ерда чиқадиган асосий миллий газета “Садойи Фарғона”да кўпроқ маълумотлар учрайди. Жумладан, газетада Яҳё Қори томонидан берилган мақолада Қўқон, Наманган, Андижон, Ўш, Марғилон каби йирик шаҳарларда жаид мактаблари бўлгани ҳолда, кичик шаҳар ва қишлоқларда ҳам очила бошлади. Шаҳрихонда 1914 йили 3 та усули жаид мактаби бўлиб, шундан 2 тасида қўқонлик муаллимлар, 1 тасида эса шаҳрихонлик Хўжахон Мансурхўжа ўғли дарс бергани [27] ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Обиджон Маҳмудов “Садойи Фарғона” газетасининг 44-47-сонларида эълон қилган “Усули жаидни ихтиро қилиб туруб, яна бошқалардан шикоят қилувчиларга таажжуб”, деган мақоласида мактаб ва мадрасаларда таълим бериш усулини илгари ҳам ислоҳ қилган мужтаҳидлар бўлгани ҳақида ёзган. У “Усули жаид” энди ўйлаб топилган нарсаси эмас. Эски мактабни ислоҳ қилишга қарши турувчилар бир оз мулоҳаза қилсинлар, ҳозирги воқелик, ижтимоий турмушнинг моҳиятига етмай, уларнинг жоҳиллиги туфайли азият чекаётганлар бор. Бунга қайси бири – усули қадимми ёки

усули жаид мактаблари айбдорми, деб ўз фикрига ҳулоса ясаган [9:3].

Ушбу газетанинг 45-сонидида яна шу номли мақолада муаллиф усули жаид мактабларидан халққа фойда ва манфаат бўлаётганини кўриб турган кишиларнинг бу муассасалар фаолиятдан норозиликлари тўғрисида ёзади [16:3].

Бундан ташқари, Фарғона вилоятида фаолият юритган жаидлар ҳам ўз асарларида бу ердаги мактаблар фаолиятига тўхталади. Жумладан, Фарғонада очилган мактаблар ҳақида Ҳамза Ҳакимзода ўзининг “Таржимаи ҳол”ида “1910 йилда Қашқар дарвоза маҳалласида биринчи марта усул савтия мактаби очдим. 1911 йилда Хўқандда очиб, бир йил давом этди. 1914 йилларнинг охирида “Фарғона” газетасининг муҳаррири ўртоқ Охундийларнинг ғайрати билан Марғилонда мактаб очдим. 8 ойгача бормай Андреев исминдаги Скобел маориф раҳбари томонидан мажбурий ёпилди”, дея маълумот келтиради [23:294].

Ушбу муаллиф томонидан яна мактабларнинг умумий ҳолати ҳақида “уч-тўрт йилдан бери усули жаид мактаблари расм ўлуб кундан-кун ривож топиб кўпаймоқдадур. Гарчи бу мактабларнинг бинолари янгидан солинган бўлмаса ҳам назар эски мактабларга қаралганда ҳифзил сихатга мувофиқ бўлмоғи ёки бошқача бир низом ва тартибдалигининг назокати янги бинодан 100 даража ортиқроқ десак-да ҳақли бўлурмиз”, деган маълумот ҳам бериб ўтилади [22:237].

Фарғонадаги янги очилган мактаблар ҳолати доимо ҳам қониқарли бўлмагани, уларда ўқитишни ташкил этиш, бинолар, дарсликлар, тажрибали ўқитувчилар билан таъминлаш бу йўлдаги энг катта муаммо эканини Маҳмудхўжа Бехбудий танқид қилади. У Фарғона бўйлаб саёҳат қилган вақтида 1907 йилда Марғилонга боради. Шаҳарда очилган номи “жаид мактаби”ни қуйидагича таърифлайди: “9 инчи ушбу декабрда Марғилон шаҳрига ворид бўлиб, мактаби усули жаидийни сўроғлаб топтук. Бир падари раҳмат киши ҳавлисини бериб экан, кириб кўрдик: “Эски ҳаммом ва эски тос” мақоли. Ҳар қаю ергаки мактаби жаид деб борар эдук, жаиддан асар йўқ. Қаю жаидида у жаидга жиддан жаиддур. У жаидга илми кироат ва тажвид ва илми ҳол мунтазам ва ҳисоб, иншо, жуғрофия ва кироати туркий ва форсий, тарих ўқулатургон жаиди мунтазам мактабни ўзи эмас, сояси тимсолида йўқ эди. Бу мактабни муаллимидан баъзи нарсаларни сўрадик, аммо маалтаассуф, жавоб эшитолмадук. Ҳулоса, Эски Марғилонга кўрган мактабимиз фақат исми жаид ва ўзи эҳтимоли бузулган қадим бўлса. Чунки ёлғуз “Алифбо савти” ила жаид бўлмас” [19:359].

Мақолада яна Янги Марғилондаги жаид мактаби ҳақида ҳам маълумот келтирилади: “Шаҳар бозорини ичига бир катта жомеъ масжид ва жевориға мактаби

ва бир неча хужралар бордур. Мактабига кирдук, 50 нафардан зиёда шогирдлар бор эди. Муаллимидан берадургон дарсларини сўрадик, баъзи кутуби жадидни от тутди. Тариқи таълим ва тартибга қарадикки, Андижон ва Марғилон мактабларидан маънан беҳроқ эди. Жуғрофия ўқутмоқига ва харита олдурмоқларига ва яна бир нафар халифа сахламоқига машварат бериб чиқдик”[19:360]. Бундан кўринадики, мактабларда география ва бошқа баъзи жорий қилинган дарсларни ўқитишга ўқитувчилар етарли бўлмаган.

Самарқанд маърифатпарварлари ҳам жадидчилик ҳаракатида кенг из қолдирган бўлиб, ўз асарлари ва мақолаларида мактабларни ислоҳ қилиш ва бу ерда вужудга келган янги мактаблар борасида бир қанча маълумотларни келтиради. Хусусан, вилоятда очилган илк мактаблардан бири Абдуқодир Шакурый мактаби хусусида Отажон Ҳошим (Турсунқул) “25 йиллик педагог” мақоласида жадидлардан Абдуқодир Шакурыйнинг 1901 йилда имкон қадар ҳаракат қилиб, “уч парта, бир лавҳа, бир устол, бир устули” бўлган янги усулдаги мактаб очиб, муаллимлик қилганини ёзиб ўтади [20].

Ҳожи Муин шоир Васлийнинг таржимаи ҳолига бағишлаб ёзган мақоласида Самарқандда биринчи янги усул мактаблари 1903 йилда очила бошлангани ва уларни очиш ташаббускори Саидахмад Васлий бўлгани, бу шахснинг ўзи мактаблар учун илк дарсликлар нашр қилдирганини ёзади [24].

Саидахмад Васлийнинг ўзи ҳам янги усул мактаблари хусусида бир нечта мақола муаллифи ҳисобланади. У “Садои Фарғона” газетасидаги “Усули жадид” номли мақоласида анъанавий таълим ва янгича ўқитишнинг фарқларини қуйидагича изоҳлайди:

“Эмди янги тартибда ўқитмоқни маъноси шулки, мактабга кирган болага сабоқ бериш билан бир вақтда ҳарфлар ёзиб кўрсатур. Янги тартибда ўқиган бола 4-5 ойда ўқимоқ ва ёзмоқни ўрганур”. Ўқитиш усуллари солиштириб, муаллиф 10-12 йил ўқиган мадраса талабаларининг энг муҳим дунёвий фанлардан беҳабар экани, уларнинг мадрасада ўрганганлари амалиётдан узоқда бўлиб, замон талабларига жавоб бермаслигини айтиб ўтади [28].

Самарқандда жадид мактаблари бўйича Сайид Ризо Ализода ҳам маълумот бериб, “Ойина” журналининг 1913 йил 15 ноябрь 3-сонидан эълон қилган “Мактаб ва мадраса ислоҳоти бизга зарур” номли мақоласида жадид мактабларни бидъат деб билувчиларни танқид қилиб, “Йиллар бўлибдики, соир мамлакатлар мусулмонлар илм даражаси, мактаб ва мадрасалар фаолиятини билиб, ҳар шаҳарда жадид мактаб очиб, унинг такмилига ҳаракат қилмоқдалар. Аммо биз Туркистон мусулмонлари наинки жадид мактаб ва мадраса очмаяпмиз, балки уларни ҳалигача бидъат ва ҳаром санаяпмиз”, деган фикрни билдиради [18:6].

Хулоса. XX аср бошларидаги миллий матбуотда жадидлар томонидан эълон қилинган мақолаларда анъанавий таълимнинг рус ҳукумати олиб борган сиёсат натижасида оғир аҳволга тушиб қолиши ва бу ҳолатларни олдини олиш учун қандай чоралар кўриш кераклиги ҳақидаги фикрлари Туркистонда бу масаладаги ҳолат қандай бўлганини кўрсатади. Шу билан бирга, матбуот материаллари янги усул мактаблари тарихини ўрганишда ва бу борада жадидлар томонидан олиб борилган амалий ишларнинг қанчалик аҳамиятли бўлганини очиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулла Қодирий. Маориф шўроси диққатиға // Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2014.
2. Абдуллаев Ю. Очерки по методике обучения грамоте в узбекской школе. – Т., 1966.
3. Алимова Н. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасида олиб борган сиёсати (1867-1917 йиллар). Тарих фан. номз. дисс. – Т., 2004.
4. Ардаширов З.А. К вопросу о роли новометодных мактабов. Андижанского ГПИ. Т.6. – Т., 1957.
5. Ашуралӣ Зоҳирӣ. “Маориф ҳафтаси” эълон қилиниши муносабати билан // “Фарғона” газетаси. 1923 йил 24 март.
6. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – Москва, 1960.
7. Бобождонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими. XIX аср охири – XX аср бошлари. – Т., 2014.
8. Жамолова Д. Самарқанд жадид мактаблари. “Ўзбекистон тарихи” журнали. 2021 йил 1-сон.
9. Маҳмудов Обиджон. Усули жадидни ихтиро қилиб туруб, яна бошқалардан шикоят қилувчиларга таажжуб // “Садои Фарғона” газетаси, 44-47-сонлар.
10. Маҳмудхўжа Бехбудий. Миллатлар қандай тараққий этарлар // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т., 2021.
11. Маҳмудхўжа Бехбудий. Мухтарам ёшларга мурожаат // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т., 2021.
12. Мўминжон Муҳаммаджон ўғли. Турмуш урунишлари (Бир муллабаччанинг хотира дафтари). – Т.: Мумтоз сўз, 2015.
13. Мунавварқори Абдурашидхонов. Бизни жаҳолат – жаҳли мураккаб // Танланган асарлар. – Т., 2003.
14. Мухиддинов С. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд вилояти маорифи. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Самарқанд, 2020.
15. Ниёзий Ражабзода. Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли // Ойина (1914-1915). – Т., 2001.

16. Обиджон. Усули жадидни ихтиро қилуб туруб, яна бошқалардан шикоят қилғучиларга таажуб // “Садойи Фарғона” газетаси, 1914 йил 25-июль, 45-сон.
17. Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи материаллари. Асарлар 1-жилд. – Т., 1963.
18. Саид Ризо Ализода абадияти. – Т., 2017.
19. Сирожиддин Аҳмад. Маҳмудхўжа Бехбудий. – Т., 2024.
20. Турсункул. 25 йиллик педагог // Маориф ва ўқитғувчи. 1926 йил, 4-сон.
21. Умняков И.И. К истории новометодной школы в Бухаре // Бюллетень САГУ. – Т., 1927. Вып. 16.
22. Ҳамза Ҳакимзода. Мактаби дорул айтом. Тўла асарлар тўплами. 4-жилд. – Т., 1989.
23. Ҳамза Ҳакимзода. Таржимаи ҳол. Тўла асарлар тўплами. 4-жилд. – Т., 1989.
24. Ҳожи Муин. Васлий (таржимаи ҳол) // “Маориф ва ўқитғувчи” журналы. 1925 йил, 10-сон.
25. Ҳожи Муин. Ёшларга мурожаат // Самарқанд., 1913 йил, 9 август.
26. Шамсутдинов Р., Б.Расулов. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи. – Андижон, 1994.
27. Яхё Қори. Шаҳрихонда усули жадид мактаби // “Садойи Туркистон” газетаси. 1914 йил, 16 май.
28. Саидахмад Васлий. Усули жадид // “Садойи Фарғона” газетаси, 26-сон.

Iroda TURSUNOVA

Qarshi davlat texnika universiteti “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası assistenti

QASHQADARYO O‘ZBEKLARI OILAVIY MAROSIMLARINING TARIXIY-ETNOGRAFIK TAHLILI

Ushbu maqolada Qashqadaryo vohasi o‘zbeklarining oilaviy marosimlari tizimida shar’iy mezonlar va mahalliy urf-odatlarining o‘zaro nisbati tarixiy-etnografik jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, globallashuv jarayonlari ta’sirida nikoh, tug‘ilish va dafn marosimlarida yuz berayotgan transformatsiyalar, diniy qadriyatlarining mahalliy an’analar bilan uyg‘unlashuvi hamda sohada zamonaviy islohotlar zarurati haqida ma’lumot berilgan. **Tayanch so‘zlar:** Qashqadaryo vohasi, oilaviy marosimlar, transformatsiya, shariat mezonlari, urf-odat, etnografiya, globallashuv.

This article presents a historical and ethnographic analysis of the relationship between Sharia criteria and local customs in the system of family rituals of the Kashkadarya oasis Uzbeks. The research highlights the transformations occurring in marriage, birth, and funeral rituals under the influence of globalization processes, the integration of religious values with local traditions, and the necessity of modern reforms in this field. **Keywords:** Kashkadarya oasis, family rituals, transformation, sharia criteria, customs, ethnography, globalization.

В данной статье представлен историко-этнографический анализ соотношения шариатских критериев и местных обычаев в системе семейных обрядов узбеков Кашкадарьинского оазиса. В исследовании освещаются трансформации, происходящие в свадебных, родильных и погребальных обрядах под влиянием процессов глобализации, интеграция религиозных ценностей с местными традициями, а также необходимость современных реформ в этой сфере. **Ключевые слова:** Кашкадарьинский оазис, семейные обряды, трансформация, критерии шариата, обычаи, этнография, глобализация.

Kirish. Jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lgan Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududi o‘zining boy moddiy va ma’naviy madaniyati bilan ajralib turadi. Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida milliy qadriyatlarni tiklash, xalqimizning ko‘p asrlik an’analarini ilmiy asosda o‘rganish va ularni kelajak avlodga asl holda yetkazish muhim vazifa qilib belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “*Milliy o‘zligimizni anglash, xalqimizning qadimiy va boy tarixini, uning betakror madaniyatini o‘rganish va keng targ‘ib etish mamlakatimiz taraqqiyotining ma’naviy asosi bo‘lib xizmat qiladi*” [1:154]. Bu borada O‘zbekistonning janubiy vohasi – Qashqadaryo mintaqasi aholisining oilaviy marosimlarini tarixiy-etnografik jihatdan tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Zero, oilaviy marosimlar xalqning etnik tarixi, e’tiqodi va ijtimoiy turmush tarzini o‘zida mujassam etgan eng barqaror madaniy qatlamdir.

Qashqadaryo vohasi o‘zining murakkab etnik tarkibi (qo‘ng‘iroq, saroy, kenagas, mang‘it va b.) hamda xilma-xil xo‘jalik yuritish shakllari bilan ajralib turadi. Akademik Karim Shoniyozov qayd etganidek: “*Qashqadaryo o‘zbeklari o‘z tarkibiga ko‘ra etnik jarayonlarning eng qadimiy va boy qatlamlarini o‘zida saqlab qolgan hududlardan biri sanaladi*” [6:128]. Bu omillar hududdagi oilaviy marosimlarning o‘ziga xos lokal variantlari shakllanishiga asos bo‘lgan. Mazkur marosimlarda islomgacha bo‘lgan qadimiy qarashlar (zardushtiylik, shomonizm elementlari) va islomiy qadriyatlarining o‘zaro sintezi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

O‘zbek oilaviy marosimlari bo‘yicha umumiy tadqiqotlar o‘tkazilgan bo‘lsa-da, Qashqadaryo vohasining zamonaviy transformatsiya jarayonlari hali yaxlit tizimda to‘liq tadqiq etilmagan. Etnolog olim Adham Ashirov e’tirof etganidek: “*Har bir mintaqaning oilaviy marosimlari o‘sha*

hudud aholisining mahalla va qarindoshchilik aloqalaridagi o'ziga xos institutlarini ochib beruvchi asosiy manbadir" [3:42]. Bu esa mavzuni chuqurroq o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Qashqadaryo vohasi aholisining oilaviy marosimlari tarixiy va etnografik jihatdan o'ziga xos xususiyatga ega. Bu marosimlarda islomiy an'analar bilan bir qatorda, islomgacha bo'lgan qadimiy e'tiqodlarning – totemizm, animizm va shomonizmning kuchli ta'siri saqlanib qolgan.

Voha aholisining marosimlarida totemistik qarashlar qadimgi ajdodlarning hayvonlar va qushlar bilan aloqasi borligi haqidagi ishonchining aks-sadosi sifatida saqlanib qolgan.

Bu totemistik elementlar voha aholisining urf-odatlar, ertaklari va xalq og'zaki ijodida tabiat bilan uzviy bog'liqlikni ifodalovchi ma'naviy meros sifatida yashab kelmoqda. Voha aholisining marosimlarida animizm – har bir narsaning o'z ruhi yoki joni borligiga ishonish – tabiat kuchlari, olov, suv va ajdodlar ruhiga bo'lgan ehtiromda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu qarashlar voha aholisining kundalik hayotida islomiy an'analar bilan uyg'unlashib, o'ziga xos sinkretik (aralash) marosimlar tizimini tashkil etadi.

Bugungi kunda Qashqadaryoning olis qishloqlarida bu an'analar asosan folklorshunoslik, xalq dostonchiligi, etnotibbiyot, milliy marosimlar va urf-odatlar (masalan, isiriq tutatish, mushkulkushod, kelinsalom, chilla davri udumlari) tarkibida ramziy ma'noda saqlanib qolmoqda.

Qashqadaryo o'zbeklarining oilaviy marosimlari ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ular o'zida mintaqaning geografik joylashuvi, islomgacha bo'lgan qadimiy e'tiqodlar va islomiy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan. Bu marosimlar avloddan avlodga o'tib kelayotgan bebaho milliy merosdir. Qashqadaryo vohasida O'zbekistonning boshqa hududlaridagidek, inson hayotining muhim bosqichlari bilan bog'liq quyidagi an'anaviy oilaviy marosimlar saqlanib qolgan: tug'ilish – beshik to'y, sunnat to'yi – xatna, fотиha to'y – nikoh to'yi va dafn marosimlari kabi qadriyatlarni o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qashqadaryo o'zbeklarining oilaviy marosimlarini o'rganishda adabiyotlarni uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

Ushbu guruhga O'zbekiston etnologiya maktabining asoschilari va umummilliy miqyosda tadqiqot olib borgan olimlar asarlari kiradi. Xususan, K.Shoniyozovning o'zbek xalqining shakllanishi va etnik tarixiga oid ishlarida Qashqadaryo vohasida yashagan urug' va qabilalar (qo'ng'iroq, saroy va b.) joylashuvi hamda ularning hayot tarzi yoritilgan. I.Jabborov va H.Ismoilovlarning tadqiqotlarida o'zbek xalqining oilaviy hayoti, nikoh va to'y marosimlarining umumiy xususiyatlari tahlil etilgan bo'lib, ular Qashqadaryoga oid materiallar bilan qiyoslash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar bevosita marosimlar va qadimiy e'tiqodlar tizimiga bag'ishlangan. A.Ashirovning "O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari" (2007) asari oilaviy marosimlarda saqlanib qolgan islomgacha bo'lgan unsurlarni (olovga topinish, isiriq, tumorlar) anglashda muhim manbadir. Shuningdek, M.Haydarovanning oilaviy marosimlar bo'yicha olib borgan tadqiqotlari voha aholisining maishiy hayotini o'rganishda metodologik ahamiyatga ega.

Hududiy va lokal tadqiqotlar tashkil etadi. Qashqadaryo tarixiga oid B.Abdiyev, S.Qahhorov kabi mahalliy olimlar ishlari, vohaning etnik demografiyasi va qishloqlarning etnografik tavsiflari mavzuning amaliy qismini boyitadi. Shuningdek, inqilobdan oldingi rus sayyohlari va tadqiqotchilarining (masalan, A.Kun, N.Sitnyakovskiy) kundaliklaridagi ma'lumotlar marosimlarning 100-150 yil oldingi holatini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada quyidagi zamonaviy va an'anaviy metodlar majmuasidan foydalanildi:

Qashqadaryo aholisining oilaviy marosimlari statik holatda emas, balki doimiy harakatda bo'lgan hodisa sifatida o'rganildi. Marosimlarning qadimiy ildizlari va ularning keyingi davrlardagi transformatsiyasi tarixiy izchillikda tahlil etildi.

Bu tadqiqotning eng asosiy metodi kuzatish va so'rovnoma o'tkazishni o'z ichiga oladi. Tadqiqot davomida Qashqadaryoning turli hududlarida (masalan, tog'li Kitob va Shahrisabz, cho'l zonasi bo'lgan Muborak va Kasbi tumanlari) dala ishlari olib borildi. Ma'lumot to'plashda intervyu metodidan foydalanildi. Bunda yoshi ulug' kishilar, momolar va marosim o'tkazish tartibini yaxshi biladigan nuroniylar bilan suhbatlar o'tkazilib, marosimlarning unutilgan qismlari tiklandi.

Qashqadaryo vohasi o'zbeklarining marosimlari qo'shni Surxondaryo, Buxoro va Samarqand viloyatlari o'zbeklarining marosimlari bilan qiyoslandi. Bu mintaqaviy o'xshashliklar va faqat Qashqadaryoga xos bo'lgan (lokal) xususiyatlarni ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Marosimlarning har bir bosqichi (masalan, beshikka belash yoki kelin salom) batafsil tavsiflanib, ularning ramziy ma'nolari (semantikasi) tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, to'y atamasi o'z ichiga juda ham ko'plab rasm-rusum, irim-sirim va kichik-kichik marosimlar majmuasini qamrab oladi. Aslida, mazkur atama, professor B.Sarimsoqov qarashlariga ko'ra, "to'y-moq", "el-yurtga ziyofat bermoq", "do'stlar diydoriga to'y-moq" singari ma'nolarni anglatga ham, insonning yosh-jins kategoriyasiga qarab o'tkaziladigan an'anaviy marosim bo'lib, tarixan inson hayotidagi bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tishini jamiyat tomonidan rasmiy tasdiqlash va bayram qilish shakli hisoblanadi. Olimning ta'kidlashicha, "to'y" tushunchasi faqatgina qorin to'ydirish emas, balki, masalan, beshik to'yi bilan chaqaloqning oila a'zosiga aylanishi, xatna to'yi bilan bolalikdan yigitlikka o'tish, nikoh to'yi bilan esa mustaqil oila sohibi

bo'lish belgilangan, el-yurt oldida hisob berish va jamoaning roziligini olish marosimi sifatida xizmat qilgan. Qadimda har bir to'y insonni yovuz kuchlardan asrash va uni yangi hayotga "poklab" o'tkazish kabi sehrli-mifologik funksiyalarni ham bajargan. Professor B.Sarimsoqov o'zining "O'zbek marosim folklori" kitobida to'yni inson hayotiy siklidagi eng muhim "o'tish marosimi" sifatida tasniflagan [5].

Qashqadaryo vohasi o'zbeklarining oilaviy marosimlarini tadqiq etish jarayonida to'plangan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mintaqa marosimlari o'ziga xos "sin-kretik" xarakterga ega. Ya'ni, ularda islomiy qoidalar bilan bir qatorda islomgacha bo'lgan qadimiy qatlamlar (zardushtiylik, turkiy-mo'g'ul urug'chilik an'analari) uyg'unlashib ketgan.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, voha aholisining urug'-qabilaviy tarkibi (masalan, qo'ng'irotlar va saroylar) oilaviy marosimlarning lokal variantlarini belgilab beruvchi asosiy omildir. Akademik K.Shoniyozov ta'kidlaganidek, "Qashqadaryo va Surxondaryo vohasidagi o'zbeklarning urf-odatlarini ko'p hollarda ularning chorvador va dehqon xo'jaliklari bilan bog'liq etnik o'tmishini ochiq ko'rsatib turadi". Masalan, vohaning dasht tumanlarida (Muborak, Koson) to'y marosimlarida ot ustidagi o'yinlar (ko'pkari) va poygalar markaziy o'rin tutsa, tog'li tumanlarda (Kitob, Shahrisabz) ko'proq jamoaviy ziyofatlar va folklor qo'shiqlariga (lapar, yalla) e'tibor qaratiladi.

Bugungi kunda globallashuv ta'sirida marosimlarning shakli sezilarli darajada o'zgargan. Biroq, ularning semantik mag'zi (ma'nosi) saqlanib qolmoqda. Etnolog A.Ashirovning fikricha, "marosimlarning tashqi ko'rinishi (masalan, to'yxonadagi dabdabalar) o'zgarsa-da, xalq ongida bolani yovuz kuchlardan asrash yoki yangi oilani duo bilan boshlash kabi qadimiy tushunchalar barqarorligicha qoladi". Muhokama davomida aniqlandiki, Qashqadaryo o'zbeklari orasida "kelin tushdi" marosimlarida olov atrofidan aylantirish kabi urflar hanuzgacha zardushtiylik unsurlari sifatida saqlanib qolgan bo'lsa-da, bugungi kunda ular ko'proq ramziy ma'noga ega bo'lib qolgan.

Qashqadaryo marosimlari faqat oilaviy bayram emas, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vositadir. H.Ismoilov asarlarida qayd etilganidek, "O'zbek to'y marosimlari qarindosh-urug'chilik aloqalarini mustahkamllovchi va mahalla ichidagi o'zaro ijtimoiy nazoratni ta'minlovchi institut vazifasini o'taydi". Tadqiqotimiz davomida Qashqadaryoning janubiy tumanlarida (Kasbi, Nishon) to'y o'tkazishda "qarindoshlik hissasi" (yordam tizimi) hanuzgacha kuchli ekani kuzatildi. Bu esa iqtisodiy qiyinchiliklar davrida ham marosimlarni dabdabali o'tkazish imkonini beradi.

Muhokamaning yana bir muhim jihati shundaki, so'nggi yillarda "ommaviy madaniyat" ta'sirida Qashqadaryoning o'ziga xos lokal marosimlari (masalan, mahalliy shevadagi yor-yorlar yoki o'ziga xos kiyimlar) Toshkent yoki umumrespublika "standarti"ga moslashib borayotga-

ni kuzatilmoqda. Bu esa milliy etnografik boylikning bir xillashib (unifikatsiya) borish xavfini tug'diradi.

Yangi insonning dunyoga kelishi hayotdan umidvor bo'lgan har bir kishi uchun ulkan baxt hisoblanadi. Bu narsa o'zbeklardek bolajon xalq uchun quvonch, alohida shukronalik kasb etadi. Shuning uchun Qashqadaryo vohasida yashovchi aholi o'rtasida homiladorlik, chaqaloq tug'ilishi, uning chilla davri va beshik to'ylari bilan bog'liq bir qator irimlar vujudga kelganki, ular tarixan juda qadimiy bo'lishiga qaramay, hozirda ham ko'pchilik tomonidan, ayniqsa, keksalari bor xonadonlarda yashab keladi. Bunday irimlarning aksariyati taqiqlovchi irimlardan bo'lib, ular hali tug'ilmagan chaqaloqni yovuz ruhlar xurujidan, ko'zdan va hasadgo'y kishilar ziyon-zahmatidan himoya qilish uchun xizmat qiladi. Masalan, Qamashi tumanidagi Badaxshon qishlog'ida chaqaloqning tug'ilishi yaqinlashganidan xabardor bo'lgan kishilarning ro'molchalari yig'ib olingan. Bu narsa o'z mohiyatiga ko'ra, muloqot magiyasi bilan aloqador. Uning mohiyati shundaki, ro'molchasini bergan shaxs tug'ilajak chaqaloqqa xayrixoh bo'lib, unga nisbatan hech qanday yomon niyati yo'qligi, agar biror yomon niyati bo'lsa, berilgan ro'molcha orqali ana shu niyatda o'ziga qaytarish mumkinligi bildiriladi.

Beshik to'yi (qozoqcha: *becik moyı*; turkcha: *beşik toy* yoki *beşik töreni*) –Yaqin va O'rta Sharq, O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbeklar oilasida to'ng'ich farzand tug'ilishi sharafiga o'tkaziladigan tantanali marosim. Beshik to'yi –chaqaloqni birinchi marta beshikka solish bilan bog'liq marosimdir. Bu eng qadimgi va O'zbekistonda eng keng tarqalgan marosimlardan biri. Odatda bu to'y chaqaloq tug'ilishining 7-, 9-, 11-kuni o'tkaziladi. Bu udum O'zbekiston viloyatlarida o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi va oilaning boyligi darajasiga bog'liqdir. O'ziga to'q oilalar odatda bu to'yni katta ko'lamda o'tkazadi, kambag'al oilalar esa uni kamtarona nishonlaydi.

Beshik chaqaloqning ona qarindoshlari – bobosi, buvisi, tog'a va xolalari tomonidan qilingan. Beshik udumi bilan bog'liq chaqaloqqa kerakli barcha buyumlar tayyorlangan. Dasturxonga non, patir va anvoi shirinliklar tugilgan, shuningdek, unga yana o'yinchoqlar (qiz bo'lsa qo'g'irchoq) qo'shilgan. Ko'p yerlarda chaqaloqqa atab (agar o'g'il bo'lsa) toy ham yasatilgan. Chaqaloqning ota-onasi, bobosi va buvisiga sarpo ham qo'yilgan. Bezatilgan beshik, sovg'alar karnay-surnaychilar va nog'ora sadolari ostida chaqaloqning ota-onasi uyiga jo'natiladi, ularni karnay-surnay, nog'ora chalib kutib olishadi, beshik ustidan har xil sochqilar sochiladi, ularni bolalar terib oladi.

An'anaga ko'ra, olib kelingan beshikni avval chaqaloqning bobosi o'ng yelkasiga oladi, keyin o'g'liga uzatadi, u esa beshikni chaqaloqning onasiga beradi. O'tmishda mehmonlarning barcha niyati toza va yaxshi bo'lishi uchun ular yuziga oq un surar edi. Mehmonlar mehmonxonaga yasatilgan dasturxonga taklif etiladi va mehmon-

lar ovqatlanib, bazm qilib o'tirgan paytda qo'shni xonada yoshi ulug' ayollar va kempirlar ishtirokida xona o'rtasiga yaxshilab bezatilgan beshik keltirilib, bosh tomoni qiblagga qaratib qo'yiladi. Beshikning yopqichlari ochilib, ichiga kerakli to'shakchalar solinadi. Tuvak, sumak qo'yiladi. Chaqaloqning yostiqchasi ostiga non, sarimsoq, qayroq tosh, ba'zan pichoq va bosh tomonga oq matoga o'rab Qur'oni karim qo'yiladi. Bularning barchasi chaqaloqni ziyon-zahmatdan, yomon ruhlardan saqlash uchun deb hisoblanadi. Irim-sirimlar ijro etilib, bolani yo'rgaklash va beshikka solish marosimi (odatda, bolani beshikka ko'p bolali ayol belagan) o'tkaziladi, beshikka qo'yiladigan narsalar ichida chaqaloq kindigini qo'yish odati alohida ajralib turadi. Kesilgan kindik toza matoga o'ralib, saqlab qo'yilgan. Beshik to'yida bolaning beshigiga – bosh tomoniga ana shu kindik yo osib qo'yilgan, yo yostiq ostiga qo'yilgan. Tasavvurlarga ko'ra, bolaning kindigi yo'qolib qolsa, chilla davrida bola turli kasalliklarga chalinadi, deb qo'rqanlar. Chaqaloq kindigini beshikning bosh tomonida saqlash udumida bola sog'lom unib-o'ssin, bevaqt nobud bo'lmasin degan istak mavjud. Mana shundan keyin beshikning uch joyiga: bosh tomoniga, bel qismiga va oyoq tomoniga paxta qo'yib yoqiladi va kuyindilari yig'ib olinadi. Bu narsa qadimgi otashparastlikdan saqlanib qolgan o't bilan poklanish udumining qoldiqlaridan biridir. Yaqin qarindoshlar chaqaloq huzuriga kirib, sovg'a berib, beshik ustiga shirinlik sohib, baxt tilab chiqib ketadi. Shu bilan marosim tugab, mehmonlar uy-uyilariga qaytadi.

Beshik to'yi yangi hayotning boshlanishini nishonlash, oila va mahalla o'rtasidagi rishtalarni mustahkamlash hamda chaqaloqqa ilk baxt va farovonlik tilashga qaratilgan. U Qashqadaryo vohasining boy madaniy merosi va oilaviy qadriyatlarini juda aniq aks ettiradi. Ushbu marosim nafaqat bolani beshikka belash, balki ikki quda tomonning rishtalarini mustahkamlash tadbiri hamdir. Qashqadaryo viloyatining ayrim tumanlarida (masalan, Kitob, Shahrisabz yoki Qamashi) ushbu marosimning bir qancha o'ziga xos jihatlari mavjud. Ushbu an'ana hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda zamonaviy ruhda davom ettirilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo o'zbeklarining oilaviy marosimlari bir xil (monolit) emas. Viloyatning tog'li hududlari (Kitob, Shahrisabz, Yakkabog') marosimlarida qadimiy o'troq dehqonchilik madaniyati elementlari va murakkab kelin salom odatlari ustunlik qilsa, dasht va cho'l hududlarida (Muborak, Koson) ko'chmanchilarga xos bo'lgan chorvachilik bilan bog'liq an'analar (masalan, to'yda so'yilgan mol go'shtini taqsimlash "ustuxon taqsimoti") hanuzgacha saqlanib qolgan.

Qashqadaryo oilaviy marosimlarida islomgacha bo'lgan davrga oid magik va animistik qarashlar tizimi juda barqaror. Xususan, beshik to'yida bolaning yostig'i ostiga pichoq yoki non qo'yish, nikoh marosimida kelin-kuyovni

olov atrofida aylantirish (isiriq tutatish) kabi "yomon ko'zdan asrash" odatlari davom ettirilmoqda.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, mustaqillik yillarida, ayniqsa, so'nggi o'n yillikda marosimlar tarkibida "dab-dababozlik" kuchaygan. Ammo shu bilan birga, davlat tomonidan to'y-marosimlarni ixchamlashtirish bo'yicha ko'rilgan choralar natijasida marosimlar davomiyligi qisqargan (masalan, 3 kunlik to'ylar 1 kunga tushgan), biroq ularning ritual qismi (asl ma'nosi) o'zgarmay qolgan [4:24].

Qashqadaryoda oilaviy marosimlar shunchaki an'ana emas, balki shaxsning ma'lum bir urug' yoki jamoaga mansubligini tasdiqlovchi vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Masalan, qo'ng'iroq o'zbeklari orasida nikoh to'yidagi "qalin" yoki "suyunchi" berish tartiblari boshqa hududlardan o'zining miqdori va berilish shakli bilan farq qilishi aniqlandi.

Qashqadaryo vohasidagi sunnat to'yi (xatna) marosimi tarixi juda qadimiy ildizlarga ega bo'lib, u mintaqaning islomgacha bo'lgan davridagi urf-odat va keyinchalik islom dini qadriyatlari bilan uyg'unlashib ketgan. Bu marosim o'g'il bolalar uchun 3, 5, 7, 9 yoshga kirganda, kamdan-kam hollarda 11-12 yoshda o'tkaziladi. Tarixiy rivojlanish bosqichlari:

1. *Islomgacha bo'lgan davr (qadim zamonlar)*. Markaziy Osiyoda, shu jumladan, Qashqadaryo hududida xatna marosimi islom dini kirib kelishidan avval ham mavjud bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Tadqiqotchilar fikricha, bu marosim o'g'il bolaning balog'atga yetishi, ya'ni hayotining bir bosqichidan ikkinchisiga o'tishini nishonlaydigan maxsus "ulg'ayish marosimi" xarakterida bo'lgan. Ba'zi manbalar bu amaliyotning miloddan avvalgi davrlarda ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi, ammo uning aniq shakli va keng tarqalgani haqida ma'lumotlar kam.

2. *Islom dini kirib kelgandan so'ng*. Arablar istilosidan so'ng islom dini mintaqada keng tarqala boshladi va xatna amali musulmonlar uchun muhim diniy ko'rsatma – sunnat hisoblanadigan bo'ldi. Marosimning nomi ham "xatna"dan ko'ra ko'proq "sunnat to'yi" nomi bilan atala boshlandi, chunki bu amaliyot Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) sunnatlariga ergashishni anglatar edi. Marosimga diniy tus berilishi uning yanada keng tarqalishiga va mustahkamlanishiga olib keldi. Bu davrda duolar o'qish, Qur'on tilovat qilish kabi diniy unsurlar marosimning ajralmas qismiga aylandi.

3. *XX asr va zamonaviy davr*. Sovet davrida diniy marosimlarga bosim o'tkazilganiga qaramay, sunnat to'yi yashirin yoki o'zgartirilgan shaklda saqlanib qoldi, chunki u milliy o'ziga xoslikning ham bir qismi edi. XX asrning oxirgi choragidan boshlab, ayniqsa O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, sunnat to'yi o'zining barcha an'anaviy va diniy qadriyatlari bilan qayta tiklandi va gullab-yashnadi. Dastlab, xatna amali maxsus sartarosh (usta) tomonidan uy sharoitida bajarilgan bo'lsa, hozirgi kunda bu jarayon deyarli to'liq tibbiyot muassasalariga

ko'chgan bo'lib, malakali shifokorlar tomonidan amalga oshiriladi, bu esa xavfsizlikni ta'minlaydi.

Qashqadaryo vohasida marosimga nisbatan "sunnat to'yi", "xatna to'yi", "chupron to'yi", "qo'lini halol-lash/poklash" kabi mahalliy atamalar ham qo'llaniladi, bu uning etnografik rang-barangligidan dalolat beradi. Bugungi kunda Qashqadaryoda sunnat to'yi qadimiy an'analar, islomiy qadriyatlar va zamonaviy tibbiy talablarni o'zida mujassam etgan yirik oilaviy va ijtimoiy bayramdir. Hamma to'y bolani tabriklab, unga pul va shirinliklar beradi, keyin bularning hammasi ichkarida, ayollarning xonalarida davom etadi. Shu kunning o'zida ayollar davrasida "taxurar" – ko'rpalar, yostiqlarni taxlash marosimi o'tkaziladi, buni odatda ko'p bolali ona bajaradi. Marosimni mo'l-ko'l dasturxon, jumladan, bayram oshi tamomlaydi.

Qashqadaryo vohasida fотиha to'y va nikoh to'yi marosimlarining tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi va islomdan avvalgi qadimiy e'tiqodlar hamda islomiy qoidalar ta'sirida shakllangan. Bu an'analar jamiyatning rivojlanishi davomida o'zgargan, ammo asosiy mohiyati – oila qurish va yangi oilani jamiyatga integratsiya qilish istagi saqlanib qolgan.

Qashqadaryo aholisining an'anaviy urf-odatlarini, shu jumladan, nikoh marosimlari, qadimgi davrlarga, xususan, zardushtiyluk va boshqa mahalliy e'tiqodlarga borib taqaladigan ildizlarga ega. Islomgacha bo'lgan e'tiqodlar nikoh jarayonida to'lanadigan qalin (kuyov tomonidan kelin ota-onasiga to'lanadigan to'lov) kabi amaliyotlar patriarxal munosabatlar sharoitida rivojlangan va qabilaviy jamoa davriga borib taqaladigan ildizlarga ega bo'lgan. Bu odatlar asosan chorvachilik bilan bog'liq bo'lgan va bugungi kunda ko'proq ramziy ma'noga ega.

Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi bilan nikoh marosimlari islomiy qoidalar bilan uyg'unlashdi. Diniy nikoh – "nikoh-to'yi" (yoki "nikoh o'qitish") marosimi joriy etildi, unga ko'ra mulla (imom) kelin-kuyovning roziligini so'rab, nikoh duosini o'qiydi. Bu marosim an'anaviy to'yning asosiy qismiga aylandi.

XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi o'zbeklarining nikoh to'yi marosimlari alohida tadqiqot mavzusi bo'lgan. Sovet davrida va mustaqillik yillarida ba'zi marosimlar o'zgardi va zamonaviy shaklga ega bo'ldi. Masalan, G'arb uslubidagi oq kelinlik liboslari va FHDYO (Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limi) ga borish odatlari paydo bo'ldi. Ba'zi urf-odatlar yo'qolib ketgan bo'lsa, "qiz uzatish" va "kelin salom" kabi asosiy marosimlar saqlanib qoldi.

Fotiha to'yining tarixiy shakllanishi va fотиha to'yining o'zagi – "Non sindirish" udumi bo'lib, uzoq vaqt davomida kelishuvning asosiy ramzi bo'lib kelgan. Bu marosim orqali ikki oila unashtirilgan hisoblanadi va to'y sanasi kelishib olinadi. Tarixan bu bosqich oilalar o'rtasida mustahkam ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni o'rnatishga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Qashqadaryo vohasidagi fотиha to'y va nikoh to'yi marosimlari uzoq evolyutsiyani bosib o'tgan bo'lib, bugungi kunda ham mintaqaga xos bo'lgan, qadimiy va islomiy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan rang-barang an'analar majmuasini tashkil qiladi. Nikoh to'yi marosimi o'zbek xalqining qadimiy an'analari sirasiga kiradi. O'zbek oilalari ko'p farzandli bo'lgani uchun o'g'il uylantirish, qiz uzatish marosimlari ularning bir umrlik orzu-umidlarining ro'yobi sifatida tashkil etiladi. Tantalarga boy bu marosimlarda ko'p bosqichli turli udumlar bajariladi. Jumladan, nikoh to'yi tizimida bir qancha marosimlar mavjud: sovchilikka borish, unash-tirish, uy ko'rar (qiz ko'rar), fотиha to'yi, to'y yuborish, qiz oshi (qizlar majlisi), nikoh o'qitish, nikoh to'yi, kelin salom, chorladi, quda chaqirdi kabi marosimlar va ular bilan bog'liq urf-odatlar.

Xulosa. Qashqadaryo vohasidagi oilaviy marosim va an'analar o'zbek xalqining qadimiy urf-odatlarini eng sof shaklda saqlab qolgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu yerda o'tkaziladigan beshik to'yi, xatna to'yi, fотиha va nikoh to'ylari shunchaki bazm emas, balki ajdodlar merosini avlodlardan avlodga o'tkazuvchi ma'naviy-madaniy ko'priq vazifasini o'taydi, inson hayotining muhim bosqichlarini belgilab, ijtimoiy rishtalarni mustahkamlaydi, an'analarning davomiyligi bu marosimlarda yorqin namoyon bo'ladi. Bu marosimlar avlodlar o'rtasidagi bog'liqlikni va madaniy o'zlikni saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi.

Beshik to'yi – bolaning dunyoga kelishi bilan bog'liq ilk marosim. Bu nafaqat o'yin-kulgi, balki oilaning yangi a'zosini qabul qilish, oilaning yangi a'zosi va o'g'il bolalarning jamiyatda o'z o'rnini topishi yo'lidagi ilk qadamlar sifatida quvonch bilan nishonlanadi va unga farovonlik tilash kabi ma'naviy ahamiyatga ega. Xatna (sunnat to'yi) – o'g'il bolaning hayotidagi muhim bosqich. Bu marosim islomiy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, o'g'ilning "erkak" bo'lib shakllanishini ramziy ifodalaydi, unga javobgarlik hissin beradi. Nikoh to'yi – oilaviy hayotning asosiy marosimi, ikki yoshni qonuniy va diniy jihatdan birlashtiruvchi tadbir. Bu marosimda ham moddiy, ham ma'naviy qadriyatlar aks etadi. Bu marosimlar oilaparvarlik, o'zaro hurmat, yoshlarga g'amxo'rlik, mehmonnavozlik, mahalla jamoasining birdamligi kabi umuminsoniy va mahalliy qadriyatlarni targ'ib qiladi.

Qashqadaryoda barcha marosimlar mahalla ahli bilan hamjihatlikda o'tadi. "Hashar" an'anasi to'y tayyorgarligidan boshlab, tadbir yakunigacha davom etadi. Mahalla oqsoqollari va kayvoni ayollarning maslahatlari yosh oilalar uchun hayotiy maktab vazifasini o'taydi. Bu esa, hudduda mahalla institutining naqadar kuchli ekanidan dalolat beradi. Ushbu marosimlarning zamirida mehmondo'stlik, saxovat, kattaga hurmat va kichikka izzat kabi yuksak insoniy fazilatlar yotadi. Qashqadaryocha to'ylardagi milliy liboslar, kurash va ko'pkari kabi o'yinlar xalqning mardlik va or-nomus kabi qadriyatlarini namoyon

etadi. Qashqadaryodagi oilaviy marosimlar – bu xalqning tirik tarixi va ma'naviy boyligidir. 2026-yilga kelib ham, globallashuv jarayonlariga qaramay, bu an'analar o'zining hayotiyiligini yo'qotmagan. Ular jamiyatda ahillikni kuchaytirish, yoshlarni vatanparvarlik va milliy g'urur ruhida tarbiyalashda muhim poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

Qashqadaryo o'zbeklarining oilaviy marosimlari tarixini tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, bu marosimlar shunchaki an'analar yig'indisi emas, balki xalqimizning asriy ma'naviy tajribasi va qadriyatlar tizimidagi uzluksizlikni ta'minlovchi hayotiy zaruriyatdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'z chiqishlarida, ayniqsa, Qashqadaryo viloyatiga tashriflari davomida, vohaning boy tarixi va Amir Temur kabi buyuk ajdodlardan meros qolgan matonat, bag'rikenglik hamda oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash zarurligini bir necha bor ta'kidlagan. 2026-yilga mo'ljallangan islohotlar dasturida ham ma'naviy-ma'rifiy sohalarini rivojlantirishda tub buri-lish yasash maqsad qilingan. Ushbu tadqiqot yakunida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi konseps-

tual fikrini xulosamizning asosi sifatida keltirish o'rinlidir: *"Biz o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarimizga erishishda avvalo xalqimizning boy madaniyati, an'analari va qadriyatlariga tayanamiz. Chunki oila sog'lom bo'lsa – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam bo'lsa – mamlakat barqaror bo'ladi"* [2].

Qashqadaryo vohasida saqlanib qolgan beshik to'yi, xatna to'yi va nikoh marosimlari globallashuv davrida ham milliy o'zlikni asrashning asosiy omili bo'lib xizmat qilmoqda. Bu jarayon davlatimiz rahbari tomonidan amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlarga to'la mos keladi. Oilaviy marosimlar faqat tantana emas, balki yosh avlodni vatanparvarlik, kattalarga hurmat va oilaga sadoqat ruhida tarbiyalashning muhim vositasidir. Bugungi kunda (2026-yil holatiga ko'ra) Qashqadaryo oilaviy marosimlarida ortiqcha dabdababozlikdan voz kechib, ularning tarbiyaviy va insonparvarlik mohiyatini kuchaytirishga bo'lgan intilish kuchaymoqda. Bu esa, davlat siyosati darajasida belgilangan oila institutini mustahkamlash strategiyasining amaldagi natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 2025-yil 26-dekabr.
3. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqodi va marosimlari. – T.: Alisher Navoiy nomidagi kutubxona nashriyoti, 2007.
4. Qahhorov S. O'zbek oilaviy marosimlari transformatsiyasi (Qashqadaryo vohasi misolida). PhD dissertatsiyasi. – Samarqand, 2019.
5. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – T.: Fan, 1986.
6. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T.: Sharq, 2001.

Sherqo'zi ABDULLOYEV

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, «O'zbekiston tarixi» kafedrasida assistenti

YANGI O'ZBEKISTONDA XORIJIY TILLAR TA'LIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)

Mazkur maqolada O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish tizimini takomillashtirishning zaruriyati ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, sohada amalga oshirilayotgan islohotlar, ularning amaliy natijalari hamda xorijiy tillarni o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillar yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** PQ-5117-sonli qaror, 207 ta maktab, ingliz tili, xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi, sertifikat.

This article provides a scientific substantiation of the necessity of improving the system of foreign language teaching in educational institutions at the new stage of Uzbekistan's development. It examines the ongoing reforms in the field, their practical outcomes, and the key factors contributing to the enhancement of the effectiveness of foreign language education. **Keywords:** Resolution No. PQ-5117, 207 schools, English language, Agency for Promoting Foreign Language Learning, certificate.

В статье научно обоснована необходимость совершенствования системы преподавания иностранных языков в образовательных учреждениях на новом этапе развития Республики Узбекистан. Проанализированы проводимые в данной сфере реформы, их практические результаты, а также факторы, способствующие повышению эффективности преподавания иностранных языков. **Ключевые слова:** Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5117, 207 школ, английский язык, Агентство по популяризации изучения иностранных языков, сертификат.

Kirish. Hozirgi kunda dunyo aholisining ko'pchilik qismi Birlashgan Millatlar Tashkilotining asosiy muloqot

tillari hisoblangan 6 ta – ingliz, fransuz, xitoy, ispan, arab va rus tillarida muloqot qiladi. Ular orasida ingliz tili

dunyodagi eng ko'p ishlatiladigan tillar ichida 3-o'rinda turadi va ushbu til Yevropa Ittifoqining asosiy tili hamda BMTning rasmiy ish yuritish tillaridan biri sanaladi.

Ingliz tili Buyuk Britaniya, Irlandiya, Shimoliy Amerika, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Osiyo (Hindiston, Pokiston, Filippin, Malayziya, Singapur, BAA, Qatar, Saudiya Arabistoni) va Afrika (JAR, Nigeriya, Keniya)dagi ko'pgina mamlakatlarda tarqalgan. Bu tilda yer yuzidagi 1,5 milliarddan ortiq kishi gaplashadi (2024) [15]. Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Kanada (fransuz tili bilan birga), Irlandiya (irland tili bilan birga), Hindiston va 15 ta Afrika davlatida rasmiy til sifatida qo'llanadi.

Ahamiyatli jihati shundaki, ingliz tilida so'zlashuvchi asosiy davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Irlandiya, Yangi Zelandiya) dunyo yalpi ichki mahsulotining (YAIM) juda katta qismini, xususan, 2026-yilgi tahlillarga ko'ra, 30 foizdan ortig'ini ishlab chiqargan [14]. Qolaversa, 2026-yil holatiga ko'ra, dunyodagi yirik IT korxonalarining juda katta qismi, xususan, top-10 talikning aksariyati ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda (asosan AQSh) joylashgan [17].

Tahlil va natijalar. Mustaqillik yillarida O'zbekiston ingliz tilida so'zlashuvchi asosiy davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya va boshqa ko'plab mamlakatlar) bilan diplomatik aloqalar o'rnatdi va bugungi kunda ushbu munosabatlar faol rivojlanib bormoqda.

2012-yil mamlakatda ingliz tili rivojida dastlabki muhim islohotlar boshlangan davr hisoblanadi. Ayni shu yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish" haqidagi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror natijasida 2013/2014-o'quv yilidan boshlab maktablarda ingliz tili 1-sinfidan boshlab o'qitila boshlandi. Shunga muvofiq har bir ta'lim bosqichida chet tillarni bilish darajasining aniq mezonlarini nazarda tutuvchi yangi ta'lim standartlari, o'quv rejalari va dasturlari tasdiqlandi [10]. Dars jarayonida multimedia vositalari va yangi darsliklar joriy qilindi. Pedagoglar malaka talabida CEFR tizimi asta-sekin kirib keldi. Lekin 2017-yilgacha bu islohotlarning natijasi hali to'liq sezilmadi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o'qitish va uni rivojlantirishga alohida ahamiyat berildi, Avvalo soha rivojini ta'minlashga qaratilgan me'yoriy huquqiy asoslar yaratildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, chet tillarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rgatish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilandi [1].

Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-

5117-sonli qarori mamlakatda xorijiy tillarni o'rgatishni yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha qator vazifalarni belgilab berdi. Qaror asosida Vazirlar Mahkamasi huzurida Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi tashkil etildi. Agentlikka aholi orasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish, o'qituvchilarda zamonaviy o'qitish ko'nikmalarini rivojlantirish, xorijiy tillarni puxta o'zlashtirish, tilning asosiy ko'nikmalarini shakllantirish uchun videorolik, o'yin, ko'ngilochar ko'rsatuv boshqa o'rgatuvchi kontent yaratilishini tashkil etish, xorijiy tillarni o'rganishni yanada ommalashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish kabi vazifalar yuklatildi.

Shuningdek, ushbu qarorga binoan maktablarda xorijiy tillarni o'qitishning darajasi va sifatini oshirishni rag'batlantirish, xorijiy tillarni o'qitish sifati bo'yicha xalqaro mezon va standartlarga muvofiq yuqori ko'rsatkichlarga erishish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sovrini uchun "Xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha eng yaxshi maktab" tanlovini o'tkazish (tanlovning respublika bosqichi g'olibi bo'lgan maktabni 500 million so'm bilan mukofotlash) hamda xorijiy tilarga ixtisoslashtirib o'qitiladigan davlat umumta'lim maktablari tarmog'ini tashkil etish belgilandi. Shuningdek, qaror asosida viloyat hokimlariga qishloq hududlarida xorijiy tillarni o'qitish faoliyatini tashkil etish uchun tadbirkorlik subyektlariga 50 million so'mgacha mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan bir martalik subsidiya ajratish vazifasi yuklatildi hamda 2021/2022-o'quv yilidan boshlab ta'lim muassasalarining kamida S1 darajadagi milliy yoki unga tenglashtirilgan mos darajadagi xalqaro tan olingan sertifikatga ega xorijiy tillar (ingliz, fransuz, nemis, ispan, italyan, arab, xitoy, yapon, koreys, turk, fors, pushtu, dariy, urdu, hind) o'qituvchilariga ularning bazaviy tarif stavkasiga nisbatan har oylik 50 foiz miqdorida qo'shimcha ustama haqi to'lash tartibi yo'lga qo'yildi [13].

Ushbu qaror ijrosi doirasida 2021-2022-o'quv yilidan boshlab respublika bo'yicha tumanlar (shaharlar)da umumiy o'rta ta'lim muassasalari negizida xorijiy tillarni o'qitishga ixtisoslashtirilgan 207 ta maktab tashkil etildi [12].

Yuqoridagi qaror ijrosi doirasida Samarqand viloyatida ham qator ishlar qilindi. Xususan, Samarqand viloyati hokimining 2021-yil 25-iyundagi qarori bilan Samarqand shahridagi 3 ta, Kattaqo'rg'on shahri va viloyatning barcha tumanlaridagi bittadan umumta'lim maktablari negizida xorijiy tillar (ingliz, nemis, fransuz, yapon, xitoy va koreys)ni chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etildi [3].

Shuningdek, qaror ijrosi doirasida Samarqand viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi va Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi tomonidan 2024-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sovrini uchun "Xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha eng yaxshi maktab" tanlovi tashkil etildi. Mazkur bellashuvlarning viloyat bosqichida 16 ta tuman (shahar) jamoalari ishtirok

etib, faxrli 1-o'rinni Oqdaryo tumani 45-umumta'lim maktabi o'quvchilar jamoasi egalladi va 250 mln. so'm mablag' bilan mukofotlandi [8:2-3]. Respublika bo'yicha umumiy hisobda 2024-2025-o'quv yilida Prezident sovrini uchun o'tkazilgan "Xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha eng yaxshi maktab" tanloviga jami 39 ming 760 nafar o'quvchi (7952 ta maktab) jalb etildi hamda yuqori natija ko'rsatgan 70 nafar o'quvchi va ularning 14 nafar ustozlari Fransiya va Buyuk Britaniyaga ta'lim sayohatiga yuborildi [4]. Ushbu imkoniyatlar ta'lim muassasalari jamoalarida xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishning oshishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida umumta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan islohotlar qatorida Prezidentimizning 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni va unda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashga qaratilgan PQ-300-son qarorining qabul qilinishi ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Unga binoan 2023/2024-o'quv yilidan boshlab respublika maktablarida ingliz, nemis va fransuz tilidan dars berishga xorijdan mutaxassislar jalb etilishi belgilandi. Ular yuqori sinf o'quvchilariga Buyuk Britaniyaning "Cambridge University Press", Fransiyaning "Didier", Germaniya Federativ Respublikasiga tegishli "KLETT" nashriyotining darslik va dasturlari asosida dars o'tishi qayd etildi. Shu maqsadda O'zbekiston maktablari 2023/2024-o'quv yilida 500 ga yaqin xorijiy mutaxassislar jalb etildi.

Bunday amaliyotdan aksariyat davlatlar faol foydalanadi. Masalan, birgina Buyuk Britaniya ta'lim sifatini oshirish uchun 2023-yilda 100 mingdan ortiq xorijlik o'qituvchini jalb qilgan. Xuddi shunday tajriba Xitoyda ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, har yili 400 mingga yaqin chet tili o'qituvchisi olib kelinadi.

O'zbekiston maktablariga jalb etilgan "til egalari" bir haftada 20 soatlik dars bilan birga uch marta qo'shimcha to'garak mashg'ulotlari o'tadi hamda mahalliy o'qituvchilar uchun treninglar tashkil etadi. Yana bir muhim jihat shuki, dars mahalliy pedagog bilan birga o'tiladi, ya'ni ular hamkor o'qituvchi sifatida bir-birining o'rnini to'ldiradi. Buning foydali jihatlari ko'p. Bir tomondan xorijlik mutaxassis bilimni ham o'quvchi, ham o'qituvchiga ulashadi. Ikkinchi tomondan, ular o'quvchilar bilan samarali muloqot orqali ulardagi oson muloqot qilish, tushunish, gapirish ko'nikmasini rivojlantirishga yordam beradi [7].

Ushbu islohot natijasida respublika bo'yicha xorijiy mutaxassislar jalb etilgan maktab o'quvchilarining til bilish darajasi 61 foizdan 65 foizga ortdi [2]. Erishilgan yutuqlar asosida 2024/2025-o'quv yilida respublika davlat umumta'lim maktablariga jalb qilingan xorijiy til egalari soni 1500 nafarga yetkazildi. Ahamiyatlisi, xorijiy mutaxassislar jalb qilingan maktab o'quvchilari orasida chet tillarini bilish sertifikatlarini olganlar soni 2025-yilda 7

ming 306 nafarga yetdi (2024 yilda 2 ming 951 nafar edi) [11].

Bu borada Samarqand viloyatida ham muhim natijalarga erishildi. Jumladan, 2023/2024-o'quv yilida viloyat maktablarida 20 nafar xorijiy til bo'yicha mutaxassis o'qituvchilar faoliyat olib borgan bo'lsa, 2024/2025-o'quv yilida ularning soni 26 nafarga yetkazildi. Xususan, Rossiya Federatsiyasidan 14 nafar, Filippin davlatidan 9 nafar, Fransiya 1 nafar o'qituvchi o'quvchilarga saboq berdi. 2025/2026-o'quv yili boshiga kelib viloyat maktablarida boshqa mamlakatlardan kelib dars berayotgan "xorijiy til egalari" - mutaxassislar soni 111 nafarni tashkil qildi [5]. Aytish joizki, bu islohotlar o'quvchilarning xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ayniqsa, ularning so'zlashuv ko'nikmalarini yanada rivojlantirishga xizmat qildi.

Yangi O'zbekistonda xorijiy tillarni o'qitishni yanada samarali tashkil etish maqsadida amalga oshirilgan islohotlarning Samarqand viloyatidagi natijalariga e'tibor qaratilganda o'qituvchi-pedagoglar va maktab o'quvchilari tomonidan e'tiborli yutuqlarga erishilganini kuzatish mumkin. Xususan, viloyatda 2024/2025-o'quv yilida xorijiy tillar fanidan dars beradigan 5 ming 436 nafar o'qituvchilardan 2 ming 568 nafari (47,2 foiz) IELTS, CEFR sertifikati hamda ustama ma'lumotnomasiga ega bo'ldi (2023/2024 o'quv yilida viloyatda atigi 1 ming 215 nafar ingliz tili fani o'qituvchisi IELTS, CEFR sertifikati hamda ustama ma'lumotnomasiga ega bo'lgan) [8:2-3]. Tumanlar kesimida esa milliy va xalqaro sertifikatga ega o'qituvchilar ulushida Samarqand shahri vakillari (369 nafari milliy, 159 nafari esa xalqaro) yetakchilik qildi, Oqdaryo tumani esa eng oxirgi o'rinda (29 nafari milliy, 10 nafari xalqaro) ekani kuzatildi [6]. Erishilgan muvaffaqiyatlar o'qituvchilar moddiy holatini yaxshilanishiga katta hissa qo'shdi.

Islohot yillarida nafaqat o'qituvchilar, balki umumta'lim muassasalari o'quvchilari orasida ham xorijiy til bo'yicha milliy va xalqaro til bilish sertifikatiga ega bo'lganlar soni ko'paydi. Xususan, 2023-yil Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tizimidagi maktablarda tahsil olayotgan o'quvchilarning 19 ming 399 nafari B1 va C1 darajadagi xalqaro va unga tenglashtirilgan til sertifikatiga ega bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2024-yilda 37 074 nafarni [2], 2025-2026-o'quv yilida esa 53 204 nafarni tashkil etdi [11]. Bu borada Samarqand viloyatida 2023-yilda maktab o'quvchilarining 1 002 nafari milliy, 887 nafari xalqaro darajadagi til bilish sertifikatini qo'lga kiritgan bo'lsa [6], bu ko'rsatkich 2025-yil may oyiga kelib 3 ming 526 nafarga yetdi [9]. Ushbu natijalar o'quvchilarning nafaqat respublika va qolaversa yetakchi xorijiy oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishida katta imkoniyat taqdim etdi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida xorijiy tillar, xususan, ingliz tilini o'qitish tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilgan islohotlar natijasida

Samarqand viloyatida ham e'tiborli natijalarga erishilgan bo'lsa-da, sohada ayrim kamchiliklar ham kuzatildi. Xususan, 2022-yildan buyon har yili muntazam ravishda o'tkazib kelinayotgan "Ingliz tilini o'qitish bo'yicha eng yaxshi maktab" ko'rik tanlovining respublika bosqichida Samarqand viloyati maktablari jamoalari 2022-2025-yillarda sovrinli o'ringa munosib ko'rilmadi. Qolaversa, dunyo mamlakatlarida ingliz tilini bilish darajasini baholovchi eng yirik reyting – EF English Proficiency Index 2025-yil uchun e'lon qilgan hisobotida O'zbekiston – aholisi orasida ingliz tilini bilish darajasi eng past mamlakatlar qatorida qolmoqda. E'tiborlisi ushbu reytingning mamlakat hududlari bo'yicha alohida o'rganilganda, Samarqand viloyati mazkur yilda 419 ball bilan eng oxirgi o'rinlardan birini qayd etdi. Bu borada yetakchilik Farg'ona viloyatiga to'g'ri keladi – 470 ball [16].

Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekistonda xorijiy tillarni, ayniqsa, ingliz tilini o'qitish va ommalashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanadi. Global miqyosda ingliz tilining ahamiyati ortib borayotgani mamlakatda ushbu tilni chuqur o'rgatishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Shu asosda 2017-yildan boshlab xorijiy tillarni o'qitishni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi hamda mustahkam

me'yoriy-huquqiy asoslar yaratildi. Xususan, Prezidentimizning farmon va qarorlari asosida xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etildi, Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi faoliyati yo'lga qo'yildi, xalqaro standartlarga mos o'quv dasturlari joriy qilindi, chet tillari o'qituvchilarini moddiy rag'batlantirish tizimi yaratildi hamda xorijiy mutaxassislarni maktablarga jalb etish amaliyoti kengaydi. Natijada, nafaqat pedagoglar malakasi va xalqaro sertifikatlariga ega bo'lish ko'rsatkichlari oshdi, balki o'quvchilarning ham chet tillarini o'zlashtirish darajasi sezilarli ravishda yaxshilandi. Respublika bo'yicha sertifikatga ega yoshlar 600 mingdan oshdi. Eng muhimi, xorijiy tillarni mukammal biladigan 72 ming instruktor paydo bo'ldi.

Samarqand viloyati misolida ham mazkur islohotlarning amaliy samarasi yaqqol namoyon bo'ldi. Viloyatda xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktablar soni ortdi, xorijiy mutaxassislarni jalb qilindi, o'qituvchilar va o'quvchilarning milliy hamda xalqaro til sertifikatlariga ega bo'lish ko'rsatkichlari bir necha barobarga oshdi. Bu esa xorijiy tillarni o'qitish tizimi bosqichma-bosqich xalqaro talablar darajasiga yaqinlashayotganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni. <https://lex.uz/mact/-3107036>
2. Ma'rifat. 2024-yil 4-sentyabr. № 36 (9517).
3. Samarqand viloyati hokimligi arxivi, 1552-fond.
4. Samarqand viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi axborot xizmati. <https://t.me/samarqandvmmmb2026-yil>
5. Samarqand viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi axborot xizmati. <https://t.me/samarqandvmmmb.2026-yil>
6. Samarqand viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasining telegramdagi rasmiy sahifasi ma'lumoti. <https://t.me/samarqandvxtb> (2024-yil 17-dekabrda murojaat etilgan).
7. Ta'lim tizimidagi bugungi islohotlar mamlakat ravnaqiga xizmat qiladi. Yangi O'zbekiston//2025-yil 9-yanvar
8. Xalq deputatlari Samarqand viloyati Kengashi joriy arxivi. Samarqand viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi boshlig'i Sh.Eshonqulovning "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 maydagi PQ-5117-sonli qarorining viloyat maktabgacha va maktab ta'limi tizimidagi ijrosi bo'yicha hisobot"i. B-2,3.
9. Zarafshon. 2025-yil 22-may, № 60 (24.086)
10. Халқ сўзи//2012-йил 11-декабр.
11. <https://gov.uz/oz/uzedu/news/view/114278>
12. <https://kun.uz/63443480>
13. <https://lex.uz/docs/-5426736>
14. <https://researchfidi.com/global-gdp-largest-country-ranking-2026/>
15. https://uz.wikipedia.org/wiki/Ingliz_tili
16. <https://www.ef.com/assetscdn/WIBIwq6RdJvcD9bc8RMd/cefcom-epi-site/fact-sheets/2025/ef-epi-fact-sheet-uzbekistan-english.pdf>
17. <https://www.visualcapitalist.com/50-most-valuable-companies-in-the-world-in-2026/>.

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИ: ИСЛОМ ДИНИГА ЭҲТИЁЖ, ЭЪТИҚОД ВА ТАРАҚҚИЁТГА ЙЎЛ

Ушбу мақолада XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Туркистон жамиятида эътиқод масаласи, ислом динига бўлган эҳтиёж, диннинг миллат ва мамлакат тараққиётидаги ўрни жади́дчилик ҳаракати намояндалари қарашлари ва фаолияти асосида таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** жади́дчилик, ислом дини, уламо, ахлоқ, мактаб.

This article analyzes the issue of faith in Turkestan society in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the need for Islam, the role of religion in the development of the nation and the country based on the views and activities of the representatives of the Jadidist movement. **Keywords:** jadidism, islamic religion, ulama, morals, school.

В данной статье анализируется вопрос веры в туркестанском обществе во второй половине XIX и начале XX веков, необходимость ислама, роль религии в развитии нации и страны на основе взглядов и деятельности представителей джадидистского движения. **Ключевые слова:** джадидизм, исламская религия, улемы, мораль, школа.

Кириш. XIX аср иккинчи ярмида Туркистонда юзага келган жади́дчилик миллий ҳаракати минтақа халқларининг уйғониши (ренессанси) ва ижтимоий тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Миллий озодлик ғояларига асосланган ҳаракатнинг асосий мақсади Туркистон мустақиллигини тиклаш, жамиятни қолоқликдан чиқариш, замонавий илм-фанни ўқитиш ва миллий тараққиётга эришишдан иборат эди. Жади́длар айрим мутаассиб уламолар уқтирганидек, ислом динини жамият ҳаётидан чиқариб ташлаш эмас, балки унинг асл моҳиятини англаш ва илм-фан билан уйғунлаштириш йўлидан борди. Ислом динини маънавий тарбия, ахлоқий камолот ва ижтимоий барқарорликнинг муҳим асоси сифатида баҳоладилар.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мустақиллик йилларида тарихчи, ҳуқуқшунос, файласуф ва адабиётшунослар томонидан Туркистон жади́длари фаолиятига бағишланган кўплаб тадқиқотлар амалга оширилди. Тараққийпарварлик ҳаракати моҳиятини очиб беришда тарихчилар Ф.Қосимов, Д.Алимова, С.Аъзамхўжаев, Р.Абдуллаев, Қ.Ражабов, Д.Зиёева, С.Иноят, У.Рашидов, Л.Мухаммаджонова, Ш.Ҳайитов, С.Шодмонова, Н.Полвонов, Р.Турсунов, Г.Остонова, А.Исоқбоев, К.Рахмонов, Б.Ҳасанов, Т.Қозоқов, О.Рашидов, Ф.Темиров, И.Наимов, У.Ҳайитов, Ш.Хонқулов, Т.Нуриддинов, С.Мухаммедовалар; ҳуқуқшунослар Д.Ташкулов, М.Эргашева, Н.Азизов; файласуфлар Б.Эргашев, З.Аҳмедова, Ш.Ғойибова, С.Минаваров ва адабиётшунос олимлар Б.Қосимов, О.Шарофиддинов, Н.Каримов, Сирожиддин Аҳмад, Ш.Ризаев, У.Долимов, З.Абдурашидов асарлари асосий ўрин тутди. Аммо бугунга қадар жади́дларнинг диний қарашлари, уларнинг фаолиятидаги дин омили алоҳида тадқиқот йўналиши сифатида ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёзишда нарратив (*нарратив – лотинча narratio, narratus сўзидан олинган бўлиб, ҳикоя, ривоят ва тавсифлаш каби маъноларни беради. Далиллар асосида тарихий жараёнларни маълум бир мантқиқ ва кетма-кетлик*

асосида баён қилиш усули), қиёсий, тарихий тизимли, мантқиқий таҳлил, муаммовий хронологик усулларидадан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Туркистон жади́длари динни жамиятни бирлаштирувчи ва миллатнинг маънавий асосини ташкил этувчи куч деб ҳисобланган. Жади́дчилик ҳаракатининг отаси Маҳмудхўжа Бехбудий ўз асарларида ислом динининг асл моҳияти илм ва унинг маърифатга асосланишини таъкидлаган. Бехбудийнинг фикрича, мусулмон жамиятининг орқада қолиш сабабларидан бири динни нотўғри талқин қилиш ва унинг асл мазмунини англамаслик билан боғлиқ бўлган: “Миллат ривожини учун улўғ-кичик ҳамма яқдил ва яқвужуд ўлуб, мусулмон қариндошликни фикр ва мулоҳаза қилуб, дини ислом неъматини ғанимат билиб, ҳар умрда бир-биримизга қўл чўзуб, кундан-кунга ўз орамизда улфат ва муҳаббатни ортдирмақдир” [13:275]. Ислом тараққиётга этувчи йўл эканини таъкидлаб, мактаб ва мадрасалар қуриш, бунинг учун исроф қилувчи маросимларни тўхтатиш, унга сарфланадиган пулни илмга сарфлаш кераклигини айтади. Иқтисодий инқирозларга ислом эмас, одамларнинг ортиқча дабдабабозлиги ҳамда бу иллат диннинг обрўини пасайтираётганини таъкидлайди. Чунки бу даврда мусулмон давлатларининг қолоқликка юз тутишининг асосий сабаби ислом динига эътиқод қилишидир, деган тарғибот кўпайиб бораётган эди: “Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон керакдур. Тўй ва таъзияга сарф қилинатурган оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлига сарф этсак, анқариб оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар” [9:68].

Маҳмудхўжа Бехбудий динни инсонни маънавий камолотга етакловчи восита сифатида кўрган. У мусулмон жамиятида илм-фанга бўлган эътиборни кучайтириш зарурлигини таъкидлаб, янги усул мактабларини ташкил этиш орқали диний ва дунёвий билимларни биргаликда ўқитишни таклиф этган. Туркистон

аҳолиси мактабнинг бу қадар азизлигини билмаслигидан афсусланган. Арзимаган пул топиш учун фарзандларини кунлик ишларга жалб қилаётганларидан қайғуга тушган. “Таҳсил оyi” мақоласида айнан шу масалага эътибор қаратиб, Туркистон халқини мактаб таълимига чорлайди: “Агар август ва сентябр ойларидан бошлаб кўчага разм солган киши икки хил одамларни кўради. Бириси оппоқ кўйлак кийиб ясаниб олган, қўлида ўнлаб нусха китоб кўтариб, саодатлик юриш билан ҳукумат мактабларига кетаётган рус, яхудий армани болалари. Иккинчи хил одамлар эса эрта-лабдан устига оғир юк, қўлларида бел, кетмон, корхона ва қадоқхоналарга ҳаммолликка ёлланиб, 20 тийиндан бир сўмгача топмоқ илинжидаги Туркистон болалари...”. Беҳбудий Туркистон болалари азиз умрларини кўча ишларига сарфламай илм ўрганиши кераклигини, ота-оналар боласига ҳеч бўлмаганда тўрт йиллик ибтидоий билимларни олишга қўмаклашиши лозимлигини таъкидлаган [8].

Туркистон жадидлари ислом динини ахлоқий тарбия манбаи, деб билган. Бу борада Абдулла Авлоний қарашлари алоҳида аҳамиятга эга. У ислом динининг қудратини Қуръони карим ва ҳадисларни чуқур ўрганиши натижаси ўлароқ англаб етган ва шу асосда “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарини ёзган. Тараққийпарвар изланишлари ва хулосалари асосида ислом динига юксак баҳо берган: “Исломият бутун инсониятдур. Инсоният эса яхши хулқдан иборатдур” [2:43]. Китобдаги қуйидаги фикрлари ҳам чуқур мазмунга эга: “Ислом дини мукаммал равишда тартиб ва низомга риоя қилмишдур” [2:53]. Яъни динда инсоннинг туғилишидан ўлимига қадар бўлган барча фаолият тартибга солинган. Ушбу тартиб асосида яшаган инсон, жамият ва давлат доим тараққиётга эришади, уларга бўйсунмаганлар инқирозга учрайди, барбод бўлади. У бу ҳақида: “Ислом давлатларининг барпоси низом ва интизом ила ўлдиғи каби барбод ва инқироzi ҳам тартиб ва низомсизлик ила бўлмишдур”, дейди [2:53].

Абдулла Авлоний Туроннинг Россия империяси томонидан босиб олинишини исломдан узоқлашишнинг оқибатларидан бири сифатида кўрсатади: “Мусулмонларнинг дилига иттифоқ ўрнига нифок, адолат ўрнига зулм, муҳаббат ўрнига адоват, ғайрат ўрнига атолат, мурувват ўрнига ғазаб, саховат ўрнига бахил, тавозуъ ўрнига кибр, садоқат ўрнига ифтиро, шафқат ўрнига ҳасад, ҳилм ўрнига ҳамоқат, ҳурмат ўрнига ҳусумат, қаноат ўрнига тама, сабр ўрнига ғурур, иқтисод ўрнига исроф, афв ўрнига даҳшат, саъй ўрнига сафоҳат, ғайрат ўрнига хурофот ерлашди. Мана, шу ёмон хулқлари сабабидин асри саодатдан буён исломият кейин қараб кетди. Ғариб миллатнинг чин хулафоси, уламози, ҳукамоси тахтиндан, мансабиндан мазҳабиндан сурулди. Одиллар ерина золимлар, олимлар ерина абу жаҳллар, булбуллар ерина қарғалар, қумрилар ерина бойқушлар, билмам ва ҳокимлар ерина кимлар ўтурди.

Шул сабабларга мабни исломият дунёси инқироз саҳросина юзланди. Ислом ҳукуматларида бирин-кетин кўздин ниҳон ўлди.

Етса навбат ўлтурур бойқуш

Сулаймон томига,

Ўрмагучлар ин қўяр

Афросиёб айвонига [2:44]”.

Бу каби фикрлар Мунавварқори Абдурашидхонов томонидан ҳам илгари сурилганини таъкидлаш жоиз. Бунда Мунавварқори асосий эътиборини хонлик даврига қаратади ҳамда диний инқирознинг мазмунини очиқлайди: “Бул замондин юз йилдин зиёдроқ муқаддам замондин бошлаб оҳиста-оҳиста миллат деворининг ҳар тарафиға раҳналар пайдо бўлди. Мунга сабаб уламо ва умароларимизнинг ўз нафсларини риоясида ҳаракат қилмоқлари бўлди. Подшоҳ ва хонларимиз бўлса, миллатга қилгон хизматлари танҳо хотун олмоқ ва кучук уруштирмоқ ва беғайрат ва ҳаққоният диндор кишиларни бадарға қилмоқ ва тутуб ўлдирмоқ бўлди. Миллат нима, шариат нима, билмадилар ва қарамадилар. Шунинг учун миллат деворини раҳналари тобора зиёда бўлди” [16:64-65]. Абдурауф Фитрат эса ислом динининг ҳақиқий моҳиятидан узоқлашиш, янги зарарли амалларни ўйлаб топиш ҳам инқирозга сабаб бўлганини қайд қилади: “Бизнинг эътиборсиз ва хору зор эканлигимизнинг ҳақиқий сабаби ўзимизнинг носоз аъмолимиздандир. Ўзимизни мусулмон деб билламиз-у, лекин муҳим ислом аҳкомларини тамоман тарк қилганмиз. Агар илоҳий даргоҳга ружуъ қўйиб аҳволимизни ислоҳ қилиб, Қуръони карим аҳкомларини ўзимизга ягона раҳбар деб билсак, тараққиётга умидвор бўлиш мумкин, илло бизни бу паришонликдан ҳеч бир авлиёнинг қаромати халос этмайди!” [6:66].

Абдулла Авлоний ислом динининг инсон камолотидаги ўрнини ҳам асослаб беради. Бу борада ақл дин билан, дин амал билан, амал тақво билан камол топади, деган муҳим бир фикрни олға сурган. Исломнинг тана ва руҳ саломатлигидаги хизматларини алоҳида эътироф этган: “Дин инсонларнинг дилида саховат, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшикларини очиб, саодату саломат бўстониға олиб борур” [2:43].

Жадидлар ислом сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг асоси эканини таъкидлаб, унинг замон талабларига мос равишда талқин қилишни, динга хилоф амаллардан воз кечишни зарурат сифатида кўрсатган. Улар динни эски қарашлар доирасида сақлаб қолиш эмас, балки унинг илмий ва маърифий жиҳатларини ривожлантириш орқали жамият тараққиётига хизмат қилдириш мумкинлигини исботлашга ҳаракат қилган. Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг йирик намо-яндаси Исҳоқхон Ибратнинг ислом ниқоби остида пайдо бўлиб қолган кераксиз амалларни танқид қилиб, исломдаги айрим одатларни ислоҳ қилишга чақиради: “Биз Туркистон мусулмонлари орасинда хилофи ша-

рият одатларнинг кўплиги ҳар кимга маълумдур. Мунинг дафъи ислоҳини ким этар? Бизнинг фикримизча, мунинг дафъи ислоҳига уламо ҳазрати камари ҳиммат боғлаб, муқаддас меҳробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдируб, байтуллоҳ ҳукминдаги масжид ва жомеъларда эртаю кеч амри ба маъруф ва наҳи аз мункар этиб, ҳалойиқ англайтургон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўймасдан ҳар кун баъд аз намози фаҳр ва баъд аз ҳуфтон доим мухталиф мавзулардан баҳс этсаларда, албатта, таъсирсиз қолмас. Хусусан, муқаддас масжидда сўйланган ваъз ҳар бир мўъмин қалбига ду боло таъсир этар” [11:274-275].

Исҳоқхон Ибрат ўз миллатини тараққий этишини истаган уламолар янгиликлардан доимий равишда хабардор бўлиб бориши, ривожланган давлатларнинг илм-фан соҳасидаги ютуқларини тарғиб қилиши, замонавийликни ўз юртида жорий қилиш учун пулга зарурат бўлиб қолганида бойларни, ишбилармонларни ишга солиши кераклигини таъкидлайди: “Тараққий қилгувчи миллатларнинг уламоси замондин бохабар бўлиб, ўз миллатининг “масолиҳа замонийя”си учун саъй этар, миллатни пешрафтига оқча ила, ҳайрат ила иона қилмоқни миллат бойларига таклиф этар, ташвиқ ва таҳрис этар” [12:202].

Аммо бу даврда шундай тоифа уламолар шаклландики, улар ўз мансаб ва манфаатларини ўйлайдиган, давлат ва фуқаро раънақи тўғрисида қайғурмайдиган уламолар бўлиб, мамлакат инқирозини, халқнинг аянчли аҳволини “тақдири илоҳий”, деб ҳисоблаган [4:6]. Бухоро амирлигида муфти ва қозилик лавозимларида ишлаган, жадидчилик ҳаракатини қўллаб-қувватлаган, ўз ваколати доирасида ислохотларни амалга оширган Икромча домла ҳам ўз асарларида исломнинг мазмун-моҳиятини очиқ берган, унинг обрўсизланишига “тоат”, деб қуфрга йўл очиқ берган диндорларни кескин танқид қилган: “Тоат деб ўйлаб унга амал қилаётганларнинг амали баъзи жойларда қуфрдан узоқ эмас. Негаки, ўша тариқатга амал қилаётган зикр аҳллари хонақо шайхидан молиявий манфаат – маош олмасалар зикрга бормаслар. Тоқим, жомаю дастор олмасалар хурушу рақсу само қилиб суҳбатни қиздирмаслар. Суҳбатларининг қизиши оммага ҳужум қилиш, шаҳарнинг катталарию аскарлар ва ҳоказоларидан гапириш билан бўлур” [17:72].

Жадидлар ислом динини инсонни илм олишга чорловчи дин деб ҳисоблаган. Улар Қуръон ва ҳадисларда илм олишнинг аҳамиятига оид кўплаб кўрсатмалар мавжудлигини таъкидлаб, мусулмонларни илм-фанга интилишга чақирган: “Агар динга, Ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, агар динингиз ҳалос бўлиши, шариатнинг ривожини, Ватан ободлигини, авлоднинг тинчлигини, яхши ном қолдиришнинг чорасини хоҳласангиз, сизнинг иложингиз, аввало, касби маорифдир” [3:98].

Туркистон жадидлари қарашларида эътиқод масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Улар эътиқодни фақат ташқи диний амаллар билан чекланувчи тушунча сифатида эмас, балки инсоннинг онгли равишда шаклланидиган маънавий дунёқараши сифатида талқин қилган. Жадидлар фикрича, ҳақиқий эътиқод билим ва маърифат билан уйғун ҳолда шаклланиши лозим.

Жадидлар диний эътиқодни мустаҳкамлашнинг асосий йўли сифатида илм ва таълимни кўрган. Уларнинг таъкидлашича, билимсизлик ва жаҳолат инсонни диннинг асл мазмунидан узоқлаштиради. Шу сабабли ҳам жадидлар таълим тизимини ислоҳ қилишни ўз фаолиятининг энг муҳим йўналишларидан бири деб билган: “Диний киши бўлмақ учун улуми диния ўқумақ ила баробар ҳисоб, ҳандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмақ, чин олим бўлмақ лозимдур. Чунки бу илмларнинг иккиси ҳам дунё охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур” [2:49]. Бундан кўринадики, Абдулла Авлоний ва Мунавварқори Абдурашидхоновлар бу ишнинг йўлбошчилари бўлган. Улар янги усул мактабларини ташкил этиш ва уларда диний билимлар билан бир қаторда дунёвий фанларни ҳам ўқитиш ғоясини илгари сурган. 1901 йили Мунавварқори Абдурашидхонов Шайх Ҳованди Тоҳур даҳасида Мирдаҳажибойнинг меҳмонхонасида [7:23], Абдулла Авлоний эса 1904 йили Мирободда жадид мактаби очган [10:43]. Икки тараққийпарвар мактаб иши шариатда ҳам фарз қилинганини таъкидлаб, оталарни фарзандларининг таълим олишини моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга чақирган. Буни Абдулла Авлонийнинг ушбу фикрлари тасдиқлайди: “Шариати исломияда ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмақ оталарга фарзи айн, ўз миллатининг етим қолган болаларини тарбия қилмақ фарзи кифоядир” [2:37].

Жадидлар эътиқодни онгли равишда қабул қилиш зарурлигини таъкидлаган. Бу жиҳатдан Абдурауф Фитрат қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. У ўз асарларида мусулмон жамиятидаги қоқоқлик сабабларини таҳлил қилиб, уларнинг асосий сабабларидан бири билимсизлик ва жаҳолат эканини кўрсатган. Фитратнинг фикрича, ҳақиқий эътиқод инсонни илмга, тараққиётга ва ижтимоий фаолликка ундайди. Бу эса, биринчи навбатда, миллат оналарининг саводи, диний ва дунёвий билимдонлигига боғлиқ равишда амалга ошади, деб ҳисоблайди: “Ўз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб, дин ва диндошларини ҳалокат ва харобалик жарлигидан қутқаришлари учун хотинларимиз ва қизларимиз – миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зарур” [5:306].

Жадидлар диний қарашларини тарғиб қилишда матбуот ва адабиётдан ҳам самарали фойдаланган. Улар газета ҳамда журналлар орқали жамиятдаги турли ижтимоий муаммоларни кўтариб чиққан, дин ва

этикод масалаларига оид мақолалар чоп этган. Махмудхўжа Бехбудий империя матбуоти бўлган “Туркистон вилоятининг газети”да таълим, тарбия ва бошқа масалаларга оид мақолаларини чоп қилиш жараёнида ҳам Қуръони карим ва ҳадислардан иқтибослар келтирган. Жумладан, қизларни таълим олишга даъват этар экан, Ҳадиси шарифдаги “Илм олмоққа интилиш ҳар бир муслим ва муслима учун қарзу фарз” ҳикмати-га асосланган. Қизлар таълими исломда алоҳида таъкидлаб қўйилганини эслайди ва уларнинг билим олишига фақат мунофиқ, мутаассиб қарши чиқиши мумкин, деб қайд қилади [14]. Қизларга таълим бериш жоизлигини асослаб бериш учун шахсий намуна кўрсатиб, қизи Парвинхонни жадид мактабида ўқитган, хусусий муаллима ёллаб, француз тилини ўргатган.

Шундай қилиб, Туркистон жадидлари қарашларида этикод ва маърифат ўзаро узвий боғлиқ тушунчалар сифатида талқин қилинган. Улар инсоннинг маънавий камолоти ва жамият тараққиёти учун билим ва илмнинг аҳамиятини юқори баҳолаган.

Туркистон жадидлари исломни тараққиёт учун йўл, қадам деб билган. Жадидлар фикрича, мусулмон жамиятининг орқада қолиши дин туфайли эмас, балки унинг нотўғри талқин қилиниши ва илм-фанга етарли эътибор берилмагани билан боғлиқ бўлган. Жумладан, Бухоро тараққийпарварларидан Мирзо Сирожиддин Ҳаким билимсизлик нафақат қоқоқлик, балки инқирозга сабаб бўлаётганини таъкидлайди. Туркистон худудидаги христианлар ва бошқа дин вакилларининг ибодатхоналари ободлиги ислом дини туфайли эмас, балки туркистонликлар ўйлаб топган “мусулмончилик”дан деб билади: Бутхонанинг ободлиги бизнинг бузуқлигимиздан, жамиятнинг куфрлиги (кофирлиги) бизнинг парокандалигимиздан. Ислонда айб йўқ, ҳар айбки бор бизнинг мусулмонлигимиздан [15:87].

Абдуваҳоб Ибодийнинг ҳам бу борадаги фикрлари Мирзо Сирожиддин қарашларига мос тушади: “Мутараққий миллатлар олимлари ва файласуфлари чет ша-

ҳарларга боруб, хусусан, бурунги аҳли исломларнинг осори-атиқаларидан кўб тажрибалар ва маълумотлар олиб келиб, ўз миллатлариға илм, санъат ўргатмоқға ижтиҳод қилганлари ҳолда бутун илми ислом ораларида бундоғ нарсаларға ҳеч бир илтифот қилинмай, отабоболарининг қолдуруб кетган нарсаларини ҳам танимай турғон бўлганларидан, олим, шариф ва бойлиқлари (қўлларида бўлгон тижорат ва касблари) бошқаларға ўтуб, беллари тамом буқулиб, минг азоб билан умр ўтказмқдалар” [1]. Шунини қайд қилиш керакки, жадидлар фақат муаммоларни айтиш билан чекланиб қолмади, уларнинг ечимини ҳам ислом динининг муқаддас китоби Қуръони карим орқали кўрсатиб бердилар. Илм олишга даъват қилдилар. Мактаблар очдилар, матбуотга асос солдилар, тараққий этган давлатларнинг илм-фан, техника соҳасидаги янгиликларини имкон қадар қабул қилиб, тараққиётга интилдилар.

Хулоса ва таклифлар. Жадидлар ислом динини жамият тараққиётига хизмат қилувчи маънавий ва маърифий куч сифатида баҳолаб, унинг асл моҳиятини тиклашга ҳаракат қилди. Махмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқа тараққийпарварлар динни жаҳолат ва қоқоқликнинг сабаби эмас, балки илм-фан, маърифат ва ахлоқий камолотга етакловчи асосий омил сифатида талқин этди. Улар мадраса ва мактаб таълимини ислоҳ қилиш, янги усул мактабларини жорий этиш, диний билимларни дунёвий фанлар билан уйғунлаштириш орқали миллий тараққиётга замин яратди. Бу жараён мусулмон жамиятида билим даражасининг ошишига ва замонавий дунёқарашнинг шаклланишига хизмат қилди. Жадидлар томонидан илгари сурилган исломга оид қарашлар миллий уйғониш жараёнининг асосий таянчларидан бири бўлиб хизмат қилди ва бу ғоялар бугунги кунда ҳам маънавий тараққиёт ва миллий ривожланиш масалаларини англашда муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуваҳоб Ибодий. Туркистон аҳли нима учун инқирозга юз тутдилар? // “Садойи Фарғона” газетаси. 1914 йил 20 апрель.
2. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ // Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 2006.
3. Абдурауф Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т., 2000.
4. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов ва Г. Музаффарзода. – Т., 2001.
5. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари // Танланган асарлар. 4-жилд. – Т., 2006.
6. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли // Танланган асарлар. 5-жилд. – Т., 2010.
7. Афандизода. Мунавварқори // “Ёш Туркистон” журнали. 1934 йил 50-сон.
8. Бехбудий. Таҳсил ойи // “Самарқанд” газетаси. 1913 йил 3 сентябрь.
9. Бизни кемиргувчи иллатлар // Махмудхўжа Бехбудий. Ёшларга мурожаат. – Т., 2022.
10. Бобохонов А., Махсумов М. Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти. – Т., 1966.
11. Исоқхон Иброт. Миллатни ким ислоҳ этар? // “Ойна” журнали. 1914 йил 12-сон.
12. Махмудхўжа Бехбудий. Миллатлар қандай тараққий этарлар // Танланган асарлар. – Т., 1999.
13. Махмудхўжа Бехбудий. Миллатнинг бошчиси туллоб ул-киромға // Танланган асарлар. 1-жилд. – Т., 2021.
14. Махмудхўжа Бехбудий. Файзулла афандига жавоб // “Туркистон вилоятининг газети”. 1909 йил 17 сентябрь.

15. Мирзо Сирождиддин Ҳаким. Тухафи аҳли Бухоро. – Душанбе., 1992.
16. Мунавварқори Абдурашидхонов. Хитобнома. – Т., 2022.
17. Муҳаммад Иқром ибн Абдусалом. Ийқозун ноимийн ва иълумул жоҳилийн (Уйқудагиларни уйғотиш ва жоҳилларга билдириш). – Янги Бухоро, 1912.

Шахлохон АБДУГАНИЕВА

Институт востоковедения имени Абу Райхана Беруни
Академии наук Республики Узбекистан, базовый докторант

ОБРАЗОВАНИЕ ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНОЙ КОНТОРЫ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Данная статья посвящается развитию службы связи в странах Центральной Азии до прихода Российской империи, а также внедрению телеграфа и постройки почтово-телеграфного отделения в городе Хива на основе исторических источников и архивных документов. **Ключевые слова:** Почтовая контора, телеграф, «Канцелярия хивинских ханов», Хивинское ханство.

Ushbu maqola Rossiya imperiyasi kirib kelguniga qadar Markaziy Osiyo mamlakatlarida aloqa xizmatining rivojlanishi, shuningdek, tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida Xiva shahrida telegrafning joriy etilishi hamda pochta-telegraf bo'limining qurilishiga bag'ishlanadi. **Tayanch so'zlar:** Pochta idorasi, telegraf, «Xiva xonlari devonxonasi», Xiva xonligi.

This article is devoted to the development of communication services in Central Asian countries prior to the arrival of the Russian Empire, as well as the introduction of the telegraph and the construction of the post and telegraph office in the city of Khiva, based on historical sources and archival documents. **Keywords:** Post office, telegraph, "Chancellery of the Khiva Khans", Khanate of Khiva.

Из истории колониальной политики нам известно, что страны-метрополии всегда нуждались в идеологическом обосновании, можно сказать в оправдании своей деятельности для воздействия на население самой колонии. Характерны в этом плане идеи так называемой этической концепции, согласно которой колониальные народы «не созрели» для независимости и в целях их подготовки к автономии необходимо постепенное их развитие в условиях сотрудничества местной интеллигенции с колониальными кругами [21:12].

Одним из таких оправданий со стороны Российской империи к отношению Хивинского ханства стало проведение реформ, в частности в области здравоохранения и службы связи. Внедрение почтово-телеграфной системы, как один из результатов этих реформ, было направлено на «развитие страны». Это ускорило процесс обмена информацией между метрополией и Хивой, что облегчало контроль над колонией, своевременному действию со стороны Российской империей в чрезвычайных ситуациях. Кроме этого, этот процесс давал возможность поддержки связи Хивинского ханства с другими странами.

Строительство современной больницы и почтово-телеграфного отделения, воплощающее в себе элементы европейского модернизма и традиционной архитектуры, также демонстрирует явное влияние русской социальной сферы ханства. Современная система здравоохранения и связи полностью перешла на

финансирование из бюджета ханства, что стало новым этапом реформ [1:15-17]. Нам известно, что реформы осуществлялись во всех сферах Хивинского ханства – политической, культурной, и в области здравоохранения. О результатах этих реформ можно найти общие сведения в работах Н.Б.Абдуллаевой [1:17]. Существуют утверждения о не развитии службы связи в странах Центральной Азии, до колониального периода. В связи с этим утверждением, появление вопроса как в такой большой территории не была развита связь? является очень уместным. Данная статья посвящается развитию службы связи в странах Центральной Азии до прихода русских, а также внедрению телеграфа и постройки почтово-телеграфного отделения в Хиве на основе исторических источников и архивных документов.

Почтовое сообщение в странах Азии первоначально организовано в 1865 году между крепостью Ниязбек и городом Чимкент для связи с Россией, и эта сеть была расширена в августе до Ташкента. Затем в 1868 году налажена почтовая служба от Ташкента до Самарканда. Первоначально письма собирались здесь на лошадях и доставлялись в другие страны и российское правительство железнодорожными поездами. Почта служила военным и торговым интересам. О деталях формирования почты и её развитие изучал Ю.Х.Мухаммедов [14:127], а социально-политические аспекты развития связи в Узбекистане, изучали А.Г.Абдунабиев и Х.С.Саламуллаев [2]. В этих трудах говорится,

что в июле 1873 года была организована почтовая контора в городе Хива, а в конце того же года в Бухаре. Но в начале XX века стали появляться новые виды услуг почтовой связи, например, пересылка ценных писем, бандеролей, денежных переводов.

Наряду с почтовой связью возникает линия телеграфной связи и постепенно развивается. В июне 1873 года начинает работу первая в Туркестане международная линия телеграфной связи Ташкент-Оренбург. В 1885 году для развития почты была внедрена телеграфная сеть в Хивинском ханстве. Прокладка телеграфных проводов по территории ханств и эмирата была вызвана инициативой Туркестанского генерал-губернатора. Несколько позже в городе Хиве вступила первая почтово-телеграфная контора в 1911 году [22]. С её появления проблема операционного и регулярного почтового обмена между ханствами и другими районами Центральной Азии была практически решена. Хивинское ханство окончательно вошло в единую почтово-телеграфную систему Российской империи, период её информационной изоляции таким образом полностью закончился.

О постройке телеграфных линий можно найти сведения в самих первоисточниках того периода и в архивных документах. В Национальном архиве Республики Узбекистан нами обнаружены несколько документов, в частности переписка о постройке и содержании почтово-телеграфной конторы, а также расходов новой телеграфной линии в Хивинском ханстве. В этой статье мы рассмотрим некоторые из них начиная с 1897 до переписки 1914 года.

Процесс анализа начнём с первоисточников, к примеру, можно привести труд Мухаммеда-Юсуфа Байани [20]. Труд хивинского историка Мухаммеда-Юсуфа Байани «Шажарайи Хоразмшохий [15]» написанный в 1911-1914 гг. описывает социально-политическую жизнь Хивинского ханства, процесс проведения реформ. В произведении приводятся сведения о постройке новых зданий, в том числе и процесс постройки телеграфа и больницы, а также своеобразный этап проведения реформ. Байани пишет, «*что после этого хан «приказал Атаджан дивану разрушить старые (северные ворота) Внешней крепости «Ургенч» и возвести новые ворота (с двойным проездом), которые получили название «Кош дарваза» ... и ещё, рядом с этими воротами вдоль дороги он (хан) повелел построить телеграф, а к востоку от него большую больницу (Дар аш-шифа) [3:343]*». По-видимому, по приказу самого хана было начато постройка телеграфа в Хивинском ханстве. Этот факт ещё раз был подтверждён К.Мунировым в своей книге под названием «Историография в Хорезме [12]».

В своей работе К.Муниров также упоминает о постройке телеграфа и новой больницы приводя пример с труда Байани, что «*в 1911 году на Атаджана дивана*

была возложена постройка телеграфа в Хиве. Данное здание было построено в 1330/1911-1912 годы (её назвали телеграфхона) [13]. Из этого следует, что это произведение Байани имеет большое значение не только в изучении социально-политической жизни Хивинского ханства, в развитии почты и телеграфа в ханстве.

Ещё одним историком Хивы является Хасанмурад Лаффаси [6], живший и творивший в ханстве. В своём труде «Гульшани саодат [7]» автор сообщает об открытии в городе Хиве почтового отделения и телеграфа в 1912 году. Что ускорило процесс передачи связи, идёт сравнение отправки письма до и после телеграфа. «*До этого, чтобы отправить письмо или телеграмму, людям приходилось преодолевать 60 верст (около 64 км) от Хивы до Янги-Ургенча, но теперь расстояние для людей сократилось*». Автор записал конец постройки почтового пункта, в виде праздника, произошедшее в столице ханства, следующим образом: «*Двадцать пятого числа этого года, месяца зуль-када (5 ноября 1912 года), было завершено строительство почтового отделения, и наш хан (Исфандиярхан) был рад, он устроил свадьбу всем учёным, отремонтировал почтовое отделение и возрадовался на благо страны*» [24]. Здесь можно узнать, что настроение самого хана и народа было довольным постройкой почтово-телеграфного пункта. Стоит отметить, что перестройка на новых принципах пала на долю вазира-акбара Саид Исламходжи. Именно он с 1911-1912 годы стал инициатором осуществления первых реформ в сферах промышленности, здравоохранения и в частности, почтово-телеграфной связи. Можно сказать, что Исламходжа больше всех контролировал процесс постройки телеграфной линии и больницы, также занимался обеспечением персонала. Об итогах реформ, проводимых в Хиве, пишет начальник Амударьинского отдела Н.С.Ликошин [8] в своих записях 1912 года, что народ радостно участвовал в открытии больницы и телеграфа в Хиве [1:17].

Нами был изучен следующий источник – рукописная тетрадь Абдуллы Болтаева «Воспоминания о Хиве» [5:239], хранящаяся в рукописном фонде Института Востоковедения под номером № 11645. Данный труд описывает разные постройки социальных и духовных построек, и телеграфа в городе Хиве. В частности, 17 глава рукописи, в которой рассказывается об истории постройки больницы, почты и телеграфа в Хивинском ханстве от уст самого очевидца, процесс начало постройки, кроме этого, приводятся сведения о строениях. «*Вместе с больницей с 1912 года начало свою работу почта и телеграф, народ с интересом вышел на путь от Ургенча в Хиву, чтобы посмотреть на новую почту и телеграф*» [4:46]. Абдулла Балтаев отмечает, что надписи на сооружении и на русском, и на узбекском только в арабском шрифте выполнили художники и каллиграфы Мухаммад Карим наккаш и Мухаммад Риза [4:46].

Построенное почтово-телеграфное отделение, воплощало в себе элементы европейского модернизма и традиционной хивинской архитектуры, которое демонстрировало влияние русской архитектуры. Это ознаменовало поворотный этап в реформировании социальной сферы ханства. Об этом в своей работе упоминает Н.Б.Абдуллаева¹, что с появлением первого почтово-телеграфного отделения в городе Хива в 1911 году, была решена проблема быстрого и регулярного почтового обмена ханством и другими регионами Центральной Азии [1:16]. Кроме того, Хивинское ханство окончательно присоединилось к единой почтово-телеграфной системе Российской империи, по-видимому, что и было главной целью постройки почтово-телеграфного отделения в Хиве.

Состояние связи в Хивинском ханстве в период колониальной политики, в частности состояние почты и телеграфных линий, описывали сами русские чиновники в своих описаниях и рапортах. Одним из таких чиновников можно привести пример полковника Лобачевского [9], который в своей военно-статистическом описании Хивинского района от 1912 года описывает, что телеграфных линий в пределах района было только два. Один из них *Петро-Александровск – Чарджой (с промежуточной станцией в Дарган-ата) и Петро-Александровск – Новый Ургенч. На первой линии между Петро-Александровск и Дарган-ата устроена телефонная линия. Зимой из-за гололедицы телеграфная линия Петро-Александровск – Чарджой иногда прерывается и в такое время отрезанность оазиса от всего мира становится особенно чувствительной* [10:29].

Архитектура почтовой конторы должна была быть европейской, по современным стандартам, которая должна представлять один из аспектов модернизации. Об этом упоминают Маньковская и Булатова следующим образом: *«Открытие почтовой конторы было большим шагом вперёд в развитии культуры. Здание почты сложено из прямоугольного жжёного кирпича европейского формата [11:111-112] ...»*. В продолжении автор рассказывает, что до начала XX века Хивинское ханство не имело никакой почтовой связи, ни внутри государства, ни вне его, а открытие почты стало своеобразным новшеством. Введение телеграфной линии, развитие почтовой службы и постройка новой больницы, все эти действия стали важным шагом в усилении государственного влияния на развитие социальной сферы, который должен был создать основу для её перестройки на новых принципах.

Кроме вышеупомянутых сведений о почтово-телеграфной линии в источниках, можно привести пример, в виде архивного источника документы из

фонда И-125 «Канцелярия хивинских ханов» Национального архива Республики Узбекистан, который в 2017 году официально вошёл в состав ЮНЕСКО в регистр «Память мира» [23]. В этом фонде нами было изучено несколько документов, связанных с данной темой. Как было упомянуто выше, мы рассмотрим некоторые из них начиная с 1897 до переписки 1914 года.

Среди этих документов самое раннее – дело №61 О постройке телеграфной линии в Ново-Ургенче и о расходах по собранию служащих в Ново-Ургенцком почтово-телеграфной конторы [18] (начато 2 апреля 1897 – окончено 7 ноября 1907 года). Изучив данный документ можно понять, с момента присоединения Хивы к Российской империи были уделены внимания на развитие почтовой службы. А с 1897 года были начаты переговоры о создании телеграфной линии в городе Ново-Ургенче. Упомянуто, что новая телеграфная линия будет находиться в распоряжении Начальника Туркестанского почтово-телеграфной конторы, по-видимому, начальство было заинтересовано в развитии средств сообщения, в целях своевременного контроля региона.

Письмо начальника от 11 ноября 1902 года: *«С самого начала постройки Хивинской телеграфной линии, линия эта подготавливавшаяся Ургенцкая почтово-телеграфная контора находится в ведении Начальника Туркестанского почтово-телеграфного округа и по существу дела, все чины причастные в этой линии и конторы были обязаны во всех своих достоинствах руководствоваться правилами почтово-телеграфного ведомства и распоряжениями окружного почтового начальства. Согласно упомянутым правилам строитель линии по её окончании доносить по телеграфу начальству телеграфного округа»*[16]. Самый труднодоступный регион Хивинского ханства и события, происходящие в нём очень даже интересовало русских. Очевидно, что появление телеграфа помогало своевременному осведомлению начальства о ситуации в регионе и быстро-му воздействию в чрезвычайных ситуациях.

Следующее дело №7 – «Переписка Амударьинского отдела с канцелярии Хивинского хана по вопросам почты-телеграфа, землеустройства и другим гражданским делам 1911-1914 гг» [19]. Смысл, которого содержит следующее:

«Взыскаю по двум арендным договорам по найму почтово-телеграфной конторы в селении Дадгань от Хивинского ханства влечить с двумя гербового сбора 36 рублей 50 копеек, с доходного 31 рублей 50 копеек...» [17]. Изучив данный документ можно прийти к выводу, что в Хивинском ханстве было образовано почтово-телеграфная контора в селении Дадгань, до начала XX века, которые имели свои доходы и расходы.

В заключении можно сказать, что в конце XIX века в государствах Центральной Азии действовал лишь

¹Абдуллаева Назокат Бахтияровна – учитель истории Университета Маъмуна, города Хивы.

один, самый древнейший вид связи – почтовая связь – в виде конных почтальонов «чопар». После присоединения Центральной Азии к Российской империи и образование 27 июля 1867 года Туркестанского военного округа привело к вынужденному развитию средств сообщения, в том числе и средств связи в Туркестане. Но одновременно стоит упомянуть, что развитие средств сообщения в первую очередь преследовало политическо-военную цель, но данный процесс был назван, как развитие связи в изоляционном регионе, на примере Хивы.

Магнитный телеграф, появившийся в России в начале XIX века, также считался чудом преодоления расстояния безъязыковой связью, а затем по-разному распространился и на другие территории. В том числе, и в странах Азии, в частности в Хивинском ханстве по инициативе русского руководства, которое предусматривало различные цели. Среди которых были и военно-политические, и торговые, и социально-культурные, что стало толчком для перехода Хивинского ханства в новый этап исторического процесса, получившее название модернизация.

ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаева Н.Б. Попытки модернизации Хивинского ханства в конце XIX – в начале XX века. / Вестник науки и творчества. – Т., 2025.
2. Абдунабиев А.Г. Очерки истории развития связи в Узбекистане: социально-политические аспекты // Под. ред. Проф. А.Г.Абдунабиева). – Т.: Фан, 1991. – 141 с; Саламуллаев Х.С. Ўзбекистонда алоқа тармоқлари ва воситаларининг асосий йўналишлари, ютуқлари ва муаммолари: тарихий нуқтаи назар (1917-1941). – Тарих фан. ... номз. дисс. автореф. – Т., 1994.
3. Бабаджанов Б. Эпиграфика в архитектурном ландшафте Хивы. – Vienna. Austrian Academy of Sciences, 2020.
4. Болтаев А. Воспоминания о Хиве. Фонд восточных рукописей Института Востоковедения. №11645.
5. Болтаев Абдуллох. СВР II (История). Воспоминания о Хиве. №11645. – Т.: Фан.
6. Жалилов О. Ҳасанмурод Лаффасий. – Т., 1983.
7. Лаффаси Хасанмурод. Гулшани Саодат. СВР. – Ташкент. Т. VII. №5320.
8. Ликошин Н.С. – начальник Амударьинского отдела (1912-1913 гг.).
9. Лобачевский В. – русский полковник генерального штаба 1911-1912 гг.
10. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. – Т., 1912.
11. Маньковская Л, Булатова В. Памятники зодчества Хорезма. – Т., Гафур Гуляма, 1978.
12. Муниров К. Хоразмда тарихнавислик: (XVII-XIX XX аср бошлари). – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.
13. Муниров К. Хоразмда тарихнавислик: (XVII-XIX XX аср бошлари). – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. – Б 166.; Мухаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшохий. Мазкур қўлёзма фонди. Инв. №9596.
14. Мухамедов Ю.Х. Ўзбекистонда почта алоқаси. – Т.: Ўзбекистон, 1959.
15. Мухаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшохий. Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. №9596.
16. НАРУз. Ф. И-125. Оп. I (Канцелярия Хивинских ханов). Д. №61. – Текст обработан на современный русский алфавит от архивного (русского языка) документа.
17. НАРУз. Ф. И-125. Оп. I (Канцелярия Хивинских ханов). Д. №7. – Текст обработан на современный русский алфавит от архивного (русского языка) документа.
18. НАРУз. Ф. И-125. Оп.1. Д. № 61. О постройке телеграфной линии в Ново-Ургенче и о расходах по собранию служащих в Ново-Ургенчском почтово-телеграфной конторы.
19. Национальный Архив Республики Узбекистан. Ф. И-125. Оп.1. Д. № 7. Переписка Амударьинского отдела с канцелярии Хивинского хана по вопросам почты-телеграфа, землеустройства и другим гражданским делам 1911-1914 гг.
20. Сведения о Баяни и его сочинении, а также характеристику последнего как источника по истории туркмен см. Брегель, Сочинение Баяни.
21. Халикова Р.Э. Из истории Туркестанского края: политика завоевания и колонизации Российской империей. – Т.: Turon-iqbol, 2024.
22. <https://appassionata-lr.livejournal.com/749802.html>. – Хива – история в осенних листах.
23. <https://einfolib.uz/post/mirovovoe-arhivnoe-nasledie-uzbekistana>.
24. <https://uza.uz/uz/posts/kun-tarixi-hivadagi-birinch-pochta-va-telegraf-qachon-ochilgan-653541>.

Шухрат ҲАМРОЕВ

Низомий номидаги Ўзбекистон миллий
педагогика университети мустақил тадқиқотчиси

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТ МОДЕЛИ: ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА ТАРИХИ

Мақолада Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида шаклланиган “Ўзбек модели”нинг назарий асослари ва ривожланиш тенденциялари таҳлил қилинган. Унда мустақилликнинг илк йилларида ишлаб чиқилган миллий тараққиёт концепцияси, унинг асосий тамойиллари ҳамда иқтисодий ислохотларнинг аҳамияти ёритилган. **Таянч сўзлар:** бозор иқтисодиёти, миллий модел, иқтисодиётни модернизация қилиш, давлат бош ислохотчи, “Ўзбек модели”.

The article analyzes the theoretical foundations and development trends of the “Uzbek model” formed during Uzbekistan’s transition to a market economy. It highlights the concept of national development developed in the early years of independence, its main principles, as well as the significance of economic reforms. **Keywords:** market economy, national model, modernization of the economy, the state as the main reformer, the “Uzbek model”.

В статье проанализированы теоретические основы и тенденции развития «узбекской модели», сформировавшейся в процессе перехода Узбекистана к рыночной экономике. В ней освещены концепция национального развития, разработанная в первые годы независимости, её основные принципы, а также значение экономических реформ. **Ключевые слова:** рыночная экономика, национальная модель, модернизация экономики, государство как главный реформатор, «Узбекская модель».

Кириш. Мамлакатимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларда собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизимининг парчаланиши, ишлаб чиқариш алоқаларининг издан чиқиши, инфляциянинг кучайиши ва ижтимоий-иқтисодий беқарорлик шароитида давлат олдида чуқур иқтисодий инкирозни бартараф этиш вазифаси кун тартибига чиқди. Айниқса, собиқ Иттифоқ ҳудудида “шок терапияси” асосида амалга оширилган кескин ислохотларнинг салбий оқибатлари Ўзбекистон учун миллий хусусиятлар ва ижтимоий барқарорликни ҳисобга олган ҳолда ўзига хос тараққиёт йўлини танлаш заруратини юзага келтирди. Шу боис бозор иқтисодиётига тадрижий ва босқичма-босқич ўтиш концепцияси Биринчи Президент Ислом Каримовнинг “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” асарида назарий-методологик жиҳатдан асослаб берилди. Мазкур асар тузилмавий жиҳатдан тўққиз бўлимдан иборат бўлиб, унда бозор муносабатларига ўтишнинг универсал моделларидан фарқли равишда миллий хусусиятларга мос келувчи ривожланиш йўлини танлаш зарурати илмий жиҳатдан изоҳланган.

Асарда, аввало, тоталитар маъмурий-буйруқбозлик тизимининг иқтисодий ва ижтимоий оқибатлари чуқур таҳлил қилиниб, унинг самарасизлиги илмий далиллар асосида асослаб берилган. Шу асосда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишда республикага хос тарихий, маданий ва институционал омилларни ҳисобга оладиган мутлақо янги ривожланиш модели зарурлиги таъкидланган. Энг муҳими, бозор иқтисодиётига асосланган давлат қуриш мамлакат тараққиётининг ягона стратегик йўналиши сифатида белгиланган. Мазкур концепция қуйидаги учта асосий таркибий йўналишни қамраб олади:

- ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий моделининг моҳияти ва хусусиятларини аниқлаш;
- марказлашган маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига ўтишнинг фундаментал принципларини белгилаш;

- иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва барқарор ривожланишга эришишнинг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш [10: 14-89].

Шунингдек, асарда бозор иқтисодиётига ўтишнинг концептуал асосини ташкил этувчи тўққизта муҳим масала илмий жиҳатдан ёритилган бўлиб, улар қуйидаги устувор йўналишларни ўз ичига олади: иқтисодий ислохотлар зарурати, миллий тараққиёт шароитлари, иқтисодиётни мафкурадан холи этиш, давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги роли, босқичма-босқичлик тамойили, ҳуқуқий базани шакллантириш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ташқи иқтисодий интеграция ва иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлари.

Натижада мазкур асар Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий модели – “Ўзбек модели”нинг назарий-методологик пойдеворини яратиб берди. Ушбу модел ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг комплекс дастури сифатида иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ислохотларнинг узвий уйғунлигини таъминлади.

Таҳлил ва натижалар. Мустақиллик йилларида ушбу модел асосида амалга оширилган ислохотлар бир нечта босқичларни қамраб олди. Хусусан, дастлабки босқичда маъмурий-буйруқбозлик тизимида барҳам берилиб, миллий давлатчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари шакллантирилди ҳамда хусусийлаштириш жараёнлари янги институционал босқичга

кўтарилди [1:42; 24:2]. Шу билан бирга, давлат томонидан иқтисодий трансформация жараёнида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш устувор йўналиш сифатида белгиланди. Бу эса иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, ички бозорни рақобатбардош маҳсулотлар билан таъминлаш ва аҳоли бандлигини оширишга хизмат қилди.

Мазкур ёндашув доирасида тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий-институционал асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Натижада, бозор иқтисодиёти институтларининг шаклланиши, иқтисодий фаолликнинг ошиши ва миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун мустаҳкам замин яратилди.

Тараққиётнинг “Ўзбек модели” асосида ижтимоий-иқтисодий ислохотлар изчиллик билан амалга оширилиб, мазкур модел муайян илмий-назарий ва амалий тамойилларга таянган ҳолда шакллантирилди. Ушбу модел бешта асосий принципга асосланган бўлиб, улар иқтисодий трансформация жараёнининг концептуал пойдеворини ташкил этади.

Мазкур тамойилларнинг *биринчи жиҳати* – иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлигидир. Бу ёндашув иқтисодий жараёнларни мафкуравий таъсирдан холи ҳолда, объектив иқтисодий қонуниятлар асосида ташкил этиш зарурлигини англатади. Натижада, мулкчилик муносабатлари ва ресурслар тақсимотида нисбатан субъектив ёндашувлар бартараф этилиб, иқтисодий самарадорликни ошириш учун шарт-шароит яратилди [8:41-45; 7:112-118; 18:75-80; 23:18-24].

Иккинчи тамойил – давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги роли бўлиб, у ўтиш даврида иқтисодий жараёнларни мувофиқлаштириш, ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаш ва институционал ўзгаришларни амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Бу, айниқса, бозор институтлари ҳали шакланмаган шароитда иқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим омил бўлди.

Учинчи тамойил – қонун устуворлигини таъминлаш бўлиб, у бозор муносабатларининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини кафолатлаш ва рақобат муҳитини тартибга солишга хизмат қилди. Бу тамойил иқтисодий муносабатларда ҳуқуқий кафолатлар тизимини шакллантириш орқали бозор механизмларининг самарали фаолиятини таъминлади [16:66-67; 3:18-21].

Тўртинчи тамойил – кучли ижтимоий сиёсат юритиш бўлиб, у бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлашга қаратилди. Хусусан, кам таъминланган аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлаш, бандликни таъминлаш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш мазкур сиёсатнинг асосий йўналишларини ташкил этди.

Бешинчи тамойил – бозор иқтисодиётига тадрижий ва босқичма-босқич ўтиш бўлиб, у иқтисодий исло-

хотларни изчил амалга ошириш, инфратузилмани шакллантириш ва аҳолининг янги иқтисодий шароитларга мослашувини таъминлашга қаратилди. Бу ёндашув “шок терапияси”дан фарқли равишда иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш имконини берди.

Шу жиҳатдан, “Ўзбек модели”нинг бошқа давлатлар тажрибасидан фарқли жиҳатлари аниқ намоён бўлади. Биринчидан, ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши ижтимоий барқарорликни таъминлашга хизмат қилди. Иккинчидан, давлатнинг иқтисодиётдаги фаол иштироки сақланиб, у тартибга солувчи ва ҳимоя қилувчи функцияларни бажарди. Учинчидан, ислохотлар қатъий ҳуқуқий асосда амалга оширилиб, қонун устуворлиги таъминланди. Тўртинчидан, ижтимоий ҳимоя тизими кучли сақланиб, аҳолининг турмуш даражасини барқарорлаштиришга қаратилди. Бешинчидан, миллий қадриятлар ва менталитет хусусиятлари инобатга олинган ҳолда ислохотлар амалга оширилди [5:42; 10:47-49; 15:33-35; 3:18-21; 8:25-26; 6:19].

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, мазкур модел асосида 1996-йилдан бошлаб иқтисодиётда барқарор ўсиш суръатлари кузатила бошлади. Хусусан, ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши иқтисодий барқарорлик ва тартибли ислохотлар самарадорлигини намоён этди. Бу эса бозор иқтисодиёти институтларининг босқичма-босқич шаклланиши ва иқтисодиётни диверсификация қилиш сиёсати натижаси сифатида баҳоланади [17:88-89]. Энг муҳими, мазкур модел амалиётда давлатнинг иқтисодиётдаги тартибга солувчи ролини сақлаган ҳолда бозор механизмларини изчил жорий этишга асосланган бўлиб, бу аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайишининг олдини олишга ва иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилди.

Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги тамойилига таянган ҳолда таъкидлаш жоизки, миллий иқтисодиётда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва ялпи ички маҳсулотнинг барқарор ўсиш суръатларига эришиш “Ўзбек модели”нинг амалий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Хусусан, 1996-2006-йиллар давомида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот йиллик ўртача 7-8 фоиз атрофида ўсгани кузатилиб, бу иқтисодий ислохотлар изчиллиги ва институционал асосланганини тасдиқлайди [16:66-67; 25:25].

Айни пайтда, 1991-1995 йилларда ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 18 фоизга қисқариши трансформация даврига хос бўлган инқирозли ҳолатларнинг мавжудлигини кўрсатса, 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш динамикасининг ижобий йўналишга ўтиши амалга оширилган ислохотлар самарасини намоён этади [6:52; 13:87; 21:33]. Шу билан бирга, 1995-2005-йилларда саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 2,1 ба-

робарга ошиши, 2000-2010-йилларда эса қарийб 1,8 баробар ўсиши иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар ва индустриал ривожланиш жараёнларининг фаоллашганидан далолат беради [22:25-28].

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида модернизация жараёнлари амалга оширилиб, илғор технологиялар жорий этилди ҳамда қайта ишлаш саноатига инвестициялар йўналтирилди. Хусусан, аграр секторда амалга оширилган ислохотлар натижасида буғдой етиштириш ҳажми 1990-2005-йиллар давомида 1,1 млн. тоннадан 5,2 млн. тоннагача ошгани озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этди [13:87]. Хусусийлаштириш жараёни иқтисодиётни трансформация қилишнинг асосий йўналишларидан бири сифатида амалга оширилиб, 1995-2000-йилларда 10 мингдан ортиқ давлат мулки объектларининг хусусий секторга ўтказилиши натижасида 2000 йилга келиб иқтисодиётда хусусий сектор улуши 70 фоизга етди [13:87-89]. Бу эса, бозор иқтисодиёти институтларининг шаклланиши ва рақобат муҳитининг ривожланишига хизмат қилди. Тараққиётнинг “Ўзбек модели”ни муҳим жиҳатларидан бири – қонун устуворлигига асосланган ҳуқуқий-институционал тизимни шакллантириш бўлиб, бу орқали иқтисодий ислохотлар барқарорлиги ва изчиллиги таъминланди. Мазкур йўналишда Биринчи Президент Ислон Каримов томонидан илгари сурилган “Ўзбекистон XXI асрга интиломда” асарида белгиланган устувор вазифалар мамлакат тараққиётининг стратегик йўналишларини белгилаб берди [9:15-19]. Жумладан, сиёсий ва иқтисодий ҳаётни либераллаштириш, жамият маънавиятини юксалтириш, кадрлар сиёсатини такомиллаштириш, аҳоли турмуш даражасини ошириш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳамда ижтимоий барқарорликни таъминлаш каби вазифалар ислохотларнинг комплекс характерга эга эканини кўрсатди.

Умуман олганда, “Ўзбек модели” Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўлини белгилаб берувчи назарий ва амалий концепция сифатида давлат сиёсатининг барча йўналишларини қамраб олган. У иқтисодий ривожланиш, ижтимоий барқарорлик ва сиёсий ислохотларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга қаратилган бўлиб, унинг бош стратегик мақсади – бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик жамиятни барпо этишдан иборатдир.

Шу нуқтаи назардан, мазкур модел нафақат миллий, балки халқаро илмий доираларда ҳам эътироф этилган бўлиб, унинг самарадорлиги ва ўзига хослиги қатор хорижий тадқиқотчилар томонидан юқори баҳоланган. Бу эса, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли илмий ва амалий жиҳатдан асосланганини билдиради. Ўзбекистон учун бозор иқтисодиёти ва демократик жамият қуришга ўтишнинг энг мақбул

йўли сифатида эволюцион, яъни босқичма-босқич ривожланиш стратегияси танлангани илмий жиҳатдан асосланган ва амалиётда ўз самарасини берган ёндашув ҳисобланади. Мазкур моделнинг концептуал моҳияти шундан иборатки, у маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан бозор муносабатларига кескин “инқилобий сакрашлар” орқали эмас, балки изчил, тизимли ва институционал ўзгаришлар асосида ўтишни назарда тутди [4:411; 14:192; 19:3].

Ушбу ёндашувнинг ўзига хос хусусияти – эски иқтисодий ва сиёсий институтларни бир зумда бартараф этмасдан, балки уларнинг айрим ижобий жиҳатларидан оқилона фойдаланган ҳолда, янги бозор механизмларини шакллантиришдан иборат бўлди. Бу эса, трансформация жараёнида ижтимоий-иқтисодий барқарорликни сақлаш, аҳолининг турмуш даражасини кескин пасайиб кетишининг олдини олиш имконини берди [12:39; 26:17; 27:28; 20:95-97]. Шу билан бирга, иқтисодий ислохотлар сиёсий, ижтимоий ва маънавий-маърифий соҳалардаги ўзгаришлар билан уйғун ҳолда амалга оширилди, бу эса ривожланишнинг комплекс характерини таъминлади.

Илмий адабиётларда ҳам эволюцион тараққиёт модели инқилобий ўзгаришларга нисбатан барқарор ва кам рискли йўл сифатида баҳоланади. Жумладан, айрим тадқиқотчилар томонидан инқилобий ўзгаришлар ижтимоий беқарорлик, иқтисодий таназзул ва институционал инқирозларга олиб келиши мумкинлиги таъкидланади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда танланган босқичма-босқич ислохотлар йўли ижтимоий-иқтисодий мувозанатни сақлашга қаратилган илмий асосланган стратегия сифатида намоён бўлади [2:89].

Бу борада Биринчи Президент Ислон Каримов томонидан илгари сурилган ғоялар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда “сохта инқилобий сакрашларсиз, фожиали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз” тараққиётга эришиш концепцияси асослаб берилган. Мазкур ёндашув жаҳон тажрибасини чуқур таҳлил қилиш асосида ишлаб чиқилган бўлиб, миллий тараққиётнинг ўзига хос моделини шакллантиришга хизмат қилди [6:52; 21:33; 13:87].

Амалий натижалар ҳам ушбу моделнинг самарадорлигини тасдиқлайди. Хусусан, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиш даражаси 2000-2010-йилларда 80 фоиздан 95 фоизгача ошгани, мамлакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда муҳим ютуқларга эришилганини кўрсатади. Шу билан бирга, меҳнатга лаёқатли аҳолининг иқтисодий фаоллигининг 62 фоиздан 68 фоизгача ўсгани аҳолининг иқтисодий жараёнлардаги иштироки даражаси ортиб бурганини билдиради [26:17; 27:28].

Меҳнат бозоридаги ижобий ўзгаришлар ҳам эътиборга молик бўлиб, 2001-2008-йилларда ўртача ойлик иш ҳақининг 2,5 баробарга ошгани аҳоли даромадла-

рининг ўсиши ва ижтимоий фаровонликнинг яхшиланганидан далолат беради. Бу эса, иқтисодий ўсишнинг ижтимоий натижалар билан уйғунлашганини кўрсатади. Айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасидаги ўсиш суръатлари иқтисодиётни диверсификация қилиш ва бандликни таъминлашда муҳим омил бўлди. Масалан, 2007-2011-йилларда лицензия асосида фаолият юритган тадбиркорлар сони 140,8 мингдан 698,4 минг нафаргача, яъни қарийб 5 баробарга ошгани ушбу соҳадаги институционал ислохотлар самарадорлигини кўрсатади. Шунингдек, деҳқон хўжаликларида банд аҳоли сонининг 18,5 фоизга ўсиши қишлоқ жойларда бандлик муаммосини ҳал этишда оилавий тадбиркорлик ва аграр ислохотлар аҳамиятини янада кучайтирди [20:66].

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг эволюцион модели миллий тараққиётнинг ўзига хос ва илмий асосланган стратегияси сифатида намоён бўлди. Мазкур модел иқтисодий самарадорлик, ижтимоий барқарорлик ҳамда институционал ривожланиш ўртасидаги мувозанатни таъминлаган ҳолда, иқтисодиётни модернизация қилиш ва аҳоли фаровонлигини оширишга хизмат қилди. Шу билан бирга, босқичма-босқич ислохотлар сиёсати мамлакатда кескин ижтимоий-иқтисодий инқирозларнинг олдини олиб, Ўзбекистоннинг барқарор ва узоқ муддатли тараққиёти учун мустаҳкам замин яратди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаева С. Хусусийлаштириш жараёнлари: натижалар ва муаммолар // Иқтисодиёт ва таълим. – 2004. – №3.
2. Акбаров Д., Мадазимов Ш. Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти // Жаҳон молиявий иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсирини юмшатиш омиллари ва уни бар-тараф этиш йўллари. – Т., 2009.
3. Аҳмедов С. Ижтимоий ҳимоя тизими – ислохотлар марказида // Иқтисод ва ҳаёт. – Т., 2001. – № 6.
4. Гафарли М.С., Касаев А.Г. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
5. Жўраев М. Ўзбекистоннинг тараққиёт модели: назария ва амалиёт. – Т.: Фан, 2004.
6. Каримов И.А. Бизнинг асосий вазифамиз – жамиятимизни модернизация қилиш ва юртни ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
7. Каримов И.А. Тараққиёт йўлимиз – демократик ва бозор ислохотлари асосида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтиш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1993.
13. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
14. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
15. Рахимов Ш. Ўзбек модели: ютуқлар ва муаммолар // Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро муносабатлар. – Т., 2003. – № 4.
16. Саидов А.Х. Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтиш стратегияси. – Т.: Ўқитувчи, 2002.
17. Хайдаров Н. Иқтисодий ислохотлар ва ижтимоий сиёсат. – Т.: Ўқитувчи, 2001.
18. Ҳамидов Х. ва бошқалар. Ўзбекистонда бозор муносабатларини шакллантириш: амалий чора-тадбирлар ва натижалар. – Т.: Шарқ, 1996.
19. Яковлев А.Н. Қайтадан кашф этилган мамлакат. Сўз боши ўрнида. “Халқ сўзи” газетаси, 2001-йил, 9-февраль.
20. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010-йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015-йилларга мўлжалланган прогнозлари. – Т., 2011.
21. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Ўзбекистон рақамлар ифодасида. Статистик жамланма. – Т., 2011.
22. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Иқтисодий кўрсаткичлар тўплами. 2005 йил. – Т., 2006.
23. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Ўзбекистон миллий валютаси – сўм: шаклланиш ва мустаҳкамланиш тарихидан. – Т., 1996.
24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатларини кучайтириш, тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларни ташкил қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар, шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида”ги Фармони. “Халқ сўзи” газетаси. 2014-йил, 14-август.
25. Ўзбекистон иқтисодиётини модернизация қилиш шароитида иқтисодий ўсиш суръатлари // Иқтисодиёт ва таълим. – Т., 2007. – № 3.
26. Ўзбекистон Республикаси озиқ-овқат хавфсизлиги концепцияси // Иқтисодиёт ва молия. – Т., 2011. – № 5.
27. Ўзбекистонда ижтимоий ислохотлар ва меҳнат сиёсати. Иқтисодий тадқиқотлар институти. – Т., 2009.

Nigora HAKIMOVA

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi "Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish ICESCO" kafedrasida dotsenti, PhD

QIROAT ILMI RIVOJINING TARIXIY BOSQICHLARI

Ushbu maqola Qur'on qiroatlari ilmining tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda yetti harf tushunchasi, qiroatlar tarixi, ularning ixtiyoriy shakllari, sahih rivoyatlarni aniqlanish mezonlari va o'n qiroat imomlarining faoliyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Qur'onning jamlanishi jarayoni, qiroatlarning standartlashtirilishi, ijtimoiy-madaniy kontekst va lingvistik tafovutlar hamda yetti harf tushunchasining ilohiy va matniy ahamiyati yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** Qur'on qiroatlari, yetti harf, qiroat ilmi rivoji, sahih qiroatlar, qiroat imomlari, qiroat roviylari, qiroatlarda ixtiyor.

This article provides a comprehensive analysis of the historical stages in the development of Qur'anic recitations (qirā'ah) studies. It examines the concept of the seven letters, the historical evolution of qirā'āt, the phenomenon of ikhtiyār, criteria for authentic transmission, and the contributions of the ten qirā'ah imams. Additionally, the study explores the compilation of the Qur'an, the standardization of recitations, socio-cultural context, linguistic variations, and the theological and textual significance of the seven letters. **Keywords:** Qur'anic readings, seven letters, development of qirā'ah studies, authentic qirā'āt, qirā'ah imams, qirā'ah transmission, ikhtiyār.

Статья представляет всесторонний анализ исторических этапов развития науки о коранических чтениях (кыраат). Рассматриваются понятие «семи букв», историческая эволюция кыраатов, феномен ихтиар, критерии достоверной передачи и деятельность десяти имамов кыраата. Кроме того, исследование освещает процесс сборки Корана, стандартизацию кыраатов, социокультурный контекст, лингвистические различия, а также теологическое и текстуальное значение концепции семи букв. **Ключевые слова:** Чтение Корана, семь букв, развитие науки о кыраате, достоверные кырааты, имамы кыраата, передача кыраатов, стандартизация, ихтиар.

Kirish. Qur'oni karim qiroatlari borasidagi muhokamalar yetti harf atamasining mazmuniga asoslanadi. Ushbu atama lug'aviy jihatdan "yetti qirrali" degan ma'noni anglatadi. Mutavotir yo'l bilan naql qilingan sahih hadislardan birida Payg'ambar (s.a.v.): **"Jabroil menga bir harfda qiroat qildirdi. Unga murojaat qilib, ziyoda etishini so'rayverdim, nihoyat yetti harfga yetdi"**, dedilar. Boshqa bir rivoyatda esa Payg'ambar (s.a.v.) shunday marhamat qiladi: **"Ey Jabroil! Men bir ummiy ummatga yuborilganman. Ularning ichida kampirlar, keksalar, yosh bolalar, kichik qizchalar va mutlaqo yozuv o'qimagan kishilar bor", dedim. U: "Ey Muhammad! Albatta, Qur'on yetti harfda nozil qilingandir", dedi**».

Qur'onni turli harfda nozil qilingani Payg'ambar (s.a.v.) tomonidan Umar ibn Xattob va Hishom ibn Hakim Furqon surasini qiroatida o'zaro ixtilofga borganlarida ham tasdiqlangan. Payg'ambar (s.a.v.) ikki xil qiroatni eshitib, ularning har ikkisiga: **"Mana shunday nozil qilingan", deganlar. Hadis davomida: "Albatta, bu Qur'on yetti harfda nozil qilingandir. Undan muyassar bo'lganini o'qinglar"**, deb aytiladi.

Qur'on ilmlari sohasida yetti harf borasida bir qator qarashlar mavjud. Ularning aksariyatini qamrab olgan asosiy uch tasnifni ajratib ko'rsatish mumkin. Ular:

1. Yetti harfdan murod yetti lahja;
2. Yetti harfdan murod qiroatning yetti xil uslubi (vajh);
3. Yetti harfdan murod iboralarning yetti turi ekani haqidagi qarashlar.

Garchi ushbu tushunchalarning har biri alohida holda yetti harfning barcha jihatlarini to'liq izohlab bera olmasa-da, ularning majmuasi Qur'oni karimni bir qancha qiroatlariga ruxsat berilganini yaxlit tarzda anglash imkonini beradi. Yetti harf tushunchasiga qaysi ta'rif qabul qilinishidan qat'i nazar, ulamolar o'rtasida bir masalada ittifoq mavjud. Unga ko'ra, yetti harf turlicha, ammo barchasi birdek sahih va maqbul bo'lgan qiroatlarga olib keladi.

"Niso" surasining **"Qur'on** (oyatlarining ma'nolari) **haqida** (chuqurroq) **fikr yuritmaydilar mi?! Agar** (u) **Allohdan o'zganing huzuridan** (kelgan) **bo'lsa edi, unda ko'pgina qarama-qarshi gaplarni topgan bo'lur edilar"** oyatiga izoh berar ekan, Abu Bakr Jassos (vaf. 370/981) shunday fikr bildirgan [3:377]: "Qur'onda bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar umuman mavjud emas. Aksincha, (zohiran qarama-qarshi bo'lib ko'rinadigan) barcha tafovutlar ma'no, hikmat va dalil bo'lishi jihatidan mutlaqo uyg'un va bir-biriga muvofiqdir". Bu borada Ibn Jazariy (vaf. 833/1429) shunday deydi: "Payg'ambar (s.a.v.) tomonidan sobit qilingan harflar o'rtasidagi tafovutlarning asl mohiyati va foydasi shundaki, ular qarama-qarshilik yoki nomuvofiqlik emas, balki bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro uyg'un tafovutlardir. Qarama-qarshilik yoki nomuvofiqlik Allohning kalomida mavjud bo'lishi mutlaqo mumkin emas" [13:24].

Yetti harf haqidagi hadislar Qur'onning asli turli qiroatlarga ega ekanini asoslab beradi. Bu esa, ayni vaqtda ushbu lingvistik plyuralizmning ilohiy va matniy oqibatlarini ochib berishga qaratilgan klassik hamda zamonaviy

ilmiy tadqiqotlarning keng miqyosda amalga oshirilishiga turtki bo'ldi.

Yetti harf tushunchasining ahamiyati va u bilan bog'liq ilmiy munozaralar ilohiy manbaning muhofazasi bilan aloqador to'rt muhim masalada yaqqol namoyon bo'ladi. Ular: Qur'onning nozil bo'lish usullari, Qur'onning jamlanishi, Qur'on mus'hafining imlosi (rasm al-mus'haf) hamda qiroatlar.

Yuqorida zikr etilgan hadislarda qayd etilganidek, Payg'ambarning (s.a.v.) Qur'on qiroatini yengillashtirish haqidagi so'rovi ehtimol Madinaning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan. Chunki bu davrga kelib musulmonlar soni ortib, ular tarkibiga turli qabila, lahja va etnik guruhlariga mansub kishilar qo'shilgan, savodsizlik esa keng tarqalgan edi.

Mazkur sharoitlar musulmon jamoasida ikki muhim ehtiyojni yuzaga keltirgan bo'lib, ular: 1) Qur'on o'qituvchilariga bo'lgan zarurat, chunki Payg'ambar (s.a.v.) har bir yangi musulmonga Qur'onni shaxsan o'rgatishga qodir emas edilar; 2) Madaniy moslashuv zarurati, zero kishilarning til bilan bog'liq turli yondashuvlari va aqliy qobiliyatlaridagi tafovutlar qiroatning nozik va batafsil qoidalarini mukammal egallashda to'siqlarni keltirib chiqarar edi.

Payg'ambar (s.a.v.) Qur'ondan ta'lim berish uchun Abdulloh ibn Mas'ud, Solim ibn Ma'qil, Muoz ibn Jabal va Ubay ibn Ka'b kabi sahobalarni ochiq-oydin belgilab ko'rsatganlar [21:26]. Uboda ibn Shomit shunday rivoyat qiladi: "Payg'ambar (s.a.v.) band bo'lib qolgan paytlarida, bir muhojir kishi u zotning huzurlariga (Islomni qabul qilish uchun) kelsa, Payg'ambar (s.a.v.) bizlardan birimizni unga Qur'on o'rgatish uchun tayinlar edilar".

Bundan tashqari, Payg'ambar (s.a.v.) Allohdan o'z ummatlari uchun Qur'on qiroatini yengillashtirishni so'raganlar. Yetti harf Payg'ambar (s.a.v.) duolarining Alloh tomonidan qabul qilingani natijasi bo'lib, bu holat harf aslida musulmonlar uchun Qur'on o'qishni qisman osonlashtirishga qaratilgan ruxsat ekanini ko'rsatadi.

Yetti harfning istalgan birida qiroat qilish joiz bo'lib, ularning barchasi to'g'ridir. Ular qat'iy bitta asl matnning turli ko'rinishlari sifatida emas, balki yagona, biroq ko'p qirrali matnning qiroatlari sifatida qabul qilinadi [27:45]. Harfning aniq mazmuni borasida ixtilof mavjud bo'lishiga qaramay, ulamolar orasida qiroatlar aynan yetti harfga berilgan ruxsat natijasi ekani haqida keng miqyosda ittifoq mavjud. Shuningdek, "yetti" soni qiroatning aniq bo'lgan muayyan uslublar sonini bildiradi.

Jabroilning (a.s.) "Qur'on yetti harfda nozil qilingan" degan bayonoti ushbu yetti harf ilohiy tarzda belgilanganini anglatadi. Shuningdek, bu harfni o'rganishning asosiy yo'li Payg'ambar (s.a.v.) bevosita ta'limi yoki u zotning tasdig'iga tutashgan rivoyat (naql) orqali amalga oshishini bildiradi. Payg'ambar (s.a.v.) sahobalarga Qur'onni yetti harf asosida ularga o'qib berish yoki ularning qiroatini tinglab, tuzatish (arz) yo'li bilan ta'lim

berganlar hamda ayrim hollarda ma'lum harf yoki so'zlarning qabila lahjasiga xos talaffuzini ma'qullaganlar.

Yetti harf o'rtasidagi tafovutlarning aksariyati lahjaviy farqlar bilan bog'liqdir. Bunga ulamolar quyidagicha yondashganlar: "Shubhasiz, turli qabilalar Payg'ambar (s.a.v.) huzurlariga kelar edilar va u zot har biriga o'z lahjasiga mos tarzda (Qur'onni) bayon qilib berar edilar. U zot lahjasi shunday bo'lganlar uchun [yakka unli tovushlarni] bir, ikki yoki uch unli miqdorigacha cho'zib o'qir edilar. Shuningdek, lahjasi shunday bo'lganlar uchun ta'kidli talaffuzni (tafxim), boshqalar uchun yumshoq talaffuzni (tarqiq), yana boshqalar uchun esa imola (og'ish)ni qo'llar edilar" [9:7-8].

Ushbu tasdiq Ibn Jarir Tabariy (vaf. 310/923) rivoyat qilgan voqea bilan ham qo'llab-quvvatlanadi. Uning rivoyatiga ko'ra, tobein Abu Oliya Riyohiy shunday degan: "Bir nechta turli qabila vakillari Payg'ambarga (s.a.v.) Qur'on o'qib berishdi va har biri o'z lahjasida qiroat qildi. Payg'ambar (s.a.v.) ularning barchasini ma'qulladilar. Shu jumladan, Banu Tamim eng ravon arab tiliga mos tarzda qiroat qildi (arab al-qavm)" [15:40].

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda biz bilgan qiroatlar yetti harfga berilgan ruxsatdan kelib chiqqan shakllardir. Ular yetti harf bilan sinonim emas. Aksincha, ular yetti harfni o'zida mujassam etgan va Payg'ambarning (s.a.v.) Qur'on ta'limi hamda sahobalar jamlagan mus'haf'larga mos ravishda lahjalardagi xilma-xillikni ham qabul qilgan tizimli qiroat uslublaridir.

Shu bilan birga, ruxsat tushunchasining erkin talqin qilinishi yoki tartibsiz qo'llanilishi mumkinligi haqidagi xavotirlar sahobalarni Qur'onni uchinchi va oxirgi marta jamlashga undadi. Sahoba va tobeinlarning dastlabki sa'y-harakatlari qiroatlardagi farqlarni tizimli mezonlar asosida belgilashga yo'l ochib, ularning metodologik poydevorini mustahkamladi.

Qiroatlar tarixini quyidagi xronologik, ammo bir-biriga tutash bosqichlarda umumlashtirish mumkin:

1. Qur'onning jamlanishi (622–719 yillar).
2. Ixtiyor, qiroatlarni tanlashdagi erkinlik (719–816 yillar).
3. Sahih qiroatlarni aniqlash mezonlarini belgilash (816–913 yillar).
4. Yetti qiroatning standartlashtirilishi (913–1009 yillar).
5. O'n qiroat va ularning roviylari (1009–1106 yillar).

Qur'oni karimni yozma shaklda jamlash jarayoni Payg'ambar (s.a.v.) davrida (u zotning malakali kotiblari mavjud edi) hamda Abu Bakr, Umar va Usmon (r.a.) xalifaliklari davrida amalga oshdi. Ushbu jarayon Usmon (r.a.) davrida komil tarzda yakunlandi. Sahobalar Qur'oni karimni yagona mus'haf asosida jamlash qaroriga bir ovozdan yakdil ittifoq qildilar [16:67].

Ushbu oxirgi jamlangan mus'haf o'zidan oldingi mus'haf'lardan o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Usmon (r.a.) davrida mus'hafni jamlashdan asosiy maqsad yetti harf-

dagi erkinlik va xilma-xillik bo'yicha mavjud xavotirga barham berish edi [6:94]. Qur'onni ehtimoliy buzilishdan muhofaza qilish zarurati Usmonni (r.a.) mus'hafni standartlashtirish va yetti harfdagi ruxsatni turli lahjalar bilan bog'liq doirasini cheklash orqali tartibga solishga undadi.

Qur'onning saqlanishi og'zaki rivoyat va yozma sahifalarning uyg'unligi orqali amalga oshirilgan. Biroq, sahobalar faqat o'z xotiralari yoki shaxsiy mus'hafklariga tayanmaganlar (ular yozma nusxalarni Payg'ambarning (s.a.v.) ruxsati bilan yoki ba'zan u zotning nazorati ostida tayyorlagan bo'lsalar ham). Abu Bakr (r.a.) davrida Qur'onni jamlash jarayonida, har bir oyat mus'hafga kiritilishidan oldin "ikki guvoh" talab qilingan. Bu ikki guvoh talabidan murod xotira va yozma hujjatlarning kombinatsiyasi degan ma'noni bildiradi [21:188].

Shuningdek, Usmon mus'hafining asosiy yozuvi (harakat va nuqtalarsiz) turli xil qiroatlarga imkon yaratgan. Bu orqali sahobalar bir-birining huzurida Qur'onni qiroat qilib, bir-biriga tasdiq olib o'qitgan va o'rgatgan.

Sahoba va tobeinlar haqida yozilgan tarjimai hollarga ko'ra, yuzlab sahobalar Qur'on mudarrisleri sifatida musulmon dunyosiga tarqalgan edi [7:128]. Ba'zi sahoba qorilarning ko'plab shogirdlari mavjud bo'lib, ular o'z navbatida minglab Qur'on rivoyat zanjirlarida umumiy bog'lovchi vositalarga aylangan edi. Ushbu sahobalarning rivoyat qilish vakolati qiroatlarni tartibga solishni yanada yaxshiladi va turli qorilarga taalluqli keyingi tizimli qiroatlar (ixtiyor) tuzilmasini uyg'unlashtirdi. Ixtiyor fenomeni sahobalarning shogirdlari (tobeinlar) davriga borib taqaladi va hatto ba'zi sahobalarga ham taalluqli deb hisoblanadi [12:213].

Ixtiyor qilingan qiroat turi biror qorining ismi bilan nomlangan bo'lsa, bu o'sha qorining fonetik prinsiplarini (usul), talaffuz, og'ish (imola), so'zlarni birlashtirish (idg'om), yakka unli tovushlarni cho'zish, shuningdek, ayrim oyatlarda ma'lum so'zlarning talaffuzini (farsh) tizimlashtirganini bildiradi.

Lekin qiroat qorining nomi bilan atalishi uni qori tomonidan ixtiro qilinganini anglatmaydi. Aksincha, bu qori Qur'onni ko'plab sahobalar yoki tobeinlardan rivoyat qilgan, lahjaviy talaffuzlarni egallagan va oxir-oqibat uni qabul qilib o'rgatish uchun tizimli tarzda shakllantirganini bildiradi. Ixtiyor usuli amaliyot va izchillik maqsadida rivojlangan, chunki dastlabki qorilarning har biri bir nechta ustozlardan o'rgangan bo'lsa-da, shogirdlariga bir xildagi qiroatni o'rgatishga harakat qilgan.

Hijriy I asr oxiri va II asr davomida qiroatda ko'plab ixtiyorlar paydo bo'lgani sari, aksariyat qorilar har qanday ixtiyor Qur'onning sahif qiroati deb tan olinishi uchun quyidagi mezonlarga rioya qilinishini talab qilganlar: "Arab tili grammatikasi bilan qat'iy moslik, Usmon mus'hafining rasmiga moslik va aksariyat qorilarning tasdig'i" [4:89]. Ushbu shartlarni aniq belgilab, ularni o'z

qiroat to'plamiga qo'llagan birinchi olim Abu Ubayd Qosim ibn Sallom bo'lgan [12:239]. Shuningdek, Ibn Jarir Tabariy bu borada shunday degan: "...sunnatga sodiqligi va avvalgi shariat ulamolariga ergashgani bilan tanilgan hamda e'tirof etilgan imomlardan ma'lum bir harfni qabul qilgan qori qiroatdagi o'z ixtiyorini aynan shu uch mezonga asoslantirgan edi. ...kimki o'z ixtiyorida uch shartdan birortasiga rioya qilmagan bo'lsa, uning ixtiyori ahli sunna val-jamoa tomonidan qabul qilinmagan" [22:864].

Qiroatlarni standartlashtirish jarayonida, Ibn Jazariy ushbu uch mezonni yanada tizimlashtirdi. Unga ko'ra har qanday ixtiyor Qur'on qiroati hisoblanishi uchun quyidagilarga rioya qilinishi shart hisoblandi [13:9]:

1. Sahih rivoyat zanjiri (isnod).
2. Usmon mus'hafi rasmiga muvofiq bo'lish.
3. Arab tili grammatikasi qoidalariga muvofiqlik.

Agar isnod ishonchli rivoyatga ega bo'lmasa yoki Usmon mus'hafi rasmi va arab tili grammatikasiga muvofiq kelmasa, bu qiroat sahif qiroat deb hisoblanmaydi va u ma'lum shartlar asosida shozz qiroat sifatida qabul qilinishi mumkin.

Garchi sahobalardan faqat bir nechitasi Qur'on ta'limiga sadoqati bilan keng tanilgan bo'lsa-da, ixtiyorlar soni tez o'sib borayotgan musulmon aholisining bu ta'limga bo'lgan talabining oshishi sababli ko'payib bordi. Shu sababli, dastlabki qiroat asarlari ko'plab sahif qiroatlarni hujjatlashtirdi. Bu borada yozilgan dastlabki asarlardan bo'lgan Ibn Sallomning kitobi 25 qiroatni o'z ichiga olgan. Hijriy IV asrga kelib, Qur'on olimlari turli ixtiyorlarni ommaviylik darajasiga qarab, ya'ni ibodat (masalan, namoz) amaliyotlari, ta'lim doiralari va jamoat qiroatlari kabi yo'nalishlarda keng tarqalishiga asoslanib sahif deb belgilashga harakat qilgan.

Ko'plab qiroat ixtiyorlari beshta mintaqaviy Qur'on markazlarini ifodalagan bo'lib, ular Madina, Makka, Basra, Shom va Kufa hisoblangan. Ushbu mintaqaviy markazlar Qur'on ilmlari bo'yicha eng ishonchli maktablar sifatida tan olingan. Chunki, ular Qur'on, tafsir, hadis va fiqh bilimlari, shuningdek, ichki va tashqi amallarga oid boshqa islom ilmlari kelib chiqqan mintaqalar hisoblangan [8:155]. Ibn Jazariyning sahiflik shartlariga to'liq rioya qilish maqsadida, musulmonlar qiroatlar sonini faqat adolatli va ilmiy imomlarning musulmon ummati tomonidan qabul qilingan qiroatdagi ixtiyorlariga cheklashni boshladi [4:86-87].

O'z davrining qiroat imomi va mazkur ilm sohasining yetakchisi hisoblangan Ibn Mujohid (vaf. 324/936) qiroatlar sonini birinchi bo'lib yettitaga chekladi. Qiroatlarni standartlashtirishdagi metodologiyasi va motivlarini izohlar ekan, u shunday degan: "Madina, Makka, Kufa, Basra va Shom xalqlari tomonidan qabul qilingan Qur'on qiroati bu ularning avlodlaridan og'zaki rivoyat orqali olingan qiroatdir. Har bir mintaqadan bir kishi, tobeinlardan o'rganib, o'sha qiroatga sodiq bo'lgan,

jamiyatning barcha vakillari va yetakchilari uning qiroatini qabul qilgan, uning qiroat uslubini o'rgangan va metodologiyasiga rioya qilgan" [17:45].

Ibn Mujohid o'z asarini "Saba" deb nomlagan, biroq qiroatlar sonini harflar soni kabi yettita etib belgilanishi boshqa har qanday qiroat Qur'on emas degan yanglish xulosani paydo qilgan bo'lishi mumkin. Ushbu bog'liqlik sahih qiroatlar soni borasida ma'lum chalkashliklarga sabab bo'lgan. Shunga qaramay, Ibn Mujohidning metodologiyasiga amal qilgan holda, IV asr oxiri va V asrda olimlar yana uch qiroatni bu ro'yxatga qo'shdi. Bu qiroatlar ayni mintaqalardan kelib chiqqan va ularning qiroatdagi ixtiyori asosan dastlabki yetti qiroatlardan bir nechtasiga tegishli hisoblanadi.

O'n qiroatning standartlashtirilishi ularning nomi bilan atalgan qiroat imomlari qiroatlarning yagona yetuk mutaxassislari bo'lganini anglatmaydi. Aslida, tarix davomida yuzlab boshqa mashhur qorilar mavjud bo'lgan. Biroq, tizimlashtirish jarayoni oxir-oqibat Qur'on ta'limiga butun umrini bag'ishlagan, turli sahoba va tobeinlarning eng ilg'or shogirdlari, mashhur fiqh olimlari va taqvoli ulamolar orasidan o'n qorilar qiroatiga barqarorlashgan.

Quyida musulmon dunyosida tanilgan o'n qiroat imomlari ro'yxati keltirilgan. Ro'yxatda ularning ism-sharifi, kelib chiqishi, Qur'onni o'rganish tajribalari va qaysi hududlarda qiroatlari ommalashgani qisqacha ko'rsatiladi. Bu o'n qorilardan faqat uch nafari sof arab naslidan bo'lib, qolgan imomlar boshqa millat vakillari hisoblanadi. Islom ilmlarining turli sohalaridan yetishib chiqqan ulamolarda kuzatilgani kabi, Qur'on ilmlaridagi yetakchi ulamolarning ko'pchiligi asli arab bo'lmagan qorilar hisoblangan.

Nofe' (vaf. 169/785) kelib chiqishi Isfahonlik fors naslidan bo'lib, Madina qiroat imomi darajasiga erishgan. U hazilkashligi bilan tanilgan edi. Imom Molik uni Qur'on qiroatida "xalqning imomi" deb atagan. Imom Nofe' o'zining qiroat uslubini shakllantirish metodini quyidagicha bayon qiladi: "Men Qur'onni tobeinlardan yetmish nafariga o'qib berdim va ularni sinchiklab tekshirdim, agar ulardan ikki nafari (yoki undan ko'prog'i) bir qiroatda ittifoq qilsa, men uni qabul qildim, faqat bittasidan rivoyat qilinganini esa tark etdim" [17:62]. Rivoyatlarga ko'ra, u Qur'on qiroat qilayotganida og'zidan mushk hidiga o'xshash hid taralar edi. U og'ziga atir sepmaganini aytib, bu hid Payg'ambar (s.a.v.) uning tushida og'ziga Qur'on qiroat qilib berganlaridan keyin paydo bo'lganini ta'kidlagan [13:112].

Ibn Kasir (vaf. 120/737) kelib chiqishi fors naslidan bo'lib, Makka qiroat imomi. Uning bo'yi baland, o'zi bug'doyrang bo'lib, dorishunoslik bilan shug'ullangan. Shu bilan birga, hadis va fiqh ilmlarida yetuk olim bo'lgan. Makkada qozilik lavozimiga ham tayinlangan. Ibn Mujohidning ta'kidlashicha, Makka ahli Ibn Kasir qiroatini qabul qilish borasida yakdil fikrda bo'lgan. Ibn Kasir

uchrashib, bevosita ta'lim olgan Payg'ambar (s.a.v.) sahobalari qatoriga Abdulloh ibn Zubayr, Anas ibn Molik va Abu Ayyub Ansoriylar kiradi. Imom Shofeiyy Ibn Kasirning qiroatini qabul qilgan va shunday degan: "Kim qiroatda kamolotga intilsa, Ibn Kasir qiroati bilan qiroat qilsin" [5:6]. Ibn Kasirning ta'lim uslubi shundan iborat ediki, u shogirdlarini nasihat yo'li bilan tayyorlar, shunda Qur'on ularga kuchli ta'sir ko'rsatar edi [10:448].

Abu Amr (vaf. 154/770) Banu Hanifa qabilasidan, kelib chiqishi arab bo'lgan Basra qiroat imomi. U hadis va arab tili ilmlarining yetakchi olimlaridan edi. U qorilar orasida eng ko'p safar qilgan va eng ko'p sonli ustozlardan ta'lim olgan shaxs sifatida tanilgan. Abu Amr Qur'onni o'n qiroat imomlaridan yana uch nafari Ibn Kasir, Osim va Abu Jafar bilan birga qiroat qilgan. Sufyon ibn Uyayna rivoyat qilishicha, u tushida Payg'ambar (s.a.v.) ko'rgan va qaysi qiroatda qiroat qilishi kerakligini so'ragan. Payg'ambar (s.a.v.) esa: "Abu Amrning qiroatida," deb javob bergan [2:18].

Ibn Omir (vaf. 118/736) Yahsub naslidan tub arab bo'lib, Damashq qiroat imomi. U Shom mintaqasida "Imom" nomi bilan mashhur edi. U hijratdan bir necha yil o'tib tug'ilgan, degan qarash mavjud. Garchi Payg'ambar (s.a.v.) ko'rmagan va u zot bilan uchrashmagan bo'lsa-da, o'n qiroat imomlari orasida Payg'ambar (s.a.v.) borib tutashuvchi eng qisqa Qur'on isnodiga ega bo'lib, unda faqat bitta vositachi mavjud edi. Ibn Omir Qur'onni sahobalardan, jumladan, Mug'ira ibn Shihob Mahzumiyy va Abu Dardodan bevosita ta'lim olgan. U Abu Dardoning 1600 nafar shogirdi orasida yuqori o'rinni egallagan va ustozining vafotidan so'ng uning ta'lim berish bo'yicha egallagan lavozimiga o'tirgan. Natijada, Ibn Omir xalifa Umar ibn Abdulaziz davrida Damashqdagi Umaviy masjidining imomi va bosh qorisi bo'lib faoliyat yuritgan. Umar ibn Abdulaziz unga iqtido qilib namoz o'qir edi. Shuningdek, Ibn Omir shaharning qozisi etib ham tayinlangan, o'sha paytda Damashq poytaxt shahar hisoblangan.

Osim (vaf. 127/745) banu Asad qabilasining mavlosi², Kufa qiroat imomi. U Payg'ambar (s.a.v.) hayotlik chog'ida tug'ilgan va 24 nafar sahoba bilan uchrashgan. Uning ko'zi ojiz bo'lib, qiroatda eng go'zal ovozlardan biriga ega edi. Uning qiroati Ibn Mas'ud va Alining (r.a.) qiroatlariga asoslangan edi. Chunki u Ibn Mas'udning (r.a.) yetuk shogirdi Zirr ibn Hubaysh bilan, Alining (r.a.) yetuk shogirdi Sulamiy bilan mashg'ulotlardan keyin o'z qiroatini qayta ko'rib borar edi. Osim xalifa Usmon (r.a.) davridan Hajjoj hokimligi davrigacha 40 yil davomida Kufaning bosh qorisi bo'lgan ustoz Abu Abdurrohman Sulamiydan ta'lim berish lavozimini meros qilib oldi.

² Mavoliy atamasi odatda ozod etilgan qullar yoki qabilaviy ittifoqdoshlarni anglatishiga qaramay, u arab bo'lmagan xalqlar avlodlarini ifodalash uchun ham qo'llanilgan. O'n nafar qiroat imomlaridan hech biri ozod etilgan qul bo'lmagan, shuningdek ularning ajdodlari orasida ham bunday shaxslar mavjud emas edi.

Osimning shogirdi Sho'ba rivoyat qilishicha, u imom Osimni o'lim to'shagida ko'rganida, ustozi goh hushidan ketib, goh hushiga kelib turar ekan, doimiy ravishda ushbu oyatni takrorlar edi: **"So'ngra (ular) haqiqiy egalari – Alloh (huzuri)ga qaytarilurlar"**. Sho'ba shunday degan: "Men Qur'on qiroati uning tabiatiga singib ketgan tabiiy bir sifat ekanini angladim" [28:93].

Hamza Zayyot (vaf. 156/722) Taym qabilasining mavlosi, Kufa qiroat imomi. U yog' savdosi bilan shug'ullangan savdogar bo'lib (shu bois Zayyot laqabi bilan tanilgan), Amash va Osimdan keyin Kufada yetakchi qori hisoblangan. Sufyon Savriy imom Hamzaning qiroatini yuksak baholab, shunday guvohlik bergan: "U rivo-yatga tayanmasdan birorta harfni o'qimagan" [17:76]. Uning qiroati Kufa masjidlarida eng keng tarqalgan qiroat bo'lgani rivoyat qilinadi.

Hamzaning zamondoshi bo'lgan Imom Abu Hanifa ham uning qiroat va meros huquqi ilmida o'zidan ustun ekanini e'tirof etgan [17:261]. Hamza Qur'on ta'limi uchun hech qachon haq olmagan. O'zining bu tamoyilini u jannatning eng oliy darajasi bo'lmish Firdavsga erishish yo'lidagi maqsadi bilan izohlagan. Kun nihoyatda issiq bo'lganida shogirdlaridan biri unga sovuq suv taklif qilsa ham Hamza uni rad etgan, chunki unga Qur'ondan ta'lim berayotgan bo'lgan.

Kisoiy (vaf. 189/804) Banu Asad qabilasining mavlosi, kelib chiqishi fors bo'lib, Kufa qiroat imomi. U yetuk nahv (grammatika) olimi bo'lib, ustozi Hamzadan keyin Kufaning bosh qorisi etib tayinlangan. Hamza uning ustozlaridan bo'lgan va Kisoiy Qur'onni u bilan to'rt marta arz qilgan.

Kisoiyning darslarida son-sanoqsiz shogirdlar qat-nashar edi. U kursisiga o'tirib, Qur'onni boshidan oxiri-gacha tilovat qilar, shogirdlar esa uning qiroatiga muvofiq o'z o'qishi va talaffuzini tuzatib borar edi.

Kisoiy vafotidan keyin uni tushda ko'rishgani va un-dan: "Alloh senga nima qildi?" deb so'rashgani rivoyat qilinadi. U: "Qur'on sababli meni mag'firat qildi", deb javob bergan. So'ng undan: "Hamzaga nima qildi?" deb so'ralganda: "U illiyyunda (eng oliy maqomlarda). Biz uni faqat yulduzlarni ko'rgandek ko'ramiz", deb javob bergan.

Abu Ja'far (vaf. 130/747) Mahzum qabilasining mav-losi, Madina qiroat imomi. U eng dastlabki qiroat imom-laridan biri bo'lib, imom Nofening ustozi hisoblanadi. U Madinaning imomi va bosh qorisi sifatida tanilgan bo'lib, Qur'onni Ibn Abbos va Abu Hurayradan ta'lim olgan. Rivoyat qilinishicha, u bolaligida Payg'ambarning (s.a.v.) zavjalari Ummu Salamani (r.a.) ziyorat qilgan, mo'minlar onasi uning boshidan silab, Allohdan unga baraka beri-shini so'rab duo qilgan [28:73].

Imom Molik shunday degan: "Abu Ja'far qori va solih inson bo'lib, Madina ahliga fatvo berar edi" [14:382]. Imom Nofe rivoyat qilishicha, Abu Ja'far vafot etgach, ja-sadi yuvilayotgan paytda uning bo'yni va ko'kragi mus'haf

sahifasidek ko'ringan. "Hodisaning guvohi bo'lganlar", deya eslaydi imom Nofe, "buni Qur'on nuri sababli ekaniga shubha qilmagan" [28:75-76].

Ya'qub (vaf. 205/820) Hadramiy qabilasining mavlosi, Basra qiroat imomi. U Abu Amrdan keyin Basraning bosh qorisi bo'lgan. U yetti harf va ular o'rtasidagi farqlar bo'yi-cha yetuk mutaxassislardan biri bo'lib, qiroat ilmiga oid asarlar ham yozgan [19:391]. U ta'lim olgan va rivoyat qilgan ko'plab qiroatlar orasida Hamza va Kisoiy qiroatlari ham bor edi. Uning namozdagi xushu'i haqida shunday rivoyat qilinadiki, namoz paytida yelkasidan kiyimi olinib, yana qaytarib qo'yilganini ham sezmagani [28:158].

Xalaf (vaf. 229/843) Banu Asad qabilasidan asli arab bo'lgan, Bag'dod qiroat imomi. U urug' savdosi bilan shug'ullanuvchi savdogar bo'lgan, biroq bu unvonni yoqtirmagan va o'zini "Qur'on muallimi" (muqri) deb atashni afzal ko'rgan. U o'n sahih qiroat imomlaridan biri, shuningdek, Hamza qiroatining ikki roviylaridan biri hisoblanadi. O'n qiroat tarkibidagi qori sifatida u ko'pin-cha "o'ninchi Xalaf" (Xalaf Oshir) deb ataladi. Uning isno-di Hamza va Osim orqali bog'langan bo'lib, qiroati Kufa maktabiga mansub boshqa qorilar qiroatlariga juda yaqin-dir. Ilm talabida nihoyatda fidoyi bo'lgan Xalaf bir gram-matik masalani to'liq anglash uchun 80 ming dirham sarf-lagani manbalarda qayd qilingan [28:209].

Yuqorida ta'kidlanganidek, o'nta sahih qiroatlar rivoyat zanjirlari (isnodlar) orqali tizimlashtirilgan bo'lib, ularning barchasi sahobalar orasidagi qorilar guruhi bilan muvofiq isnod talablari asosida bog'langan [28:209]. Payg'ambar (s.a.v.) bilan butun Qur'onni to'liq o'qigan va uni yod olgan eng mashhur sahobalar qatoriga Usmon, Ali, Ubay ibn Ka'b, Zayd ibn Sobit, Ibn Mas'ud, Abu Muso Ash'ariy va Abu Dardolar (r.a.) kiradi. Quyida ushbu yetti sahoba bilan o'nta qiroat imomlari o'rtasidagi isnoddagi bog'liqlik ochib beriladi. Ushbu bog'lanishlarni aniqlash mavjud tarixiy ma'lumotlarga tayanadi va bu isnodlar qiroatlarning uzatilish zanjirlarida mavjud bo'lgan yagona yo'llar, degan ma'noni anglatmaydi.

Ro'yxat quyidagi sahobalarga Qur'onni o'qib bergan qiroat imomlari soniga ko'ra tartiblangan:

- Ubayy ibn Ka'b → Nofe, Ibn Kasir, Abu Amr, Osim, Kisoiy, Abu Ja'far, Ya'qub va Xalaf.
- Usmon ibn Affon → Ibn Omir, Osim, Hamza, Kisoiy va Ya'qub.
- Ali ibn Abu Tolib → Ibn Kasir, Osim, Hamza, Abu Amr va Ya'qub.
- Ibn Mas'ud → Osim, Hamza, Kisoiy, Ya'qub va Xalaf.
- Zayd ibn Sobit → Ibn Kasir, Abu Amr, Osim va Ya'qub.
- Abu Muso Ash'ariy → Abu Amr.
- Abu ad-Dardo → Ibn Omir.

O'n qiroat imomlarining har biri uchun olimlar tomonidan ularning eng mashhur shogirdlaridan bo'lgan ikki nafar roviy belgilangan. Aynan shu holat qiroat bilan

rivoyat o'rtasidagi farqni izohlaydi. Qur'on tilovat qilnayotganda, odatda qiroatga emas, balki rivoyatga murojaat qilinadi. Masalan, Osimning ikki roviysi Sho'ba va Hafs hisoblanadi. Shu bois, tilovat usuli ko'rsatilganda "Hafsning Osimdan rivoyatida tilovat qilish" tarzida ifodalanadi. Bir qorining turli rivoyatlari usul va farsh jihatlaridan o'zaro farq qilishi mumkin. Har bir roviy o'z ustozidan muayyan va izchil tilovat usulini qabul qilgan. Quyida har bir qorining yigirma nafar roviylari ro'yxati keltiriladi.

1. Nofe → Qolun (vaf. 220/835) va Varsh (vaf. 197/812).
2. Ibn Kasir → Bazziy (vaf. 250/864) va Qunbul (vaf. 291/903).
3. Abu Amr → Duriy (vaf. 246/861) va Susiy (vaf. 261/874).
4. Ibn Omir → Hishom (vaf. 245/860) va Ibn Daxvon (vaf. 202/818).
5. Osim → Sho'ba (vaf. 193/809) va Hafs (vaf. 180/796).
6. Hamza → Xalaf (vaf. 229/843) va Xalod (vaf. 220/835).
7. Kisoiy → Abul Horis (vaf. 240/854) va Duriy (vaf. 246/861).
8. Abu Jafar → Ibn Vardon (vaf. 160-yillar) va Ibn Jammoz (vaf. 170-yillar).
9. Ya'qub → Ruways (vaf. 238) va Ravh (vaf. 254).
10. Xalaf → Is'hoq Varroq (vaf. 286) va Idris Haddod (vaf. 292).

Qiroat imomlari uchun ikki roviy tizimi shakllantirilganidek, roviylarning shogirdlari uchun ham alohida tizim vujudga kelgan bo'lib, u tariq (ko'plik shakli turuq) nomi bilan mashhur. Turuqlar Qur'on tilovatining har bir ishonchli uslubi yoki talaffuzdagi nozik jihatlarni saqlab qolish maqsadida rivoyat zanjirlari sifatida tizimlashtirilgan. Rivoyatlar va turuqlarni tadqiq etish hamda ularni tizimlashtirishga bag'ishlangan ilm yo'nalishini bu maqola doirasida batafsil yoritishning imkoni yo'q. O'nta qiroat imomlaridan biriga nisbat berilgan va uning shogirdlari tomonidan ittifoq bilan qabul qilingan har qanday (tilovat) farqi qiroat hisoblanadi. Qorining roviysiga nisbat berilgan (ya'ni u roviy tomonidan o'sha qoridan rivoyat qilingan) har qanday farq rivoyat sanaladi. Roviyning shogirdiga nisbat berilgan har qanday farq esa, rivoyat zanjirining roviygacha bo'lgan uzunligidan qat'i nazar tariq deb e'tirof etiladi [1:9-10].

Qiroatlarning mutavotir darajasiga yetganlari soni doimo yettita ekani ma'lum bo'lib kelgan bo'lsa-da, keyingi davr qiroat va usul ilmi doirasidagi tadqiqotlarda yana uch qiroatni ham qo'shish masalasida umumiy kelishuv shakllandi. Chunki bu uch qiroatdagi farqlar, aksariyat hollarda, avval zikr etilgan yetti qiroatning o'zida allaqachon mujassam bo'lgan farqlar doirasiga kiradi. Qiroat olimlari, shuningdek, "sahih qiroatlar"ga qo'yilgan barcha shartlar, ya'ni ishonchli isnodga ega

bo'lishi, Usmon mus'haf rasmiga va arab tili grammatik qoidalariga muvofiqligi Abu Jafar, Ya'qub va Xalaf qiroatlariga ham to'liq tatbiq etilishini ta'kidlaganlar. Mazkur masala asosan mutavotir tushunchasining ta'rif va huquqiy aniqlik (yaqin) chegaralari bilan bog'liq bo'lgani sababli texnik xususiyatga ega hisoblanadi. Shunga qaramay, ko'plab olimlar uzluksiz mutavotir yo'l bilan naql qilingan Qur'on qiroatining eng ishonchli ifodasi aynan yetti qiroat ekanini ilgari surgan. Ushbu murakkab masala usul va qiroatlar ilmi bo'yicha yozilgan asarlarda batafsil yoritilgan [20:172].

Qiroatlarning mutavotirligi masalasidagi ustun qarash talaffuz (fonetika) jihatidan ma'noga ta'sir ko'rsatmaydigan farqlar bilan ma'noga ta'sir qiladigan tafovutlarni bir-biridan farqlaydi. Ma'noga ta'sir ko'rsatmaydigan lafziy xususiyatlar borasida, fonetik kombinatsiyalarning yuzlab variantlaridagi har bir alohida talaffuzni uzluksiz mutavotir isnod orqali bevosita Payg'ambarga (s.a.v.) bog'lab ko'rsatish zarur emas. Masalan, imola (talaffuzda og'ish), madd (cho'ziq unilarni cho'zib o'qish) yoki hamza harfining yengillashtirilgan talaffuzi bo'lgan taxfif al-hamza kabi tushunchalar Payg'ambar (s.a.v.) tomonidan mutavotir yo'l bilan sobit bo'lgan. Biroq maddning davomiyligi yoki imloning darajasi bilan bog'liq texnik tafsilotlar har doim ham mutavotir yo'l bilan uzatilgan bo'lishi shart emas.

Shuni ta'kidlash lozimki, isnodda qiroat imomlarigacha bo'lgan zanjirni bevosita Payg'ambargacha (s.a.v.) hujjatlashtirib bera olmasligimiz bunday isnod aslida mavjud emas, degan ma'noni anglatmaydi. Aksincha, qiroatlar va ularni rivoyat qilgan roviylar darajasidan qat'i nazar keng tarqalgani, shuningdek, ularning har bir farqi nihoyatda sinchiklab qayd etilgani, Qur'on qiroatlarini ilk bor jamlagan va tizimlashtirgan olimlar bilan bo'lgan mustahkam bog'liqlikni kuchli tarzda tasdiqlaydi.

Imom Navaviyning quyidagicha faraziy savolga bergan javobi qiroat tushunchasiga yanada oydinlik kiritadi. Agar bir kishi taloq bilan qasam ichib (halafa bi-l-taloq), Qur'on Allohning yetti qiroatda so'zlagan "kalomi", deb aytsa, uning qasami buziladimi, deb so'ralganda imom Navaviy bu holatda qasam buzilmaydi, degan fatvoni bergan [11:197]. Xuddi shuningdek, agar bir kishi Qur'on Allohning shozz qiroatlarda so'zlagan "kalomi" emas, deb qasam ichsa, bu qasam ham buzilgan hisoblanmaydi. Ashmuniy (ushbu fatvo nihoyatda faraziy va mubolag'ali holatga qaratilganini qayd etgan holda) imom Navaviyning fatvosini keltirib, shuni qo'shimcha qiladiki, Abu Jafar, Ya'qub va Xalaf qiroatlari ham mutavotir yo'l bilan yetib kelgani sababli o'nta sahih qiroat majmuasini to'ldiradi hamda ularni namoz ichida ham, namozdan tashqarida ham tilovat qilish joizdir [9:7].

An'anaviy ilmiy merosda ayrim qiroatlarga boshqalariga nisbatan ustunlik berilishi Qur'on matnining saqlanishi yoki qiroatlarning sahihligi borasidagi ixtilofdan kelib chiqmagan. Aksincha, bu muhokamalar-

ning aksariyati qiroatlar dialektikasi bilan bog'liq bo'lib, til ilmining yetuk namoyandalari tomonidan rivoyat qilingan tarixiy xabarlarni aniqlash va tasdiqlash, shuningdek, qiroatlar orasidagi fonetik, grammatik va balog'atga oid tafovutlarni tahlil qilishga qaratilgan. Masalan, Makkiy ibn Abu Tolib shunday degan: "Olimlar Osim va Nofe ittifoq qilgan qiroatni afzal ko'rishlari mumkin, chunki bu ikki imomning qiroatlari eng ishonchli, sahih va balog'at jihatidan eng yuksakdir. Bu ikkitasidan keyin balog'at darajasida Abu Amr va Kisoiy qiroatlari turadi" [4:25]. Saxoviy ham shunga o'xshash fikrni bildiradi: "Agar bir qiroat balog'atning yuqori mezonlariga javob bersa, mus'hafga muvofiq bo'lsa va Qur'on qorilarining aksariyati (al-omma) tomonidan ma'qullangan bo'lsa (odatda Madina va Kufa qorilari, ba'zan esa Makka va Madina qorilari nazarda tutiladi), u holda aynan shu qiroat ularning ko'pchiligi tomonidan tanlanadi" [10:440].

Qiroatlarning Qur'onni avlodidan avlodga uzatishdagi muhim roli sababli, ular muqarrar ravishda fiqh ilmi bilan kesishadi. Garchi hech bir fiqh maktabi (mazhab) rasmiy ravishda muayyan qiroatni qabul qilmagan bo'lsa-da, mazhab asoschilari va ulardan keyingi faqihlar ayrim qiroatlarni boshqalaridan ustun qo'ygan. Masalan, Imom Molik Nofe qiroatini "sunnat" deb baholagani rivoyat qilinadi. Imom Shofeiyy Ibn Kasir qiroatini "bizning qiroatimiz", deb atagan [14:86]. Imom Abu Hanifaning qabul qilgan qiroati va isnodi Osim qiroatiga, ayniqsa uning roviyi Hafsga juda yaqin bo'lgan. Biroq keyingi davrlarda Abu Amr qiroatining keng tarqalishi ayrim keyingi hanafiy ulamolarni, jumladan, Ibn Obidinni, bu qiroatni "bizning qiroatimiz va ustozlarimizning qiroati", deb hisoblashga undagan [23:541]. Ahmad ibn Hanbaldan rivoyat qilingan turli xabarlar esa, u Osim, Hafs va Abu Amr qiroatlarini afzal ko'rganini ko'rsatadi [18:370].

Urf (odat) faqihlarning bir qiroatni boshqasidan afzal ko'rishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Agar biror qiroat ommaga tanish bo'lmasa, ayrim faqihlar musulmonlar orasida Allohning Kitobi borasida chalkashlik (fitna) yuzaga kelmasligi uchun, ushbu qiroatni omma oldida o'qishni makruh deb baholashlari mumkin. Hanbaliy faqihi Ibn Muflih shunday deydi: "Mahalliy urfga begona bo'lgan qiroatda tilovat qilish hanbaliy mazhabida makruh hisoblanadi". Masjid imomlari esa "odamlarni ularning diniga putur yetkazishi mumkin bo'lgan narsalarga (notanish qiroatlarda tilovat qilish orqali) majburlamasliklari lozim, garchi barcha

qiroat va rivoyatlar sahih va balog'atli bo'lsa ham" [23:542].

Xulosa. Olib borilgan tahlillar Qur'on qiroatlari islom ilmlari tizimida tarixiy rivojlanish bosqichlaridan o'tib, mustahkam nazariy va metodologik asoslarga ega mustaqil fan sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Qiroat ilmining taraqqiyoti Qur'on nozil bo'lish davridan boshlab, uning og'zaki uzatilishi, yozma jamlanishi va ilmiy tizimlashtirilishi bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Ilk bosqichda Qur'on qiroatlari vahiyning og'zaki tarzda qabul qilinishi va Payg'ambar (s.a.v.) tomonidan saho-balarga o'qib berilishi asosida shakllangan. Ushbu davrda qiroatlardagi ayrim farqlar arab qabilalarining til xususiyatlari va talaffuz an'analari bilan bog'liq holda qabul qilingan. Keyingi bosqichda sahobalar orqali Qur'on turli mintaqalarga tarqalgan bo'lib, qiroat an'anasi shahar maktablari (Makka, Madina, Kufa, Basra va Shom) doirasida barqaror shakl kasb etgan.

Qur'on matnining jamlanishi va Usmon mus'hafining standartlashtirilishi qiroatlar tarixida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Yagona rasm al-mus'hafga tayangan holda qiroatlarning saqlab qolinishi Qur'on matnining yagona asosda muhofaza qilinishi bilan birga, sahih qiroatlar xilma-xilligini ta'minlagan. Bu bosqichda qiroatlar rivoji qat'iy me'yorlarga asoslangan ilmiy yo'nalish sifatida shakllana boshlagan.

Keyingi bosqichda tobeinlar va taba tobeinlar davrida qiroatlar ilmiy jihatdan tizimlashtirilib, ustoz-shogird silsilasi orqali uzatilgan. Qiroat imomlarining faoliyati natijasida muayyan qiroat usullari barqaror shaklga kelgan. Ushbu jarayonda qiroatdagi ixtiyor tushunchasi ilmiy mezonlar asosida amalga oshirilgan tizimlashtirish usuli sifatida qaror topgan.

Qiroat ilmining navbatdagi rivojlanish bosqichi klassik davrda sahih va shozz qiroatlarni ajratish, ularni ilmiy mezonlar asosida baholash bilan xarakterlanadi. Ishonchli isnod, mus'haf rasmiga va arab tili qoidalariga muvofiqlik mezonlarining shakllanishi qiroat ilmining metodologik asoslarini mustahkamlagan. Natijada, yetti qiroat, keyinchalik esa o'n qiroat tushunchasi ilmiy va amaliy jihatdan qaror topgan. Qiroatlarning yozma manbalarda qayd etilishi va darsliklar orqali o'rgatilishi mazkur fanning institutsional tus olishiga xizmat qilgan. Umuman olganda, Qur'on qiroatlari tarixi bosqichma-bosqich rivojlangan, og'zaki an'anadan ilmiy tizimga aylangan jarayonni ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulfattoh Qozi. Al-Budur al-zohira fi al-qiro'ot al-ashr. – Bayrut: Dor al-kitob al-arabiy, 2010.
2. Abu al-Hasan ibn G'albun. Al-Tazkira fi al-qiro'ot. / Sayyid Zaima tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2001.
3. Abu Bakr Jassos. Al-Fusul fi al-usul. / Josim al-Nashamiy tahqiqi. – Quvayt: Vizorat al-avqof val-shu'un al-islomiyya, 1994.
4. Abu Muhammad Makkiy ibn Abi Tolib. Al-Ibna an ma'oni l-qiroat. / Abdulfattoh Ismoil Shalabiy. – Qohira: Dor nahdat Misr, 1960.

5. Abu Shoma Maqdisiy. Al-Murshid al-vajiz ila ulum tataallaqu bi-l-kitob al-aziz. / Ibrohim Shamsuddin tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003.
6. Abu Shoma Maqdisiy. Ibroz al-ma'oni min hirz al-amoniy fi al-qiro'ot al-sabah. / Ibrohim Avad tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2002.
7. Abul Qosim Huzaliy. Al-Komil fi al-qiroat. – Sharjah: Muassasat samo, 2007.
8. Abulabbos Qastaloni. Latoif al-ishorot li funun al-qiro'ot. – Quvayt: Vizorat al-avqof val-shu'un al-islomiyya, 2012.
9. Ahmad ibn Abdulkarim Ashmuniy. Manor al-huda fi bayon al-vaqf val-ibtido. – Qohira: Mustafo al-Bobiy al-Halabiy, 1973.
10. Alamuddin Saxoviy. Jamol al-qurro' va-kamol al-iqro'. / Ali Husayn Bavvob tahqiqi. – Makka: Maktabat al-turos, 1987.
11. Alouddin ibn Attor. Fatovo an-Navaviy / Muhammad Hajjor – Bayrut: Dor al-bashoir al-islomiyya, 1996.
12. G'onim Qaduriy Hamad. Asolat al-nass al-Qur'aniy: Vahyan va rasman va lug'atan va qiro'atan. – Istanbul: Dor al-g'avsoniy lil-dirosot al-Qur'aniyya, 2020.
13. Ibn Jazariy. Al-Nashr fi al-qiroat al-ashr. / Ali Muhammad tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2006.
14. Ibn Jazariy. G'oyat al-nihoya fi tabaqot al-qurro. / Gotthelf Bergsträsser tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2006.
15. Ibn Jarir Tabariy. Jomeul bayon. – Bayrut: Muassasatur risola, 1994.
16. Ibn Kasir. Al-Bidoya va-n-nihoya. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2015.
17. Ibn Mujohid. As-Saba' fi al-qiroat. / Shavqiy Zayf tahqiqi. – Qohira: Dor al-maorif, 1979.
18. Ibn Muflih. Al-Furu / Hozim al-Qozi va Usoma Abd al-Majid tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997.
19. Ibn Xallikon. Vafayot al-ayon. / Ehson Abbos. – Bayrut: Dor sodir, 1968.
20. Jaloliddin Mahalliy. Al-Badr al-tole fi hall jam' al-javome. / Murtazo Dog'istoniy tahqiqi. – Bayrut: Risola Foundation, 2012.
21. Jaloliddin Suyutiy. Al-Itqon fi ulum al-Qur'on. / Ahmad ibn Ali tahqiqi. – Qohira: Dor al-hadis, 2006.
22. Muhammad Abdulmalik Manturiy. Sharh al-durar al-lavomi' fi asl maqra' al-Imom Nofe. / Siddiqiy Favziy tahqiqi. – Kasa-blanka: Matba'at al-najot al-Jadida, 2001.
23. Muhammad ibn Umar ibn Obidin. Raddul muhtor. / Ali Muavvad and Odil Abdulmavjud. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2011.
24. Muhammad Mustafa Al-Azami. The History of the Qur'anic text from revelation to compilation. – Leicester: UK Islamic Academy.
25. Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi: Shayx Abdulaziz Mansur. – T.: TIU, 2009.
26. Waleed al-Meneese. The Fourteen Qur'anic readings impact on theology and law. – Bloomington: Islamic university of Minnesota and Qur'an literacy press, 2021.
27. Yasin Dutton. Orality, Literacy and the "Seven Ahruf" hadith. // Journal of islamic studies. 2012. 1-son.
28. Zahabiy. Marifat al-qurro'. – Qohira: Dor al-kutub al-hadisa, 1969.

Абдувоси ШОНАЗАРОВ

Имом Бухорий халқаро илмий- тадқиқот маркази илмий ходими

“АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИХ”НИНГ ТАРҚАЛИШИДА НАСАФЛИК РОВИЙЛАРНИНГ ЎРНИ

Ушбу мақолада Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг тарқалишига катта хизмат қилган насафлик ровийлар ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, ушбу машҳур ровийлар ҳақидаги ула-молар фикрлари ва эътирофлари ҳам баён этилган. **Таянч сўзлар:** Имом Бухорий, Насафий, Паздавий, Мустағфирий, “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, ҳадис, ровий, муҳаддис, китоб, саҳиҳ, санад.

This article provides information about the lives and scholarly activities of the Nasaf narrators who contributed greatly to the dissemination of Imam Bukhari's “Al-Jame' as-sahih”. It also presents the opinions and confessions of scholars about these famous narrators. **Keywords:** Imam Bukhari, Nasafi, Pazdavi, Mustaghfiri, “Al-Jame' as-sahih”, hadith, narrator, mu-haddis, book, sahih, sanad.

В данной статье представлена информация о жизни и научной деятельности передатчиков хадисов из рода Насаф, которые внесли значительный вклад в распространение труда Имама Бухари “Аль-Жаме ас-сахих”. В нем также представлены мнения и признания ученых об этих известных рассказчиках. **Ключевые слова:** Имам Бухари, Насафи, Паздави, Мустагфири, “Аль-Жаме ас-сахих”, хадис, рассказчик, мухаддисы, книга, сахих, санад.

Кириш. Мовароуннаҳр диёридан жаҳон цивилизацияси ва ислом тамаддуни ривожига катта ҳисса қўшган муфассир, муҳаддис, мутакаллим ва фақиҳ алло-малар етишиб чиққан. Манбаларда келтирилишича, биргина ҳадис илми бўйича уч мингдан зиёд муҳаддис

юртимизда фаолият олиб борган. Ислом оламида ҳадис илми устозлари саналган Имом Бухорий, Имом Доримий, Имом Термизий, Абдулҳамид Кеший, Хайсам Шоший ва Муҳаммад ибн Ҳиббон каби муҳаддисларнинг буюк хизматлари туфайли бу ўлка “Буюк му-

хаддислар юрти” деб эътироф этилган ва уларнинг ноёб асарлари кенг ўрганилган.

Бу заминдан етишиб чиққан буюк уламолардан ҳадис илми соҳасида энг машҳурларидан бири, шубҳасиз, Имом Бухорийдир. Аллома ўзининг нодир зеҳни, ижтиҳоди, ақл бовар қилмас хотираси, ноёб истеъдоди билан ўз замонасида ҳам, кейинги даврларда ҳам катта ҳурматга сазовор бўлган. Ислоҳ дунёсида муҳаддислар султони дея шуҳрат топган Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий мероси даврлар оша ўз қадр-у қийматини йўқотмай, катта қизиқиш билан мутолаа қилиниб, тадқиқ этиб келинмоқда.

Маълумки, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий раҳимахуллоҳ (194-256/810-870) қирқ йил мобайнида илмий сафарда бўлиб, илмий фаолияти давомида йигирмадан зиёд асар ёзган. Унинг илмий мероси ҳажми, замонасининг ижтимоий-маънавий илмларини тўлатўкис қамраб олгани билан кишини ҳайратга солади. Имом Бухорийнинг жуда ёш пайтидаёқ китоб ёзишни бошлагани ва илмнинг бир неча йўналишларида кўплаб китоб ёзгани маълум.

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”) Имом Бухорийнинг шоҳ асари ҳисобланиб, у ўн олти йил мобайнида ёзилган. Алломанинг бу асари Қуръони каримдан кейинги манба ҳисобланади. Бу ҳақда Шамсиддин Заҳабий (ваф. 748/1348) “Тарихул ислом” китобида: “Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари Қуръони каримдан кейинги энг улуғ ва афзал китоб бўлиб, ҳозирги кунда одамлар учун энг олий санадир”, деб ёзган [9: 274].

Кўпчилик тадқиқотчилар бу тўплам ва унга оид маълумотларни билишга ҳаракат қилади. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ровийлари, уларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти хорижлик олимлар томонидан қисман ўрганилган ва бу ҳақида китоб ва рисоалар ёзилган. Афсуски, улар юртимизда ҳалигача мукамал ўрганилмаган. Бу ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва улар ҳақидаги маълумотларни халқимизга етказиш олдимизда турган муҳим вазифалардан биридир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Манбаларда ушбу ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар турлича келтирилганини кўрамиз. Баъзи манбаларда таржимаи ҳоли баён этилган бўлса, баъзисида “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ровийлари эканига урғу берилган. Хусусан, Имом Заҳабийнинг “Тазкиратул Ҳуффоъ” ва Абдулкарим Самъонийнинг “Ал-Ансоб” асарида ушбу ровийлар таржимаи ҳоли баён этилган. Имом Заҳабийнинг “Сияру аъломин нубало” ва Исмоил ибн Умар ибн Касирнинг “Ал-Бидоя ван нихоя” асарида ровийлар таржимаи ҳоли билан бирга “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ровийлари экани ҳам ёритилган.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақола умум қабул қилинган методлар, қиёсий-мантикий таҳлил,

кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган.

Таҳлил ва натижалар. Манбаларда бу асарнинг ёзилишига Имом Бухорийнинг устози Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг сўзлари сабаб бўлган, деб кўрсатилган. Хусусан, Иброҳим ибн Маъжил Насафий (ваф. 854/1450)дан бундай ривоят қилинади: “Имом Бухорий: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳ бир куни: “Қанийди сизлардан бирингиз Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларидан саҳиҳларини тўплаб, бир асар таълиф этсангиз”, деди. Мана шу сўз менинг қалбимга қаттиқ ўрнашиб қолди. Натижада, “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни жамлашга киришдим”, деб айтади” [6:7].

Туркиялик олим доктор Фуад Сезгин баъзи ривоятларга асосланиб, “Тарихи туросил арабий” китобида Имом Бухорий раҳимахуллоҳ “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарини вафотидан 23 йил олдин ёзиб тугатганини айтади. У аллома “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарини 16 йил давомида ёзганини зикр қилган. Уни тахминан 217/832 йили бошлаб, 233/848 йилда тугатган [2:16-17].

Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ёзиб бўлгач, уни одамларга етказиш учун кўп дарс ташкил қилган. Ушбу дарсларда аллома атрофида “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни эшитишга муштоқ бўлган ва ривоят қилишга катта қизиқиш билан қарайдиган кўплаб одамлар тўпланган. Аҳли илм ўз китобини етказишда жорий қилган одатга мувофиқ Имом Бухорий ҳам “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни айтиб ёздириш учун бир неча жойда дарс ҳалқалари ташкил қилган.

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитган бу жамоани орасидан китобни бошқалардан кўра кўпроқ эшитган ровийлар тоифаси машҳур бўлган. Улар китобнинг рўйхати ва ривоятини мукамал ўрганган. Ўзидан кейинги ҳадис ва хабарларни ривоят қилувчи кишиларга бу китобни етказган. Улар ҳам китобнинг ривоят ва хабарларини ўзидан кейингиларга етказган. Натижада, дунёда китобнинг қадри баланд бўлган ва шаҳарларда номи тарқалган.

Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”дан дарс берадиган мажлисларда ривоятларни тўғрилаш, эшитган нарсаларини ёзиб олиш ва лафзларни тузатиш учун ҳимматини сарфлайдиган ровийлар тўпланган. Бу катта жамоа орасидан дастлабки ровийлар табақаси юзага келган ва улар бу борада машҳур бўлган. Одамлар ушбу ровийлардан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни эшитган ва қабул қилиб олган. Мана шу табақадаги ровийлар “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитиб, ривоят қилган кишилар ҳисобланади.

Имом Бухорий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Фирабрда дарс бериб бўлгач, 255/869 йилда Насафга келган ва шу ерда бир муддат яшаган. Буюк муҳаддис ушбу шаҳарга келиб, яшаганида насафликлар “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан таълим олган. Улар:

Ҳаммод ибн Шокир Насафий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий, Абу Фазл Тоҳир ибн Ҳусайн ибн Маҳлад, Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад ибн Али Паздавий, Тубан қишлоғининг бошлиғи Абу Фазл Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Аббос Тубаний ва Халаф ибн Шоҳид ибн Ҳасан ибн Ҳошим ва бошқалар.

Имом Бухорий Насаф уламоларига алоҳида эҳтиром билан қараган. Насафлик муҳаддисларнинг ишончли эканига гувоҳлик бериб, бошқаларни улардан ҳадис эшитишга чорлаган. Бухоролик муҳаддиснинг эҳтиромига сазовор бўлган ана шундай олимлардан бири Насафда эллик йилдан ортиқ қозилик вазифасини адо этган Абу Зайд Туфайл ибн Зайд Насафийдир.

Имом Бухорий Насафдан чиққан куни Абу Зайд Насафий ҳақида бундай дейди: “Илм аҳлидан Абдуллоҳ исми мингта шайхни кўрдим, аммо улар орасида шайхингиз Туфайл ибн Зайддан одоблироқ кишини учратмадим”. Абу Зайд Насафий фикҳ илми билан бирга ҳадис илмини ҳам пухта эгаллаган эди. Имом Бухорий олимнинг ҳадис илмида ишончли ровий эканига гувоҳлик бериб бундай дейди: “Туфайл ибн Зайддан Яҳё ибн Букайр ҳадисларини эшитинг”. Насафлик бир нечта уламолар “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан таълим олган.

Имом Бухорий Самарқандга ҳам келган ва ушбу шаҳардаги уламолар билан илмий суҳбат ўтказган. Эҳтимол, буюк муҳаддис Насафда яшаган пайтида Самарқандга ҳам келиб-кетгандир. Имом Бухорийнинг Самарқандга келганини, ушбу шаҳарда ҳадис илми ривожланганини ҳамда кўплаб муҳаддисларнинг бу жойда жам бўлиши ҳақидаги фикримизни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорий бундай дейди: “Мен Сулайм ибн Мужоҳиддан эшитдим. У: “Мен Абул Азҳардан эшитганман”, деди. Абул Азҳар: “Самарқандда тўрт юзта муҳаддис етти кун тўпланиб, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни адаштиришга ҳаракат қилди. Шомнинг санадини Ироқнинг санадига, Ироқнинг санадини Шомнинг санадига, Яманнинг санадини Ҳарамайн (Макка ва Мадина)нинг санадига ва Ҳарамайн (Макка ва Мадина)нинг санадини Яманнинг санадига алмаштирди. Улар Имом Бухорийни санадда ҳам матнда ҳам бирор хато билан тўхтата олмади”, деган эди” [2: 34; 10: 411]. Имом Бухорий Самарқандга келган вақтда бу шаҳарда уни имтиҳон қилиб, у билан тенглаша оладиган ёки шунга ҳаракат қилган тўрт юз муҳаддиснинг истиқомат қилиши ҳам бу жойда ҳадис илми ривожланганига мисол бўла олади. Аммо Имом Бухорийнинг бу шаҳарга қачон келгани ва қанча муддат тургани ҳақида маълумот йўқ. Манбаларда юқорида келтирилган маълумотдан бошқасини учратмадик.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий. Ушбу шаҳардаги энг машҳур ровий Насаф қозиси Абу Исҳоқ

Иброҳим ибн Маъқил ибн Ҳажжож ибн Хаддош ибн Худайж Насафий Сонжаний бўлиб, у Насафнинг Сонжан қишлоғида туғилган. Унинг таржимаи ҳолини ёзганлардан бирортаси туғилган йилини келтирмаган. Барча манбаларда вафот этган йили кўрсатилган. Уламолар унинг Абу Исҳоқ деб қуныланганига иттифоқ бўлган. Лекин таржимаи ҳоли баён этилган манбаларнинг бирортасида унинг Исҳоқ исми ўғли борлиги ҳақида маълумот келмаган. Саид исми ўғли борлиги ва отасидан ҳадис ривоят қилгани маълум.

Уламолар Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг жуда кўп шаҳарга сафар қилганини ва бир нечта китоб ёзганини таъкидлаган. Имом Заҳабий “Сияру аъломин нубало” асарида: “У жуда кўп сафар қилган”, деган [10:493]. У сафари давомида ўз даврининг улуғ олим ва талабалари билан учрашган ҳамда улардан дарс олган. Аллома фикҳ илмига жуда катта эътибор бергани учун фақиҳ деб номланган. У киши бир нечта фанларни мукамал эгаллаган эди. Турли соҳаларда ёзилган китоблари илмининг кенглиги ва даражасининг улуғлигига далолат қилади. У Хуросон, Ироқ, Шом, Миср, Ҳижоз ва бошқа шаҳарларга сафар қилган ҳамда у ердаги забардаст муҳаддислардан ҳадис эшитган.

У сафари давомида ушбу шаҳарларда яшовчи Абу Раҷо Қутайба ибн Саид Бағлоний, Абу Ҳасан Али ибн Ҳужр Саъдий, Абу Валид Ҳишом ибн Аммор Дамашқий, Муҳаммад ибн Мусаффо Ҳимсий, Ҳаннод ибн Суро, Абу Курайб Муҳаммад ибн Ало Куфий, Абу Мусо Муҳаммад ибн Мусанно Басрий ва Ҳармала ибн Яҳё Мисрий каби муҳаддислар билан учрашган ва улардан ҳадис эшитган. У машҳур имом ва муҳаддис Аҳмад ибн Ҳанбал билан ҳам учрашган. Лекин ундан ҳадис ривоят қилмаган. Чунки ўша пайт Аҳмад ибн Ҳанбал фитнага дучор бўлгани учун ҳадис ривоят қилмаётган эди.

Албатта, унинг устозлари бошида Имом Бухорий туради. У “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан таълим олган ва бу китобни муаллифнинг ўзидан энг охири ривоят қилганлардан бири саналади. Лекин китобнинг охиридан ижоза билан ривоят қилган қисми йўқолиб қолган. Абу Фазл Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Шазон Исфаҳоний Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан бундай ривоят қилади: “Албатта, Имом Бухорий тўпламнинг охирида менга Ҳукмлар китобининг аввалидан китобнинг охиригача ижоза берган эди”.

Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг ривояти ривоятларнинг энг ноқисроғидир. Албатта, унинг ривояти Абу Абдуллоҳ Фирабрий ривоятдан уч юзта ҳадис камдир.

Имом Хаттобий ўзининг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”га ёзилган “Аъломул ҳадис” номли шарҳида: “Мен китобнинг кўпроқ қисмини Халаф ибн Муҳаммад Хайёмдан, у Имом Бухорийнинг ўзидан “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган машҳур шогирди Иброҳим ибн

Маъқил Насафийдан – Имом Фирабрий йўлидан бошқа йўл билан эшитдим”, деган. Демак, Имом Хаттобий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Иброҳим ибн Маъқил Насафий йўли орқали ривоят қилган ровийлардан саналади. У китобнинг кўпроқ қисмини Иброҳим ибн Маъқил Насафий йўли орқали, фақат китобнинг охиридаги ҳадисларни эса Фирабрий йўли орқали эшитган.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий ривояти Абу Солиҳ Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий йўли орқали тарқалган. У мовароуннаҳрлик муҳаддис бўлиб, Иброҳим ибн Маъқил Насафий ва бошқа муҳаддислардан ҳадис ривоят қилган. Бошқа шаҳарларга сафар қилмаган. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий ривояти Ер юзида кенг тарқалган.

Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан ўз шахридаги кўп одам ривоят қилган [7:487]. Аҳли илмнинг кўпи уни мақтаган. Улардан бири Ҳофиз Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад Мустаффирий (ваф. 432/1041) бўлиб, у: “Иброҳим ибн Маъқил Насафий фақиҳ, ҳофиз, уламолар ихтилофини фарқловчи, фазилатли ва химоячи олим эди”, деган [1:686].

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий фикҳ ва ҳадис илмларини пухта эгаллаб, ҳадис тўплаш ва асар ёзишни мақсад қилиб, “Ал-Муснад”, “Ат-Тафсир” ва бошқа китоблар тасниф этган.

Ҳофиз Заҳабий: “У ҳофиз, аллома, Насафнинг қозиси ва олими, Муснадул кабир, тафсир ва бошқа китоблар муаллифидир”, деган [1:686]. Демак, Имом Заҳабий унинг “Ал-Муснад”, “Ат-Тафсир” ва бошқа китоблари борлигини таъкидлаган. Ҳожи Халифа ҳам “Кашфул зунун”да унинг “Тафсирул Куръон” китоби бўлганини айтган.

Имом Каттоний санадлар ҳақидаги “Ар-Рисалатул мустатарафа” китобида: “Насаф қозиси ва олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг муснади бор. У катта муснаддир”, деган. Демак, у насафликларнинг улуғ имоми бўлиб, Туфайл ибн Зайддан кейин Насафнинг қозиси этиб тайинланган. Унга таъриф берган уламоларнинг барчаси “Ал-Муснад” асари бўлганини таъкидлаган.

Хатиб Бағдодий “Ҳадятул орифин” асарида Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг “Ал-Истиқсоот фин нукут” номи асари бўлган, деган.

Иброҳим ибн Маъқил Насафий 295/908 йилнинг зулҳижжа ойида вафот этган [1: 686]. У ўша пайтда саксон беш ёшда эди, дейилган. Имом Самъоний унинг вафоти 294/907 йилда бўлган, деб ёзиб қолдирган [7:487].

Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир Насафий. Ушбу табақадаги ровийлардан яна бири – машҳур имом, муҳаддис ва “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қилган Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир ибн Савийя Варроқ Насафий (ваф. 311/923). У Исо ибн Аҳмад Асқалоний, Муҳаммад ибн

Исмоил Бухорий, Имом Термизий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган [10:5]. Ундан кўплаб таниқли уламолар ҳадис ўрганган, Абу Абдуллоҳ Ҳокимнинг устози Аҳмад ибн Муҳаммад Насавий эса “Саҳиҳул Бухорий”ни ривоят қилган.

Ибн Нуқта бундай дейди: Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Муътаз Мустаффирий “Тарихи Насаф” асарида айтади: “У “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан ривоят қилган сиқа ва ишончли муҳаддисдир. Шомга борган ҳамда шомлик ва чет эллик уламолардан ҳадис ўрганган. Абу Исо Термизий ва Исо ибн Аҳмад Асқалонийдан ҳадис ривоят қилган. Менга Бакр ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ва Қози Абу Аҳмад Бухорий ундан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни бошидан охиригача ривоят қилиб берган эди” [4:316].

Имом Заҳабий у ҳақда “Сияру аъломин нубало” асарида: “У имом, муҳаддис ва самимий кишидир”, деган [10:5].

Ҳаммод ибн Шокир Насафийнинг таржимаи ҳолини ёзган уламоларнинг барчаси уни Имом Бухорийдан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилувчи, деб таърифлаган ва бирортаси туғилган йилини зикр қилмаган, лекин 311/923 йилда вафот этганига иттифоқ бўлган [5:394].

Насафийнинг таржимаи ҳолида Имом Бухорийдан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни эшитган йили зикр қилинмаган. Лекин таржимаи ҳолини ёзганларнинг барчаси Имом Бухорийдан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилганига ҳужжат келтирган. У “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилганига бир нечта ҳужжат бор. Унинг ривоятидаги ҳадислар сони Фирабрий ривоятидан икки юзтага камроқ. Шунингдек, бу гапни Бурҳониддин Абносий, Ироқий, Саховий, Шайхулислом Закариё Ансорий айтган. Улар буни Ибн Салоҳнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да ҳадислар сони 7275 тадир, деган сўзини изоҳлаб айтган. Улар: “Бу гап Фирабрийнинг ривояти ҳақида тўғри айтилган. Лекин Ҳаммод ибн Шокир ривояти Фирабрий ривоятидан икки юзта ҳадис камроқ”, деган. У “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни муаллифнинг ўзидан эшитган ва баъзи жойларини эшита олмай қолган. Шунинг учун унинг ривоятидаги ҳадислар сони Фирабрий ривоятидан икки юзтага кам, дейилади. Бу ҳадислар сони кам дегани эмас, балки “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги икки юзта ҳадисни Имом Бухорийдан эшита олмай қолган. Шу сабабли уларни санад билан ривоят қила олмаган.

Ҳаммод ибн Шокир Насафий ривояти бизгача икки йўл орқали етиб келган. Биринчиси: Бакр ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ривояти орқали етиб келган.

Мустаффирий “Тарихи Насаф” асарида Ҳаммод ибн Шокир Насафий таржимаи ҳоли ҳақида сўз юритар экан: “У “Саҳиҳул Бухорий”ни Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан ривоят қилган сиқа ва ишончли муҳаддисдир. Шомга борган... Менга Бакр ибн Муҳаммад

ибн Жаъфар ундан “Саҳиҳул Бухорий”ни бошидан охиригача ривоят қилиб берган эди...”, деган.

Ҳаммод ибн Шокирнинг таржимаи ҳолини ёзган уламоларнинг жуда кўпи Мустафийнинг мана шу гапини келтирган. Ибн Нуқта ва Заҳабий ҳам шундай деган.

Иккинчиси: Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Румайх Насавийнинг ривояти орқали етиб келган [4:175].

Абу Талҳа Паздавий Насафий. Имом Бухорийнинг насафлик шогирдларидан яна бири Пазда қишлоғининг бошлиғи Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад ибн Али ибн Қорина ибн Савийя Паздавий Насафий (ваф. 329/940)дир.

Ҳофиз Заҳабий уни “У катта ва суянадиган шайхдир”, деб васф этган [10:279]. Абу Наср Амир ибн Мокула: “У Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни таълим олган. Ваҳоланки, у буюк муҳаддисдан бу китобни таълим олганларнинг энг охиргисидир. У сиқа (ишончли) киши бўлган”, деган [10:279].

Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустафий “Насаф тарихи” китобида бундай деган: “У Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни ривоят қилганларнинг энг охиргисидир. У “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган пайтида кичкина бўлгани учун уламолар унинг ривоятини заиф деб ҳисоблаган. Улар айтади: “Унинг эшитгани Амирул мўминининг дўсти, Тўбон қишлоғининг бошлиғи Жаъфар ибн Муҳаммаднинг хатидан маълум бўлган. Улар (Абу Талҳа Насафий, Жаъфар ибн Муҳаммад ва бошқалар) китобнинг ҳаммасини Ҳаммод ибн Шокирнинг нусхасидан ўқиган. Ундан ўз шахрининг аҳли “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган ва ҳаётлик чоғида эшитиш учун унинг олдига келган” [10:279].

Абу Талҳа Паздавий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг ривояти билан машғул бўлган. Лекин унинг ривояти заиф дейилгани учун машхур бўлмаган.

Маълумки, Имом Бухорийнинг энг машхур шогирдларидан бири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий (231-320/846-932): “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан мен билан бирга тўқсон мингга яқин киши эшитган. Бу китобни Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қиладиган мендан бошқа бирор киши қолмади”, деган [8:28]. Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалоний Фирабрийнинг ушбу сўзларини изоҳлаб бундай дейди: “Абу Абдуллоҳ Фирабрий бу гапини ўзи билган нарсага мувофиқ айтган. Яъни, Фирабрий Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан ривоят қиладиган мендан бошқа ҳеч ким қолмади, деб уйлаган. Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад ибн Али ибн Қорина Паздавий эса Имом Фирабрийдан тўққиз йил кейин, яъни 329/941 йилда вафот этган” [3:100].

Абу Талҳа Паздавий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилганларнинг энг охиргиси, дейилган. Ваҳоланки, Имом Бухорийдан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни эшитган Қози Хусайн ибн Исмоил Маҳомиллий ундан кейин яшаган. Лекин унинг ҳузурда “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” китоби бўлмаган. Албатта, у Имом Бухорий Бағдодга охирги келишида ҳадис айтиб ёздирган мажлисларда ундан эшитган.

Хулоса ва таклифлар. Мавзуга хулоса ва таклиф тарзида қуйидагиларни келтириш мақсадга мувофиқ:

– Имом Бухорий ҳадис илмида мўминлар амири бўлиши билан бирга, бошқа илмларни ҳам мукаммал эгаллаган. У ислом илмларининг деярли ҳар бир соҳасига оид китоб ёзган. Афсуски, айрим асарлари бизгача етиб келмаган. Бизгача етиб келган асарларининг қўлёзма нусхалари жаҳоннинг кўплаб кутубхоналарида сақланмоқда;

– Имом Бухорий Насафда бир муддат яшаган ва шу ердаги талабаларга “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”дан дарс берган. Бир нечта насафлик уламолар ушбу китобдан дарс бериш учун ижозат олиб қолган;

– Насафда яшаган пайтида Самарқандга келган ва ушбу шаҳардаги тўрт юзта муҳаддис етти кун тўпланиб Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни имтиҳон қилган;

– Имом Бухорий Самарқандга келган вақтда бу шаҳарда буюк муҳаддис билан тенглаша оладиган ёки тенглашишга ҳаракат қилган тўрт юз муҳаддис истиқомат қилган;

– Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий, Абу Талҳа Паздавий Насафий ва Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир Насафий “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитиб ривоят қилган, биринчи табақадаги ровийлардан ҳисобланади;

– Мағриб ва Андалусия ўлкасига “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари Фирабрий ва Насафий ривоят қилган йўл орқали кириб борган;

– Имом Бухорийнинг ўзидан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилган бошқа ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш мақсадга мувофиқ;

– “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ровийлари ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш орқали Имом Бухорий Моваруннахрнинг қайси шаҳарларида яшаган ва таълим берганини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга;

– Таъкидланганидек, асарни муаллифга боғлаб ривоят қилган машхур ва ишончли ровийларнинг баъзисининг санадлари бевосита шу алломаларга бориб тақалади. Шунинг учун ҳам ушбу ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш ғоят муҳим аҳамиятга эга. Чунки, бундай тадқиқотлар Имом Бухорий ҳаёти ва фаолияти, ҳадисшунослик илми ва тарихига оид янги маълумотларни юзага чиқаришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймаз Заҳабий. Тазкиратул Ҳуффо: 4 жилдди. Абдурахмон ибн Яҳё Муаллимий таҳқиқи. – Ҳайдаробод: Даиротул маорифил Усмония, 1374/1955. 1760 саҳифали.
2. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абу Муовия Байрутий таҳқиқи. А.Шоназаров таржимаси. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2023.
3. Абу Фазл Шаҳобиддин Ибн Ҳажар Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Киноний Асқалоний. Лисонул мезон: 10 жилдди. Абдулфаттоҳ Абу Ғудда таҳқиқи. – Мактабул матбуотил исламия, 1423/2002.
4. Ибн Нуқта Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғани Бағдодий. Ат-Тақйид ли-маърифатир рувот вас сунан вал масонид: 2 жилдди. – Ҳайдаробод: Доиротул маъориф ал-Усмония, 1403/1983.
5. Ибн Нуқта Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғани Бағдодий. Такмилатул икмал: 6 жилдди. Абдулқайюм Абдуроббиннабий таҳқиқи. – Макка: Жомияту уммил қуро. 1408/1987.
6. Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул борий. – Байрут: Дорул маърифат, 1959.
7. Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Ал-Ансоб: 13 жилдди. – Ҳайдаробод: Даиротул маорифил Усмония, 2016.
8. Исмоил ибн Умар ибн Касир. Ал-Бидоя ван ниҳоя: 15 жилдди. Устозлар жамоасининг таҳқиқи. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1407/1987.
9. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Тарихул ислом ва вафоётил машайир вал аълом. – Байрут: Дорул китобил арабий, 1990.
10. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало: 25 жилдди. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992.

Олим ДЖУРАЕВ

Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

ИМОМ БУХОРИЙ ВА ИМОМ ТЕРМИЗИЙ ЎРТАСИДАГИ УСТОЗ – ШОГИРДЛИК ВА ИЛМИЙ АЛОҚАЛАР

Мақолада Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Имом Абу Исо Термизий ўртасидаги устоз–шогирдлик муносабатлари ҳамда илмий алоқалар манбашунослик асосида таҳлил қилинган. Классик ҳадис ва табақот манбалари асосида икки муҳаддиснинг илмий мулоқотлари, ҳадис танқиди ва илал илми соҳасидаги ўзаро таъсири ёритилган. Тадқиқот натижалари мазкур илмий муносабатларнинг ҳадисшунослик тараққиёти ва илмий мактаб шаклланишидаги аҳамиятини очиқ беради. **Таянч сўзлар:** Имом Бухорий, Имом Термизий, ҳадис илми, устоз –шогирдлик, ҳадис танқиди, илал илми, манбашунослик.

This article examines the scholarly relationship and teacher –student connection between Imam Muhammad ibn Isma'il al-Bukhari and Imam Abu Isa al-Tirmidhi through a source-based approach. Drawing on classical hadith and biographical sources, it analyzes their scholarly interactions and the influence of al-Bukhari on al-Tirmidhi in the fields of hadith criticism and the science of hidden defects (ilal). The findings highlight the significance of their relationship in the formation and development of the classical hadith school. **Keywords:** Imam Bukhari, Imam Tirmidhi, hadith studies, teacher-student relationship, hadith criticism, ilal, source studies.

В статье на основе источниковедческого подхода исследуются научные связи и отношения “учитель-ученик” между Имамом Мухаммадом ибн Исмаилом аль-Бухари и Имамом Абу Исой ат-Тирмизи. На основе классических хадисоведческих и биографических источников анализируются их научное взаимодействие, а также влияние аль-Бухари на формирование методологии ат-Тирмизи в области критики хадисов и науки об их скрытых недостатках (‘илал). Это сыграло важную роль в развитии хадисоведения. **Ключевые слова:** Имам Бухари, Имам Тирмизи, хадисоведение, отношения учителя и ученика, критика хадисов, ‘илал, источниковедение.

Кириш. Марказий Осиё, хусусан, Мовароуннаҳр замини IX асрда ҳадис илмининг энг йирик марказларидан бирига айланди. Ана шу илмий муҳитда етишиб чиққан Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Имом Абу Исо Термизий нафақат ўз даврининг буюк муҳаддислари, балки бутун ислом оламида ҳадисшунослик илмининг илмий асосларини мустаҳкамлаган олимлар сифатида эътироф этилди.

Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабатлари ҳақида тарихий ва табақот манбаларида муҳим маълумотлар келтирилган бўлса-да, мазкур муносабатларни манбашунослик нуқтаи назаридан комплекс ўрганишга бағишланган тадқиқотлар нисбатан кам. Айниқса, Имом Термизийнинг илмий шаклланишида Имом Бухорий илмий мактабининг ўрни, улар ўртасидаги илмий мулоқот ва

мунозараларнинг ҳадис танқиди методологияси ҳамда ҳадис илми тараққиётига кўрсатган таъсирини классик манбалар асосида тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Мазкур мақоланинг мақсади Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги устоз–шогирдлик муносабатлари ҳамда илмий алоқаларни классик манбалар асосида таҳлил қилиш, уларнинг ҳадисшунослик илми ривожига қўшган ҳиссасини манбалар асосида баҳолашдан иборат.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги илмий муносабатларни классик манбалар асосида қиёсий манбашунослик нуқтаи назаридан комплекс таҳлил қилиш орқали уларнинг ҳадис танқиди, илал илми ва фикҳий таҳлил соҳаларидаги ўзаро таъсирини ёритишда намоён бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳадисшунослик илми VIII асрнинг иккинчи ярмидан XI аср ўрталаригача ислом илмлари тизимида энг муҳим ва зарурий илм соҳаларидан бири сифатида шаклланди. Бу даврда ҳадисларни жамлаш, ривоят қилиш, уларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш ва танқидий таҳлил қилиш бўйича мустаҳкам илмий анъаналар вужудга келди. А.Б.Халидовнинг таъкидлашича, мазкур даврда Шарқнинг турли мамлакатларидан бўлган тўрт юздан ортиқ муаллиф ҳадис илми билан шуғулланган бўлиб, бу ҳолат ҳадисшуносликнинг мустақил илм сифатида юксак тараққий этганини кўрсатади [11:143].

IX аср ҳадис илмининг “олтин асри” сифатида эътироф этилади. Бу даврда Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Имом Муслим, Имом Доримий, Имом Абу Довуд, Имом Насоий ва Имом Абу Исо Термизий каби буюк муҳаддислар ҳадисларни жамлаш, саралаш, илмий асосда баҳолаш ва шарҳлаш орқали ҳадисшуносликни янги босқичга олиб чиқди. Улар томонидан яратилган асарлар нафақат ўз даврида, балки кейинги асрларда ҳам ҳадис илмининг асосий манбалари сифатида қабул қилиниб келинмоқда.

Имом Абу Исо Термизийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида ҳам классик, ҳам замонавий манбаларда етарлича маълумотлар учрайди. Ҳазирий Тоҳир Азхарнинг таъкидлашича, Имом Термизий йигирма ёшларидан бошлаб илм талабида Марв, Нишопур, Рай ва Шероз каби Хуросоннинг йирик илмий марказларига сафар қилган. Кейинчалик эса Дамашк, Бағдод, Басра, Куфа, Макка ва Мадина каби шаҳарларда машҳур муҳаддислардан таълим олган, улар билан илмий мунозараларда қатнашган. Бу сафарлар мобайнида у нафақат ҳадис, балки фикҳ, қироат, тарих, луғат ва бошқа ислом илмлари бўйича ҳам чуқур билим эгаллаб, ўз даврининг етук муҳаддисларидан бири сифатида шаклланган [10:4].

Имом Термизийнинг илмий мероси ҳақидаги маълумотларнинг асосий қисми классик табақот ва тарожим манбаларида сақланган. Жумладан, Шамсуддин Заҳабийнинг “Сияр аълом ан-нубало” ва “Тазкират ал-хуффоъ”, Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “Таҳзиб ат-таҳзиб”, Юсуф ибн Абдурахмон Миззийнинг “Таҳзиб ал-камол”, Ибн Халликоннинг “Вафаёт ал-аъён” асарларида Имом Термизийнинг ҳаёти, устозлари, шогирдлари, илмий сафарлари ва ҳадис илмидаги ўрнига оид муҳим маълумотлар келтирилган. Ушбу муаллифлар Имом Термизийни Имом Бухорийнинг энг етук шогирдларидан бири сифатида баҳолаб, унинг ҳадис танқиди ва илал илмидаги маҳоратини алоҳида таъкидлайди.

Замонавий тадқиқотларда ҳам Имом Термизийнинг ҳадисшунослик соҳасидаги хизмати кенг ёритилган. Хусусан, Акрам Зиё Умарийнинг “Турос ат-Термизий ал-илмий” асарида Имом Термизийнинг устозлари, шогирдлари, илмий сафарлари ва ҳадис илмидаги ўрни манбалар асосида атрофлича таҳлил қилинган. Шунингдек, Нуриддин Итнинг “Ал-Имом ат-Термизий ва-л-мувозана байна жомеъихи ва байнас саҳихайн” асарида “Ал-Жомеъ”нинг “Саҳих ал-Бухорий” ва “Саҳих Муслим” билан қиёсий таҳлили берилган. Ўзбекистонда эса Мирзо Кенжабек, С.Турсунов, Ж.Чўтматов, О.Муҳаммадиев ва бошқа тадқиқотчилар Имом Термизийнинг илмий мероси, унинг ҳадисшуносликка қўшган ҳиссаси ҳамда Марказий Осиё илмий муҳитидаги ўрни ҳақида қатор илмий ишлар эълон қилган.

Бироқ мавжуд тадқиқотларнинг аксарияти Имом Термизийнинг шахсияти ёки унинг асарларини мустақил равишда ўрганишга бағишланган бўлиб, Имом Бухорий билан бўлган устоз–шогирдлик муносабатлари, улар ўртасидаги илмий мулоқотлар ва мазкур муносабатларнинг ҳадис танқиди методологиясига кўрсатган таъсири махсус манбашунослик нуқтаи назаридан комплекс тарзда тадқиқ этилмаган.

Айниқса, Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги илмий ҳамкорлик, илал илми, жарҳ ва таъдил, ровийларни баҳолаш ҳамда ҳадисларни қабул қилиш мезонларининг шаклланишидаги ўзаро таъсирини қиёсий таҳлил қилиш бугунги кунда ҳам долзарб илмий вазифалардан бири ҳисобланади. Зеро, мазкур муносабатларни ўрганиш нафақат икки буюк муҳаддиснинг шахсий илмий алоқаларини ёритиш, балки IX асрда Мовароуннаҳрда шаклланган ҳадисшунослик мактабининг тараққиёт босқичлари, илмий анъаналари ва кейинги авлод муҳаддисларига кўрсатган таъсирини ҳам чуқурроқ англаш имконини беради.

Шу жиҳатдан мазкур тадқиқот классик ва замонавий манбаларни қиёсий таҳлил қилиш орқали Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги устоз–шогирдлик муносабатларини, уларнинг илмий мулоқоти ҳамда ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссасини манбашу-

нослик нуқтаи назаридан комплекс ёритишга қаратилгани билан мавжуд адабиётлардан фарқ қилади.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда тарихий-таҳлилий, қиёсий-манбашунослик, биографик, матншунослик ҳамда таҳлилий-синтетик тадқиқот усуллари билан фойдаланилди. Ушбу методлар ёрдамида Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабатлари, илмий мулоқоти ҳамда уларнинг ҳадисшунослик илми тараққиётига қўшган ҳиссаси классик ва замонавий манбалар асосида қиёсий таҳлил қилинди.

Тадқиқотда Имом Термизийнинг “Ал-Илал ал-кабир”, Заҳабийнинг “Сияр аълом ан-нубало”, Ибн Ҳажарнинг “Таҳзиб ат-таҳзиб”, Ибн Халликоннинг “Вафаёт ал-аъён” каби классик манбалар ҳамда Акрам Зиё Умарий, Нуриддин Итрит ва бошқа замонавий тадқиқотчиларнинг илмий ишларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Имом Абу Исо Термизийнинг илмий камолотида кўплаб муҳаддислар муҳим ўрин тутган бўлса-да, улар орасида Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг таъсири алоҳида аҳамият касб этади. Классик табақот манбаларида Имом Термизийнинг устозлари сифатида Имом Бухорий, Имом Муслим, Абу Довуд ва бошқа машҳур муҳаддислар зикр қилинади [12:271]. Бу муҳаддислар Имом Термизийнинг ҳадисларни қабул қилиш, ровийларни баҳолаш ва иллатларни аниқлаш борасидаги илмий салоҳияти шаклланишида муҳим ўрин тутган.

Бироқ ушбу устозлар ичида Имом Бухорийнинг ўрни мутлақо алоҳидадир. Манбаларда қайд этилишича, Имом Термизий Имом Бухоридан ҳадис илмининг нафақат назарий асосларини, балки унинг амалий методологиясини ҳам чуқур ўрганган. Улар ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабатлари узоқ йиллар давом этган бўлиб, бу муносабатлар оддий ривоят қилиш билан чекланмаган, балки мунтазам илмий мулоқот ва баҳс-мунозаралар орқали давом этган [9:62].

Акрам Зиё Умарий Муҳаммад Ҳабибуллоҳ Мухторнинг маълумотига таяниб, Имом Термизий 221 нафар устоздан ҳадис ривоят қилганини қайд этади. Уларнинг тўққиз нафари “Сихоҳи ситта” муаллифларининг умумий устозлари ҳисобланади. Шунингдек, Имом Термизий 19 нафар устоздан Имом Бухорий ва Имом Муслим билан биргаликда, 28 нафар устоздан Имом Бухорий билан, 41 нафар устоздан эса Имом Муслим билан муштарак ривоят қилган. Бундан ташқари, у яна 42 нафар устоздан мустақил равишда ҳадис ривоят қилган [1:66]. Ушбу рақамлар Имом Термизийнинг Бухорий илмий муҳитида шаклланишини, бироқ кейинчалик мустақил муҳаддис сифатида ўз мактабини барпо этганини кўрсатади.

Бу ҳолатни Имом Термизийнинг ўзи ҳам тасдиқлайди. У “Ал-Илал ал-кабир” асарида шундай ёзади: “Ҳадислар, ровийлар ва уларнинг тарихидаги

иллатларга оид фикрларимнинг кўп қисми Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий билан қилган илмий мунозараларим натижасида ҳосил бўлган. Камроғини эса Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ва Абу Зуръадан олдим” [1:388; 3:8].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Имом Термизийнинг “Ал-Жомеъ”, “Ал-Илал ал-кабир” ва “Аш-Шамоил” асарларида Бухорий мактаби таъсири сақланган бўлиб, у уларни фикҳий таҳлил ва уламолар қарашлари билан бойитган [1:8]. Бу асарларда Имом Бухорий илмий мактабига хос бўлган ҳадис танқиди услуби сақланган бўлса-да, Имом Термизий унга фикҳий таҳлил ва уламолар ихтилофини келтириш каби янги ёндашувларни қўшган. Бу эса унинг мустақил муҳаддис сифатида шаклланишини англатади.

Ҳадис танқиди соҳасида Имом Бухорийнинг мақоми замондошлари томонидан ҳам юқори баҳоланган. Умар ибн Аллак Имом Бухорийни илал ва иснод соҳасида ўз даврининг энг билимдон муҳаддис деб баҳолайди [13:154]. Бу ҳол Имом Термизийнинг айнан шу мактабда камол топганини кўрсатади.

Манбаларда келтирилишича, Имом Бухорий ва Имом Термизий ҳижрий 250-255 (милодий 864-869) йиллар оралиғида Нишопурда бир неча марта учрашиб, ҳадисларга оид илмий мунозаралар олиб борган [2:407].

Ибн Халликон уни “машҳур ҳофиз ва ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имом” сифатида таърифлайди [2:278]. Заҳабий ҳам унинг фавқуллодда хотираси ва ҳадис илмидаги етуқлигини алоҳида таъкидлайди.

Энг аҳамиятли манбалардан бири Имом Бухорийнинг шогирди ҳақида айтган қуйидаги сўзларидир: “Сен мендан фойдаланганингдан кўра, мен сендан кўпроқ фойдаландим” [3:245; 14: 252].

Мазкур баҳо устознинг шогирдига бўлган ҳурматини, шу билан бирга, Имом Термизийнинг мустақил олим сифатида юксак даражага етганини англатади. Бу ҳолат ислом илмлари тарихида кам учрайдиган ҳолат бўлиб, икки муҳаддис ўртасидаги муносабатларнинг ҳақиқий илмий ҳамкорлик даражасига кўтарилганини кўрсатади.

Шунингдек, Ҳофиз Умар ибн Аллак Имом Бухорий вафотидан кейин Хуросонда илм, тақво ва хотира жиҳатидан Имом Термизийга тенг келадиган олим қолмаганини таъкидлайди ҳамда устозининг вафотидан қаттиқ қайғургани сабабли Имом Термизийнинг кўзи ожиз бўлиб қолганини келтиради [12:273;13:154]. Бу маълумот икки муҳаддис ўртасидаги муносабатларнинг нафақат илмий, балки маънавий жиҳатдан ҳам ниҳоятда мустаҳкам бўлганини кўрсатади.

Ҳофиз Абу Исмоил Ҳиравий Ансорий эса Имом Термизийнинг “Ал-Жомеъ” асари ҳақида: “Абу Исо Термизийнинг китоби менинг наздимда Бухорий ва Муслим китобларидан кўра фойдалироқдир. Чунки

ундан ҳар бир фақиҳ ва муҳаддис фойдалана олади”, деб баҳолайди [1:16;12:513].

Ушбу баҳо Имом Термизийнинг ҳадисларни фақат жамлаш билан чекланмаганини, балки уларга фикҳий таҳлил, уламолар қарашлари ва амалий ҳулосаларни ҳам қўшганини кўрсатади. Шу жиҳатдан унинг “Ал-Жомеъ” асари ҳадисшунослик билан бирга, фикҳ илми учун ҳам муҳим манбага айланган.

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган манбашунослик таҳлиллари шуни кўрсатдики, Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Имом Абу Исо Термизий ўртасидаги муносабатлар ислом илмлари тарихидаги энг мустақкам устоз-шогирдлик анъаналаридан бири ҳисобланади. Классик манбалар таҳлили Имом Термизийнинг ҳадис илми, айниқса, илал, жарҳ ва таъдил ҳамда ҳадис танқиди соҳаларидаги қарашлари Имом Бухорий илмий мактаби таъсирида шаклланиганини тасдиқлайди. Имом Термизий Имом Бухорий илмий

мактабининг мантикий давомчиси экани, бироқ устозининг методологиясини мустақил равишда бойитгани аниқланди. Бу жиҳат унинг “Ал-Жомеъ” асарида яққол намоён бўлади.

Юқоридаги натижалардан келиб чиқиб, қуйидаги илмий таклифларни илгари суриш мумкин:

Имом Бухорий ва Имом Термизий асарларини қиёсий манбашунослик асосида янада чуқур ўрганиш.

“Ал-Илал ал-кабир” ҳамда Имом Бухорийнинг илал соҳасидаги қарашларини қиёсий тадқиқ қилиш.

Марказий Осиё ҳадисшунослик мактабининг ислом цивилизацияси тараққиётидаги ўрнини комплекс ўрганиш.

Хулоса қилиб айтганда, Имом Бухорий ва Имом Термизий ўртасидаги илмий муносабатлар ҳадисшунослик мактабининг шаклланиши ва тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Акрам Зиё Умарий. Турос ат-Термизий ал-ъаилмий. – Мадина: Мактаба ад-даар бил Мадийнати ал-мунаввара, 1991.
2. Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён ва анбау абнаиз заман. – Ж. 4. – Байрут: Дорус содр, 1978.
3. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Таҳзиб ат-таҳзиб. – Дорул фикр, 1984. Ж. 9.
4. Имом Абу Термизий. Таржима ва изоҳлар муаллифлари: О.Жўраев, У.Ўлжаев, А.Абдуллаев, Ф.Худойназаров. Илм ҳақида 40 ҳадис. – Термиз: китоб нашр, 2023.
5. Имом Бухорий таърифи. Ғоя муаллифи Ш.Умаров. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, 2018.
6. Мирзо Кенжабек. Буюк Термизийлар: Термиз тазкираси. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2017.
7. Нуриддин Итр ибн Муҳаммад Итр. Ал-Имом ат-Термизий ва-л-мувозанату байна жомеъихи ва байнас саҳихайн. Биринчи нашр. – Қоҳира: Лажнату-т-таълиф ва-т-таржима ва-н-нашр, 1390/1970.
8. О.Муҳаммадиев. О.Жўраев. Имом Бухорий – муҳаддислар султони. – Т.: Ғафур Ғулом, 2019.
9. Турсунов С. Чўтматов Ж. Ҳадис илми асосчиларидан Имом Термизий ва Термизий алломалар. – Т.: Илм-зиё-заковат, 2025.
10. Хазирий Тохир Азҳар. Имом Термизийнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарига кириш. Таржимонлар С.Сиддиқов, Ж.Шодиев, У.Мирсодиқов. – Т.: Мовароуннахр, 2017.
11. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва: Наука, 1985.
12. Шамсуддин Заҳабий. Сияру аълаамин нубала. Ж.13. – Байрут: Муассасатур рисала, 1993.
13. Шамсуддин Заҳабий. Тазкират ал-ҳуффоз. Ж. 2. – Байрут. Дор ал-китаб ал-илмийа. 1998.
14. Юсуф ибн Абдурахмон Миззий. Таҳзибул камол фи асмаир рижал. Ж.26. – Байрут: Муассасатур рисала, 1980.

Abdulvohid BO'RIBOYEV

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi

**QUR'ONI KARIMDA KELGAN O'LCHOV BIRLIKLARI VA ULARNING
TURON XALQLARI HAYOTIDAGI AHAMIYATI**

Ushbu maqolada Qur'oni karimda zikr etilgan o'lchov va vazn birliklarining tarixiy-ilmiy tahlili hamda ularning Turon mintaqasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'rni tadqiq etilgan. Islom metrologiyasining shakllanish bosqichlari ko'rib chiqilgan va muqaddas matndagi birliklarning (dinor, dirham, misqol, so', mudd va b.) zamonaviy metrik ekvivalentlari aniqlangan. Tadqiqot davomida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino va E.A.Davidovich kabi olimlar asarlariga tayanilgan holda mintaqaviy o'lchov tizimlarining islomiy standartlar bilan uyg'unlashuvi tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Qur'on, Turon, metrologiya, misqol, dirham, dinor, so', zakot, islom iqtisodiyoti.

This article presents a historical and scientific analysis of the units of measurement and weight mentioned in the Holy Quran, exploring their significance in the socio-economic life of the Turan region. The study examines the stages of development in Islamic metrology and determines the modern metric equivalents of units found in the sacred text, such as the dinar, dirham, mithqal, sa', and mudd. Drawing upon the works of prominent scholars including Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, and E.A. Davidovich, the article analyzes the integration of regional measurement systems with Islamic standards.

Keywords: Quran, Turan, metrology, mithqal, dirham, dinar, sa', Zakat, islamic economics.

В данной статье исследуется историко-научный анализ единиц измерения и веса, упомянутых в Священном Коране, а также их роль в социально-экономической жизни региона Туран. Рассмотрены этапы формирования исламской метрологии и определены современные метрические эквиваленты единиц, встречающихся в священном тексте (динар, дирхам, мискаль, са', мudd и др.). В ходе исследования на основе трудов таких учёных, как Абу Райхан Беруни, Ибн Сина и Э. А. Давидович, проанализировано взаимодействие региональных систем измерения с исламскими стандартами. **Ключевые слова:** Коран, Турон, метрология, мискаль, дирхам, динар, со', закят, исламская экономика.

Kirish. Savdo-sotiq va tijorat munosabatlari insoniyat tarixining eng qadimgi hodisalaridan biri bo'lib, jamiyatning iqtisodiy rivojlanishini belgilovchi asosiy kuchga aylangan. Turon mintaqasi esa bu jarayonda alohida o'rin tutgan – u turli sivilizatsiyalarni tutashtirgan buyuk savdo yo'llarining markazida joylashib, dunyo tarixida o'ziga xos mavqe egallagan.

Inson o'z hayoti davomida ijtimoiy ehtiyojlari tufayli doimo iqtisodiy munosabatlarga kirishishga majbur bo'ladi. Bu moliyaviy jarayonlar vaqt o'tgan sari shaxs faoliyatining ajralmas qismiga, kundalik hayotning tabiiy bir bo'lagiga aylanib borgan.

Biroq har qanday iqtisodiy munosabat tartib-qoidasiz amalga oshirilsa, nizolar va kelishmovchiliklar yuzaga kelishi muqarrar. Shuning uchun moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi qonun-qoidalar jamiyat barqarorligining poaydevori hisoblanadi. Bu haqiqat Turon kabi savdo chorrahalari ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan.

Yurtimiz tarixining ibtidosidan to bugungi kungacha Turon hududida kechgan savdo munosabatlarining adolatli va tartibli bo'lishi ko'p jihatdan o'lchov va me'yor tizimlarining qanchalik barqaror hamda umumqabul qilingan ekaniga bog'liq bo'lgan. Mintaqada asrlar davomida shakllangan bu iqtisodiy-ijtimoiy tartiblar islom dini kirib kelishi bilan nafaqat huquqiy, balki yuksak axloqiy asoslar asosida takomillashgan. Zero, Qur'on islom dinining muqaddas asosi sifatida o'lchov masalasini ilohiy amr darajasiga ko'tarib, savdo-iqtisodiy munosabatlardagi

halollik va adolat prinsiplarini mustahkam belgilab bergan [11:411].

O'lchov va vazn tizimlari insoniyat sivilizatsiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, iqtisodiy munosabatlar, savdo-sotiq, ijtimoiy adolat va diniy amaliyotlarning to'g'ri amalga oshirilishini ta'minlaydi. Qur'oni karimda o'lchov va tartibga solish masalasi bir necha surada ko'tarilgan. Xususan, "An'om" (6:152), "A'rof" (7:85), "Hud" (11:84-85), "Isro" (17:35), "Shuaro" (26:181-182), "Rohman" (55:7-9) va "Mutaffifin" (83:1-3) suralarida o'lchov va tarozida tortishda adolatli bo'lish, o'lchov asboblarning to'g'ri bo'lishi va odamlarga haqsizlik qilmaslik qayta-qayta ta'kidlanadi [14].

Turon mintaqasi islom sivilizatsiyasining muhim markazlaridan biri sifatida o'ziga xos o'lchov tizimiga ega bo'lgan. Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'ona kabi shaharlar nafaqat ilm-fan va madaniyat markazlari, balki yirik savdo-sotiq nuqtalari ham bo'lgan. Bu hududlarda mahalliy o'lchov birliklari islomiy standartlar bilan uyg'unlashib, o'ziga xos metrologik tizim shakllantirgan.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Qur'onda tilga olingan o'lchov birliklarini tarixiy-ilmiy tahlil qilish, ularning Turon xalqlari o'tmish va zamonaviy hayotidagi ahamiyatini ochib berish, boshqa hududlar bilan qiyosiy tahlil o'tkazish hamda zamonaviy jamiyat va iqtisodiyotda ularni qo'llashning afzalliklarini asoslashdan iborat.

Tadqiqot quyidagi savollarga javob beradi:

Qur'onda qanday o'lchov va vazn birliklari zikr etilgan va ularning metrik ekvivalentlari qanday?

Islom metrologiyasi tarixan qanday rivojlangan va turli hududlarda qanday o'zgarishlar yuz bergan?

Turon mahalliy o'lchov birliklari islomiy standartlar bilan qanday bog'liq?

Zamonaviy davrda bu o'lchovlar qanday amaliy ahamiyatga ega?

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qur'ondagi o'lchov birliklari mavzusi dunyo ilm-fanida turli yo'nalishlarda o'rganilgan. Ibn Xaldun o'zining mashhur "Muqaddima" [1:400] asarida (XIV asr) dirham va dinorning munosabatini batafsil yoritib, 10 kumush dirham 7 oltin dinorga (misqolga) teng ekanini isbotlagan. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) esa "Al-Qonun al-Mas'udiy" [3:592] asarida Turon mintaqasida qo'llangan og'irlik, hajm va masofa o'lchovlarini batafsil tasvirlagan hamda ularni antik va hind an'analari bilan qiyoslagan – bu Turon metrologiyasiga oid birinchi qiyosiy ilmiy ishlardan biri sanaladi. Abu Ali ibn Sino "Tib qonunlari" [2:128] da dirham, misqol, ratl kabi o'nlab o'lchov birliklarini ishlatgan. Yusuf Qaradoviy o'zining "Fiqh az-Zakah" [12:1228] kitobida so', mudd, misqol va dirham birliklarini zamonaviy metrik ekvivalentlarga aylantirish masalalarini atroflicha muhokama qilgan.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlardan Vater Hinz (1955) o'zining "Islamische Masse und Gewichte" [13:75] nomli fundamental asarida islomiy o'lchov birliklarining metrik ekvivalentlarini hisoblagan va mintaqaviy farqlarni qayd etgan. Ushbu asar islom metrologiyasida hali ham asosiy ma'lumot manbai hisoblanadi. Ulrix Rebstock (2008) "Encyclopedia of the history of science, technology, and medicine in non-western cultures" (Springer nashriyoti)da chop etilgan "Weights and measures in islam" [8:2255-2267] maqolasida Qur'ondagi asosiy o'lchov atamalarini tahlil qilgan. U kayl, mizon va misqol birliklarini belgilab, islomiy o'lchov tizimining mintaqaviy xilma-xilligini ko'rsatgan.

Turon tarixiy metrologiyasi bo'yicha tadqiqotlar mintaqaning boy ilmiy an'analari aks ettiradi. Rus davri arxeologik qazilmalari (XIX-XX asrlar) Samarqand va Buxoroning savdo markazlarida islomiy og'irlik tizimiga mos keladigan vazn toshlari, tarozi panjlari va o'lchovlarining topilishi bu hududda standartlashtirilgan o'lchov tizimi mavjud bo'lganini tasdiqlamoqda. E.A.Davidovich "O'rta asr Turon metrologiyasi bo'yicha materiallar" [4:75] asarida mintaqaviy o'lchov birliklarini batafsil tahlil qilgan. G.A.Fedorov-Davidov esa "Xorazm numizmatikasi" [5:199] asarida Xorazm dirham va misqollarining o'ziga xos standartlarini aniqlagan.

Mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki:

a) islomiy o'lchov birliklari arab va Yaqin Sharq mintaqalari uchun nisbatan yaxshi o'rganilgan;

b) Qur'onda keltirilgan o'lchov tushunchalarining Turon o'lkasidagi amaliy talqinlari va ularning mintaqaviy o'lchov tizimlari bilan integratsiyasi bo'yicha tadqiqotlar yetarli emas;

c) Qur'oniy o'lchov birliklarining Turon xalqlari kundalik hayoti, savdo aloqalarida tutgan o'rni masalasi deyarli o'rganilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanilgan:

1. *Tarixiy-qiyosiy tahlil.* Qur'ondagi o'lchov birliklarini boshqa islom mintaqalari (Arabiston yarim oroli, Eron, Hindiston, Usmoniylar imperiyasi) va Turon o'rtasida qiyosiy o'rganish.

2. *Metrologik konversiya.* O'lchov birliklarini zamonaviy metrik ekvivalentlarga aylantirish (Hinz, 1955; al-Qaradoviy; Saudiya Arabistoni Oliy ulamolar kengashi ma'lumotlari asosida).

3. *Arxeologik va numizmatik manbalar tahlili.* O'rta Osiyodagi savdo markazlari (Samarqand, Buxoro, Urganch, Marv)ga oid metrologik topilmalar va tarixiy tangalar tahlili.

4. *Zamonaviy iqtisodiy tahlil.* Islomiy o'lchov birliklarining hozirgi iqtisodiy tizimga integratsiyasi imkoniyatlarini baholash.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy manbalardan foydalanildi: Qur'oni karim tarjimalari va tafsirlari, "Sahihul Buxoriy" va "Sahih Muslim" hadis to'plamlari, Vater Hinz, Ulrix Rebstock, Ahmad al-Hasan va Mahmud Faxuriylarning metrologik asarlari, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy asarlari, E.A.Davidovich va G.A.Fedorov-Davidovning Turon metrologiyasiga oid ilmiy ishlari hamda zamonaviy islom iqtisodiyoti bo'yicha nashrlar. Jami 16 ta ilmiy manba tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Qur'oni karimda o'lchov va tartibga solish masalasiga alohida e'tibor berilgan. Xususan, "Isro" surasi 35-oyatida:

﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كُلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَخْسَنُ تَأْوِيلًا﴾

"O'lchagan chog'ingizda to'liq o'lchang va to'g'ri tarozi ila torting. Ana o'sha yaxshidir va oqibati go'zaldir", deyilgan.

Bu oyatning zamirida adolat va omonatdorlik tamoyili yotadi, ya'ni savdo-sotiqdagi to'g'ri tarozi shunchaki texnik aniqlik emas, balki kishining o'z nafsinii jilovlay olishi va o'zgalar haqiga bo'lgan yuksak hurmatining ramzidir. Insoniyat tarixida oldi-berdi munosabatlari doimo o'zaro ishonch ustiga qurilgan, bu ishonchni saqlab qolish esa ahdga vafo qilishning eng yorqin ko'rinishi hisoblanadi [10:420].

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ وَإِذَا كَالُوا فَكُلُوا مِمَّا قَالُوا وَلَا تُزِدُوا كَيْلًا فَيَكُونُوا بِكُمْ عَايِدِينَ ﴿١٠٤﴾

"Vayl (voy) bo'lsin, o'lchovdan urib qoluvchilarga. Ular odamlardan narsa o'lchab olsalar, to'liq olarlari. Va agar odamlarga o'lchab yoki tortib bersalar, kamaytirarlari" (Mutaffifin surasi 1– 3-oyatlar) [11:411].

Bugungi kunda savdo-sotiq jarayonlarida muqaddas manbalarda qayd etilgan ogohlantirishlarga amal qilmayotgan kimsalarning kirdikorlarini ko'rib, kishi hayratga tushadi. Ko'plab sotuvchilar o'lchov asboblari

xaridor haqidan urib qolishga moslash bo'yicha "mahorat" oshirgan. Vaziyat shu darajaga yetganki, ayrim ehtiyotkor iste'molchilar aldanishdan qo'rqib, yonlarida shaxsiy tarozi olib yurishga majbur bo'lmoqda.

Bundan tashqari, mahsulot vaznini kamaytirishning turli hiylalari o'ylab topilgan. Masalan, qog'ozda 50 kilogramm deb ko'rsatilgan qoplarda amalda 45 kilogramm yuk bo'lishi odatiy holga aylangan. Ayrim vijdotsiz savdogarlar ishlab chiqaruvchidan butun yukni qabul qilib olsada, sotishdan avval maxsus moslamalar yordamida har bir qopdan bir necha kilo mahsulotni (guruch, shakar va hokazo) o'marib qoladi va mijozga go'yoki to'la qop sotayotgandek topshiradi [9:30].

Bu oyatlar orqali o'lchovda aldaydigan kishilarga og'ir oqibat va'da qilingan bo'lsa, bu faqat din va axloq masalasi emas, balki savdo tizimining barqarorligi va ishonchliligiga oid talabdir. Umuman olganda Qur'onda o'lchov birliklari jami o'n yetti marta qayd qilingan bo'lib, ular uch asosiy guruhga bo'linadi: og'irlik, uzunlik va hajm o'lchov birliklari.

Qur'oni karimda kelgan o'lchov birliklari soni 17 ta:

Nº	O'lchov birligining nomi	Suraning nomi	Oyatning raqami
Og'irlik o'lchov birliklari			
1	Dinor	"Oli Imron"	75
2	Qintor	"Niso", "Oli Imron"	20/ 75
3	Dirham	"Yusuf"	20
4	Habba	"Anbiyo"	47
5	Misqol	"Zalzala"	7-8
6	Zarra	"Zalzala"	7-8
7	Naqir	"Niso"	124
8	Fatil	"Isro"	71
9	Xardal	"Anbiyo"	47
10	Qitmir	"Fotir"	13
Uzunlik o'lchov birligi			
1	Ziro'	"Haqqo"	32
2	Ashir	"Haj"	13
3	Isba'	"Nuh"	7
4	Xutva	"Baqara"	168 va 208
Hajm o'lchov birligi			
1	So'	"Yusuf"	72
2	Himlu ba'ir	"Yusuf"	72
3	Qist	"Oli Imron"	3

Og'irlik o'lchov birliklari

Og'irlik o'lchov birliklaridan eng kichigi zarra hisoblanadi – u "Zalzala" surasi 7-8-oyatlarida: **"Bas, kim zarra og'irligida yaxshilik qilsa ham ko'radir. Va kim zarra og'irligida yomonlik qilsa ham ko'radir"** [11:522]. Bu oyatlar orqali eng kichik o'lchov birligi ham ilohiy hisob-kitob mezoniga aylantirilgan.

Misqol – "Zalzala" surasi 7-8-oyatlarida "zarra misqoli" tarzida qayd etilgan og'irlik birligi. Metrologik jihatdan bir misqolning eng aniq shisha og'irliklari o'rtacha 4,233 grammni tashkil qilgan. Arxeologik topilmalar dirham og'irligini shariy nisbatga muvofiq 2,97 gramm deb tasdiqlaydi [8:2260]. Misqol asosan oltin dinorning standart og'irligi sifatida ishlatilgan va savdo-tijorat hisob-kitoblarida muhim me'yor bo'lib xizmat qilgan.

Xardal donasi – "Anbiyo" surasi 47-oyat va habba ham kichik og'irlik birliklari bo'lib, xardal donasining vazni 1/70 habba deb belgilanadi. 60 habba esa kumush dirham vazniga (2,97 grammga) teng bo'lgan. Shunga ko'ra, xardal donasining vazni 0,000707 grammga teng [13:43].

Dirham – "Yusuf" surasi 20-oyatida va "darahim" ko'pligida boshqa suralarda tilga olingan asosiy o'lchov birligi. Islom huquqi (fiqh)da zakot, nikoh mahri va diya (qon puli) hisoblashda dirham asosiy me'yor bo'lib xizmat qilgan. Shu bois, dirham savdo munosabatlarida ham amaliy, ham huquqiy ahamiyat kasb etgan birlik sifatida Turon bozorlarida keng tarqalgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, kumush dirham tangasi va og'irlik dirhami har ikki jihatdan ham bir xil barqarorlik saqlay olmagan. Pul dirhami turli sulola va mintaqalarda turlicha og'irlik va qiymatga ega bo'lgan.

Buxoroda ikki xil dirham ma'lum bo'lgan: 3,36 g (4,8 grammlik misqolning 7/10 qismi) va 3,5 g (5,0 grammlik misqolning 7/10 qismi). Ayniqsa, 3,36 grammlik dirham juda keng qo'llangan [4:81]. Xorazmda milodiy o'ninchi asrdan beri ma'lum bo'lgan, vazni 3,185 gramm bo'lgan dirham, vazni 4,55 gramm bo'lgan Xorazm misqolining 7/10 qismini tashkil etgan [5:199].

Qintor – "Oli Imron" surasi 75-oyatida va "Niso" surasi 20-oyatida zikr qilingan katta og'irlik birligi. Lotincha "centenaries" so'zidan kelib chiqqan bu birlik "yuz ratl"ga teng bo'lgan. Qaysi ratlga asoslanganiga qarab qintorning og'irligi farq qilardi: O'rta asrlarda Misrda laythi qintori 100 ratl × 200 dirham = 62 kg; djarvi qintori 100 ratl × 312 dirham = 96,7 kg bo'lgan.

Dinor – "Oli Imron" surasi 75-oyatida tilga olingan oltin tanga nomi bo'lib, og'irlik o'lchovi sifatida nazariy jihatdan 1 misqolga (4,235 grammga) teng [7:21].

Qur'oni karimda tilga olingan kichik og'irlik birliklari – naqir* ("Niso" surasi 124-oyat), fatil** ("Isro" surasi 71-oyat) va qitmir*** ("Fotir" surasi 13-oyat) kabi o'lchovlar ilohiy matnda shunchaki ramziy o'xshatish bo'lib qolmasdan, balki savdoda hisobning aniqligi va adolatligini

* Naqir – mikroskopik darajadagi, xayoliy (nazariy) vazn birligi; bunday birlikning 6 tasi 1 fatilni (qarang: 189-band) tashkil etadi. Shunga ko'ra, 1 naqir nazariy jihatdan vazni 0,045 grammga teng bo'lgan arpa donining 1/2502 qismiga tengdir.

** Fatil – mikroskopik (xayoliy) vazn birligi bo'lib, arpa donining 1/432 qismiga tengdir, chunki 6 fatil bir falsni, 12 fals bir xardalni va 6 xardal bir arpa donini (vazni 0,045 g) tashkil qiladi.

*** Qitmir – mikroskopik, xayoliy vazn birligi bo'lib, vazni 0,045 grammga teng bo'lgan arpa donining 1/20736 qismini tashkil etadi.

ta'minlashda ham ramziy, ham amaliy ahamiyat kasb etgan.

Uzunlik va hajm o'lchov birliklari

Uzunlik o'lchov birliklaridan ziro' "Haqqo" surasi 32-oyatida tilga olingan. Ziro' (bilak, qari, tirsak, o'rta bo'lyi odam qo'lining tirsagidan to barmoqlari uchigacha bo'lgan uzunligi) – 46,2 sm (= 2 shibr = 6 qabza = 24 isba'). Amalda esa tirsakning taxminan o'ttizta varianti mavjud bo'lib, ulardan ba'zilar asl o'lchovdan o'ttiz barobar farq qilgan [13:64]. Forsiy "ziro' – yi Shohiy" (podshoh tirsagi, ≈ 63 sm) va arab "ziro' – yi Hashimiy" (≈ 61,2 sm) variantlari O'rta Osiyoda parallel qo'llangan.

Ashir – "Haj" 13-oyatida zikr etilgan bo'lib, hajm o'lchovi sifatida 1 'ashir = kafizning 1/10 qismi = kurraning 1/600 qismi, ya'ni mening quyida keltirilgan hisob-kitoblarimga ko'ra = taxminan 6 litrga teng [7:45].

Xutva – "Baqara" surasi 168-208-oyatlarda kelgan bo'lib, 3 qarichga teng bo'lgan uzunlik o'lchovidir.

Hajm o'lchov birliklaridan so' – "Yusuf" surasi 72-oyatda zikr qilinadi. Shariatdagi so' 4 muddan iborat. Ayyubiylar davriga (1195-yilga) oid saqlanib qolgan ma'lumotlar tufayli bu o'lchovni aniqlash imkoni tug'ildi: 1 mud sig'imidagi idishga 337 dirham suv sig'gan. Demak, Payg'ambarimiz (s.a.v.) davrlaridagi 1 so' aniq 4,2125 litrga teng bo'lgan. Agar ushbu o'lchovni bug'doy vazniga chaqsak (1 gl = 77 kg hisobidan), 3,24 kg miqdori kelib chiqadi [13:59].

Shuningdek, hajm o'lchov birliklaridan himlu ba'ir – "Yusuf" surasi 72-oyat [10:190] – tuya yuki miqyosidagi kattagina hajm birligini anglatadi. Qist – "Oli Imron" surasi 3-oyat [10:403] – yunoncha "xestes", lotincha "sex-tarius" so'zlaridan kelib chiqqan hajm va tartib birligidir. Iroqda uning ikki xil miqdori qayd etilgan: kichik qist 1,21875 litrni, katta qist esa 2,4375 litrni sig'dirgan [13:53].

Turon hududi sakkizinchi asrdan boshlab islom xalifaligiga kirib, islomiy o'lchov tizimi mintaqadagi mavjud zardushtiy-sosoniy tizim bilan birlashdi. "Muhtasib" (bozor nazoratchisi) instituti bozordagi tartibni ushlab turgan. U mahsulotlarning sifatini, idishlarning tozaligini, mahsulotlarning yangiligini, tarozi toshlari va uzunlik o'lchovchi asboblarning to'g'riligini nazorat qilgan [6:134].

Savdo va iqtisod sohasida dirham va dinor – xalifalik davridagi asosiy valyuta sifatida Turon hududida keng qo'llangan bo'lib, bu hududda topilgan ko'plab tangalar ushbu vazn standartiga mos keladi. Qishloq xo'jaligida vasq, so' va mud o'lchovlari don hisobi va zakot majburiyatlarini belgilashda asosiy mezonlar bo'lgan. Beruniy o'z asarlarida Xorazm, So'g'd va Farg'ona vodiylaridagi don o'lchov an'analari alohida qayd etgan.

Me'morchilik va qurilish sohasida Samarqanddagi Registon, Buxorodagi Ko'kaldosh madrasasi va boshqa buyuk inshootlar qurilishida ziro' (tirsak o'lchovi) asosiy uzunlik birligi sifatida ishlatilgan. Qishloq xo'jaligida yer maydonini o'lchash uchun tanob birligi qo'llangan. 1

tanob turli hududlarda turlicha qiymatga ega bo'lgan [4:49], lekin o'rtacha 39,9 metr atrofida bo'lgan [13:72].

Umuman olganda, mintaqalarda Qur'on asosida belgilangan misqol [4:17] (4,25 g) oltin standarti saqlanib qolgan. Misqol zakot hisob-kitobida yagona mezon bo'lgan. Farqli jihatda esa hajm o'lchovlari (so', mud) mintaqaviy xom ashyo turiga ko'ra farqlangan – O'rta Osiyoda bug'doy va arpa standartlari ustun bo'lgan, uzunlik birliklari bo'yicha ayniqsa me'morchilikda katta mintaqaviy farqlar mavjud bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) – "Al-Qonun al-Mas'udiy" asarida astronomik o'lchovlarni batafsil ishlab chiqqan. U bu asarida shuningdek gaz, mil, farsax o'lchovlari haqida yozgan [3:592].

Uning izidan borib Abu Ali ibn Sino "Tib qonunlari"da dori-darmonlarni davolashda aniq o'lchovlardan foydalanish zarurligini ta'kidlagan [2:128], Alisher Navoiy esa o'z asarlarida qari, tutam, enlik kabi o'lchov birliklarini adabiy til sifatida ishlatgan.

Qur'on o'lchov birliklarining zamonaviy Turon jamiyati va iqtisodiyoti uchun bir necha muhim afzalliklari mavjud:

Birinchidan, zakot va islom moliyasi sohasida: O'zbekiston, Qozog'iston va boshqa O'rta Osiyo mamlatlarida islom moliyasi institutlarining rivojlanishi bilan birga, misqol, dirham va so' o'lchovlari zakot hisob-kitobida muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekistonda zakot nisobini hisoblashda quyidagi standartlar qo'llanadi: oltin uchun – 85 gramm (20 misqol × 4,25 g), kumush uchun – 595 gramm (200 dirham × 2,975 g).

Ikkinchidan, fitr sadaqasi miqdori so' o'lchovi bilan belgilanadi. 1 so' taxminan 2,5–3 kg ga teng. O'zbekistonda fitr sadaqasi miqdori O'zbekiston Musulmonlar idorasi tomonidan har yili e'lon qilinadi. Uchinchidan, mahr masalasida: hanafiy mazhabi bo'yicha mahr-i mu'ajjal (zudlik bilan to'lanadigan mahr) kamida 10 dirham kumush, ya'ni taxminan 30 gramm kumush bo'lishi kerak.

To'rtinchidan, madaniy meros va turizm sohasida: O'rta Osiyoning boy islom madaniyati merosini saqlash va targ'ib qilishda islomiy o'lchov birliklari tarixiy arxeologik va muzey eksponatlarini izohlash, Ipak yo'li turizmi dasturlari va madaniy ta'limda muhim o'rin tutadi. Beshinchidan, halol iqtisodiyot standarti sifatida: Qur'ondagi "to'la o'lchov" va "to'g'ri tarozi" tamoyili zamonaviy halol sertifikatlashtirish tizimi, mahsulot sifati nazorati va iste'molchi huquqlarini himoya qilishda axloqiy asos bo'lib xizmat qila oladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqotda Qur'onda zikr etilgan o'lchov birliklarining tarixiy rivojlanishi va Turon xalqlari hayotidagi ahamiyati ko'rsatildi. Tahlil natijalari quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Qur'onda keltirilgan 17 ta o'lchov birligi – o'ta kichik miqdordagi zarra va naqirdan tortib, yirik hajmdagi qintor va so'gacha – barchasi jamiyatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va inson haq-huquqlarini himoya

qilishga xizmat qiladi. Bu birliklar nafaqat diniy-axloqiy, balki savdo-iqtisodiy jihatdan ham amaliy ahamiyat kasb etgan.

2. Turon mintaqasi islomiy o'lchov tizimini forsiy va sosoniy an'analar bilan uyg'unlashtirgan o'ziga xos metrologik model yaratgan. Mintaqaviy farqlar ayniqsa hajm va uzunlik o'lchovlarida yaqqol ko'ringan.

3. Zamonaviy Markaziy Osiyo jamiyatlari va iqtisodiyoti uchun Qur'on o'lchov birliklari zakot tizimi, islom moliyasi, ijtimoiy adolat va halol iqtisodiyot sohasida strategik ahamiyat kasb etadi.

4. Mavjud tadqiqotlardan shuni anglash mumkinki, O'rta Osiyoga oid maxsus metrologik tadqiqotlar yetarli emas – bu soha yangi ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

Ushbu tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

– O'zbekiston diniy idoralari va moliya muassasalari Qur'on o'lchov birliklariga asoslangan standartlashtirilgan zakot hisoblash metodikasini ishlab chiqishi lozim.

– Oliy o'quv yurtlarida islomiy metrologiya va islom iqtisodiyotiga oid fanlar kiritilishi, ularda Beruniy va boshqa ulug' allomalarimizning ilmiy merosini chuqur o'rganish dasturlari kengaytirilishi zarur.

– Davlat va nodavlat tashkilotlari tomonidan Turon arxeologik topilmalarini metrologik jihatdan o'rganish dasturlari moliyalashtirishi maqsadga muvofiq.

– Ipak yo'li tarixi va Turon madaniy merosi bilan bog'liq ta'lim va turizm dasturlariga islomiy o'lchov birliklari tarixini integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurrahmon ibn Muhammad ibn Xaldun. Muqaddima. – T.: Azmir nashr print, 2022.
2. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. (Uch juzlik saylanma). – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1992. – J. 1.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 5-kitob. Qonuni maqsudiy. – T.: Fan, 1973.
4. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М., 1970.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Нумизматика Хорезма. – М.: Издательство Московского университета. 1978.
6. Zamonov A., Ismatova N va boshqalar. O'zbekiston tarixi. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2022.
7. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему.
8. Rebstock U. Weights and Measures in Islam // Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures / Ed. H. Selin. — Berlin: Springer, 2008.
9. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Bozor va unga bog'liq masalalar. – T.: Hilol-Nashr, 2024.
10. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – T.: Hilol-Nashr, 2008. – J. III.
11. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. – T.: Hilol-Nashr, 2008. – J. VI.
12. Yusuf Al-Qaradavi. Fiqh ul az-Zakah. – Bayrut: Dorul ar-Risola, 1973.
13. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М., 1970.
14. <https://ahmetrizaselcuk.wordpress.com/2023/03/27/kuran-kavramlari-frk-firkalasmalar-tefrika-ahmet-selcuk>.

Abdulvosid UZOQOV

Hadis ilmi maktabi "Hadis ilmlari" kafedrasida o'qituvchisi

ABU BAKR GULOBODIY BUXORIYNING HADIS ILMI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Mazkur maqolada Abu Bakr Gulobodiy Buxoriyning hayoti, ilmiy faoliyati va hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, uning "At-Ta'arruf" va "Bahrul favoid" asarlarining ilmiy ahamiyati, tasavvuf va hadis ilmi o'rnatidagi uyg'unlikni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. **Tayanch so'zlar:** Abu Bakr Gulobodiy, Buxoro, hadis ilmi, tasavvuf, "Bahrul favoid", "At-Ta'arruf", muhaddis, islom ilmi.

This article examines the life, scholarly activity, and contribution of Abu Bakr Gulobodiy Bukhari to the development of hadith studies. It also analyzes the scholarly significance of his works "At-Ta'arruf" and "Bahr al-Fawa'id", as well as his role in harmonizing sufism and hadith scholarship. **Keywords:** Abu Bakr Gulobodiy, Bukhara, hadith studies, sufism, "Bahr al-Fawa'id", "At-Ta'arruf", muhaddith, islamic scholarship.

В данной статье рассматриваются жизнь, научная деятельность и вклад Абу Бакра Гулободия Бухари в развитие науки хадиса. Также анализируется научное значение его трудов "Ат-Таарруф" и "Бахр аль-фаваид", а также его роль в согласовании тасаввуфа и хадисоведения. **Ключевые слова:** Абу Бакр Гулободий, Бухара, наука хадиса, тасаввув, "Бахр аль-фаваид", "Ат-Таарруф", мухаддис, исламские науки.

Kirish. Islom sivilizatsiyasi tarixida Movarounnahr fiqh, kalom va tasavvuf ilmlarining yirik markazlaridan zamini, xususan, Buxoro va Samarqand shaharlari hadis, biri sifatida alohida o'rin egallaydi. Bu zamindan yetishib

chiqqan muhaddis va mutafakkirlar nafaqat o'z davri, balki keyingi asrlar islom ilm-fani taraqqiyotiga ham beqiyos hissa qo'shgan. Ana shunday qomusiy allomalardan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ibrohim ibn Ya'qub Gulobodiy Buxoriy bo'lib, u hadis ilmi, tasavvuf, fiqh va usul sohalarida chuqur iz qoldirgan benazir siymolardan sanaladi.

Abu Bakr Gulobodiyning ilmiy merosi, ayniqsa, hadislarning ma'naviy-axloqiy va irfoniy mazmunlarini talqin qilishdagi o'ziga xos yondashuvi bilan ahamiyatlidir. Uning "At-Ta'arruf li mazhabi ahli-tasavvuf" va "Bahrul favoid fi ma'oni al-axbor" asarlari tasavvuf va hadis ilmining o'zaro uyg'unligini ko'rsatib beruvchi muhim manbalardan hisoblanadi. Shu jihatdan, Gulobodiyning hayoti, ustoz-shogirdlik silsilasi, asarlari va hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasini o'rganish bugungi islomshunoslik tadqiqotlari uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Abu Bakr Gulobodiy Buxoriy hayoti, ilmiy merosi va tasavvuf hamda hadis ilmidagi o'rnini o'rganishda klassik va zamonaviy manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzuga doir adabiyotlarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin: biografik-tarjimaviy manbalar, bibliografik asarlar, Gulobodiyning o'z asarlari hamda zamonaviy tadqiqotlar. Avvalo, klassik darajada tarjima qilingan va biobibliografik manbalar ichida Ibn Qutlubug'oning "Tojut tarojim", Abdulhay Laknaviyning "Favoidul bahiyya", Umar Rizo Kahholaning "Mo'jamul muallifin" asarlari alohida o'rin tutadi. Ushbu manbalarda Gulobodiyning nasabi, ilmiy maqomi, ustoz va shogirdlari, fiqhiy hamda tasavvufiy qarashlari haqida qisqa, ammo muhim ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, ular orqali muallifning hanafiy muhitda shakllangani, o'z davrining yetuk muhaddis va usulchilaridan biri sifatida e'tirof etilganini ko'rish mumkin. Biroq ushbu asarlarda ma'lumotlar asosan ixcham shaklda berilgani sababli, ular Gulobodiyning hadis ilmiga qo'shgan hissasini atroflicha yoritib bermaydi.

Mavzuni o'rganishda Hoji Xalifaning "Kashfuz zunun" asari ham muhim manba hisoblanadi. Unda Gulobodiy qalamiga mansub asarlar, xususan, "At-Ta'arruf" va "Bahrul favoid" haqida bibliografik ma'lumotlar uchraydi. Bu manba orqali olimning ilmiy merosi, asarlarining nomlanishi va ularning islom ilmlari tarixidagi o'rnini haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin. Shu jihatdan, "Kashfuz zunun" Gulobodiy merosining manbashunoslik asoslarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Gulobodiy shaxsiyati va faoliyati haqidagi zamonaviy ilmiy qarashlar, ayniqsa, Vilferd Madelungning "Encyclopaedia Iranica"dagi maqolasida o'z ifodasini topgan. Unda olimning yashagan davri, ilmiy muhiti, tasavvuf va kalom bilan bog'liq qarashlari qisqa, ammo akademik ruhda bayon etilgan. Madelung Gulobodiy tasavvuf tarixida muhim o'rin tutgan mutafakkir sifatida baholaydi.

Biroq ensiklopedik maqola tabiatiga ko'ra, u yerda muallifning hadis ilmiga doir xizmatlari keng tahlil qilinmagan.

Zamonaviy turk tadqiqotchilari orasida Mehmet Sait Topraqning "Muhaddis sufii Abu Bakr al-Gulobodiy (Kalabaziy)" nomli asari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotda Gulobodiyning hayoti, muhiti, tasavvufiy qarashlari va asarlari nisbatan kengroq yoritilgan. Muallif uni "muhaddis so'fiy" sifatida tavsiflab, Gulobodiy faoliyatida hadis va tasavvuf uyg'unlashganini ko'rsatishga harakat qiladi. Bu asar mavzuga yaqin yondoshuvi bilan qimmatli bo'lsa-da, unda ham asosiy e'tibor tasavvufiy qarashlarga qaratilgan bo'lib, hadisshunoslik jihati yanada chuqurroq tadqiqni talab qiladi.

Zeliha O'telezhning "Kelâbâzî'nin Bahru'l-Fevâid/Me'âni'l-Ahbâr isimli eserinde temel tasavvufi kavramlar" nomli maqolasi esa bevosita "Bahrul favoid" asariga bag'ishlangan muhim va maxsus tadqiqotlardan biridir. Unda asarda qo'llangan asosiy tasavvufiy tushunchalar tahlil qilingan bo'lib, bu orqali "Bahrul favoid"ning tasavvufiy mazmuni va istilohiy tizimi ochib beriladi. Mazkur maqola asarning ichki mazmunini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Biroq unda ham asarning hadis ilmi nuqtayi nazaridan o'rnini, rivoyat usuli va sharh metodikasi to'liq yoritilmagan.

Shuningdek, Abu Bakr Gulobodiyning o'z asarlari, xususan, "Bahrul favoid", mazkur mavzudagi asosiy birinchi darajali manba hisoblanadi. Ushbu asar orqali muallifning hadislarni tanlash, rivoyat qilish, sharhlash va ularning ma'naviy-axloqiy mazmunini ochib berishdagi uslubini bevosita kuzatish mumkin. Vajih Kamoliddin Zakiyning asarga yozgan muqaddimasi, kitobdagi ma'lumotlarga oid izoh va tadqiqlari ham bu borada muayyan yordamchi ahamiyatga ega.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Gulobodiy merosi tasavvuf tarixi va tasavvufiy istilohlar nuqtayi nazaridan nisbatan ko'proq o'rganilgan. Biroq uning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi, ayniqsa, "Bahrul favoid" asari misolida muhaddis sifatidagi o'rnini, sharh uslubi va hadislarni ma'naviy talqin qilishdagi yondashuvi hali to'liq va tizimli tadqiq etilmagan. Demak, mazkur maqola ana shu ilmiy bo'shliqni ma'lum darajada to'ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu maqolani yozishda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, strukturaviy-semantik va kontekstli tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Ilm muhitida yetishib chiqqan buyuk allomalardan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ibrohim ibn Ya'qub Gulobodiy Buxoriydir. Gulobodiy nisbasi Buxoro shahridagi "Gulobod" mahallasi nomi bilan bog'liq bo'lib, ayrim manbalarda mahalla "Gulobodiy" nisbasi bilan ham zikr qilinadi. U zotning kunyasi "Abu Bakr" bo'lib, ilmiy adabiyotlarda uni boshqa "Abu Bakr Buxoriy"lardan farqlash uchun "Gulobodiy" nisbasi bilan atash keng tarqalgan.

Abu Bakr Muhammad ibn Ibrohim ibn Ya'qub Gulobodiy Buxoriy. Manbalarda u zotga "Tojuddin" ("Dinning toji"), "Tojul islom" ("Islom toji"), "Imomul usuliy" ("Usulchi imom") kabi unvonlar berilgan [3:140].

U zotning kunyasi "Abu Bakr" bo'lib, Buxoroning yana bir olimi Mahmud ibn Abu Bakrning ham kunyasi shunday. Bu ikki ulamoni ajratish uchun faqihlar quyidagi belgi qilib olgan: agar Abu Bakr Buxoriy, deyilsa, Muhammad ibn Ibrohim, Abu Bakr Gulobodiy Faraziy deyilsa, Mahmud ibn Abu Bakr tushuniladi [1:234].

Imomning tavallud topgan yili aniq emas. Ba'zi manbalarga ko'ra, Gulobodiy hijriy 305-yil (milodiy 917-yil) atrofida tavallud topgani keltiriladi [9:60]. Gulobodiyning tavallud sanasi haqida manbalarda aniq ma'lumot berilmagan bo'lsa-da, ayrim tadqiqotlarda uning hijriy 320-yildan (milodiy 932-yil) kech bo'lmagan vaqtda tug'ilgani qayd etiladi. Bu xulosa uning samarqandlik muhaddis Abu Nasr Rashodiydan (vaf. 339/950-51) hadis rivoyat qilgani asosida ilmiy tarzda chiqarilgan. Zero, roviyning ustozidan hadis eshitishi uchun muayyan yoshga yetgan bo'lishi shart, bu esa Gulobodiyning mazkur sanagacha tug'ilganini ko'rsatadi [5:76].

Uning hayoti Somoniylar davriga to'g'ri kelib, bu davr Movarounnahrda ilm-fan, ayniqsa hadis, fiqh va tasavvufning yuksak taraqqiy etgan davri hisoblanadi. Gulobodiyning ilmiy faoliyatida hadis ilmi markaziy o'rin egallagani uning asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi. U ko'plab muhaddislardan hadis rivoyat qilgan bo'lib, Samarqand, Ray va Buxoro shaharlarida ilmiy safarlarda bo'lgani qayd etiladi. Shuningdek, uning Marv va Saraxs kabi ilm markazlariga ham borgan bo'lishi ehtimol qilinadi. Bu holat uning "rihla fi talab al-ilm" ("ilm talabida safarga chiqish") an'anasiga amal qilganini va qadimgi muhaddislarga xos tarzda ilm izlab turli hududlarni kezzaganini ko'rsatadi.

Vafot etgan yili esa aksar manbalarga ko'ra, hijriy 380-yil, milodiy 990-yilga to'g'ri keladi. Ayrim manbalarda esa 384 yoki 385-hijriy yillarda vafot etgan deb ko'rsatadigan. U Buxoro shahrida dafn etilgan bo'lib, uning qabri keyingi asrlarda ham ma'lum va ziyorat qilinadigan joylardan biri bo'lgani qayd etiladi. "Toju tarojim" kitobida imomning Buxoroda juma kuni o'n to'qqizinchi Jumodul avvalda olamdan o'tgani qayd etilgan [4:333].

Gulobodiy islom ilmlarining bir nechta sohasida yetuk darajaga yetgan qomusiy olim bo'lib, u faqat muhaddis yoki mutasavvif sifatidagina emas, balki faqih, usulchi va kalom ilmida ham chuqur bilimga ega bo'lgan. Uning ilmiy merosi hanafiy mazhabi va ahli sunna aqidasi doirasida shakllangani barcha manbalarda qayd etiladi.

Gulobodiy o'z asarlarida fiqhiy masalalarda ham muvozanatli yondashuvni ilgari suradi. Unga ko'ra, so'fiylar imkoni boricha hanafiy va shofei mazhablari o'rtasidagi ittifoqqa amal qiladi, ixtilof holatida esa ehtiyot nuqtayi nazaridan qattiqroq hukmni tanlaydi. Bu qarash tasavvuf-

ni shariat doirasida tushunish va undan ajralmas holda talqin qilishga qaratilgan [5:15].

Imomning ilmiy kamol topishida ko'plab ustozlar ta'siri katta bo'lgan. Manbalarda uning to'qsonga yaqin shayxdan ta'lim olgani qayd etiladi. Jumladan, Abul Fazl Muhammad ibn Bashir Buxoriy, Muhammad ibn Fazl Kumoriy va Abul Husayn Forisiy kabi ulamolar uning asosiy ustozlari hisoblanadi [2:18].

Gulobodiyning yashagan davri tasavvuf tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda tasavvufga nisbatan ayrim shubhalar paydo bo'lib, uni shariatdan ajratuvchi qarashlar ham kuzatilgan. Ana shunday sharoitda Gulobodiy tasavvufni himoya qilish va uni Qur'on va sunnat asosida qayta tushuntirishga harakat qildi. U tasavvufni islomning botiniy (ichki) jihati sifatida talqin qilib, uni zohiriy ilmlar bilan uyg'un holda ko'rsatishga intildi [6:54].

U kishining ustozlari, shuningdek, Hotam ibn Uqayl, Nasr ibn Fath, Abdulloh ibn Muhammad, Abdulaziz ibn Ahmad, Xalaf ibn Ibrohim va boshqalar.

Imomning ilmini meros qilib olgan shogirdlari ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Jumladan, Shayx Abu Nasr Ahmad ibn Ali Moymarg'iy, Ali ibn Ahmad Xonbaj, Abu Bakr Ahmad ibn Ali Asbahoniy. U zot mashriq hofizi Xatib Bag'dodiyning ustozlari hisoblanadi.

Imomning ilmini meros qilib olgan shogirdlari ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Jumladan, Shayx Abu Nasr Ahmad ibn Ali Moymarg'iy, Ali ibn Ahmad Xonbaj, Abu Bakr Ahmad ibn Ali Asbahoniy. Gulobodiy mashriq hofizi Xatib Bag'dodiyning ham shayxi hisoblanadi.

Gulobodiyning yashagan davri tasavvuf tarixida muhim burilish davri hisoblanadi. Bu davrda tasavvufga nisbatan turli tanqidlar paydo bo'lib, ayrim guruhlar tomonidan unga shubha bilan qaralgan. Ana shunday murakkab sharoitda Gulobodiy tasavvufni Qur'on va sunnat asosida himoya qilish va uning haqiqiy mohiyatini tushuntirish maqsadida ilmiy faoliyat olib borgan.

Uning eng mashhur asarlari qatoriga "At-Ta'arruf li mazhabi ahli-tasavvuf", "Bahrul favoid" ("Maoniy al-axbor") kiradi. Ayniqsa, "Bahrul favoid" asari tasavvufiy yo'nalishda hadislarni sharh qilishga bag'ishlangan ilk asarlardan biri bo'lib, u ishoriy (botiniy) hadis sharhi an'anasining shakllanishida muhim o'rin tutgan.

Gulobodiy o'z asarlarida tasavvufni shariatdan ajralmas holda talqin qiladi. U zohir va botin, aql va qalb, ilm va amal o'rtasidagi muvozanatni saqlashga alohida e'tibor qaratadi. Shu jihatdan u Muhosibiy, Junayd Bag'dodiy va keyinchalik G'azzoliy kabi ulamolar bilan bir ilmiy an'anani davom ettirgan.

Gulobodiy o'z asarlarida yuqorida aytilganidek, zohir va botin o'rtasidagi muvozanatni saqlashga alohida e'tibor qaratgan. Uning ta'limotida shariat va tariqat bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar sifatida talqin qilinadi. Bu esa uning qarashlarini Junayd Bag'dodiy maktabiga yaqinlashtiradi [6:54]. Uning shogirdlari orasida ham mashhur ula-

molar yetishib chiqqan. Jumladan, Abu Nasr Maymurg'iy va boshqalar uning ilmiy merosini keyingi avlodlarga yetkazgan.

Gulobodiyning so'fiy, shayx, orif, imom, muhaddis, hofiz, faqih, usulchi, zohidlar qutbi va solihlar qutbi kabi sifatlar bilan ta'riflanishi uning ko'p qirrali shaxs ekanini ko'rsatadi. U ilk davr so'fiylaridan bo'lgan Murta'ish (328/939), Bushanjiy (348/959), Ruzbariy (369/979), Nas-roboziy (367/977), Ibn Hafif (372/982) va Shibliy (334/945) kabi zamonasining yirik so'fiylari bilan tanish bo'lgan. Bu holat u haqdagi ma'lumotlarning bevosita va ishonchli manbalardan olishga imkon beradi.

Shuningdek, ilk davr mutasavviflarining aksariyati bir vaqtning o'zida muhaddis bo'lgani ularning hadis ilmiga katta e'tibor berganini va ushbu sohaga munosib hissa qo'shganini ko'rsatadi.

Gulobodiy X asr islom olamida, fikriy va siyosiy sohalarida katta o'zgarishlar yuz bergan bir davrda yashagan mutasavvifdir. U islom ilmining yirik markazlaridan biri bo'lgan Buxoroda voyaga yetgan va shu muhit ta'sirida shakllangan yetuk olim sifatida tanilgan.

Gulobodiy o'z davrining yetuk ulamolaridan ta'lim olgani sabab deyarli barcha ilm sohalarida chuqur bilimga ega bo'lgan, zamonasining ehtiyojlariga javob bera oladigan keng ilmiy salohiyat sohibidir. U musulmonlar orasida mavjud bo'lgan e'tiqodiy va kalomiy masalalarni tahlil qilib, ularga izoh bera oladigan olim sifatida shuhrat qozongan.

Gulobodiyning turli ilmlarda chuqur bilimga ega bo'lgani o'sha davr so'fiylariga xos umumiy xususiyat bilan bog'liqdir. Zero, o'sha davr mutasavviflari Qur'on va sunnatga mahkam bog'langan, turli ilmlarni egallagan va o'z ilmiga amal qilgan shaxslar edi.

Hanafiy mazhabi faqihlaridan bo'lgan Gulobodiyning tasavvufiy qarashlari aql va his, lafz va ma'no, zohir va botin o'rtasida teng muvozanatni saqlashga asoslangan bo'lib, Muhosibiy (243/857), Abu Tolib al-Makkiy (386/996), Qushayriy (465/1073), Sarroj (378/988), Hujviri (470/1077) va G'azzoliy (505/1111) kabi ulamolarning tasavvufiy qarashlariga o'xshash holda aqliy va naqliy asoslarga tayangan tasavvuf hisoblanadi. Shu sababli unda haddan tashqari va keskin qarashlarga o'rin berilmaydi.

Gulobodiy nafaqat o'z davridagi diniy va tasavvufiy hayotga ta'sir ko'rsatgan so'fiy va olim, balki o'zidan keyingi so'fiylar uchun to'g'ri tasavvufiy qarashlarni shakllantirishda yetakchilik qilgan, hatto e'tiqodiy, amaliy va axloqiy jihatdan sog'lom tasavvuf an'alarining shakllanishi va bugungi kungacha yetib kelishiga muhim hissa qo'shgan buyuk shaxs sifatida tarixda munosib o'rin egallagan.

Ma'lumki, har qanday tizimning ilk asoschilari ayni paytda uning asosiy tushunchalarini shakllantiruvchilar ham bo'ladi. Shu ma'noda, Gulobodiy faoliyati bilan tasavvufiy istilohlar muayyan tizimga tushib, aniq mazmun kasb etgan. Undan oldingi so'fiylar, ayniqsa, Muhosibiy asarlarida uchraydigan ayrim tushunchalardagi noaniqlik

va umumiylik Gulobodiyda kuzatilmaydi, aksincha ular ancha ravshan va tizimli tarzda bayon qilingan.

Abu Bakr Gulobodiy asosan ikki yirik asari bilan mashhur bo'lib, ular tasavvuf ilmida mo'tabar manbalar sifatida e'tirof etilgan "At-Ta'arruf li mazhabi ahli at-tasavvuf" va "Bahrul favoid fi ma'oni al-axbor" kitoblardir. Tarixchilar olimga tegishli umumiy yettita kitobni sanagan. Gulobodiyning o'zi "Bahrul favoid" kitobining ichida "Sharaful faqri va ahlih" kitobini ta'lif qilganini ham zikr qilgan. Ayrim tarixchilar esa "At-Ta'arruf" asariga muallifning o'zi tomonidan "Husnut tasarruf" nomli sharh yozilganini ta'kidlaydi. Ushbu ma'lumotlarni hisobga olgan holda, Gulobodiyga mansub asarlar soni to'qqiztagacha yetishi mumkin.

Gulobodiyga nisbat berilayotgan asarlar soni haqidagi turli qarashlar uning ilmiy merosining to'liq o'rganilmagani bilan bog'liqdir. Ayniqsa, qo'lyozma nusxalarning tarqoq holda turli kutubxonalarda saqlanishi va ba'zi asarlarning nomlari turlicha qayd etilishi tadqiqotchilar o'rtasida ixtiloflarga sabab bo'lgan. Bu holat Gulobodiy merosini yanada chuqur tadqiq etish zaruratini ko'rsatadi.

Gulobodiyning bizga ma'lum bo'lgan asarlari quyidagilardan iborat:

1. "At-ta'arruf li mazhabi ahli at-tasavvuf".
2. "Bahrul favoid al-mashhur bimaonil axbor".
3. "Arbauna fil hadis". Bu kitob bizgacha yetib kelmagan [8:23].
4. "Al-ashfa' val avtar" [7:213].
5. "Amoliy fil hadis".
6. "Faslul xitob".
7. "Kitob fit tafsir".
8. "Sharaful faqri va ahlih".
9. "Husnut tasarruf" [7:213].

Gulobodiy o'z asarlarida fikr va tushunchalarni bayon qilishda oyat, hadis va she'riy misollardan keng foydalangan. Bu holat ilk tasavvuf maktabining o'ziga xos xususiyati sifatida namoyon bo'ladi. Uning uslubida e'tiborli jihat tanqidiy yondashuvda muvozanatni saqlashi, ya'ni u muayyan shaxslarni emas, balki g'oyalarni tanqid qilgani bilan ajralib turadi.

Shu bilan birga, Gulobodiy uslubida intertekstual yondashuv kuchli namoyon bo'ladi. U hadislarini sharhlashda nafaqat oyat va hadislariga, balki sahobalar so'zlari, arab urf-odatlariga, maqollar va so'fiylar hikmatlariga ham murojaat qiladi. Bu esa uning bayon uslubini ko'p qatlamli va mazmunan boy qilib, asarlarni faqat diniy manba emas, balki adabiy va lingvistik jihatdan ham qimmatli qiladi.

Gulobodiyning "At-Ta'arruf" asari tasavvuf ta'limotini tizimli ravishda bayon qilgan ilk va eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Hoji Xalifa ushbu asar haqida: "Bu mashhur muxtasar kitob bo'lib, mashoyixlar unga alohida ahamiyat qaratgan", deb ta'rif beradi. Hatto ulamolar orasida: "Agar "At-Ta'arruf" bo'lmaganida, tasavvuf tanilmagan bo'lar edi", degan mazmundagi fikrlar ham bildirilgan.

“At-Ta’arruf” asarining ahamiyati shundaki, u tasavvuf ta’limotini ilk bor tizimli ravishda bayon qilgan asarlardan biri bo’lib, unda tasavvufiy tushunchalar, istiloh va amaliyotlar muayyan ilmiy shaklga solingan. Bu jihatdan u keyingi tasavvuf adabiyoti uchun nazariy asos vazifasini o’tagan.

G’arb va Sharq tadqiqotchilari ham “At-Ta’arruf” asarini tasavvuf tarixi bo’yicha ilk va asosiy manbalardan biri sifatida baholaydi. Xususan, A.Arberri ushbu asarni tasavvuf tarixi uchun birinchi darajali manba deb ta’riflagan bo’lsa, R.Nikolson uni tasavvuf ilmining dastlabki fundamental asarlaridan biri sifatida e’tirof etadi [9:60].

Mazkur asarga bir qator sharh yozilgan bo’lib, ular orasida muallifning o’ziga nisbat beriladigan “Husnut tasarruf” sharhi, shuningdek, Shayxul islom Abdulloh Ansoriy Hiraviy va Qozi Alouddin Qunaviy kabi ulamolar sharhlari alohida ahamiyatga ega [3:348].

Abu Bakr Gulobodiy Buxoriyning tasavvufga oid “At-Taarruf li mazhabi ahlit tasavvuf” asariga ko’plab izohlar, sharhlar bitilgan, bir necha bosmada chop etilgan.

Gulobodiyning ikkinchi mashhur asari “Bahrul favoid fi ma’oni al-axbor” bo’lib, u hadislarning ma’naviy va axloqiy mazmunlarini ochib berishga bag’ishlangan. Ushbu asar tasavvufiy yo’nalishdagi hadis sharhining ilk namunasi sifatida baholanadi.

“Bahrul favoid” asari tasavvufiy hadis sharhi an’anasining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Unda muallif hadislarning zohiriy ma’nosini bayon qilish bilan cheklanmay, ularning botiniy va irfoniy ma’nolarini ochib berishga alohida e’tibor qaratadi. Bu esa, asarni oddiy sharhdan ko’ra chuqur ma’naviy-tahliliy asarga aylantiradi.

Manbalarga ko’ra, asarda 223 ta hadisga sharh berilgan bo’lib, ular yuzga yaqin shayxlardan rivoyat qilingan. Muallif hadislarni sanad bilan keltirishga harakat qilgani asarning hadis ilmi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatini oshiradi.

Mazkur asar islom madaniyati tarixida so’fiy-muhaddis sifatidagi muallifning hadis sharhiga olib kirgan original yondashuvlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Unda hijriy IV asr tasavvuf ta’limotining shakllanishida muhim o’rin tutgan hadislar jamlangan bo’lib, ularning tasavvufiy tushunchalar bilan bog’liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Asarning nomi haqida manbalarda turli qarashlar mavjud bo’lib, qo’lyozma nusxalarda u turlicha nomlar bilan keladi. Jumladan, “Bahrul favoid fi ma’oni al-axbor”, “Maoniy al-axbor”, “Maoniy al-asar”, “Miftahul axbor”, “Al-Ixbor bi maoniy al-axbor” kabi nomlar qayd etilgan. Bu holat asarning keng tarqalgani va turli nusxalar orqali rivojlanganini ko’rsatadi.

Asar nomining turlicha kelishi uning keng tarqalganini va turli ilmiy muhitda o’qilganini ko’rsatadi. Bu esa, “Bahrul favoid”ning o’rta asrlar islom dunyosida keng ommalashgan manbalardan biri bo’lganini anglatadi.

Qo’lyozma nusxalardan ma’lum bo’lishicha, ayrim nusxalarda asarning muqaddimasi saqlanmagan bo’lib, kirish qismi ba’zan nosixlar tomonidan yozilgan. Biroq Gulobodiyning “At-Ta’arruf” asari muqaddimasi yuqori balog’at va ilmiy uslub namunasi sifatida ajralib turadi.

Qo’lyozma nusxalarning ko’pligi va ularning turli joylarda saqlanishi asarning ilmiy qiymati yuqori bo’lganini ko’rsatadi. Shu bilan birga, ayrim nusxalarda muqaddima qismining yo’qligi yoki nosixlar tomonidan qayta yozilishi asar matnini tanqidiy tahlil qilish zarurligini ham anglatadi. “Bahrul favoid” asarining Abul Hasan Ali ibn Muhammad Sa’diyga tegishli qo’lyozma nusxasida musanifga tegishli muqaddima mavjud emas. Kirish so’zi esa mazkur nosixga tegishli. Biroq u kishi tasavvufga oid “At-Taarruf” nomli kitobiga juda chuqur muqaddima bitgan. Unda balog’at va ilmiylikning yuksak namunasini ko’rasiz.

Imomning “Bahrul favoid al-mashhur minaonil axbor” kitobi juda mo’tabar manba bo’lishiga qaramasdan haligacha mukammal o’rganilmagan. Quyida shu kitobga to’xtalish foydadan xoli bo’lmaydi.

Gulobodiy ushbu asari orqali hadislarni ishoriy (ramziy) tarzda talqin qilish an’anasini boshlab bergan ilk olimlardan biri sifatida baholanadi. Bu esa, uning nafaqat muhaddis, balki tasavvufiy tafakkurni hadis ilmi bilan uyg’unlashtirgan mutafakkir ekanini ko’rsatadi.

Muallifning eng mashhur hadis asari bo’lmish “Bahrul favoid” kitobida quyidagi shayxlardan hadis rivoyat qilgan: Ahmad ibn Sahl (undan oltita hadis), Ahmad ibn Abdulloh Muzaniy (yigirma beshta hadis), Ahmad ibn Ali ibn Amr (to’rtta hadis), Bakr ibn Muhammad ibn Hamdon (o’n bitta hadis), Bakr ibn Mas’ud (o’n bitta hadis), Hotam ibn Uqayl (yuz o’n bitta hadis), Xalaf ibn Muhammad (o’ttiz beshta hadis), Xalaf ibn Muhammad Xayyom (o’ttiz beshta hadis), Sahl ibn Sariy, Abdulaziz ibn Muhammad ibn Marzuban, Ali ibn Muhtoj, Muhammad ibn Is’hoq Rashodiy, Muhammad ibn Homid Qavoririy, Muhammad ibn Hibbon Bustiy, Muhammad ibn Hasan Azrakoniy, Muhammad ibn Abdulloh Faqih, Muhammad ibn Abdulloh ibn Yusuf Ammoniy, Muhammad ibn Umar Muaddil, Muhammad Mahmudiy, Mahmud ibn Is’hoq Xuzoiy, Abullays Nasr ibn Fath va boshqalar.

Muallifning ko’p sonli shayxlardan hadis rivoyat qilishi uning keng ilmiy tarmoqqa ega bo’lganini va o’sha davr ilmiy muhitida faol ishtirok etganini ko’rsatadi. Bu holat uning hadis ilmida ham mustahkam o’ringa ega bo’lganini tasdiqlaydi. Gulobodiyning “Bahrul favoid” asari nafaqat hadislarni jamlash, balki ularni tasavvufiy nuqtayi nazardan talqin qilishga qaratilgan muhim manba hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilarning qayd etishicha, mazkur asarda muallif yuzga yaqin ustozlardan rivoyat qilingan hadislar asosida taxminan 223 ta hadisga sharh bergan [9:60].

Gulobodiyning ilmiy darajasi. Gulobodiyning ilmiy darajasi ham juda yuksak bo’lgan. U hadis hofizi, usuliy va o’z davrining yetuk imomlaridan biri sifatida e’tirof etil-

gan. Uning hadis imlosi majlisleri bo'lgani va ko'plab roviylar undan hadis rivoyat qilgani ma'lum. Gulobodiyning ilmiy nufuzi nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham yuqori baholangan. Uning asarlaridan Ibn Hajar, Munoviy, Zarqoniy kabi yirik ulamolar foydalangani uning fikrlari ilmiy an'anada davom etganini ko'rsatadi.

Mashriq hofizi Xatib Bag'dodiy u zotning hadis darslari orqali yetib kelgan sanadlarini keltirgan. U kishining fikrlaridan Ahmad ibn Abdulhalim "Minhojus sunna nabaviyya" kitobida, Ibn Hajar Asqaloniy esa, o'zining juda ko'p kitobida foydalangan. Xossatan, "Bahrul favoid" kitobidagi hadis sharhlaridagi bir qancha ma'lumotlardan iqtibos olgan. Zayniddin ibn Ibrohim ibn Nujaym Hanafiy mashhur "Bahrur roiq sharhu kanzid daqiq" kitobida bir qancha o'rinlarda Imom Gulobodiydan naqlar olgan. Ibrohim ibn Muhammad Husayniy o'zining "Al-bayon vat ta'rif" kitobida, Muhammad ibn Abdulboqiy Zarqoniy Imom Molikning "Muvatto" asarini sharhlashda Imom Gulobodiyning "Bahrul favoid" kitobidan iqtiboslar

keltiradi. Jumladan, Ahmad ibn Ibrohim ibn Iso "Tavzihul maqosid" kitobida, Abdurrahmon ibn Abdurrohlim Muborakfuriy, Abdurrauf Munoviy va boshqa bir qator olimlar Abu Bakr Buxoriy fikrlaridan foydalangan.

Xulosa va takliflar. Abu Bakr Buxoriyning ilmiy merosi juda chuqur bo'lishiga qaramay hali o'zbekzabon musulmonlarga taqdim qilinmagan. U zotning yuqorida zikr qilingan asarlari islom ma'rifati, xususan, tasavvuf va hadis ilmlarida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, tasavvuf borasida yozgan asarlari haqida olimlardan biri: "Taarruf bo'lmaganda tasavvuf noma'lum bo'lib qolgan bo'lar edi", degan so'zlari tahsinga loyiq. Olimning asarlarini tadqiq etish va xalqimizga yetkazish barcha islomshunos tadqiqotchilar vazifasidir.

Gulobodiy asarlari tasavvuf ta'limotini shakllantirish, uni tizimlashtirish va hadis ilmi bilan uyg'unlashtirishda beqiyos ahamiyatga ega. Uning ilmiy merosi nafaqat tarixiy jihatdan, balki zamonaviy islomshunoslik tadqiqotlari uchun ham muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulhay Laknaviy. Favaidul bahiyya. – Dorus saodat, 1906.
2. Abu Bakr Gulobodiy. Bahrul favoid. – Dorus salom, 2008.
3. Hoji Xalifa. Kashfuz zunun. – Bayrut: Muassasatu tarixil arabiy, 1941.
4. Ibn Qutlubg'o. Tojut tarojim. – Damashq: Dorul qalam, 1992.
5. Madelung, Wilferd. Abū Bakr kalābāḏī. Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1983.
6. Mehmet Sait Toprak. Muhaddis Sufi Ebu Bekir el-Gulabadi (Kelabazi). – Ankara: Türkiye diyanet vakfi yayinlari, 2006.
7. Umar Rizo Kahola. Mo'jamul muallifin. J.8. Bayrut: Maktabatul musanno, 2003.
8. Vajih Kamoliddin Zakiy. Bahrul favoid. – Dorus salom, 2008.
9. Zeliha Öteleş. Kelâbâzî'nin Bahru'l-Fevâid/Me'âni'l-Ahbâr İsimli Eserinde Temel Tasavvufî Kavramlar. – Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017. Sayı 11.

XI-XII ASR TURKIY DIDAKTIK TAFAKKURINING TARIXIY-MADANIY GENEZISI:
QORAXONIYLAR DAVRI VA ISLOMIY-MA'RIFIY OMILLAR

Ushbu maqolada XI-XII asr turkiy didaktik adabiyoti Qoraxoniylar davrining tarixiy-madaniy jarayonlari bilan bog'liq holda tadqiq qilingan. Unda qadimgi turkiy axloqiy qarashlar, davlatchilik an'analari va islomiy-ma'rifiy tafakkurning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida paydo bo'lgan didaktik tafakkur modeli tahlil qiladi. "Qut", "adolat", "bilga", "el" kabi birikmalarning yangi mazmun kasb etishi hamda ularning "Qutadg'u bilig", "Hibatul haqoyiq", "Devoni hikmat" kabi asarlarda badiiy ifodalanishi to'g'risida ma'lumot berilgan. **Tayanch so'zlar:** Qoraxoniylar, turkiy didaktik adabiyot, didaktik tafakkur, adolat, Qutadg'u bilig, Hibat ul-haqoyiq.

This article examines the Turkic didactic literature of the eleventh and twelfth centuries in connection with the historical and cultural processes of the Karakhanid period. It analyzes the model of didactic thought that emerged through the synthesis of ancient Turkic ethical values, traditions of statehood, and Islamic intellectual and educational thought. The study also discusses the transformation in the meanings of such concepts as *qut* (divine fortune), justice, *bilga* (wisdom), and *el* (the people/state), as well as their artistic representation in such works as "Qutadgu Bilig", "Hibatul Haqoyiq" and "Divani Hikmat". **Keywords:** Qarakhanids, Turkic didactic literature, didactic thought, justice, Kutadgu Bilig, Hibat al-Haqā'iq.

В данной статье исследуется тюркская дидактическая литература XI-XII веков в контексте историко-культурных процессов эпохи Караханидов. Анализируется модель дидактического мышления, сформировавшаяся в результате синтеза древнетюркских нравственно-этических представлений, традиций государственности и исламской просветительской мысли. Рассматривается приобретение новых смысловых значений такими понятиями, как "кут", "справедливость", "билга", "эль", а также особенности их художественного воплощения в произведениях "Кутадгу билиг", "Хибат уль-хакаик" и "Девони хикмат". **Ключевые слова:** Караханиды, тюркская дидактическая литература, дидактическое мышление, справедливость, "Кутадгу билиг", "Хибат уль-хакаик".

Kirish. IX-XI asrlar Sharq tarixida ilm-fan, falsafa, adabiyot va san'at rivojlangan muhim davr hisoblanadi. Bu davrda inson ma'naviy kamoloti, axloqi va jamiyatdagi o'rni masalalari falsafiy va adabiy tafakkurning asosiy mavzularidan biriga aylandi. Akademik Botir Valixo'jayev ushbu davr Sharq adabiy-madaniy taraqqiyotini tavsiflar ekan, insonning o'zini anglash jarayoni, uning ma'naviy va jismoniy kamoloti mutafakkirlar, shoirlar va adiblar ijodida muhim mavzu sifatida namoyon bo'lganini ta'kidlaydi. XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotining shakllanishi ham ana shu sharqqa xos madaniy jarayonning tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelgan. Biroq mazkur adabiy hodisaning shakllanishini faqat islomiy madaniyat ta'siri bilan izohlash yetarli emas. Chunki turkiy didaktik tafakkurning ildizlari qadimgi turkiy davlatchilik an'analari, xalq og'zaki ijodi, axloqiy qarashlar va ijtimoiy tajriba bilan chambarchas bog'liqdir.

Qoraxoniylar davri ana shu ikki yirik madaniy qatlam — qadimgi turkiy an'analari va islomiy-ma'rifiy tafakkurning o'zaro uyg'unlashgan tarixiy bosqichi sifatida alohida ahamiyatga ega. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi nafaqat siyosiy jarayon, balki turkiy jamiyatning ma'naviy va madaniy rivojida ham tub burilish yasagan hodisa bo'ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotining shakllanishi, uning tarixiy-madaniy asoslari va g'oyaviy manbalari turli davrlarda tarixchi, sharqshunos va adabiyotshunos olimlar

tomonidan o'rganilgan. Mazkur masala tadqiq etilgan ishlarda, asosan, uch asosiy yo'nalish ko'zga tashlanadi:

- Qoraxoniylar davrining tarixiy-siyosiy jarayonlari;
- turkiy adabiy tafakkurning shakllanish omillari;
- islomiy-ma'rifiy qarashlarning badiiy adabiyotdagi ifodasi.

Qoraxoniylar davri tarixi va ushbu sulolaning turkiy xalqlar madaniy taraqqiyotidagi o'rni xorijiy sharqshunoslikda keng tadqiq etilgan. Xususan, P.B.Goldenning "An Introduction to the History of the Turkic Peoples"[3], R.Dankofning "Yusuf Khash Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes" [1], A.Schimmelning "Mystical Dimensions of Islam", Devin Devisning "Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition" [2] kabi asarlarida mazkur mavzu keng tadqiq etilgan. O'zbek adabiyotshunosligida esa XI-XII asr turkiy didaktik adabiyoti masalalari N.Mallayev, B.Valixo'jayev, A.Qayumov, H.Boltaboyev, S.Hasanov, Q.Sodiqov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ular XI-XII asr turkiy didaktik tafakkurning shakllanish jarayonini tarixiy-adabiy jihatdan anglashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. P.B.Golden Qoraxoniylar tarixini tahlil qilar ekan, ushbu sulolani faqatgina turkiy siyosiy hokimiyat sifatida emas, balki ko'chmanchi turkiy an'analari bilan Movarounnahrning o'troq islomiy madaniyati tutashgan tarixiy hodisa sifatida baholaydi [3:149-175]. Olimning fikricha, aynan shu uyg'unlashuv natijasida

turkiy jamiyatning siyosiy, diniy va madaniy hayotida yangi bosqich yuzaga kelgan. Qoraxoniylar davrida islomning keng yoyilishi turkiy siyosiy tafakkur mazmuniga ham ta'sir ko'rsatdi. Ilgari turkiy davlat an'analari hukmdor hokimiyatining asosiy manbalaridan biri sifatida qaralgan "qut" tushunchasi yangi tarixiy sharoitda islomiy adolat, shariat va ma'rifat tamoyillari bilan uyg'unlashdi. Natijada, hukmdor obrazi nafaqat kuch va hokimiyat egasi, balki adolatni qaror toptiruvchi, ilm va ma'rifatni qo'llab-quvvatlovchi shaxs sifatida talqin qilina boshladi.

Bu jarayonning badiiy ifodasi, avvalo, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida namoyon bo'ladi. Asarda qadimgi turkiy siyosiy tafakkurga xos "qut", "törü" (qonun-adolat), "el" kabi tushunchalar islomiy-axloqiy mezonlar bilan uyg'unlashgan holda talqin qilinadi. Robert Dankof ushbu konsepsiyalarni tahlil qilib, "qut"ni hukmdorlikning ilohiy-xarizmatik asoslari, "törü"ni esa adolat va qonun tamoyili sifatida izohlaydi [1:4-9].

Shunday qilib, XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotining yuzaga kelishi bir necha omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasidir. Bu jarayonda:

- qadimgi turkiy axloqiy qadriyatlar;
- xalq og'zaki ijodidagi hikmat va tajriba;
- islomiy ma'rifat va tasavvufiy qarashlar;
- Qoraxoniylar davridagi siyosiy-madaniy muhit yagona badiiy-falsafiy tizimga birlashdi.

XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotining shakllanish jarayonini anglash uchun, avvalo, ushbu adabiy hodisani yuzaga keltirgan tarixiy-siyosiy muhitni tadqiq etish zarur. Chunki adabiyot jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Xususan, Qoraxoniylar davri turkiy xalqlar tarixida qadimgi davlatchilik an'analari, islomiy siyosiy tafakkur va yozma adabiy madaniyat o'zaro uyg'unlashgan muhim bosqich hisoblanadi.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi Markaziy Osiyo tarixida katta siyosiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Somoniylar davlatining zaiflashuvi natijasida Movarounnahr hududida yangi siyosiy kuch sifatida maydonga chiqqan Qoraxoniylar sulolasi turkiy qabilalarni yagona siyosiy tizim doirasida birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Mazkur jarayon nafaqat siyosiy hokimiyat almashinuvi, balki turkiy jamiyatning madaniy yo'nalishida ham yangi bosqichning boshlanishini anglatardi.

Peter Golden Qoraxoniylar tarixini tahlil qilar ekan, ushbu sulolani turkiy ko'chmanchi an'analari bilan Movarounnahrning o'troq islomiy madaniyati kesishgan tarixiy hodisa sifatida baholaydi. Uning fikricha, Qoraxoniylar davrida turkiy siyosiy an'analari islomiy davlat boshqaruvi tamoyillari bilan uyg'unlashib, yangi turkiy-musulmon siyosiy modelining shakllanishiga olib kelgan [3:149-175]. Bu davrdagi eng muhim jarayonlardan biri turkiy qabilalarning islom dinini qabul qilishi va islomiy qadriyatlarning davlat hamda jamiyat hayotiga chuqur kirib borishi bo'ldi. Islomlashuv jarayoni faqat diniy e'tiqodning

o'zgarishi emas, balki turkiy jamiyatning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va siyosiy tasavvurida yuz bergan keng ko'lamlı madaniy transformatsiyasi edi. Ibn Miskavayhning axloqiy-falsafiy qarashlari hamda Ibn al-Asirning tarixiy ma'lumotlari o'rta asr musulmon dunyosida davlat, jamiyat va inson kamoloti masalalariga katta e'tibor qaratilganini ko'rsatadi. Ayniqsa, axloqiy fazilatlar, adolatli boshqaruv, ilmning qadri va inson tarbiyasi masalalari musulmon Sharqidagi siyosiy-falsafiy tafakkurning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Turkiy siyosiy tafakkurda qadimdan mavjud bo'lgan "qut" konsepsiyasi ham ushbu davrda yangi mazmun kasb etdi. Qadimgi turkiy dunyoqarashda hukmdorning hokimiyatga ega bo'lishi **Tangri** tomonidan berilgan **ilohiy ne'mat** – "**qut**" bilan izohlangan bo'lsa, Qoraxoniylar davrida mazkur tushuncha islomiy adolat, shariat va axloqiy mas'uliyat tamoyillari bilan uyg'unlashdi. Natijada, hukmdor obrazi oddiy siyosiy hokim emas, balki xalq manfaatini himoya qiluvchi, adolatni qaror toptiruvchi va ilm-ma'rifatni rivojlantiruvchi shaxs sifatida talqin qilina boshladi.

Bu siyosiy-falsafiy o'zgarishlarning badiiy ifodasini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ko'rish mumkin. Asarda **hukmdorlik, adolat, aql, bilim va davlat** boshqaruvi masalalari yagona axloqiy tizim asosida yoritiladi. Asarning bosh qahramonlari orqali davlat va jamiyat munosabatlari, hukmdor mas'uliyati hamda inson kamoloti haqidagi qarashlar badiiy-falsafiy shaklda ifodalanadi.

Qoraxoniylar davrining yana bir muhim xususiyati – turkiy tilning ilmiy va adabiy til sifatidagi mavqeining oshishidir. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari ana shu jarayonning yorqin namunasi hisoblanadi. Asarda nafaqat turkiy til boyligi, balki xalqning ijtimoiy tajribasi, axloqiy qarashlari, maqollari va hikmatli iboralari ham jamlangan. Shu jihatdan "Devonu lug'otit turk" XI asr turkiy jamiyatining ma'naviy qiyofasini aks ettiruvchi muhim manbadir. Qoraxoniylar davridagi madaniy muhit natijasida turkiy adabiyotda yangi janriy va g'oyaviy yo'nalishlar shakllandi. Didaktik adabiyot aynan shu tarixiy sharoitda mustaqil badiiy hodisa sifatida namoyon bo'ldi. Unda qadimgi turkiy axloqiy qadriyatlar islomiy-ma'rifiy tushunchalar bilan birlashib, insonning ma'naviy kamoloti, adolatli jamiyat, ilm va hikmat g'oyalari markaziy o'ringa chiqdi.

Shunday qilib, Qoraxoniylar davri XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotining tarixiy ildizlarini belgilovchi muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda turkiy davlatchilik an'analari, islomiy siyosiy tafakkur va yozma adabiy madaniyat o'zaro sintezlashdi. Mazkur sintez keyinchalik "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" va boshqa didaktik yodgorliklarda mukammal badiiy-falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ldi.

XI-XII asr turkiy didaktik adabiyotning o'ziga xos xususiyati shundaki, u birgina diniy yoki axloqiy pand-

nasihatlar majmuasi sifatida emas, balki turkiy xalqning ko'p asrlik ma'naviy tajribasi, davlatchilik an'analari va islomiy-ma'rifiy qarashlarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida shakllangan yaxlit badiiy-falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonni tushunish uchun turkiy tafakkurning qadimgi qatlamlari hamda islom sivilizatsiyasi ta'sirida yuzaga kelgan yangi ma'naviy mezonlarni o'zaro bog'liq holda tahlil qilish lozim.

Qadimgi turkiy dunyoqarashda inson va jamiyat munosabatlari, davlat boshqaruvi, hukmdor mas'uliyati hamda axloqiy me'yorlar muhim o'rin egallagan. Turk hoqonligi davriga oid bitiklarda ham xalq, davlat, hukmdor va adolat tushunchalarining o'zaro aloqasi kuzatiladi. Xususan, *“el”, “beg”, “bilga”, “alp”* kabi tushunchalar nafaqat siyosiy, balki axloqiy mazmun ham kasb etgan. Hukmdorning asosiy vazifasi xalq manfaatini himoya qilish, mamlakat osoyishtaligini ta'minlash va adolatni qaror toptirishdan iborat deb qaralagan.

Mazkur qadriyatlar keyingi davr turkiy adabiyotda ham davom etdi. Mahmud Koshg'ariyning *“Devonu lug'otit turk”* asarida jamlangan maqollar va hikmatli iboralar turkiy xalqning axloqiy qarashlarini aks ettiruvchi muhim manba hisoblanadi. Asarda *ilm, aql, so'z odobi, mehnat, do'stlik, birlik va insoniy fazilatlar* bilan bog'liq qarashlar xalq donishmandligi shaklida ifodalangan. Shu jihatdan *“Devonu lug'otit turk”* XI asr turkiy didaktik tafakkurning xalqona asoslarini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Ma'lumki, XI asrga kelib turkiy jamiyat hayotida yangi tarixiy-madaniy jarayon – islomlashuv kuchaydi. Islom dini turkiy xalqlarning avvalgi ma'naviy tajribasini inkor etmagan holda, unga yangi axloqiy va falsafiy mazmun olib kirdi. Natijada, qadimgi turkiy qadriyatlar Qur'on, hadis, tafsir va tasavvuf an'analari bilan uyg'unlashib, yangi ma'naviy modelni yuzaga keltirdi.

Bu jarayonda ayniqsa insonning *ichki kamoloti, ilmning qadri, adolatli jamiyat qurish, axloqiy poklanish* kabi masalalar markaziy o'ringa chiqdi. Islomiy tafakkurda insonning komillikka erishishi nafaqat tashqi xulq-atvor, balki qalbiy poklanish, ilm va ma'rifat bilan bog'liq holda talqin qilindi. Shu sababli XI-XII asr turkiy didaktik asarlarda inson kamoloti masalasi diniy, axloqiy va ijtimoiy jihatlar birligi asosida yoritildi.

Bu sintezning eng yorqin namunasi Yusuf Xos Hojibning *“Qutadg'u bilig”* asaridir. Mazkur doston qadimgi turkiy siyosiy tafakkurdagi *“qut”* konsepsiyasi bilan islomiy adolat va hikmat g'oyalarini birlashtiradi. Robert Dankof ta'kidlaganidek, asarda *“qut”* tushunchasi hukmdorlikning ilohiy asoslarini, *“törü”* esa adolat va qonun tamoyillarini ifodalovchi konsept sifatida namoyon bo'ladi [1:4-9]. Shuningdek, Ahmad Yugnakiyning *“Hibat ul-haqoyiq”* asarida ham ilm, odob, saxovat, kamtarlik va insoniy fazilatlar asosiy mavzu sifatida ilgari suriladi.

Asarda dunyoqarash masalalari diniy-axloqiy mezonlar bilan uyg'un holda talqin qilinadi. Bu hol XI-XII asr turkiy didaktik tafakkurida insonni tarbiyalash masalasi alohida badiiy-estetik tamoyilga aylanganini ko'rsatadi.

Tasavvufiy tafakkurning rivojlanishi esa ushbu jarayonning yana bir muhim bosqichi bo'ldi. Ahmad Yassaviyning *“Devoni hikmat”* asarida insonning ruhiy poklanishi, nafsni tarbiyalash, ilohiy muhabbat va ma'naviy yetuklik g'oyalari ilgari suriladi. Nemis olimasi Annamariya Shimmel tasavvufni islom sivilizatsiyasida insonning ichki dunyosini anglash va ma'naviy kamolotga erishish yo'li sifatida baholaydi [4:4-6].

Xulosa. Shunday qilib, XI-XII asr turkiy didaktik tafakkurning shakllanishida uch asosiy qatlam o'zaro ta'sir qilgan:

1. Qadimgi turkiy axloqiy-siyosiy tafakkur (el, davlat, qut, adolat, bilga, hukmdor konsepsiyasi);

2. Islomiy-ma'rifiy tafakkur (Qur'on, hadis, shariat, ilm, taqvo, axloq);

3. Badiiy-estetik tafakkur (*“Qutadg'u bilig”*, *“Hibat ul-haqoyiq”*, *“Devoni hikmat”* orqali ifodalangan adabiy tizim).

Ushbu uch qatlamning uyg'unlashuvi natijasida turkiy didaktik tafakkur mustaqil badiiy-falsafiy hodisa sifatida shakllandi. Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirgan holda turkiy didaktik tafakkur genezisining quyidagicha modelini tuzish mumkin.

Tarixiy-madaniy bosqich	Asosiy qadriyatlar	Yetakchi tushunchalar	Badiiy ifoda
Qadimgi turkiy davr	Davlatchilik va axloqiy an'analalar	El, beg, alp, bilga, qut	Bitiklar, xalq og'zaki ijodi
Islomlashuv davri	Diniy-ma'rifiy yangilanish	Ilm, adolat, taqvo, hikmat	Qur'oniy va hadisiiy tafakkur
Qoraxoniylar davri	Turkiy va islomiy qadriyat sintezi	Adolatli hukmdor, komil inson, ma'rifat	<i>“Qutadg'u bilig”</i> , <i>“Hibat ul-haqoyiq”</i>
XII asr tasavvufiy bosqichi	Ruhiy kamolot	Ishq, ma'rifat, qalb pokligi	<i>“Devoni hikmat”</i>

Mazkur model shuni ko'rsatadiki, XI-XII asr turkiy didaktik adabiyot yangi hodisa sifatida paydo bo'lgan bo'lsa-da, uning asosida qadimgi turkiy ma'naviy meros va islomiy-ma'rifiy tafakkurning uzviy davomiyligi mavjuddir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dankoff, R. Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. – Chicago: University of Chicago Press, 1983.
2. DeWeese, D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1994.
3. Golden, P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
4. Schimmel, A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1975.

Gulchehra SIDIKOVA

Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti
“O’quv kurslari” bo’limi o’qituvchisi

ABU HANIFA (r.h.) HADIS ILMI BILAN SHUG’ULLANGANMI?!

Ushbu maqolada Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi ilmiy merosi manbalar asosida tahlil qilinadi. Unda Abu Hanifa (r.h.)dan rivoyat qilingan hadislarning hadis to’plamlaridagi o’rni, “Musnad” va “Osor” asarlarining hadis ilmi rivojidagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Imom Abu Hanifa(r.h.)ning nafaqat buyuk faqih, balki hadis ilmidagi e’tirof etilgan alloma ekanini asoslab beradi. **Tayanch so’zlar:** Abu Hanifa (r.h.), “Musnad”, “Osor”, “Sahih”, hadis, hadis ilmi, fiqh, rivoyat, qiyos, hadis to’plamlari.

This article analyzes the scholarly legacy of Imam Abu Hanifa (r.h.) in the field of Hadith studies based on classical sources. It highlights the position of hadiths narrated from Abu Hanifa (r.h.) within hadith collections and examines the significance of the works Musnad and Athar in the development of Hadith studies. The findings of the study demonstrate that Imam Abu Hanifa was not only a great jurist but also a recognized scholar in the science of Hadith. **Keywords:** Abu Hanifa (r.h.), Musnad, Athar, Sahih, hadith, Hadith studies, fiqh, narration, qiyas, hadith collections.

В данной статье на основе источников анализируется научное наследие Имама Абу Ханифы (р.х.) в области хадисоведения. В ней раскрывается место хадисов, переданных от Абу Ханифы (р.х.), в хадисных сборниках, а также значение трудов «Муснад» и «Асар» в развитии науки хадиса. Результаты исследования обосновывают, что Имам Абу Ханифа является не только великим факихом, но и признанным ученым в области хадисоведения. **Ключевые слова:** Абу Ханифа (р.х.), «Муснад», «Асар», «Сахих», хадис, хадисоведение, фикх, риваят, кыяс, хадисные сборники.

Kirish. So’nggi yillarda O’zbekiston Respublikasida diniy-ma’rifiy sohani rivojlantirish, islom ilmiy merosini chuqur o’rganish va buyuk allomalar ilmiy faoliyatini tadqiq etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan qaror va farmonlarda islom sivilizatsiyasi taraqqiyotiga beqiyos hissa qo’shgan mutafakkirlar merosini o’rganish, ularning asarlarini ilmiy muomalaga kiritish va yosh avlodga yetkazish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu borada Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy, Imom Marg’inoniy bilan bir qatorda Imom A’zam Abu Hanifa (r.h.)ning ilmiy merosini tadqiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada ana shu davlat siyosati va ilmiy islohotlar ruhidan kelib chiqqan holda Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi ilmiy merosi manbalar asosida o’rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi ilmiy merosi masalasi klassik va zamonaviy manbalarda turlicha yoritilgan. Hadis va tabaqot asarlarida u kishining hadisga bo’lgan munosabati, rivoyatlari hamda ilmiy maqomi muvozanatli tarzda baholanadi. Xususan, Imom Zahabiy, Xatib Bag’dodiy, Ibn Abdalbarr kabi olimlar asarlarida Abu Hanifaning hadis ilmidagi o’rni haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan.

Abu Hanifa (r.h.)dan rivoyat qilingan hadislar asosan Musannaf, Sunan va Osor turkumidagi manbalarda jamlangan bo’lib, bu holat uning hadis rivoyati fiqhiy muhit bilan chambarchas bog’liq bo’lganini ko’rsatadi. Imom Tahoviyning “Sharh Ma’oni al-osor” va “Sharh Mushkil al-osor” asarlari Abu Hanifa (r.h.)ning hadislarni fiqhiy talqin qilish metodologiyasini yoritishda alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy tadqiqotlar orasida Muhammad Ayyub Homidovning “Imom A’zam – hanafiy mazhabining asoschisi No’mon ibn Sobit (r.h.)” nomli kitobi alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda Imom Abu Hanifaning ilmiy shaxsiyati, fiqh va hadis ilmidagi o’rni manbalar asosida yoritilib, unga nisbatan bildirilgan ayrim tanqidiy qarashlarga ilmiy javoblar berilgan. Muallif Imom A’zamning hadisga munosabatini hanafiy mazhabi metodologiyasi bilan uzviy bog’liq holda tahlil qiladi.

Shuningdek, Imom Abu Hanifa (r.h.)ga nisbat berilgan “Musnad” va “Osor” asarlari uning hadis ilmidagi merosini tizimli tarzda o’rganish imkonini beradi. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar Abu Hanifaning nafaqat faqih, balki hadis ilmida e’tirof etilgan alloma ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-manbashunoslik, tahliliy va qiyosiy metodlardan foy-

dalanildi. Imom Abu Hanifa (r.h.)ga oid hadislar va ular zikr qilingan manbalar hadis to'plamlari asosida o'rganilib, ularning ilmiy ahamiyati tahlil qilindi. Shuningdek, hadis va fiqh o'rtasidagi munosabat Abu Hanifa(r.h.)ning metodologiyasi misolida qiyosiy yondashuv asosida yoritildi. Tadqiqot jarayonida manbalardagi ma'lumotlarni umumlashtirish va xulosalash usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi o'rni uning ilmiy salohiyati va fiqh yondashuvi bilan ajralib turadi. U zot nafaqat hadislarini tushunish va tahlil qilish, balki ularni fiqh hukmlarga tatbiq etishda ham katta mahoratga ega bo'lgan. Shu sababli uning ilmiy merosini o'rganish, rivoyatlari va asarlari orqali yondashuvini baholash nihoyatda muhimdir. Imom Abu Hanifa (r.h.)ning ilmiy shaxsiyati haqida tadqiqot olib borish nihoyatda yuqori aniqlik va chuqur mulohazani talab etadi. Chunki bu imomning fazilatlarini shunchalik keng va chuqurki, u kishi hadisni anglash, uni taxrij qilish (ajratish), undan hukmlar chiqarish borasida kuchli ilmiy salohiyatga ega bo'lgani bilan tanilgan. Shu sababli uning shaxsini baholash va fikrlarini tavsiflashda haddan oshish yoki kam baholashdan ehtiyot bo'lish lozim.

Darhaqiqat, imom Abu Hanifa (r.h.)ning qarashlari boshqa hududlarga ham tarqalib ketgan. Odamlar uning fikrlarini muhokama qilgan, bu esa islomiy davlatning ko'plab mintaqalarida keng tarqalishiga, tarafdorlar va muxoliflar o'rtasida bahslar yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Rivoyat qilinishicha, Imom Avzo'iy (Abu Hanifa bilan zamondosh bo'lgan Shom faqih) Abdulloh ibn Muborak (r.h.)dan: "Kufadan chiqqan, kunyasi Abu Hanifa bo'lgan bu kishi o'zi kim?" deb so'radi. Ibn Muborak (r.h.) savolga javob berish o'rniga tushunish qiyin masalalarni, ularni qanday tushunish yo'llarini va bu boradagi fatvolarni bayon qila boshladi. Imom Avzo'iy: "Bu fatvolarning egasi kim?" deb so'radi. Ibn Muborak (r.h.): "Iroqning faqih", deb javob berdi. Avzo'iy yana: "U kim?" deb so'radi. Ibn Muborak (r.h.): "Abu Hanifa (r.h.)", dedi. Shunda Imom Avzo'iy dedi: "Bu inson mashoyixlarning eng fazilatlaridan biri ekan. Men u bilan ko'rishishni istayman.

Keyin Avzo'iy bilan Abu Hanifa uchrashishdi. Abu Hanifa Ibn Muborak zikr qilgan masalalarni Avzo'iyga yanada to'liqroq tushuntirib berdi. Avzo'iy Abu Hanifa bilan xayrlashgach, Abdulloh ibn Muborakka dedi: "Ey Ibn Muborak! Bu kishining ilmi naqadar ko'p, aqli naqadar yetuk ekan! Allohdan mag'firat so'rayman, men bu inson haqida mutlaqo yanglish tasavvurda bo'lgan ekanman. Bu kishi men eshitgan gaplardan butunlay boshqacha ekan" [8:9].

Uning ilmini qadrini bilmagan ba'zi odamlar Imom Abu Hanifa (r.h.) haqida gapirib, u hadisga ahamiyat bermasligini, qiyosni hadisdan ustun ko'rishini aytishadi. Bu kabi ayblovlar hozirgi zamonda yanada ko'payib, ko'r-kona mutaassiblik va haqiqatni anglamaslikdan kelib chiqmoqda.

Muhaddis-faqih Muhammad ibn Yusuf Solihiy shunday deydi: "Abu Hanifa (r.h.) buyuk muhaddislardan. Garchi u hadisni ko'p rivoyat qilmagan bo'lsa-da, hadisga chuqur e'tibor qaratgan va undan fiqh masalalarni chiqarishda nihoyatda mohir bo'lgan" [9:174].

Imom Zahabiy Abu Hanifa (r.h.)ni o'zining "Tobaqotul huffoz" asarida zikr qilib, shunday deydi: "Uning rivoyatlari ozroq bo'lgan, ammo bu hadisga kam e'tibor bergani va hadislarini kam bilgani uchun emas, balki fiqh istinbot (hadislardan hukm chiqarish) bilan band bo'lgani sababli. Xuddi shu sabab tufayli Imom Molik va Imom Shofeiyan ham rivoyatlar kam bo'lgan. Bundan tashqari, sahobalardan Abu Bakr (r.a.) va Umar (r.a.) kabi sahobalar sahobalarning ulug'laridan hisoblansalar-da, ular ham kam hadis rivoyat qilgan. Bu ularning mavqelarini tushishiga sabab bo'lmaydi" [8:9].

Imom Abu Hanifa (r.h.) o'ziga yetib kelgan hadislar va Qur'on oyatlaridan umumiy qoidalarni chiqarar, bu qoidalarni keyinchalik yuzaga kelgan masalalarga tatbiq etar, aniq matn bo'lmagan masalalarda esa qiyos asosida hukm chiqarar edi. Agar unga bir hadis yetib kelsa va u mustahkam, ishonchli yo'l bilan sobit bo'lsa, garchi u qiyosga zid bo'lsa ham, hadisni qabul qilardi. Ya'ni, agar hadis roviylari ishonchli bo'lib, qabul qilish shartlariga to'liq javob bersa, Abu Hanifa (r.h.) u hadisni asos qilib olar, qiyosni esa tark etardi.

Abu Hurayra (r.a.)dan rivoyat qilinishicha, Nabiy (s.a.v) unutilib yeb yoki ichib qo'ygan kishining ro'zasi buzilmasligi haqida:

مَنْ أَكَلَ نَاسِيًا وَهُوَ صَائِمٌ فَلَيْتَ صَوْمُهُ فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللَّهُ وَسَقَاهُ

"Kim ro'zador holida unutilib yeb qo'ysa, ro'zasini oxiriga yetkazsin. U Alloh unga yetkazgan rizqdır", deganlar [6:245].

Imom Abu Hanifa (r.h.) ushbu hadisni dalil qilib oldi. Bu bilan u: "Ro'zaning buzilish asosi – qoringa biror narsa yetib borishi yoki jimo' bo'lishidir", degan umumiy qoidaga xilof qildi. Bu esa Abu Hanifa (r.h.) ishonchli dalil – hadis turganda, qiyosga amal qilmay, hadisni ustun qo'ygandigiga misollardan biridir.

Salaf solihlar – tobeinlar va ulardan keyingilar, shuningdek, "amir al-mu'minin fil-hadis" darajasidagi olimlar uning fiqh, zuhd, rostgo'ylik, yod olish (hifz) va bu ummatga nasihat borasidagi fazilatlarini bir ovozdan e'tirof etib, uni maqtashgan. Uni Buxoriy shayxlari va ularning shayxlari – Ali ibn Madiniy, Yahyo ibn Ma'in, Yahyo ibn Said Qatton, Makkiy ibn Ibrohim, Vaki' ibn Jarroh, Shu'ba ibn Hajjoj, Sufyon Savriy, Molik, Shofei, Ahmad ibn Hanbal va Abdulloh ibn Muborak kabi ulug' zotlar madh etgan.

Imom Buxoriy va Imom Muslim (r.h.)lar o'zlarining "Sahih"larida Abu Hanifa (r.h.)dan hadis rivoyat qilmagani masalasiga kelsak, buning sababi u zotlarning bu kitoblarni yozganidan maqsadlaridan biri – yo'qolib ketishi xavfi bo'lgan hadis va uning roviylarini yo'qolib ketishdan asrash bo'lgan. Imom Abu Hanifa (r.h.)ning

shogirdlari shunchalar ko'p bo'lganidan ular u zot bilgan hadislar zoye bo'lmisligiga, yo'qolib ketmasligiga iqror bo'lgan. Bundan tashqari, Imom Buxoriy va Imom Muslim o'z "Sahih"larida Imom Shofeydan ham hadis rivoyat qilmagan. Yana Imom Buxoriy Imom Ahmaddan faqatgina 2 ta hadis rivoyat qilgan. Vaholanki, Imom Buxoriy Imom Ahmad ibn Hanbalning shogirdi bo'lgan. Imom Muslim ham o'z ustoziga ham o'z "Sahih"ida Imom Buxoriydan biror hadis rivoyat qilmagan. Shundan kelib chiqadiki, Imom Buxoriy va Imom Muslim (r.h.)larning Abu Hanifa (r.h.)dan hadis rivoyat qilmagani Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi ilmiy maqomi va e'tirof etilgan martabasiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Imom Abu Hanifa (r.h.)dan rivoyat qilingan hadislar ko'plab hadis to'plamlarida zikr qilingan. Jumladan, "Sahih Ibn Xuzayma"da 1 ta, "Sahih Ibn Hibbon"da 1 ta, Imom Nasoiyning "Sunan Kubro" asarida 1 ta, "Sunan Bayhaqi"da 30 ta, "Sunan Doraqutniy"da 29 ta, "Musnad Ahmad"da 1 ta, "Musnad Abu Ya'lo Mavsiliy"da 4 ta, Imom Hokimning "Mustadrak"ida 3 ta, "Musannaf Abdurrazzoq"da 76 ta, "Musannaf Ibn Abu Shayba"da 46 ta, Imom Tahoviyning "Sharh maonil osor" asarida 16 ta, "Sharh mushkilul osor"da 42 ta, Imom Tabaroniyning "Mu'jamul kabir" asarida 21 ta, "Mu'jamus sag'ir"da 2 ta, "Mu'jamul avsat"da 16 ta, "Sunan Termiziy"da 2 ta, Haysamiyning "Mu'jamuz zavoid" asarida 1 ta, Imom Shofeyning "Kitabul Umm" asarida 27 ta, Imom Saraxsiyning "Mabsut" asarida 7 ta, Abdulloh ibn Muborakning "Zuhd kitobi"da 1 ta, Xatib Bag'dodiyning "Tarixu Bag'dod" asarida 16 ta hadis rivoyat qilingan [8:61-207].

Mazkur manbalarda Imom Abu Hanifa (r.h.)dan rivoyat qilingan hadislarining ko'pligi u zotning nafaqat faqih, balki hadis ilmidagi muhim va e'tirof etilgan shaxs ekanini tasdiqlaydi. Misol tariqasida "Sharh maonil osor" asaridagi rivoyatlarini keltirish maqsadga muvofiq:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ : ثَنَا عَمِّي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهْبٍ قَالَ : أَخْبَرَنِي اللَّيْثُ عَنْ يَعْقُوبَ ، عَنْ الثَّعْمَانِ ، عَنْ مُوسَى بْنِ أَبِي عَائِشَةَ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَدَّادٍ ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : مَنْ كَانَ لَهُ إِمَامٌ فَقَرَأَهُ الْإِمَامُ لَهُ قِرَاءَةً .

Ma'nosi: "Ahmad ibn Abdurahmondan, u Abdulloh ibn Vahbdan, u Laysdan, u Yoqubdan, u No'mon ibn Sobit (Abu Hanifa (r.h.))dan, u Muso ibn Abu Oishadan, u Abdulloh ibn Shaddoddan, u Jobir ibn Abdulloh (r.a.)dan rivoyat qiladi: Nabi (s.a.v) dedilar: **"Kimning imomi bo'lsa, imomning qiroati u uchun qiroatdir"** [1:279].

Yuqorida zikr qilingan hadis to'plamlarida hadislarini Abu Hanifa (r.h.)dan eng ko'p rivoyat qilgan shogirdlari va ularning rivoyat qilgan hadislarining miqdori quyida jadval tarzida ifodalash maqsadga muvofiq:

Hadis to'plamlarida hadislarini Abu Hanifa (r.h.)dan eng ko'p rivoyat qilgan shogirdlari [3]

T/r	Roviyni ismi	Kunyasi	Vafot etgan yili	Rivoyat qilgan hadislari- ning soni
1	Ibrohim ibn Husayn ibn Ali ibn Mehron	Abu Is'hoq	281/89 5	222 ta
2	Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn Mug'ira	Abu Abdulloh	256/87 0	195 ta
3	Ja'far ibn Muhammad ibn Hammod	Abul Fazl	280/89 4	87 ta
4	Abdurahmon ibn Amr ibn Abdulloh ibn Safvon	Abu Zur'a	281/89 5	36 ta
5	Hoshim ibn Marsad	Abu Said	278/89 2	31 ta

1	Ibrohim ibn Husayn ibn Ali ibn Mehron	Abu Is'hoq	281/89 5	222 ta
2	Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn Mug'ira	Abu Abdulloh	256/87 0	195 ta
3	Ja'far ibn Muhammad ibn Hammod	Abul Fazl	280/89 4	87 ta
4	Abdurahmon ibn Amr ibn Abdulloh ibn Safvon	Abu Zur'a	281/89 5	36 ta
5	Hoshim ibn Marsad	Abu Said	278/89 2	31 ta

Bundan tashqari, Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi merosi u zotga nisbat berilgan "Musnad" va "Osor" asarlari orqali ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Imom Abu Hanifa (r.h.) ilk bor hadislarini fiqh boblariga muvofiq tartiblab, kitob shaklida yozgan. Bu asarining nomi "Osor" bo'lib, u zot bu asarida qirq mingdan ziyod hadislarini tanlab keltirgan. Asarning bir necha nusxalari bor. Ulardan Imom Muhammad tomonidan qilingan rivoyati nashr etilgan. Bundan tashqari, Imom Abu Yusuf va Imom Zufar rivoyatlari ham mavjud [4:133].

Asar ikki jildidan iborat bo'lib, 211 bob va 913 ta hadisni o'z ichiga oladi. Imom Abu Hanifa o'z asarini tahorat bobi bilan boshlagan, unda boblar quyidagi tartibda keltirilgan:

I jilddagi boblar:

1. Tahorat va unga oid boblar;
2. G'usl va unga oid boblar;
3. Namoz va unga oid boblar;
4. Janoza va unga oid boblar;
5. Qabrlarni ziyorat qilish bobi;
6. Qur'on qiroati va unga oid boblar;
7. Ro'za va unga oid boblar;
8. Zakot va unga oid boblar;
9. Manosiklar kitobi – 15 ta bobni o'z ichiga oladi;
10. Imon bobi va unga oid boblar;
11. Nikoh va unga oid boblar;
12. Taloq va unga oid boblar.

II jilddagi boblar:

1. Taloq va unga oid boblarining davomi;
2. Diya, qasos va ularga oid boblar;
3. Hadlar va ularga oid boblar;
4. Guvohlik va unga oid boblar;
5. Vasiyat bobi;
6. Qul ozod qilish boblari;
7. Meros va unga oid boblar;
8. Qarz va kaffarat boblari;
9. Savdo va unga oid boblar;
10. Qurbonlik va unga oid boblar;
11. Ov va unga oid boblar;
12. Harom qilingan narsalar haqidagi boblar;

13. Sahobalarning fazilatlarini bobi;
14. Maqtalgan sifatlariga oid boblar;
15. Dori iste'mol qilish bobi;
16. Ilmni yozib olish haqidagi bob;
17. Zimmiyning salomiga javob berish haqidagi bob va boshqa far'iy masalalardagi boblar [5:73-784].

U zotdan keyingi olimlar o'z kitoblarini u zot joriy qilgan tartibdan namuna olib, ana shu asosda yozdi. Asar-da marfu' hadislardan tashqari sahoba va tobeinlar ri-voyatlari keltirilgan [2:174].

Imom Abu Hanifa (r.h.)ning "Musnad" asari esa u zotdan rivoyat qilingan musnad hadislar to'plamlari bo'lib, ularni muhaddislar jamlagan. Keyin Imom Xoraz-miy barcha musnadlarni jamlab "Jome' masoniydi Abu Hanifa" degan katta hadis kitobi qilgan [4:133]. Bu asar 15 ta musnaddan iborat bo'lib, hijriy 1326 yilda 800 sahifa atrofida nashr qilingan. Asarda faqat Rasululloh (s.a.v.)dan marfu' hadislar keltirilgan [10].

Xorazmiyning asarida Abu Hanifaga nisbatan berilgan hadislar o'rin olgan musnadlari jamlangan "Jome' masa-nidi Imomi A'zam"dagi musnad mualliflari quyidagilar:

Abdulloh ibn Muhammad ibn Ya'qub Xorisiy (vaf. 340/951).

Talha ibn Muhammad ibn Ja'far ash-Shohidil Adl (vaf. 380/990).

Muhammad ibn Muzaffar Bazzoz (vaf. 379/989).

Abu Nuaym Ahmad ibn Abdulloh Isbahoniy (vaf. 430/1038).

Muhammad ibn Abdulboqiy Ansoriy ibn Qozi Moriston (vaf. 535/1140).

Abdulloh ibn Adiy Jurjoniy (vaf. 365/989).

Hasan ibn Ziyod (vaf. 204/819).

Umar ibn Hasan Eshnoniy (vaf. 339/950).

Ahmad ibn Muhammad ibn Xolid ibn Xuliy Kaloiy (vaf. 432/1040).

Muhammad ibn Husayn ibn Husrav Balxiy (vaf. 522/1128).

Abu Yusuf Ya'qub ibn Ibrohim (vaf. 182/798).

Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniy (vaf. 189/804)ning "Musnad"i.

Hammod ibn Abu Hanifa (vaf. 170/786).

Muhammad ibn Hasan Shayboniy (vaf. 189/804)ning "Osor"i.

Abdulloh ibn Muhammad Sa'diy ibn Abu Avvom (vaf. 335/946) [7:4-5].

Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi faoliyati va ilmiy merosi uning nafaqat fiqhiy qarashlari, balki ri-voyatlarni tizimli tarzda yig'ish va tahlil qilish qobiliyati bilan ham ajralib turadi. U zotning "Musnad" va "Kitabul Osor" kabi asarlari hadislarni faqat rivoyat sifatida saqlab qolish bilan cheklanmagan. Ular fiqhiy yo'nalishda tarti-blangan va keyingi avlod olimlari uchun manba sifatida xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish kerakki, Imom Abu Hanifa (r.h.) Ahli sunna val jamoa mazhablari-dan birining mazhabboshisi hisoblanadi. Shunday ekan, ushbu yo'nalish islom dinining asosiy manbalari – Qur'oni karim va nabaviy sunnatdan holi bo'lishi mumkin emas. Allomaning ilmiy faoliyatida aynan nassning ustuvorligi yaqqol namoyon bo'ladi. Hadisshunoslik ilmi tarixiy jihat-dan fiqh ilmi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan bo'lib, shu sababli barcha mazhabboshi muftahidlar bu ilmning yetuk bilimdoni bo'lgan.

Imom Abu Hanifa (r.h.) rivoyatlar ishonchliligiga alo-hida e'tibor qaratib, sahih dalillarni fiqhiy istinbotdan ustun qo'ygan va qiyos usulini muvozanatli qo'llagan. Natijada, uning ilmiy merosi hadis ilmi va islomiy fiqh tafakkurida muhim o'rin egallaydi. Mazkur tadqiqotdan Imom Abu Hanifa (r.h.)ning hadis ilmidagi ilmiy maqomi e'tirof etilganini hamda kelgusida ushbu merosni tizimli va zamonaviy metodlar asosida o'rganish zarurligini ang-lash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Ja'far Tahoviy. Sharh Maonil osor. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1422/2001. J. I.
2. Homidov Muhammad Ayyub. Imom A'zam Hanafiy mazhabining asoschisi No'mon ibn Sobit rahmatullohi alayh. – T.: Hilol nashr, 2024.
3. Jami'ul Haramayni sharifayn dasturi.
4. Mas'udxon Ismoilov. Sunani Termiziy sharhi. – T.: Irfonnashr, 2021. J. I.
5. Muhammad ibn Hasan Shayboniy. Kitob al-Osor. – Bayrut: Dor an-Navodir, 1429/2008.
6. Muhammad ibn Ismoil Buxoriy. Sahihul Buxoriy. – Karachi: Bushro, 1437/2016. J. I.
7. Muhammad ibn Mahmud Xorazmiy. Jome' masaniyd Imom A'zam. – Haydarobod: Majlis Doira al-Ma'orif, 1332/1913.
8. Muhammad Nur ibn Abdulhafiz Suvayd. Imam Abu Hanifa No'mon muhaddisan fi kutubil muhaddisiyn. – Quvayt: Dor al-bayon, 1424/2003.
9. Vahbiy Sulaymon G'ovijiy. Abu Hanifa an-No'man imamul aimmatil fuqaho. – Damashq: Dor al-Qalam, 1420/1999.
10. <https://muslim.uz/uz/e/post/15195-abu-hanifa>.

Robiya NAJMIDDINOVA

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish
ICESCO" kafedrasida tayanch doktoranti

**QUR'ONI KARIMNI TO'G'RI TALQIN QILISHDA OYATLARNING O'ZARO
MUNOSABATI ILMINING AHAMIYATI**

Qur'oni karimni anglash va tafsir qilish uslublari deya ta'riflanuvchi Qur'on ilmlari fanining muhim bo'limlaridan biri – "Munosabatul Qur'on" ilmidir. Bir-biriga ergashib keluvchi so'z va jumlarlar yoxud birin-ketin sodir bo'lgan hodisalar orasidagi aloqa va bog'liqlik ma'nosini anglatuvchi mazkur ilm oyat va suralar tartibi, tizilishi, o'zaro hamohanglik hamda moslikni mavzu o'laroq o'rganadi. Bu esa, Kalomning to'g'ri anglanishi, pirovardida e'tiqod musaffoligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada "Munosabatul Qur'on" ilmining "Oyatlar o'rtasidagi munosabat" bo'limi haqida so'z yuritilgan. **Tayanch so'zlar:** tafsir, Qur'on, Qur'on ilmlari, oyat, munosabat, Suyuti, Biqoiy.

Among the significant areas of Qur'anic Studies – often defined as methods of understanding and interpreting the Qur'an – is the discipline concerned with the interrelationship of verses. This science examines the coherence between successive words, sentences, and events, highlighting the unique harmony that emerges within and between verses and surahs. By uncovering this internal consistency, it provides essential guidance for interpreting verses within their broader textual and thematic contexts. This study focuses on "inter-verse interpretation," a subfield of the broader topic of "relationships between verses and surahs". **Keywords:** tafseer, Qur'an, Qur'anic studies, verses, coherence, Suyuti, Biqai.

Одним из важных разделов коранических наук, определяемых как методы понимания и толкования Корана, является наука «Мунаасабат аль-Кур'ан». Данная наука, выражающая смысл взаимосвязи и соотнесённости между последовательно следующими словами и предложениями, а также между событиями, происходящими одно за другим, изучает порядок аятов и сур, их структурное построение, внутреннюю согласованность и гармонию. Посредством этого обеспечивается правильное понимание Божественного Слова, что, в конечном итоге, играет важную роль в формировании чистоты вероубеждения. В данной статье рассматривается раздел науки «Мунаасабат аль-Кур'ан», посвящённый взаимосвязи между аятами. **Ключевые слова:** тафсир, Коран, коранические науки, аят, взаимосвязь, Суюти, Бикаи.

Kirish. Qur'oni karimning nazm va tartibidagi hamohanglik va ustunlik, oyat va suralar orasidagi mutanosiblik hamda o'ziga xos, lafzlar o'z ichiga olgan ma'nolaridagi qamrov va izchillik u nozil bo'la boshlagan paytdan bugunga qadar insonlar diqqatini tortib kelmoqda. Qur'onning adabiy uslubi insonlar uchun odatiy nazm va nasrdan farqli bo'lgani kabi, qamragan mavzulari jihatidan ham benazir hisoblanadi.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga ato etilgan mo'jiza bo'lmish ilohiy Kalom arablar she'r va adabiyotda cho'qqiga chiqqan davrda nozil bo'lgan. Qur'on e'jozi – mo'jizaviyligi uning har bir jihatida: til va uslubdagi fashohat va balog'atning tengsizligida, nazmidagi ohang va ulug'vorlikda, ma'no jihatidan boyligida, o'z ichiga olgan turli ilmlar va yuqorida sanalgan har bir tur miqyosida o'xshashi yo'qligida namoyon bo'ladi. Oyati va suralaridagi o'ziga xos tartibi va kontekstual mutanosiblik ham e'jozning bir ko'rinishidir.

Ushbu maqolada usuli tafsirda alohida bo'lim sifatida o'rin olgan hamda ba'zi mufasssirlar alohida e'tibor qaratgan "oyatlar o'rtasidagi munosabat va uyg'unlik" haqida so'z yuritiladi. Munosabat ilmining lug'aviy hamda istilohiy ma'nolari, bu ilmning tarixi va o'zaro munosabatni aniqlash qoidalari keltiriladi va Qur'oni karimdan misollar keltirish orqali ushbu qoidalar tahlil qilinadi. Yuqoridagilar orqali Qur'ondan munosib shaklda istifoda qilish, oyat va suralar o'rtasidagi uyg'unlikni bilish undagi

g'oyani to'g'ri va butun holda anglash, pirovardida sog'lom e'tiqod va tushunchani shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Tahlil va natijalar

1. Tanosub tushunchasining umumiy ta'rif va ahamiyati. Tanosub ilmi (علم التناسب) – munosabatul Qur'ondan umumiyroq shaklda – kalimalarning tartibi – ketma-ket tizilishidagi hikmatini anglatuvchi ilm sifatida ta'riflanadi [6:5]. Munosabatul Qur'on ilmi esa Qur'on oyatlari tartibidagi hikmatni anglatuvchi ilm o'laroq ifodalalanadi [6:6]. Tanosub ilmi umumiy ma'noda kalima va jumlarlar tartibidagi o'zaro munosabat va uyg'unlikni o'rgansa, munosabatul Qur'on ilmi faqatgina oyat va suralar o'rtasidagi bog'liqlik va ketma-ketlikda kelish sabablarini o'rganadi. Shunga ko'ra, tanosub ilmi munosabatul Qur'on ilmidan kengroq qamrovga ega ekanini, munosabat so'zi "oyat" so'zi bilan birga kelganda oyatning oldingi va keyingi oyat bilan, "sura" so'zi bilan kelganda esa, shu suraning avvalgi va keyingi sura bilan o'zaro aloqadorligini, o'zaro bog'liq ekanini anglash mumkin.

Alloma Biqoiy (1406-1480 yy.) bu ilmning ahamiyatini ochib berar ekan, tafsir ilmida tanosubning o'rni haqida shunday deydi: "Munosabatul Qur'on ilmi Qur'oni karim oyat va suralarining ketma-ketligidagi hikmatni ochib beruvchi ilmdir. Bu ilm ma'nolarning mavjud holatga uyg'unligini o'rganuvchi balog'at ilmi masalalaridandir. Zero, kalom go'zalligini tushunish suradagi maqsadni ang-

lashga olib boradi, bu – balog'atning asl maqsadi sanaladi. Shu sababli mazkur ilmning qadri ulug'dir. Nahv ilmida bayonning o'rni qanday bo'lsa, tafsir ilmida munosabatul Qur'on ilmining o'rni mana shundaydir" [6:6].

1.1. Tanosubning lug'aviy ma'nosi. Tanosub "n-s-b" نسب o'zagining tafoul bobiga o'tkazilgan masdaridir. Bu masdarning asli bo'lgan nasab kalimasi lug'atda "nasab, urug', zot, qarindoshlik, yaqinlik" ma'nolarini anglatadi [1:65]. Munosabat esa, xuddi shu o'zak fe'lining mufoala qolipiga o'tkazilgan masdar shaklidir. Lug'aviy ma'nosi esa o'zakdan anglashilgan nasab, qarindoshlik, yaqinlikdir. Arab tilida فلان يناسب فلانا deyilganda "falonchi falonchiga o'xshadi, yaqin bo'ldi" ma'nosi ko'zlangan bo'ladi [1:65].

"Nasaba" fe'li "u bilan nasl-nasabi teng bo'ldi, u bilan bitta zotdan" degani. Tanosub va munosabat masdarlarining o'zagi bo'lmish "nasab"ning haqiqiy ma'nosi bo'lgan nasl-nasab, zot, qarindoshlik va yaqinlik kabi so'zlarning mushtarak jihati – ularning bir-biriga o'xshashi, bir qancha jihatdan o'rtoq bo'lishidir.

1.2. Tanosubning istilohiy ma'nosi. Munosabat ilmiga berilgan istilohiy ta'riflarni ikki turga ajratish mumkin. Birinchisi, munosabat ilmi haqidagi fikrlar yozma tarzda uchray boshlagan klassik asarlardagi ta'rif bo'lib, bunda u Qur'onning ma'no-mazmun hamda shakldagi balog'atini ochib berishga xizmat qiluvchi tafsir vositalaridan biri sifatida yoritiladi. Uni Burhoniddin Biqoiy, Badriddin Zarkashiy hamda Jaloliddin Suyutiy kabi olimlarning munosabat ilmi haqidagi qarashlarida uchratish mumkin. Biqoiy (1406-1480 yy.) uni "Qur'ondagi munosabatlar ilmi – undan Qur'on parchalari nega bunday tartiblangani bilib olinadigan ilmdir", deb aytgan [5:97]. Badriddin Zarkashiy: "Munosabat – ma'qul ishdir, agar u aqllarga ro'baro' qilinsa, qabul qilinadi", deya munosabatni aql-idrok bilan bog'liq ilm ekaniga ishora qiladi [3:87]. Faxriddin Roziy (1149-1209 yy.) tafsirdagi nozik jihatlar munosabatni aniqlash orqali yuzaga chiqishiga ishora qilib aytadi: "Qur'onning eng ko'p nozik ma'nolari (latif jihatlar) tartib va o'zaro bog'liqliklarda yashirin" [7:170].

Ikkinchi ta'rifga ko'ra, munosabat ilmi mustaqil fan sifatida talqin qilinadi. XIX asrda mashhur olim Siddiq ibn Hasan Buxoriy (vaf. 1889 y.) turli fanlar, ularga atab yozilgan mashhur asarlar hamda olimlar haqida qisqacha ma'lumot beruvchi uch qismdan iborat bo'lgan "Abjadul ulum" kitobida munosabat ilmiga shunday ta'rif beradi: "Munosabat ilmi – Qur'oni karim qismlarining bir-biri bilan tartiblanish sabablari (illatlari)ga oid umumiy asoslar majmuasini va unga taalluqli masalalarni bilishdir" [12:43]. Tafsirshunos olim Mustafo Muslim Muhammad (1940-2021 yy.): "Munosabat – biror sabab tufayli ikki narsaning bog'lanishidir. Allohning kitobida suraning o'zidan oldingi va keyingi sura bilan bog'lanishini anglatadi. Oyatlarda u har bir oyatning o'zidan oldingisi va keyingisi bilan bog'lanish sababidir", deydi [10:58].

Yuqoridagi ta'riflar atroflicha o'rganilganda, munosabatul Qur'on yoki tanosub ilmi – Qur'on oyat va suralarining shakliiy hamda ma'naviy jihatdan o'zaro munosibligi haqida so'z yurituvchi, ulumul Qur'on sohalaridan ekani aniq bo'ladi.

1.3. Munosabatul Qur'on ilmining ahamiyati. Oyatlarning ma'no va tafsirini to'g'ri tushunishda oyatlarning nozil bo'lish sababi – سبب النزول ilmining o'rni qanday bo'lsa, oyatlardagi daqiq ma'nolarni anglash va eng go'zal shaklda ta'vil qilishda munosabat ilmini bilish ham ana shunday. Shu tufayli mufasssirlar bir oyatning tafsiriga kirishar ekan, ishni goho nozil bo'lish sababidan, gohida munosabat jihatini tahlil qilishdan boshlagan. Qachonki oyatni ochib berish munosabatga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lsa, munosabatni, sababi nuzulni bilishga bog'liq bo'lsa, uni zikr qilgan. Biqoiy munosabat ilmini balog'atga oid ekanini aytar ekan, "Nahv ilmida maoniy va bayon ilmining o'rni qanday bo'lsa, tafsir ilmida munosabat ilmining holati shundaydir" deydi va munosabat ilmini Qur'onning tartibi va tarkib topishidagi e'jozni yuzaga chiqarib beruvchi ilm sifatida ko'radi [4:6]. Abu Bakr ibn Arabiy (vaf. 1148 y.) "Qur'on oyatlarining ba'zisi ba'zisiga bog'langan bo'lib, uning ma'nolari bir-biriga mahkamlangan yaxlit bir so'z kabi", deydi. Faxriddin Roziy esa "Qur'on so'zlarining fasohati, ma'nolarining yuksakligi jihatidan qanday mo'jiza bo'lsa, tartib va tizilish ham xuddi shundaydir. Butun Qur'on yagona sura yoki yagona bir oyat kabi", deya bu ilmning ahamiyatini ko'rsatib beradi va yana shunday deydi: "Qur'onning nozik ma'nolarining aksari lafzlarning bir-biriga bog'lanishi va oyatlar ketma-ketligida yashirin", deydi.

Zarkashiy "Al-Burhan fi ulumil Qur'an" kitobida bu mavzuda o'tmishda o'tgan mufasssirlarning munosabat ilmiga unchalik ahamiyat bermaganliklarini tilga olib, shunday deydi: "Oyatlar o'rtasidagi munosabatni bilish Kalomning ba'zi bo'laklari bilan boshqa bo'laklari o'rtasidagi bog'lanishni yuzaga chiqaradi. Bu aloqa toshlari bir-biriga yopishgan mustahkam bino ko'rinishida. Bu (ya'ni munosabat) nihoyatda nozik va daqiq ish bo'lgani tufayli o'tgan mufasssirlarning ko'pchiligi unga ahamiyat bermagan [13:131-132].

2. Munosabat ilmining paydo bo'lishi va rivojlaniishi. Oyatlar va suralar o'rtasida munosabat mavjudligi haqida birinchi bo'lib so'z yuritgan mufasssir Abu Abdulloh ibn Muhammad Ziyod Abu Bakr Nisoburiydir (vaf. 936 y.) Olim talabalariga tafsirdan dars o'tish chog'ida istalgan bir oyat o'qilganda: "Bu oyat nima sababdan mana bu oyatning yoniga qo'yilgan? Bu suraning bunisi suradan keyin keltirilishining sabab-hikmati nima?" kabi savollar so'rash orqali oyat va suralar orasidagi aloqani bildirib o'tgan. Bundan tashqari, u Bag'doddagi olimlarni bu ilmga yetarlicha ahamiyat bermagani uchun tanqid ham qilgan [13:61]. Nisoburiyning o'sha paytlardayoq munosabat ilmi haqida so'z yuritishi, oyat va suralar orasidagi bog'liqlikni topish uchun fikriy harakat qilishi tafsir ilmi rivojida

ahamiyatli nuqtadir. Zero, ijthodiy tafsir yo'nalishi endigina boshlangan o'sha paytlarda Nisoburiyning keyinchalik tafsirning muhim mavzularidan biri bo'lib shakllanuvchi munosabat haqida so'z yuritishi, shubhasiz, muhim bosqichdir. Oradan ikki asr o'tib, munosabat ilmini jiddiy o'rgangan olim – "Ahkomul Qur'on" asari muallifi faqih Abu Bakr ibn Arabiy bo'lgan. U oyatlar o'rtasidagi munosabat haqida so'z yuritarkan, "Qur'on oyatlari bir-biriga shu qadar pishiq bog'langanki, butun Qur'on so'zlarning tizilishi, ma'nolarining bir maromda ekani bilan yaxlit bir kalimaga o'xshaydi. Bu sohada bir donagina olim chiqqan bo'lib, u faqat Baqara surasidagi munosabatga doir asar yaratdi. So'ngra Alloh bizning bu mavzuda yo'limizni ochdi, faqat uni ko'tara oladiganni topa olmadik, xaloyiqning unga yanglish munosabatini ko'rgach, u haqida yozishga yakun yasadik, uni o'zimiz hamda Alloh o'rtasida qoldirdik va u(ilm)ni Allohga havola qildik", deydi va munosabat ilmining yetarlicha e'tibor ko'rmagani, to'g'ri anglanmaganidan mamnun emasligini bildiradi.

Abdulqohir Jurjoni (vaf. 471 y.) tizimlashtirgan balog'at ilmining, boshqacha aytganda maoniy va bayon ilmining tafsir ilmiga qo'shgan hissasidan foydalanib, uning Qur'on oyatlarini ochib berishga xizmat qilgan ilk va to'liq tafsir – Mahmud Zamaxshariyning "Al-Kashshof" asaridir. Zamaxshariy munosabat ilmini tafsir ichiga kiritgan ilk mufasssirdir. Oyat va suralar orasidagi munosabatning tafsirda avvalgilarga qaraganda kengroq shaklda yoritilishi Faxriddin Roziyning (vaf. 1209 y) "Mafatihul g'ayb" asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Keyinchalik Abu Hasan Ali ibn Ahmad (638/1240) hamda Muhammad ibn Abdulloh Mursiy kabi Andalus olimlari o'z tafsirlarida munosabatga yana ham ko'proq joy ajratgan, bu orqali kelajakda yozilajak asarlar uchun dasturilamal qoldirgan [4:218].

Oyat va suralar o'rtasidagi munosabatni keng qamrovda o'rganib, uni o'z tafsirida aks ettirgan va bu sohada shoh asar qoldirgan olim – Burhoniddin Biqoiy (885/1480) hisoblanadi. Biqoiy "Nazmud duror fiy tanasubil ayati va-s-savar" nomli tafsirida barcha sura va oyatlar orasida ularning ma'nolariga asoslangan aloqadorlikni ochib berish bilangina cheklanmay, hatto oyatlarni tashkil etgan kalimalar ham munosabat bilan joylashganini ilgari suradi [4:238-240].

Jaloliddin Suyutiyning "Asrorut tanzil" nomli asari munosabat ilmiga bag'ishlab yozilgan mustaqil kitob hisoblanadi. Keyinchalik Qur'onni ijthodiy tafsir qilganlardan Abu Hayyon (vaf. 1344 y.) "Bahrul muhit", Bayzoviy (vaf. 1286 y.) "Anvorut tanzil va asrorut ta'vil", Abu Suud Afandi (vaf. 1574 y.) o'zining "Irshodu aqlis salim", Alusiy (vaf. 1853 y.) "Ruhul maoniy", Rashid Rizo "Tafsirul manor" hamda Muhammad Hamdi Yazir "Haq tili – Qur'on tili" nomli tafsirlarida oyat va suralar orasidagi munosabat mavzusiga murojaat qilib, oyatlarni shu yo'nalishda tafsir qilgan. Zamonaviy o'zbek

tafsirshunosligida ham mazkur oyatlarni munosabatni ko'zda tutgan holda sharhlash mavjud.

3. Munosabatni topishda umumiy qoidalar. Har bir ilm sohasining o'ziga xos qonun-qoidalar bo'ladiki, ularni bilish orqali shu fanni oson va qulay shaklda tushunish mumkin. Xuddi shunday munosabatul Qur'on ilmida ham o'rganilishi lozim bo'lgan, ular orqali gapdagi munosabat aniqlanadigan usullar mavjud. Oyat va suralar o'rtasidagi munosabatni aniqlashning ba'zi asoslari usul fanida mavjud bo'lib, u orqali ilohiy kalomning bir-biriga bog'liqligi, uni tashkil etgan juzlar uyg'unligi ko'rsatib berilgan. Shuni ta'kidlash lozimki, maxsus qoidalar borligiga qaramay, ba'zi istisnoli holatlar tufayli oyat va suralar o'rtasini bog'lash oson bo'lmagan. Bu mavzuda Biqoiy: "Ba'zi oyatlar borki, o'rtasidagi munosabatni topish uchun oylab vaqt sarf etdim", deydi.

Qur'oni karimning nozil bo'lishi yigirma uch yilga yaqin muddat ichida, alohida-alohida paytlarda, butun holda tushgan ayrim qisqa suralardan tashqari oyat-oyat bo'lib, gohida bir nechta oyat uyushgan holda tushishda davom etgan. Nozil bo'lgan oyat yoxud oyatlarning qaysi surada, qaysi oyatdan oldin yo keyin joylashishi Muhammad alayhissalomga vahiy orqali bildirilgan. Jumhur ulamolar bunga ittifoq qilgan. Oyatlarning suralar ichidagi tartibi ham "tavqifiy" deyiladi [9:237]. Biror-bir masalaga nisbatan tavqifiy atamasi ishlatilsa, bu uning vahiy orqali sobit bo'lgani, inson ijthodi bilan topilmagan va uning ixtiyori bilan o'zgartirib bo'lmaydigan narsa nazarda tutiladi. Suralarning mus'hafidagi ketma-ketligining tavqifiy ekani masalasida esa oyatlardagidek ittifoq qilinmagan. Shuningdek, oyat va suralar o'rtasidagi munosabat va bog'liqlik mavjudligi ham tavqifiy emas, balki u ijthodiy tafsirlar bilan bir paytda rivojlanishni boshlagan hamda mufasssirlarning izlanishlari natijasida yuzaga chiqqan.

Tafsir qoidalar – "اصول التفسير" bilan shug'ullanuvchi olimlarga ko'ra, bir oyat oldingi oyatni tugallovchi yoki tugallovchi emasligini yoxud ma'no jihatdan mustaqil yoki bog'liq ekanini tadqiq qilish lozim, mana shu munosabatni topish orqali suraning nozil bo'lish sababini ham aniqlash mumkin [13:133-134]. Biqoiy har bir sura va oyat orasidagi munosabatni aniqlab yuzaga chiqarish uchun bir qancha asoslarni guruhlariga bo'lgan holda sanab o'tadi. Biqoiyga ko'ra, suraning qanday maqsad – g'oya bilan nozil bo'lganini bilish, unga olib boradigan sabablarni aniqlash, bu sabablarning bir-biriga yaqin yoxud uzoqligini tekshirish, oyatlar ketma-ket tilovat qilganda tinglovchining e'tiborini jamlash, balog'atga doir xususiyatlarga ahamiyat qaratish – bular barchasi munosabatni aniqlashda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan nuqtalardir [4:238-240]. Shuningdek, muayyan bir suradagi munosabat va uyg'unlikni aniqlash uchun uni avval boshdan oxirigacha diqqat bilan o'qib, undagi asosiy mavzuni aniqlash lozim. Surani tadqiq qilishga kirishgan inson undagi asosiy mavzu va g'oyalarni aniqlaydi hamda ular o'rtasidagi birlashtiruvchi nuqtani qidiradi. Bundan

tashqari, suraning nazmi – tizilishiga ahamiyat berishni ham ko'zdan qochirmaydi.

Shu bilan bir qatorda, suraning nomiga e'tibor qaratib, undan maqsad nima ekanini bilish ham munosabatni bilishga yordam beruvchi omillardandir. Chunki suraning nomi undagi asosiy mavzu tarjimoni hisoblanadi [4:241]. U bu orqali o'rtasida qanday bog'liqlik borligini aniqlash uchun o'rganilayotgan oyatlar haqida birlamchi ma'lumot vazifasini o'taydi.

Munosabat ba'zan ochiq shaklda namoyon bo'lgani kabi, ba'zan yashirin bo'ladi [8:39]. Paydar-pay kelgan oyatlar turli sabab va bir-biriga aloqasi bo'lmagan masalalarga doir bo'lsa, o'rtada ochiq-oydin tanosub bor, deyilmaydi. Mufasssirlarga nafaqat qiyinchilik tug'dirgan, balki munosabat ilmidan chekinishi hamda imkon qadar undan uzoq turishiga sabab bo'lgan nuqta ham aynan shudir.

4. Tanosubning turlari. Oyat va suralar o'rtasidagi munosabat ilmi bilan shug'ullangan mufasssirlar uni ikki qismga: ma'no hamda lafz tanosubiga bo'lgan. Ular amalga oshirgan izlanishlarning aksariyati ma'naviy munosabatni aniqlash xususida bo'lgan. Abulbaqo Husayniy yuqoridagi ikki qismni izohlar ekan, jumladan shunday deydi: "Kalomning siyoqi, ya'ni oxirining ma'no jihatdan boshiga uyg'un bo'lishi "ma'naviy munosabat", vazndosh va qofiyadosh, yoxud faqatgina vazndosh so'zlar bilan gapning tugallanishi esa "lafziy munosabat", deya ta'riflangan". Vazn va qofiya uyg'un tarzda kelgan lafziy munosabatga "to'liq munosabat", faqatgina vazn uyg'unligi bor bo'lgan munosabatga esa "noqis munosabat" deyiladi.

Ulumul Qur'on fani ichida "Oyat va suralar o'rtasidagi munosabat" bo'limi ikki asosiy sarlavha ostida tadqiq qilinadi: oyatlar o'rtasidagi munosabat va suralar o'rtasidagi munosabat. Oyatlar o'rtasidagi munosabat uch guruhga bo'lib tadqiq qilinadi: oyatning ma'nolari o'rtasidagi munosabat, oyatning boshi va oxiri o'rtasidagi munosabat, oyatlar o'rtasidagi munosabat.

Qur'onda ketma-ket kelgan oyatlar orasidagi bog'liqlik ba'zan ochiq-oydin bo'ladi. Bunday oyatlar bir-birining ma'nosini to'ldiradi. Masalan, ikkinchi oyat o'zidan oldingi oyatning ma'nosini ta'kidlab kelayotgan, uni tafsir qilayotgan yoki unda umumiy aytilgan bir gapdan ba'zi qismlarni istisno qilib, xoslayotgan bo'lishi mumkin. Shuningdek, o'zidan oldingi oyatga nisbatan badal yoki atfi bayon bo'lishi mumkin. Bunday holatda oyatlar o'rtasida yana boshqa bir munosabatni qidirishga ehtiyoj bo'lmaydi. Yana shunday oyatlar borki, unda munosabat ochiq ko'rinmasligi mumkin. Misol uchun bir suraning ichida e'tiqod, amal, nasihat, ogohlantiruv, bashorat kabi ko'plab mavzular joylashgan bo'ladi. Ana shunday holatlarda munosabatni aniqlash uchun bir qancha ma'naviy bog'lovchilar kerak [8:39]. Mufasssirlar mavjud bog'liqlikni aniqlash uchun *tanzir*, *istitrod*, *taxallus*, *tazod* kabi tanosub turlaridan foydalanadi. Ushbu qoidalar oyatlar o'rtasini bog'lash ishini osonlashtiradi.

Olimlar munosabatul Qur'on mavzusida eng ko'p bir oyatning o'zidan oldingi va keyingi oyat bilan aloqasi haqida bahs yuritgan. Bunga oyatlar tartibining *tavqifiy* ekani borasida islom olimlarining ittifoq qilishi ta'sir ko'rsatgan, deb qaraladi. Mufasssirlar oyatning oldingi va keyingisi bilan munosabatini ba'zi ma'naviy belgilar yordamida aniqlaganki, ular fanda "tanosub turlari" deb ataladi. Quyida shunday turlardan eng ko'p ishlatiladiganlari bo'lgan *tanzir*, *muzodda*, *istitrod*, *uslubul hakim*, *taxallus*, *intiqol*, *husnul matlab* va *ihtiros* haqida atroflicha so'z yuritamiz.

Tanzir [التنظير] – munosabat ilmiga xos turlardan biri bo'lib, so'zi arab tilidagi نَظَر – "bir narsani boshqasiga o'xshatdi, solishtirdi" ma'nosini beruvchi fe'lning masdaridir. Ikki o'xshash narsani ketma-ket zikr qilish orqali bir masalani izohlash *tanzir* xususiyati hisoblanadi. *Tanzir* orqali tinglovchiga anglatish qasd qilingan g'oyaning uning zehnda yana-da chuqur joylashtirish ko'zda tutiladi.

Muzodda [المضادة] – so'zi lug'atda "ziddlik", "qarama-qarshilik", "tazod" ma'zolarini anglatib, oyatlar o'rtasidagi munosabatni ochib berish uchun umumiy qoidalaridan biri hisoblanadi. Ikki oyat o'rtasida ayni yo'nalishda mushtaraklik topilmasa, ularning bir-biriga qarama-qarshi jihatlari topilib, shu orqali bog'lashga harakat qilinadi. Qur'onda xilma-xil turlar bir yerda jamlanib, ularning turfaqlarida uyg'unlik va hamohanglik, birlik kasb etadi. Arab tilidagi "بُضْدَهَا يَتَبَيَّنُ الْأَشْيَاءَ" "Har bir narsa ziddi orqali bilinadi" qoidasiga ko'ra, Qur'on ba'zi qarama-qarshiliklarni tilga olib, ulardagi yaxshi va yomon jihatlarni ochib beradi. Masalan:

– "فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ"

"Kimki zarra miqdoricha yaxshilik qilsa, uni ko'radir. Kimki zarra miqdoricha yomonlik qilsa, uni ko'radir" (Zalzala surasi 7-8-oyatlar) [11:599]. Ushbu oyatda yaxshilik zarra miqdoricha bo'lsa ham ajr-savobga sabab bo'lib, yaxshilik qilgan kishi uning samarasini ko'rishi, xuddi shunday eng kichik miqdordagi yomonlik ham jazosiz qolmasligiga ishora bor.

Istitrod [الاستطراد] "chetlab o'tish", "gap orasiga boshqa narsani qo'shib yuborish", deganidir. Badiiy san'atlardan biri o'laroq *istitrod* asosiy mavzuni davom ettirayotib, unga bilvosita aloqador bo'lmagan, lekin foydali yoxud qiziqarli qo'shimcha ma'lumot kiritish san'ati sifatida qo'llaniladi. Tafsir kitoblarida tanosubning ushbu turiga oid misollar zikr qilingan bo'lib, shulardan biri quyidagi oyatdir:

يٰٓبَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ لِبَاسًا يُؤَرِّى سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسَ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ يُذَكِّرُونَ "ذَٰلِكَ مِنْ عَآلَمِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ

"Ey Odam bolalari, Biz sizlarga avratlaringizni berkitadigan libosni ham, yasan-tusan (libosini) ham tushirdik. (Hammasidan) yaxshiroq libos taqvo libosidir. Bu – Allohning (fazl-u marhamatiga dalolat qilguvchi) oyatlaridandir. Shoyad eslatma (pand-nasihat) olsalar" (A'rof surasi 26-oyat) [11:153].

Bu oyat suradagi Odam va Havo qissasidan keyin keltirilgan bo'lib, Alloh tushirgan libos uchun shukr qilish, avratning ochiq qolishidagi xunuk va quyi holatni ko'rsatib berish, shuningdek, mazkur joylarni berkitish taqvo darajasi ekanini bildirish uchun kelgan [8:39].

Uslubul hakim [الأصلوب الحكيم] “hikmatli uslub” ma’nosida bo’lib, gapiruvchi yoki savol beruvchi kishiga, aytganida yoki so’raganida muhimroq bo’lgan narsani tark etganini anglatish va aslida so’rashi lozim bo’lgan narsani o’rgatish uchun kerakli narsani bildirishdir. Masalan:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ فَلَنْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجَّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا النِّبُوتَ
مَنْ ظَهَرَ هَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اتَّقَى وَآتَى النِّبُوتَ مَنْ أَتَوَاهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sizdan yangi chiqqan oylar haqida so’raydilar. Ayting: “u (oylar) odamlar va haj uchun vaqt o’lchovidir”. Uylaringizga orqa tomondan kirishingiz yaxshilik emas, balki yaxshilik, Allohdan qo’rqqan kishining (qilgan) ishidir. Uylarga eshiklaridan kirinigiz va Allohdan qo’rqing! Shoyad najot topsangiz” (Baqara surasi 189-oyat) [11:29].

Mazkur oyatda insonlarning Payg’ambardan hilol-larning mohiyatini so’ramasliklari, buning o’rniga hilol-larning qanday hikmat asosida yaratilganini so’rashi lozimligi bayon qilingan. Ularning asl so’rab o’rganishlari zarur bo’lgan narsa – hilollarning vaqtni belgilovchi alomatlar ekani ta’kidlangan. Shuningdek, oyatda uylarga orqa tomonidan emas, balki eshiklaridan kirish masalasi zikr qilingan, chunki arablar haj amallarini ado etgach, uylarga orqa tomonidan kirishni afzal ko’rgan. Bu esa ularning haj mavsumida qo’llagan bir urf-odatlaridan bo’lgan. Shu o’rinda oylar bilan uyga eshikdan kirish, orqa tomondan kirmaslikning qanday aloqasi bor, degan savol tug’ilishi mumkin. Soha mutaxassislari bu savolga shunday javob beradi: “Uylarga eshiklari turib, boshqa tomondan kirish qanday noo’rin bo’lsa, kishining o’ziga aloqasi bo’lmagan, hatto mohiyatini anglab yetmaydigan savollarni so’rashi ham shunday o’rinsiz harakatdir”. Ushbu o’rinlarda jumlar orasidagi bog’liqlik uslubul hakim orqali ochib beriladi.

Taxallus [التخلص] – lug’atda “qutulish”, “xalos bo’lish” ma’nolarini anglatuvchi, nutq yoki matnda bir mavzudan ikkinchisiga o’tishda qo’llaniladigan badiiy-ritorik uslubdir. Bu usulda muallif yoki xatib mavjud mavzuni to’liq tark etib, mutlaqo boshqa mavzuga kirish orqali tinglovchining diqqatini o’ziga tortadi. Taxallus ko’pincha istitrod bilan qiyoslanadi. Istitrodda asosiy mavzudan chekinib, ikkinchi bir masalaga kiriladi, biroq ma’lum muddatdan so’ng yana boshlang’ich mavzuga qaytiladi. Taxallusda esa avvalgi mavzuga qaytish bo’lmaydi.

Ilmiy manbalarda bu uslubga turlicha nomlar berilgan bo’lib, Jaloluddin Suyutiy uni “husnut taxallus [8:39]” deb atagan. Demak, taxallus – mavzudan mavzuga o’tishda nafaqat mantiqiy bog’liqlikni, balki uslubiy go’zallikni ham ta’minlovchi muhim badiiy vositadir. Masalan, quyidagi oyatda:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ

“Ularga Ibrohim xabarini tilovat qiling. O’shanda u otasiga va qavmiga: “Nimaga ibodat qilyapsizlar?”, dedi” (Shuaro surasi 69-70-oyat) [11:29]. Suraning shu joyidan boshlab, Ibrohim alayhissalom qissasi davom etadi, 102-oyatda keskin yangi mavzuga – jazolanayotgan jinoyatchilarga o’zgaradi va yuqoridagi qissaga boshqa murojaat qilinmaydi. Tinglovchi diqqatini jamlab, yangi bir mavzuga e’tiborini oson qaratadi.

Intiqol [الانتقال] lug’atda “ko’chish” degan ma’noni bildirib, tinglovchini sergak tutish uchun bir mavzudan boshqa mavzuga o’tishga nisbatan ishlatiladi. Ikki mavzu bir-biridan “bu” ma’nosini beruvchi ko’rsatkich olmoshi “هذا” yordamida ajratiladi, bu xuddi yozuvchining bir mavzudan boshqasiga o’tayotib “Bu bobda mana shu haqida so’z boradi”, deya o’quvchiga ma’lumot berishiga o’xshaydi. Intiqol uslubida ham mavzuni almashtirish orqali tinglovchi e’tibori tortilgan holda uning aytilgan narsani yana-da yaxshiroq tushunishi ta’minlanadi. Qur’onning bir qancha suralarida intiqolga oid misollar mavjud bo’lib, shulardan biri:

“هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ”

“Bu bir eslatmadir. Shak-shubhasiz, taqvodor zotlar uchun go’zal oqibat bordir” (Sod surasi 49-oyat) [11:456] oyatidir. Bundan oldingi oyatlarda payg’ambarlarga oid qism ochiqlangan bo’lsa, ushbu bo’lim tugab, boshqa mavzuga “هذا” orqali otilgan.

Husnul matlab [حسن المطلب] oyatlar o’rtasidagi munosabat turlaridan biri bo’lib, “kalomda bir kirish qilingandan so’ng aytilishi istalgan asl maqsadni ifoda qilmoq”, deya ta’riflanadi. Unga misol tariqasida Fotiha surasida mo’minlarning asl istaklari “sirotul mustaqim”ga yetaklashini so’rashdan oldin:

“إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”

“Sengagina ibodat qilamiz va Sendagina madad so’raymiz” (Fotiha surasi, 5-oyat) deya asl maqsaddan oldin muqaddima qilganini keltirish mumkin. Shunga ko’ra, yuqoridagi oyat “Bizlarni to’g’ri yo’lga boshlagin” (Fotiha surasi 6-oyat.) [11:1] oyati uchun zamin hozirlovchi husnul matlab vazifasini bajaradi.

Xulosa. Qur’on oyatlarining ma’no-maqsadini o’rganish hamda uni to’g’ri talqin qilishda “علوم القرآن” – Qur’on ilmlari fani muhim metodologik asos sanaladi. “Ulumul Qur’on” – ilohiy kalomdan kelib chiqqan yoki unga bog’liq bo’lgan shuningdek, uni o’rganishga xizmat qiluvchi ilmlardan iborat kompleks fandır. Unda oyat va suralarning nozil bo’lishi hamda uning sabablari, o’rni, jamlanishi, yozilishi, o’qilishi, nosix-mansuxi, muhkam-mutashohihi, e’jozi, e’robi oyat va suralar tartibi kabi yuzdan ortiq mavzular mavjud. Shulardan biri – munosabatul Qur’on ilmidir. Unda oyat va suralardagi o’zaro mutanosiblik, shuningdek, undagi ketma-ketlik sabablari chuqur tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, naqliy yoki aqliy bo’lsin, e’tiborga molik klassik va zamonaviy tafsirlarning muqaddima qismida oyat va suralar tartibidagi sabablar,

ularning o'zaro bog'liqligi haqida so'z yuritilgan. Ko'pgina tafsirlarda bir oyat tafsiri haqidagi ikki sharhning qaysi biri kuchliroq ekani munosabat ilmi qoidalariga ko'ra aniqlangan. Mufasssirlar ushbu fanni qabul qilish yoki rad etish orqali emas, unga ko'p yoki kam murojaat qilishi bilan bir-biridan farqlangan. Tafsir yo'nalishida munosabatul Qur'on sababun nuzul, muhkam-mutashobeh, nosix-mansux kabi ilmlarga qaraganda nisbatan keyinroq vujudga kelgan bo'lsa-da, olimlar undan oyatlar o'rtasini muvofiqlashtirish, ularga ma'no berishda ikki ehtimolning kontekstga muvofiqroq bo'lganini tarjih qilish kabi o'rinlarda ishlatgan. Masalan, "Baqara" surasi 237-oyatdagi "بَيِّدَةُ عَقْدَةِ الْكَاحِ" (Nikoh uning qo'lida bo'lgan kishi) jumlasining "ayolning eri" yoki "otasi" degan ikki

izohi bo'lgan. Lekin oyatning avvalgi qismi va undan oldingi oyatga qaralganda, jumla nikoh o'qilgandan keyingi holat haqida ekani, mazkur o'rinda "ayolning eri" nazarda tutilgani bilinadi. Ta'kidlash lozimki, oyatlar va suralar o'rtasidagi jipslik va bog'liqlik mavzusida mustaqil asar yozgan mualliflar soni ko'p emas [2]. Bu esa munosabat ilmining chuqur aqliy salohiyat talab etuvchi murakkab ilm ekani bilan izohlanadi. Nozil bo'lish sababi bir bo'lgan, kontekstdagi bog'liqlik ochiq-oydin o'rinlarda shakl va ma'no uyg'unligini topish oson kechsa, ikki oyat o'rtasida mutanosiblik yashirin joylarda chuqur izlanish, munosabatni aniqlash metodlaridan unumli foydalanish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Ja'far ibn Zubayr G'arnotiy. Burhon fi munosabati tartibi suvari-l-Qur'on. – Dammam, Saudiya: Doru ibni-l-Javziy, 2008.
2. Ali Kaya, Ömer Nesefi'nin Et-Teysir Fi't-Tefsir Tefsirinde Münâsebâtü'l Kur'an 818; Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı, Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi. – Karabuk University, Faculty of Islamic Studies.
3. Badriddin Zarkashiy. Al-Burhan fiy ulumil Qur'an. – Qohira: Darul hadis, 2006.
4. Burhoniddin Biqoiy. Nazmud durar fi tanosubul ayati va-s-suvar. – Haydarobod, 1979.
5. Burhoniddin ibn Umar Biqoiy. Nazmu-d-durar fiy tanasubi-l-ayati va-s-suvar. – Qohira: Darul kutubil islamiy, 2006.
6. Burhoniddin Umar al-Biqoiy. Nazmud durar fi tanosubil oyoti va-s-suvar. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya. 1-nashr. Tahqiq: Abdurazzoq G'olib al-Mahdiy.
7. Faxriddin Roziy. Mafotihul g'ayb. – J.1. – Bayrut: Dorul fikr, 2007.
8. Jaloliddin Suyutiy. Itqon fi ulumi-l-Qur'on. – Qohira: Maktabatut tavfiqiyya.
9. Muhammad Abdul Azim Zarqoniy. Manohil-l-irfon fi ulumi-l-Qur'on. – Bayrut: Doru ibn Hazm, 2022.
10. Mustafo Muslim Muhammad. Mabohis fi-t-tafsiri-l-mavzu'. – Damashq: Dorul qalam, 2000.
11. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. – T.: Munir, 2021.
12. Siddiq ibn Hasan Buxoriy. Abjadul ulum. – J.1. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya, 2019.
13. Zarkashiy. Burhon fi ulumi-l-Qur'an. – Bayrut: Dor ihyo kutub al-arobiyya, 1971.

Малоҳат ПЎЛАТОВА

Тошкент давлат шарқшунослик университети
«Шарқ фалсафаси ва герменевтика» кафедраси доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ТОКИ, ҚАРДОШИҒА РАВО КЎРМАС ...

Ушбу мақолада Шарқ мумтоз адабиётида муқаддас манбалар – Қуръони карим ва ҳадиси шариф ғоялари асосида шакланган “арбаъин” (қирқ ҳадис) жанрининг тараққиёт тамойиллари тадқиқ этилган. Хусусан, XV-XVI асрларда яшаб ижод этган буюк мутафаккирлар – Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулий томонидан ҳадисларнинг форс-тожик, ўзбек ва озарбайжон тилларидаги шеърӣ шарҳлари яратилган бўлса-да, мазкур асарлар қўлёзмаларининг қиёсий-матний таҳлили ҳануз тизимли равишда амалга оширилмаган. Шу боис, тадқиқотнинг асосий мақсади Алишер Навоий “Арбаъин” асарининг мавжуд қўлёзма нусхаларини ўзаро солиштириш, матний фарқларини аниқлаш ва уларни илмий жиҳатдан баҳолашдан иборатдир. **Таянч сўзлар:** Алишер Навоий, “Арбаъин”, фонд, ҳадис, талқин, шарҳ, қўлёзма, нусха, ибора.

This article explores the developmental trajectories of the “arba’in” (forty hadiths) genre, which emerged in classical Eastern literature under the conceptual and ideological influence of the Holy Quran and hadiths. Although the great thinkers and poets of the 15th and 16th centuries — Abdurrahman Jami, Alisher Navoiy, and Muhammad Fuzuli authored poetic commentaries on hadiths in the persian-tajik, uzbek, and azerbaijan languages, a systematic, comparative textual analysis of the manuscripts of these works has remained largely unaddressed. Consequently, the primary objective of this study is to perform a comparative textual analysis of the extant manuscript copies of Alisher Navoiy’s “Arba’in”, identify their variant readings, and provide a comprehensive scholarly evaluation of these sources. **Keywords:** Alisher Navoiy, “Arba’in”, collection, hadith, interpretation, commentary, manuscript, copy, expression.

В данной статье исследуются тенденции развития жанра “арбаин” (сорок хадисов), сформировавшегося в восточной классической литературе на основе идейных концептов Священного Корана и хадисов. Несмотря на то, что в XV-XVI веках великие мыслители и поэты Абдурахман Джами, Алишер Наваи и Мухаммад Физули создали поэтические комментарии к хадисам на персидско-таджикском, узбекском и азербайджанском языках, сравнительно-текстологический анализ рукописей данных произведений до сих пор не был осуществлен на системном уровне. В связи с этим ключевая цель исследования заключается в текстологическом сопоставлении сохранившихся рукописных списков произведения Алишер Наваи “Арбаин”, выявлении их текстуальных различий и их комплексной научно-теоретической оценке. **Ключевые слова:** Алишер Навои, “Арбаин”, фонд, хадис, толкование, комментарий, рукопись, копия, фраза.

Тарихдан маълумки, Алишер Навоий 1470 йили қадрдони, устози, пири Нуриддин Абдурахмон Жомийдан нақшбандия тариқати бўйича иршод олади ва бундан кейинги ҳар бир ишида уни ўзига маслаҳатгўй, йўлбошчи қилади. Навоий устози Абдурахмон Жомийнинг ҳузурда ўндан ортиқ китоб ўқиганини айтади. Уларнинг аксарияти тасаввуфга оид бўлиб, “Лавоеъ ва “Лавомеъ”, “Нафахотул унс”, Хожа Муҳаммад Порсонинг “Қудсия”си, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”си шулар жумласидандир. Профессор Исмаилов Абдуллаев эса, “Марказий Осиёда ислом маданияти” номи китобида ушбу фикрни қувватлаб, шундай ёзади: “Алишер Навоий 28 ёшида Қуръон, ҳадис ва бошқа диний билимларни пухта ўрганиб, араб, форс тиллари ва адабиётини, ислом давлатлари тарихини мукаммал эгаллаган” [1:194].

Таниқли навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққул ўзининг “Тасаввуф ва Навоий шеърӣяти муносабатига доир” номи мақоласида жумладан шундай дейди: “Навоий ижодининг тасаввуф билан боғланишларини исботлашга ташқаридан “далил” ахтаришга эҳтиёж йўқ, улар шоир ижодининг ўзида мавжуд”. Алишер Навоийнинг Қуръон ва ҳадислардан унумли фойда-

лангани унинг бошқа асарларида ҳам кузатилади. Шоир ижодида Қуръон илмлари қай даражада ифодалангани ҳақида кенгрок тасаввур ҳосил қилиш учун унинг “Назм ал-жавоҳир”, “Мажолис ан-нафоис”, “Ҳайрат ал-аброр”, “Ситтаи Зарурия”, “Насоим ал-муҳаббат”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Сирож ал-муслимин”, “Ҳамсат ал-мутаҳаййирин”, “Муножот” каби асарларини мисол сифатида келтириш kifоя. Мазкур асарларда Қуръон илмлари мавзусига катта эътибор берилгани маълум. Навоийнинг Қуръон илмларига бўлган эътибори унинг бир нечта тафсир ёздирганида ҳам кузатилади ва бунда Ҳусайн Воиз Кошифийнинг илмий фаолияти муҳим ўрин тутди. Унинг қаламига мансуб “Жавоҳир ат-тафсир” ва “Мавоҳиби Алийя” асарлари Алишер Навоийнинг бевосита таклифи ва ҳомийлигида ёзилган. Шунингдек, Хондамирнинг “Макоримул ахлок”ида Алишер Навоий ниҳоятда тақводор, ислом дини аҳкомларига оғишмай амал қилган, юртда дин равнақи йўлида қўлдан келганча ҳаракатда бўлган ва бу борада жуда катта ишларни амалга оширган, тасаввуфнинг йирик билимдони, ўз асарларида ислом дини асослари ва оят-ҳадисларга

жуда кўп мурожаат қилган комил муслмон шахс сифатида таърифланади [4].

Алишер Навоий ижодкор шахс сифатида чуқур эътиқоддаги муслмон бўлиб, ўз ижодида ҳам мана шу тақводорликни тасаввуфий ғоялар қаторида 1481/886 йилда ёзган “Арбаъин” асари орқали ҳам ифодалаган.

Ҳадислар араб бўлмаган туркий тилларга таржима қилинмаган бир вақтда қирқ ҳадислар асосида туркий-чиғатой тилида тўртлик – қитъалар яратилиши – Навоий “Арбаъин”нинг қимматини яна ҳам оширади. Хусусан, “Арбаъин” ҳадисларга бағишланган махсус асар бўлгани учун аҳамияти жуда каттадир. Унинг назмда, яъни қитъада ёзилгани ҳадисда ифодаланаётган маъно-моҳиятнинг бадиий тимсоллар орқали ўқувчи хотирасида яхши сақланиб қолишига имкон яратади.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғезмалар фондида Алишер Навоийнинг бир неча ўнлаб “Арбаъин” асари қўлғезма нусхалари сақланмоқда. Бу нусхалар турли даврларда, турли сабаб ва мақсадларда котиблар томонидан қайта-қайта кўчириб келинган. Уларнинг талайгина қисми ҳануз илмий муомалага киритилмаган.

Алишер Навоий асарларининг илмий-киёсий танқидий матнлари бир нафар олим томонидан эмас, балки бутун бир илмий мактаб бўлган навоийшунослар жамоаси томонидан босқичма-босқич яратилган. Бу жараёнда ҳар бир олим муайян асар ёки девон устида ишлаб, қўлғезмаларни таққослаш, матнни тиклаш ва изоҳлаш ишларини амалга оширган [3].

Алишер Навоийнинг “Арбаъин” асари алоҳида катта академик танқидий нашр сифатида кам ўрганилган бўлса-да, навоийшунос олимлар томонидан текстологик ва мазмуний жиҳатдан тадқиқ қилинган [2]. “Арбаъин” алоҳида академик танқидий нашр сифатида деярли ажратиб ўрганилмаган, балки катта тўпламлар таркибида берилган. Нашрлар асосан қўлғезмаларни таққослаш ва изоҳлаш асосида тайёрланган.

Биз ўз мақоламизда Алишер Навоий “Арбаъин”нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “Асосий фонд” ҳамда Ҳамид Сулаймон фондида сақланаётган қўлғезма нусхаларидан фойдаланиб, буюк шоир қаламига мансуб “Арбаъин” асарлари қўлғезмаларининг киёсий тадқиқини амалга оширдик.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган “Арбаъин” қўлғезмаларини ўрганар эканмиз, барча нусхалардаги фарқларни кўрамиз. Масалан, мазкур асар қўлғезма нусхаларидаги ҳадисларнинг кетма-кетлиги бир хил эмас, Навоий талқинидаги сўз ва иборалар турлича ёзилган, ҳатто қисқа ва чўзиқ унли “а” ва “о”ларнинг берилиши турлича. Бу

албатта, нусхани кўчирувчи котиб ва кўчирилган давр билан боғлиқ.

Биз ўз тадқиқотимизда Алишер Навоий “Арбаъин”нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “Асосий фонд”даги 10064, 5726 ва 8848 рақамли қўлғезма нусхалар ҳамда Ҳамид Сулаймон фондида сақланаётган қўлғезма нусхадан фойдаландик.

Биринчи ҳадис:

لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُحِبَّ أَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

Таржимаси: **“Сизлардан ҳеч бирингиз ўзига раво кўрганни биродарига раво кўрмагунча, чин мўмин бўла олмайди”.**

Навоий талқинида:

Мўмин эрмасдур улки, имондин

Рўзгорида юз сафо кўргай.

Токи, қардошига раво кўрмас,

Нейким, ўз нафсига раво кўргай.

Яъни, “киши чин мўмин бўла олмас, турмушда юз бора ёруғлик кўрса ҳамки, ўзига раво кўрганини биродарига раво кўрмагунча”.

Мазкур ҳадиснинг талқини 10064, 5726 ва 8848 рақамли қўлғезма нусхаларда бир хил, ҳеч қандай ўзгаришларсиз тўлиқ кўчирилган.

Асосий фонд нусхасида:

Мўмин эрмасдур улки, имондин

Рўзгорида юз сафо кўргай.

Токи, қардошига раво кўрмас,

Ҳар нейким, ўзига раво кўргай.

Бунда кўчирувчи котиб 4-мисрада “ҳар”, “ўзига” сўзларини қўллаган бўлса-да, мазмун ва қофияга пурут етмаган.

Навоий ҳадис мазмунини тўрт мисрада образларнинг хилма-хиллиги орқали ўқувчига ҳадис таъсирини ошириб, биринчи мисра сўнггидаги “имон” сўзини иккинчи мисра билан боғлайди, натижада, Аллоҳга бўлган имон-эътиқоди (ишончи), ҳаётини (юз сафо) юз (карра) бора ёруғ, фаровон қилган бўлса ҳам, ўзига раво кўрганини қардошига, яъни биродарига ҳам раво кўрмагунча у чин мўмин бўла олмайди”, дейди.

Ҳадисдаги биродар сўзи ижтимоий маънода бўлиб, барча мўминлар бир-бирига биродар, яъни оға-ини ҳисобланади. Ҳадисда “мўмин” сўзи бир маротаба ишлатилади ва биринчи ўринга қўйилади. Навоий “мўмин”, “имон” сўзларини 1- мисрада ифодалаб, кейинги мисралардаги талқин мазмунини 1-мисрага қаратади. Мўмин ва имон сўзларини қўллаб, талқиндаги образни имони комил инсон, яъни мукаммал имонли мўмин даражасига кўтаради. Демак, ҳадисда комил инсон ҳақида сўз бормоқда.

Юқоридаги талқин қилинган ҳадиснинг маъносини янада чуқурроқ англаш учун Қуръони каримда келган Юнус сурасининг 24-оятини келтириб ўтаемиз:

لَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (٢٦)

“Чиройли амал қилган зотлар учун гўзал оқибат ва зиёда неъматлар бордир. Уларнинг юзларини на қаролик ва на хорлик қоплар. Ана ўшалар жаннат эгалари бўлиб, у жойда абадий қолур”³.

Мазкур 10064, 5726 ва 8848 рақамли қўлёзма нусхаларда 7-ҳадиснинг Навоий талқини ўзига хос матний ўзгаришлари кузатилди.

مَنْ لَا يَرْحَمُ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ

Таржимаси: **“Халққа раҳм этмаганга Аллоҳ раҳм этмайди”.**

10064 ва 8848 рақамли қўлёзма нусхаларда Навоий талқини ўзгаришларсиз бир хил кўчирилган:

Тенгридин раҳм агар таъма қилсанг,

Аввал ўлмоқ **кераксен** элга раҳим.

Ҳар кишиким, улусқа раҳм этмас,

Анга раҳим айламас раҳими карим.

5726 рақамли қўлёзма нусхада эса, 2-мисрадаги “сен” кишилиқ олмоши – сўз бирикмаси тушириб қолдирилган.

Асосий фонд нусхасида 3-мисрадаги “улусқа” сўзи “халққа” деган сўз билан алмаштирилган бўлса-да, талқиндаги мазмунни ўзгартирмайди:

Тенгридин раҳм агар таъма қилсанг,

Аввал ўлмоқ **кераксен** элга раҳим.

Ҳар кишиким, **халққа** раҳм этмас,

Анга раҳим айламас раҳими карим.

Шунингдек, 11-ҳадиснинг талқинида ҳам ўзгаришлар бор.

لَا يُلْذَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرْتَيْنِ

Таржимаси: **“Мўмин бир индан икки марта чақилмайди”.**

10064 ва 5726 рақамли қўлёзма нусхаларда мазкур ҳадиснинг Навоий талқини ўзгаришларсиз бир хил кўчирилган:

Эйки, бир ниш етти мўминдин,

Кўнглунга **гарчи** узайса, ётла,

Чунки, мўминга етмағай ҳаргиз,

Бир тешиқдин йилон икки қатла.

8848 рақамли қўлёзма нусхада эса, 2-мисрадаги “гарчи” сўзи ўрнига “неча” сўзи ишлатилган:

Эйки, бир ниш етти мўминдин,

Кўнглунга **неча** узайса, ётла,

Чунки, мўминга етмағай ҳаргиз,

Бир тешиқдин йилон икки қатла.

Бу эса, қитъанинг мазмун-моҳиятига путур етказмайди, энг асосийси, араб тилидаги ҳадис англатаётган маънодан четга чиқилмайди.

Шунингдек, 19-ҳадиснинг талқинида ҳам ўзгаришлар бор.

أَفَةُ السَّمَاحَةِ الْمَنُ

Таржимаси: **“Миннат – сахийликнинг офатидир”.**

10064 ва 5726 рақамли қўлёзма нусхаларда мазкур ҳадиснинг Навоий талқини ўзгаришларсиз бир хил кўчирилган:

Ҳар кишига риъояте қилсанг,

Миннат ўткармағил гумонинга,

Етгайким, ул кишига офат **эрур**,

Юкла миннат валек жонинга.

10064, 5726 ва 8848 рақамли қўлёзма нусхаларда мазкур ҳадиснинг Навоий талқини ўзгаришларсиз бир хил кўчирилган, бироқ тил ва ёзув хусусиятларига кўра, “кишига-кишига, ўткармағил-ўткармағил, офат-дур-офат эрур” сўзлари кўп учрайди.:

Ҳар кишига риъояте қилсанг,

Миннат ўткармағил гумонинга,

Етгайким, ул кишига офатдур,

Юкла миннат валек жонинга.

Биз ўз тадқиқотимизда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий “Арбаъин”ларининг қўлёзма нусхаларидаги матний қиёсий таҳлилидан қуйидаги хулосаларни беришимиз мумкин:

нусхаларда ўзаро фарқли жумлалар учрайди;

фарқли сўз бирикмалари мавжуд;

сўзлардаги фарқлар яққол кўзга ташланади;

қўшимчалардаги фарқлар ҳам талайгина.

Қўлёзмалар орасидаги ушбу фарқлар қуйидаги хулосаларга олиб келади:

Алишер Навоийнинг “Арбаъин” асари турли даврларда котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилган. Табиийки, котиблар томонидан кўчириш асносида ўзларидан баъзи матний ўзгаришларга йўл қўйган ва “Арбаъин”лар турли хил вариантда ёйилган.

Энг тўғри ва асл вариантлар Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг “Куллиёт”ига киритган “Арбаъин” асарлари ҳисобланади. Чунки, муаллифлар “Арбаъин”ни ёзиб тугатгач, уни котибга топширган. Котиблар ана шу вариант асосида матнни кўчирган ва муаллифлар ўз қўли билан таҳрирдан ўтказган. Шундай қилиб, бевосита “Куллиёт”дан кўчирилган “Арбаъин”лар икки хил вариантда ёйилган.

Нусхалардаги мавжуд матний фарқлар ҳадис мазмунини очиб беришга тўсқинлик қилмайди ва матндаги фарқлар ўзининг оҳанги ва қофияга тушиши билан матн структурасини бузмайди. Навоий асарларининг китобат қилиниши турлича бўлиб, бу қўлёзмаларнинг хилма-хил китобат қилиниши турли давр ва турли ижтимоий табақаларнинг маънавий дунёси, талаби ва эстетик завқининг маҳсули дейиш мумкин.

³ Юнус сураси, 26-оят.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Abdullayev I. Markaziy Osiyoda islom madaniyati. – T.: Sharq, 2005. – B.194.
2. Alisher Navoiy. Arba'in // Asarlar (15 jildlik). – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1963-1968. Nashr hay'ati: H.Sulaymonov, P.Shamsiyev va boshqalar.; Alisher Navoiy. Arba'in // Tanlangan asarlar. – T.: Fan, 1980. Nashrga tayyorlovchi: S.G'aniyeva.; Alisher Navoiy. Arba'in // Asarlar (20 jildlik akademik nashr). – T.: Fan, 1987-2003. Ilmiy tahrir va nashrda ishtirok etganlar: S.G'aniyeva, G'.Karimov, H.Sulaymonov va boshqalar.; Alisher Navoiy. Arba'in // Navoiy asarlari (qayta nashrlar va ommaviy to'plamlar). – T., 1990-yillar va keyingi davrlar. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: turli navoiyshunos olimlar (asosan S.G'aniyeva maktabi vakillari).
3. Shamsiyev P. Hayratul-abror (ilmiy-tanqidiy matn). – T.: Fan, 1960.; Shamsiyev P. Xamsa (ilmiy-tanqidiy nashr). – T.: Fan, 1965-1970.; Mutallibov S. Alisher Navoiy lirikasining tekstologik tadqiqi. – T.: Fan, 1963.; Y.E.Bertels. Navoiy va Jomiy. – Moskva: Nauka, 1965.; Karimov G'. Navoiy asarlari ustida tadqiqotlar. – T.: Fan, 1968.; G'aniyeva S. Munojot (ilmiy-tanqidiy matn). – T.: Fan, 1971.; Sultonov I. Navoiy ijodini o'rganish masalalari. – T.: Fan, 1972.; Sulaymonov H. Alisher Navoiy asarlarining tekstologiyasi masalalari. – T.: Fan, 1974.; Eshonxo'jayev Sh. Navoiy asarlari qo'lyozmalari va ularning tadqiqi. – T.: Fan, 1980.; G'aniyeva S. Alisher Navoiy asarlari izohli lug'ati va matn masalalari. – T.: Fan, 1983.
4. Xondamir. G'iyosiddin binni Humomiddin. Makorim ul-axloq. – T., 1948.

O'ktam PALVANOV

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi "Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish ICESCO" kafedrasida dotsenti, PhD

Muslima FOZILOVA

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Islomshunoslik" mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

**"KITAB AS-SAVOD AL-A'ZAM" ASARINING DUNYO KUTUBXONALARIDA
SAQLANAYOTGAN NODIR QO'LYOZMA NUSXALARI**

Hozirgi kunda Yangi O'zbekistonda islomshunoslik sohasiga qaratilayotgan e'tibor sababli qo'lyozma manbalarni o'rganish va ularni tadqiq qilish yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, hali tahqiqi amalga oshirilmagan nodir qo'lyozma nusxalarni o'rganib, ularni tadqiqotchi va soha mutaxassislariga taqdim etish yosh izlanuvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, Hakim Samarqandiyning "As-Savod al-a'zam" asarining dunyo kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozma nusxalarini aniqlash dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqola "As-Savod al-a'zam" asarining nodir qo'lyozma nusxalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. **Tayanch so'zlar:** "As-Savod al-a'zam", moturidiylik, aqida, kutubxona, qo'lyozma, toshbosma, tarjima.

Today, due to the increasing attention given to the field of Islamic studies in New Uzbekistan, the study and research of manuscript sources have risen to a new stage. In particular, examining rare manuscript copies that have not yet undergone scholarly investigation and presenting them to researchers and specialists in the field is of significant importance for the future academic work of young scholars. In this regard, identifying the manuscript copies of Hakim Samarqandi's work "As-Sawad al-a'zam" preserved in libraries around the world is considered highly relevant. This article is devoted to the analysis of rare manuscript copies of "As-Sawad al-a'zam". **Keywords:** "As-Sawad al-a'zam", Maturidism, creed, library, manuscript, lithograph, translation.

В настоящее время в Новом Узбекистане, в связи с возрастающим вниманием к сфере исламоведения, изучение и исследование рукописных источников вышло на новый этап. В особенности исследование редких рукописных экземпляров, которые до сих пор не подвергались научному анализу, а также представление их исследователям и специалистам данной области имеет важное значение для дальнейших научных изысканий молодых ученых. В связи с этим актуальным представляется выявление рукописных экземпляров произведения Хакима Самарканди "Ас-Савод ал-а'зам", хранящихся в библиотеках мира. Данная статья посвящена анализу редких рукописных копий произведения "Ас-Савод ал-а'зам". **Ключевые слова:** "Ас-Савод ал-а'зам", матуридизм, акида, библиотека, рукопись, литография, перевод.

Kirish. Movarounnahr va Xurosonda islom dinining yoyilishida muhim ta'sir ko'rsatgan Somoniylar davlatida hanafiy ulamolarining qarashlari katta hurmatga sazovor bo'lgan. Somoniy amiri Ismoil ibn Ahmadning (279/892-295/907) talabi bilan Movarounnahr hududi sara

ulamolariga aqidaga oid dolzarb masalalarni o'zida jamlagan risola yozish topshirig'i berilgan.

Bu vazifa hanafiy-moturidiy olimi Abulqosim Hakim Samarqandiy (vaf. 342/ 953)ga topshirilgan. Hakim Samarqandiy yuklatilgan mazkur mas'uliyatli vazifani bajarish uchun "Kitab as-Savod al-a'zam" nomi bilan tanil-

gan asarini yozgan. Aslida arab tilida yozilgan bu asardan oddiy xalq ham foydalana olishi uchun uning forscha tarjimasi ham amalga oshirilgan. Lekin, afsuski, forscha tarjimani qilgan shaxsning kimligi haqida ma'lumot mavjud emas.

Kitobning yozilish sababi bilan bog'liq rivoyat kitobning forscha tarjimasi muqaddimasidan joy olib, bu haqida quyidagicha bayon qilingan: "Bu kitobning tasnif etilish sababi shudir: yo'ldan chiqqanlar, bid'at ahli va havoyi nafs egalari Samarqand, Buxoro va Movarounnahrda ko'payib ketgan edi. Samarqand, Buxoro va Movarounnahr ulamolari bir joyga to'plandi. Ular: "Bobolarimiz va ajdodlarimiz sunnat va jamoat yo'lida edi. Bugun esa turli havoyi nafs egalari (firqalar) paydo bo'ldi. Bu holat bizni qo'rqitmoqda", deb gaplashdilar. Bu xabar Xuroson amiriga yetkazildi. Adolatli amir Ismoil ibn Ahmad Abdulloh ibn Abu Ja'far va boshqa faqihlarga bobolarimizning tutgan yo'li, to'g'ri mazhab hamda sunnat va jamoat yo'lini bayon etishni buyurdi. Ulamolar Hoja Abulqosim Samarqandiy (vaf. 342/953)ni ko'rsatib: "Bizga Rasululloh yurgan to'g'ri yo'lni, sunnat va jamoat yo'lini ko'rsat", dedilar. Samarqandiy bu kitobni arab tilida yozdi. So'ng Xuroson amirining huzuriga borib, kitobni unga taqdim etdi va: "To'g'ri yo'l sunnat va jamoat yo'lidir", dedi.

Xuroson amiri esa: "Bu kitobni fors tiliga tarjima qiling. Xoslarga ham, ommaga ham foydali bo'lsin. Mazhab to'g'ri bo'lsin, havoyi nafs va bid'atlardan yiroq bo'lsin", deb buyurdi.

Bu yerda ulamolar orasida, ayniqsa, ismi zikr qilingan Abdulloh ibn Abu Ja'far kimligini aniqlash maqsadida ba'zi ma'lumotlarni e'tiborga olish lozim. Abdullohning otasi Abu Ja'far, amir Ismoil davrida qozilik qilgan Abu Ja'far Muhammad ibn Ahmad ibn Musa Barkadiy (vaf. 298/902) bo'lishi mumkin. Abu Ja'far Barkadiy, keyinchalik "As-Savod al-a'zam"ning ba'zi qo'lyozmalarida muallif sifatida ko'rsatilgan Abu Abdulloh ibn Abu Hafs (Abu Hafs Sag'ir) va boshqa ulamolardan rivoyat qilgan. Shuningdek, keyingi Somoniy amiri Ahmad ibn Ismoil davrida (295/907-301/914) ham Barkadiy nisbasiga ega bo'lgan Ahmad ibn Ibrohim Barkadiy ham qozi bo'lib xizmat qilgan [1:23-39].

Asarning arabcha matni taxminan 290/903-yilda yozilgan, forscha tarjima esa 370/981-yilda amalga oshirilgani taxmin qilinadi. Forscha tarjimani qilgan muallif Nuh ibn Mansur II (365/976-387/997) tomonidan berilgan buyruq asosida tarjimani jamlaganini yozadi:

"Men bu kitobni forscha jamladim. Chunki Xuroson amiri Nuh ibn Mansur Movarounnahr ulamolari barchasini to'planib, to'g'ri yo'lni, Payg'ambar (s.a.v.)ning sahobalari va roshid xalifalar yo'lini bayon qilishlarini istadi. U "Ahli sunna val jamoa", ulamolarning mazhabidir. Bu imomlar imomi, fiqh ulamolarining sayyidi, din va ilm rahnamosi, fiqh shohanshohi Abu Hanifa No'mon ibn Sobit mazhabidir. Uning barcha shogirdlari shu mazhabda edi. Barcha "Ahli sunna val jamoa" ham

shu mazhab ustidadir. Chunki Alloh taolo: **"Albatta, bu Mening to'g'ri yo'limdir. Bas, unga ergashinglar. Va boshqa yo'llarga ergashmanglar"**, deb marhamat qilgan. Payg'ambar (s.a.v.) ham: **"Sizlarga "As-Savod al-a'zam" kerak bo'ladi", deganlar. «"As-Savod al-a'zam" nima», deb so'ralganda: "Men va sahobalarim bo'lgan yo'l", deb javob berganlar**" [1:23-39].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni yoritish jarayonida qiyoslash, umumlashtirish, tarixiy davrlashtirish va tahlil qilish kabi metodlaridan foydalanildi. Shu bilan birga, tadrijiylik, xolislik, haqqoniylik va ilmiylik tamoyillari asosida ilmiy ish natijalari ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Sharqshunos olim Vilferd Made-lung risola yozilgan vaqtdan boshlab hanafiylar o'rtasida keng tarqalib, ta'lim berilganini, arab tilidagi asl nusxasi ham, forschadagi tarjimalari ham asl holatida saqlanib qolmagani, arab tilidagi matnining turli nashrlari chop qilinganiga qaramay, har xil qo'lyozmalari asos qilib olinib, tanqidiy nashriga ehtiyoj borligini aytadi.

Manbashunos olimlardan Fuad Sezgin o'zining "Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)" ("Arab yozma merosi tarixi") nomli asarining 1-jildida ushbu asarning 12 ta qo'lyozma nusxasi dunyo kutubxonalarida saqlanayotgani haqida xabar bergan [3:606].

Uning xabar berishicha:

1. Asar qo'lyozmasi Turkiyaning "Ayo Sofiya" kutubxonasida 2/2315 raqam ostidagi manbaning 25-66-variantlarida;
2. Avstriyaning "Vena kutubxonasi"da 1634 raqamli manbaning 43-variantida;
3. Hindistonning "Rampur kutubxonasi" 1/304-raqamli manbada;
4. Hindistonning "Kalam kutubxonasi"da 174-raqam ostidagi manbaning 76-variantida (hijriy 1064-yilga tegishli);
5. "Garnet kutubxonasi"da 2/2127-raqamli manbada (hijriy IX asrga oid);
6. Turkiyaning "Asad Afandi kutubxonasi"da 4/1366-raqam ostidagi manbaning 37-73-variantlarida (hijriy 1196-yilga doir);
7. Turkiyaning "Laleli kutubxonasi"da 2422-raqamli manbaning 28-variantida (hijriy XI asrga tegishli);
8. Turkiyaning "Fotih kutubxonasi"da 2/3137-raqam ostidagi manbaning 55-i 122-i variantlarida (hijriy VII asrga oid);
9. Turkiyaning "Husru kutubxonasi"da 43-raqamli manbaning 1-47-variantlarida (hijriy XII asrga doir);
10. Turkiyaning "Qosid Zode" kutubxonasida 1/726-raqam ostidagi manbaning 1-37-i variantlarida (hijriy XIII asrga tegishli);
11. Turkiyaning "Al-ma'had al-islamiy bi Istanbul kutubxonasi"da (hijriy 719-yilga oid);
12. Fransiyaning "Parij kutubxonasi"da 824-raqam ostidagi manbaning 1-52-variantlarida (hijriy 109-yilga doir) o'rin olgan [3:606].

Yuqoridagi qo'lyozmalar borasida tadqiqotchi Maher Jarer o'zining "A Critical Edition of Kitāb al-Sawād al-a'zam by al-Hakīm al-Samarqandī" ("Hakim Samarqandiyning "Kitab as-Savod al-a'zam" asarining tanqidiy nashri") kitobida ma'lumot berib, bunga qo'shimcha ravishda olim Fuad Sezginga Bayrutdagi ayrim qo'lyozmalar bilan tanishish imkonini bo'lmaganini ham alohida zikr etgan. Bundan tashqari, u "Qirol Faysal islom tadqiqotlari markazi"da saqlanayotgan to'rtta qo'lyozma ham Fuad Sezginga e'tiboridan chetda qolganini ta'kidlagan [4:29].

Ushbu o'rinda Maher Jarer Fuad Sezginga noma'lum bo'lgan qo'lyozma nusxalar haqidagi ma'lumotni batafsil quyidagicha keltirgan:

1. AQSHning Nyu-Jersi shtatidagi Prinston universitetida saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (XV asrga oid) [4:29].

Ushbu nusxa 31-varaqda joylashgan bo'lib, o'lchami 17.5×13.6 sm, 23 satrdan iborat. Nasx xatida yozilgan bo'lib, sarlavhalari qizil siyohda yozilgan. Ushbu to'plam o'zida 3 asarni jamlagan:

"Aqiydatu at-Tahoviy";

"As-Savod al-a'zam";

Muhammad ibn Bakr Roziyning "Bad'ul amaliy"ga yozgan sharhi "Al-Hidaya ila al-i'tiqod".

Eng kuchli qavlga ko'ra, ushbu nusxa XV asrga o'g'ir.

2. Bayrutdagi "Amerika universiteti" ("American University of Beirut")ning "Ne'mat Yafiz kutubxonasi"da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (1180/1766-67-yilga oid).

Ushbu qo'lyozma 48-varaqdan o'rin olgan bo'lib, o'lchami 13.5-12.5×6.5 sm. Kitob avvali quyidagicha boshlangan: «Bismillah..., alhamdulillah..., faqih (roh.a.) dedi: "Bizga Abu Hafs Buxoriy xabar berdi"». Oxiri esa: «"As-Savod al-a'zam" deb nomlangan ushbu kitobni tahrir qilish toliblar orasida "Mehr hay" nomi bilan tanilgan Ibrohim tarafidan 1180-yil jumadil oxir oyining dushanba kunida o'z nihoyasiga yetkazildi», deb yakunlangan. Varaq-lari yupqa, varaq-lar orasida qo'shib qo'yilgan qism yo'q. Fors tili yozuv qoidalariga muvofiq yozilgan. U 1180/1766-yilda Suriyada ko'chirilgan

3. Fransiyadagi "Milliy kutubxona" ("Bibliothèque nationale de France")da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (1009/1600-1601-yillarga oid).

Ushbu ko'chirilgan nusxada muallif Abu Hafs Kabir Buxoriy deb yuritilgan bo'lib, 83-varaqda jamlangan. To'plam o'zida 3 kitobni qamrab olgan:

"As-Savod al-a'zam" 53-varaqgacha;

"Ikkinchi kitob": 53-varaqdan 60-a varaqgacha;

"Fihrga oid uchinchi kitob": 60-b varaqdan 83a varaqgacha.

Tadqiqotchi ushbu nusxada biroz kamchilik va imloviy xatolar borligini aytgan.

4. Londondagi "Buyuk Britaniya kutubxonasi" ("The British Library in London")da OR 12781 raqami ostida

saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (1132/1719-yilga oid) [7:4].

Ushbu qo'lyozma 82-varaqdan o'rin olgan bo'lib, o'lchami 15×21 sm. U "Qirol Faysal islom tadqiqotlar markazi" tomonidan olingan suratlardan biri hisoblanadi. Ketma-ketlik raqami: 114668; mikrofilm esa 9627-9626-b. Sarlavha nomi "Kitab ar-Radd ala as'habi al-ahvai al-musamma bi as-savod al-a'zam ala mazhab al-Imam Abi Hanifa rohmatullohi alayh, amin" bo'lib, uning yakunida ushbu kitobni ko'chirish hijriy 1132-yil muharram oyining muborak shanba kunida, milodiy hisobda 1719-yilda yakunlangani haqida yozilgan.

5. Ar-Riyoddagi "Qirol Faysal islom tadqiqotlar markazi" ("King Faisal Center for Research and Islamic Studies in Riyadh")da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (XII-XVIII asrga oid).

Ushbu qo'lyozma 30280-tartib raqami ostida saqlanadi. Saqlash raqami esa 01/02/43/-b, saqlash va tartib raqami 11549. Varaq-lar adadi 48 bo'lib, jami qatorlar 21 tani tashkil qiladi. Kitob g'ilofi ustiga "Kitab as-Savod al-a'zam li Abi Hafs Kabir ala mazhab al-Imam Abi Hanifa Nu'man bin Sabit Kufiy roziyallohu ta'ala anhu, amin, amin", deb yozilgan. Nasx xatida yozilgan ushbu qo'lyozmaga biroz talofat yetgan. Har bir bo'lim sarlavhasi esa qizil siyohda bitilgan. Biroz ta'liqotlar keltirilgan. Afsuski, Maher Jarer tomonidan ushbu qo'lyozma varaq-larida muayyan chalkashliklar borligi ta'kidlangan [4:32].

6. Ar-Riyoddagi "Qirol Faysal islom tadqiqotlar markazi" ("King Faisal Center for Research and Islamic Studies in Riyadh")da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (1064/1654-yilga oid).

Bu nusxa 16240-tartib raqami ostida saqlanadi. Saqlash raqami esa 12/02/34/-b, saqlash va tartib raqami 9023. 48-varaqda joylashgan ushbu nusxa 15 qatordan iborat. Qo'lyozma sarlavhasiga "As-Savod al-a'zam fi mazhab Abi Hanifa Nu'man", deb yozilgan. Qo'lyozma quyidagicha boshlangan: «Barcha hamd olamlar Parvardigori Alloh-gadir. Oqibat taqvorodlar uchundir. Alloh taolo sayyidimiz Muhammadga, uning ahli va barcha sahobalariga salavat va salomlar yo'llasin. Biz Uni bizni to'g'ri yo'lga hido-yat qilgani, to'g'ri dini bilan yo'l ko'rsatgani, Qur'on bilan sharaflagani va butlarga sig'inishdan asragani uchun hamd aytamiz... Faqih (roh.a.) dedi: "Bizga Abu Hafs Buxoriy xabar berdi"».

Qo'lyozmaning oxiri esa: "Shunday ekan, olim undagi mazmun bilan amal qiladi, johil esa undan o'rganadi. Baxtsizlikdan qutulishning boshqa chorasi yo'q. Kim bu masalalardan bittasini rad etsa, u adashgan bid'atchidir. Uning ortida namoz o'qimang, u bilan o'tirmang, yo'lda birga yurmang va undan yuz o'g'irang. Kitob Allohning hamdi, yordami va go'zal tavfiqi bilan yakunlandi. Uni bandalarning eng faqiri Mustafo ibn Abdulloh yozdi", deb yakunlangan. 86-b varaqda: "Uni yozish muborak payshanba kuni, ulug' sha'bon oyida, hijriy 1064-yilda o'z

nihoyasiga yetdi”, deyilgan. Ushbu nusxa biroz namlikka uchragan.

Yuqoridagilarga qo'shimcha qilinsa, ushbu risola majmua tarkibidagi asarlar ichida birinchisidir. Sarlavha sahifasida asar noto'g'ri ravishda faqih Abu Lays Samarqandiy (301/911-375/985)ga nisbat berilgan, holbuki yuqorida zikr etilgan qo'lyozma manbalarda u Is'hoq ibn Muhammad ibn Ismoil Hakim Samarqandiyga tegishli ekani aniq ko'rsatilgan. Bo'lim sarlavhalari qizil siyoh bilan yozilgan. Majmuaning boshida egalik qaydi (tamluk yozuvi) mavjud. Tadqiqotchi Maher Jarer izlanishi mobaynida ushbu nusxadan quyidagi kamchiliklarni payqagan. Qo'lyozmada ikki o'rinda nuqson mavjud bo'lib, ular “Qirol Faysal islom tadqiqotlari markazi” katalogida qayd etilmagan:

Birinchi nuqson: 3-varaq tushib qolgan bo'lib, u 2-b va 3-a sahifalarni o'z ichiga olgan. Shuningdek, nechta ekani aniq bo'lmagan yana bir necha varaq ham yo'qolgan bo'lib, ular 88-mavzudan 89-mavzuning oxirgi oldingi satrigacha bo'lgan matnni o'z ichiga olgan;

Ikkinchi kamchilik: matnda tartibsizlik mavjud – joy almashish, oldinga-orqaga surilish va sahifalar izchilligi buzilgan. Xususan, matn 5-a sahifaning oxirgi satrida boblar sanog'i davomida uzilib qoladi. Bu paytda kotib oltinchi bob sarlavhasiga yetgan bo'ladi, ammo kutilmaganda aynan shu bob matni kiritib ketiladi. Mazkur matn 5-b sahifaning boshidan 6-b sahifaning oxirigacha davom etadi. Shundan so'ng esa tartib bilan keltirish yana 7-a sahifaning boshida davom ettiriladi. Kiritilib ketgan, ya'ni joyi almashgan ushbu matnning asl o'rni 15-b sahifaning boshida, oltinchi masala bayonida bo'lishi kerak [4:33].

7. Ar-Riyoddagi “Qirol Faysal islom tadqiqotlar markazi” (“King Faisal Center for Research and Islamic Studies in Riyadh”)da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (XI-XVII asrga oid).

Ushbu qo'lyozma 106709-tartib raqami ostida saqlanadi. Saqlash va tartib raqami 14057-11. Ushbu nusxa 165-b varaqdan 190-b varaqgacha tashkil topgan, jami qatorlar 19 qatordan iborat. Qo'lyozma nomi “As-Savod al-a'zam ala mazhabi Imam A'zam” bo'lib, matn boshida: «Anas ibn Molik (r.a.)dan sahih isnod bilan rivoyat qilinadi. U dedi: Rasululloh (s.a.v.) aytdilar: “Yahudiylar yetmish bir firqaga bo'lindi...”», deb zikr qilingan. Qo'lyozma oxiri: “Kim bu masalalardan bittasini inkor etsa, u adashgan bid'atchidir. Uning ortida namoz o'qilmaydi, u bilan majlisda o'tirilmaydi, yo'lda birga yurilmaydi va undan yuz o'giriladi. Mana shu “As-Savod al-a'zam”dir”, deb yakunlangan. Nastaliq xat turida yozilgan ushbu nusxa hijriy XI, milodiy XVII asrga oiddir. Biroz namlangan bu risola majmua tarkibidagi o'n ikkinchi asardir. Asar ushbu to'plamning dastlabki risolalarini yozgan kotib tomonidan ko'chirilgan. Bo'lim sarlavhalari qizil rangda yozilgan. Nusxa tekshirilgan (tas'hih qilingan) bo'lib, unda kam sonli izohlar mavjud. Qo'lyozma

oxirida kotib qaydi (ta'qiba) bor. Muqova sahifasida turli qayd va foydali yozuvlar keltirilgan. Shuningdek, unda Shoh Rashid muhri ham keltirilgan.

8. Ar-Riyoddagi “Qirol Faysal islom tadqiqotlar markazi” (“King Faisal Center for Research and Islamic Studies in Riyadh”)da saqlanadigan qo'lyozma nusxasi (XII-XVIII asrga oid).

Ushbu markazga tegishli oxirgi qo'lyozma nusxasi 2290P tartib raqami ostida saqlanadi. Saqlash raqami 12/05/04/-b, saqlash va tartib raqami esa 1054. Kitob nomi “Sharhu as-Savod al-a'zam li as-Samarqandiy” bo'lib, qo'lyozmaning boshlanishi: «Bismillahir rohmahir rohim. Hamd olamlar Parvardigori Allohgadir. Sayyidimiz Muhammad, payg'ambarlar va rasullar xotamiga hamda uning ahli va barcha sahobalariga salavot va salomlar bo'lsin. So'ng: agar sen Payg'ambar (s.a.v.) mazhabi haqida so'rasang, bas, uning yo'li to'g'ri yo'ldir. U zot aytdilar: “Muso qavmi firqalarga bo'lindi...”», deb boshlangan. Qo'lyozmaning oxiri esa quyidagicha nihoyalangan: “Alloh subhonahu va taolo to'g'risini yaxshiroq bilguvchidir. Sayyidimiz Muhammadga, uning ahli va sahobalariga salavot va salomlar bo'lsin. Tamom”.

Kitob hajmi 52 varaq bo'lib, har bir sahifa 17 satrdan iborat. Nasx xatida yozilgan ushbu nusxa hijriy XII, milodiy XVIII asrga oiddir. Unda tuproq ta'siridan qolgan izlar mavjud. Bundan tashqari, kitob nomi va muallif nomi matn ichida ochiq ko'rsatilmagan. Biroq muqovasida “Tafsiru as-savod al-a'zam” deb yozilgan. Bob va masalalar sarlavhalari qizil siyoh bilan yozilgan [4:34].

Shuningdek, tadqiqot davomida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rahyon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 2630 raqami ostida saqlab kelinayotgan “As-Savod al-a'zam” asarining yana bir nodir qo'lyozmasi O'zbekiston islom sivilizatsiyasi markaziga ko'chirib o'tkazilgani ma'lum bo'ldi. Ushbu nusxa fors tilida bo'lib, 1687-yilda ko'chirilgan. Hajmi 24×17 sm bo'lgan ushbu nusxa nasx xatida yozilgan. Bu nusxaning nodir tomoni shundaki, uning muqaddima qismida boshqa qo'lyozmalarda uchramaydigan ma'lumotlar mavjud. Ushbu nusxada olim “As-Savod al-a'zam” asarini arab tilida yozib, amir Ismoilga ko'rsatganini, so'ng omma undan o'qib bahramand bo'lishi uchun fors tiliga tarjima qildirgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bundan kelib chiqadiki, kitob avval fors yoki tojik tilida emas, aynan arab tilida yozilgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ham asarning muallifi va aniq masalalari qancha ekani borasida qo'lyozma nusxalarning turlichaligi sababli ba'zi chalkashliklar mavjud ekanini anglash mumkin.

Xulosa va takliflar. “Kitab as-Savod al-a'zam” asari bir qancha nashriyotlar tomonidan turli yillarda chop etilgan. Uning dastlabki arabcha matni Usmoniylar davrida nashr etilgan. Fuad Sezginning xabar berishicha, asar 1253/1837-yil Buloqda, 1242/1827-yil Qozonda,

1288/1871-yil Istanbulda va yana sharhi bilan birga 1313/1895-yilda Istanbulda qayta chop etilgan. Shu bilan birga, zamonaviy turk tiliga Afandi Ayni Bulg'oriy tomonidan qilingan tarjima 1258/1842-yil "Buloq" nashriyotida amalga oshirilgan [3:606].

1242/1887-yili Qozonda nashr etilgan asarning tatar tiliga qilingan tarjimasi 1298/1881-yilda chop etilgan. Mazkur asar Abdulhay Habibiy (1910/1328-1984/1404) tomonidan fors tiliga tarjima qilinib, 1348/1969-yilda Tehronda nashr qilingan. Tarjima va tahqiq 976/1568-997/1589-yillar oralig'ida tayyorlangan bo'lib, unda 61 ta masala mavjud. Abdulhay Habibiy o'z tahqiqida uchta qo'lyozmaga tayangan:

Birinchi nusxa.

Ushbu nusxa Hirotda Muhammad Porso (vaf. 822/1420) tomonidan ko'chirilgan. Olim 795/1392-yilda qilingan qadimgi forscha tarjimini yanada zamonaviy tilga moslab qayta ishlagan. Nusxa o'rtacha hajmda 20,5×10,5 sm bo'lib, sariq rangli qog'ozga yozilgan. Nasx yozuvida bitilgan ushbu nusxa 164 sahifadan iborat. U hijriy 1156-yil muharram oyining 12-sanasida, milodiy 1743-yil 8-mart sanasida Mus'hal ibn Bakr Xon ibn Umar ibn Tavuz ibn Ali ibn Molik tomonidan ko'chirilgan.

Ikkinchi nusxa.

Ushbu nusxa Anqaradagi kutubxonada saqlanib, u birinchi nusxaning aynan ko'chirmasidir. Uni Sultonning kotibi Yusuf Ziyovuddin Bag'dodda 1107/1695-yilda ko'chirgan.

Uchinchi nusxa.

Tahqiqchi uni izohlarda "B" belgisi bilan ko'rsatgan. U 184 sahifadan iborat bo'lib, hajmi 21×15 santimetrdan iborat. Ushbu qo'lyozma bir necha fiqh va aqidaga oid risolani o'z ichiga oladi. Yozuvi juda yomon, xatolar nihoyatda ko'p bo'lgani sababli uni o'qish va tushunish qiyin. U Hirotda Kashmir qog'oziga 1247/1831-yilda yozilgan. Kotibning nomi ko'rsatilmagan.

Muhaqqiqning ta'kidlashicha, bu nusxani ko'chirgan shaxs savodsizroq, bilimi kam va xati juda sust bo'lgan. Natijada matn deyarli buzilib ketgan.

Shu bilan birga, "As-Savod al-a'zam" asari xususida olib borilgan izlanishlar qatorida tadqiqotchi Foruq Umar Abdulloh Umarning Edinburg universitetida falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun amalga oshirgan ilmiy ishini ham zikr qilish mumkin. Ushbu tadqiqot "The doctrines of the Maturidite school with special reference to "As-Sawad al-a'zam" of al-Hakim as-Samarqandi" ("Hakim Samarqandiyning "As-Savod al-a'zam" asariga alohida e'tibor: moturidiylik maktabi tamoyillari") deb nomlanib, 1974-yilda himoya qilingan.

Bundan tashqari, "As-Savod al-a'zam" risolasiga Ibrohim Hilmiy ibn Husayn Vafiy tomonidan "Salam al-ahkam ala Savod al-a'zam" nomli sharh yozilgan va bu sharh ham turk tiliga tarjima qilinib, 1314/1896-yili Istanbulda nashr qilingan. Ushbu sharh muallifining: "Men "As-Savod al-a'zam" asariga qiyin tarkiblarini ketkazuvchi, ma'nolarini

ochib beruvchi va izohlashda boshqa sharhlardan behojat qiluvchi sharh yozishni iroda qildim", degan so'zidan asarning boshqa sharhlari borligi ham ma'lum bo'ladi.

Yevropa sharqshunoslaridan dastlab Ignas Goldsiyer (1266/1850-1339/1921), keyinchalik Karl Brokkelman (1285/1868-1375/1956), Artur Tritton (1298/1881-1393/1973) va Fuad Sezgin (1924/1332-2018/1439) Hakim Samarqandiyini moturidiya ta'limotining birinchi vakili va "Kitab as-Savod al-a'zam" asarini esa moturidiya ta'limotiga oid dastlabki manba deb atagan.

Vilferd Madelung risolaning dastlabki davrlardan boshlab forscha tarjima qilinganini va Muhammad Porso (vaf. 822/1420) tomonidan 795/1393-yilda ko'zdan kechirilganini aytgan [10:358-359].

Turkiyaning "Sulaymoniya kutubxonasi"da ham Muhammad Porsoga nisbat berilgan "Risala muntabaha min aqidati Abilqosim Samarqandiy" nomli risola saqlanmoqda. Olim ushbu kitobni forscha tarjimasidan tanlab (intihob qilib) ta'lif etgan. U asarni hijriy 795-yil rajab oyining 29-kunida, milodiy 1393-yil 10-iyunida yozib tugatgan. Muhammad Porso o'z asari boshida uning yozilish sababini bayon qilar ekan, Somoniy amirining ulamolarni to'plaganini va shu yig'ilishda bu matnni yozish vazifasi Samarqandiyga berilganini aytadi, biroq amir nomini zikr etmaydi. "As-Savod al-a'zam"ning qo'lyozma nusxalaridan birining boshida ham asarning tasnif etilish sababi arabcha bayon qilingan bo'lib, u yerda ham amir ismi zikr etilmaydi.

Shuningdek, "As-Savod al-a'zam"ning turli tillarga o'g'irgan tarjimonlar Ali ibn Sug'diy, Abu Muhammad ibn Abdulloh ibn Abbas Marvaziy, Hoja Imom Zohid Abulqosim Hakim Samarqandiy kabi shaxslardan iborat sanadni ishlatgan.

Tarjima muqaddimasidagi iboralar arabcha matndan farq qiladi. "Sizga vasiyat qilaman / sizga tavsiya qilaman" deb boshlanadigan ma'lumotlar ham arabcha matnda mavjud emas. Masalan, arabcha matn bilan 795/1392-yilda amalga oshirilgan forscha tarjima o'rtasida ko'plab farq bor. Bular, asosan, tarjimadagi ba'zi masalalarga qo'shimcha rivoyat, hikoya va izohlar kiritilgani bilan ko'zga tashlanadi. Tarjimada ayrim masalalarda qisqartirishlar ham amalga oshirilgan. Shuningdek, 55-masaladan boshlab, arabcha matnda bo'lmagan mavzular tarjimadan o'rin olgan. Shular jumlasidan:

55-masala dinni himoya qilish vojibligi va insonlar tabaqalari borasida. Ushbu masala quyidagi hadis bilan boshlangan: Abu Hurayra (r.a.) Rasululloh (s.a.v.)dan rivoyat qiladi: U zot (s.a.v.) dedilar: **"Alloh taolo maxluqotni 4 turda yaratgan – farishtalar, jinlar, boshqa hayvonlar va insonlar"**. Bu hadisdan so'ng turli xalqlar va qavmlar zikr etilgan. "Ahli sunna val jamoa"ning o'ziga xos xususiyatlari ham alohida bayon etilgan. Masala davomida Odam (a.s.) va Iblis qissasi ham yoritilgan.

56-masala ummatning 73 firqaga bo'linishi haqida.

57-masala bid'at ahlidan uzoq turish, ulardan uzoq turish xususida.

58-masalada misvok ishlatish va Ibrohim (a.s.) sunnatlaridan hisoblangan tirnoq olish borasida.

59-masala hijoma qildirish (qon oldirish) haqida.

60-masala taroveh namozi xususida.

61-masala duo qilishda rohat va manfaat borligi va duo ibodatning mag'zi kabi masalalar forscha tarjimada mavjud bo'lib, arabcha matnda bu mavzular masala sifatida keltirilmagan [4:37].

Ushbu qo'shimcha masalalardan 56-masala arab tilidagi matnda yo'qligi va u keyingi davrda qo'shilgani inobatga olinsa, demak, zamon talabi natijasida keyinchalik ushbu masala keng muhokama qilingan masalalardan bo'lgan, deb taxmin mumkin.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, matn tavsifida muammoni keltirib chiqaradigan masala shundaki,

nashrlarning ko'pligiga qaramay, hozirgi kunga qadar birorta ishonchli nashr mavjud emas. Mavjud nashrlarda so'zlar tartibi hamda paragraflar raqamlanishida ancha farq bor. "Buloq" va "Istanbul" nashrlarida 60, fors tilidagi tarjima matnida 61, London va Parij kutubxonalarida saqlanayotgan qo'lyozmalar asosida ingliz tiliga tarjima qilingan nusxada 62 ta paragraf mavjud. Xoja Xalifaning fikricha, so'nggi raqam asarning ilk nusxasiga to'g'ri keladi. "As-Savod al-a'zam" matni oldidan undan keyin yaratilgan imonga oid risolalarning to'liq ro'yxati keltirishi ham vaziyatni birmuncha murakkablashtirgan. U, odatda, asosiy matn bilan muvofiq keladi. Faqat "Buloq" va "Istanbul" nashrlari 61 emas, balki 60 ta paragrafni o'z ichiga olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Adem Arian. Es-Sevâdu'l-azam'in fark nüshalari ve müellifleri üzerine. Prof. Dr. Fuat Sezgin anisina geçmişten günümüze tür-kistan: tarih, kültür ve medeniyet sempozyumu. – Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019.
2. An'om surasi. <https://quronvasunnat.uz/quron?sura=6> (manba olingan sana: 14.04.2026).
3. Fuad Sezgin. Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS). – Leiden: Brill, 1967.
4. Maher Jarer. A Critical Edition of Kitâb al-Sawâd al-a'zam by al-Hakim al-Samarqandî. – AQSH: Gorgias Press LLC, 2023.
5. Hitti, Faris and 'Abd-Al-Malik. Descriptive Catalogue, 5:645. No. 2127.
6. Vajda. Index général des manuscrits arabes, 617.
7. Farouq 'Omar 'Abd-Allah al-'Omar. The doctrines of the Maturidite school with special reference to "As-Sawad al-a'zam" of al-Hakim as-Samarqandî. Falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya ishi. – Buyuk Britaniya, 1974.
8. İlyas Qublan. Mutün'ül-Akâid. – Istanbul: Muallim neşriyatı, 2021.
9. Muhammed Pârsâ, Risâle Müntehabe min Akîdeti Ebi'l-Kâsım es-Semerkindî. – Istanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya. Nu: 1663, (213-b-242-b).
10. Vilferd Madelung. Abu'l-Qâsem Eshâq Samarqandî. Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1983. Vol. I. Fasc. 4. – P. 358-359. <https://www.iranicaonline.org/articles/abul-qasem-eshaq/> (manba olingan sana: 04.04.2026).
11. El-Hakim es-Semerkindî. Es-Sevâdü'l-A'zam. – Istanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. – Fatih. Nu: 3137.

Yo'ldoshxon ISAYEV

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

Suhrob ERGASHEV

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ixtiyor QUSHSHAQOV

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZINING NODIR MANBALARI TAHLILI

Ushbu maqolada Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi qo'lyozmalar fondidagi nodir manbalar tadqiq qilingan. Qo'lyozma kitoblarning saqlanishi, kataloglashtirish va elektron tartibda raqamlashtirish ishlarining holati yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** saqlash, kataloglashtirish, elektron tartibda raqamlashtirish, ilm-ma'rifat, konservatsiya.

The article examines rare sources from the manuscript collection of the Imam Bukhari International Research Center. The state of preservation, cataloging and electronic digitization of manuscripts is highlighted. **Keywords:** preservation, cataloging, electronic digitization, science and education, conservation.

В статье рассматриваются редкие источники из рукописного фонда Международного исследовательского центра Имама Бухари. Освещено состояние сохранности, каталогизации и электронной оцифровки рукописей. **Ключевые слова:** сохранение, каталогизация, электронная оцифровка, наука и просвещение, консервация.

Kirish. O'zbekiston olimlari tomonidan ilm-fan sohasining barcha yo'nalishlariga oid nodir manbalarni qiyosiy tahlil asosida o'rganish ishlari keyingi yillarda ancha jonlandi. Ma'lumki, diniy va dunyoviy ilmlarga oid Turkiston allomalarining asarlari o'lkamiz ma'naviy merosi haqida qimmatli ma'lumot manbai hisoblanadi. Hozirgi davrgacha saqlanib kelinayotgan turk, arab va fors tillaridagi qo'lyozma kitoblar o'lka ilm-fani va qadriyatlarini qayta tahlil qilib, o'rganish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni yoritishda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillariga mos tizimli, obyektiv, qiyosiy tahlil, xronologik yondashuv nazariy-uslubiy tamoyillariga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida ham Turkiston ilm-fani va tarixiga oid qo'lyozma va toshbosma asarlar saqlanib kelmoqda. Markaz manbalar xazinasida 653 dona qo'lyozma (1265 ta asar) 937 dona toshbosma va 114 ta tarixiy hujjat (jami 1704 ta manba) mavjud bo'lib, ulardan, 295 dona qo'lyozma, 114 ta tarixiy hujjat (jami: 409 dona manba) jismoniy shaxslardan xarid qilindi. 358 dona qo'lyozma va 937 dona toshbosma (jami: 1295 dona) kitoblar jismoniy va yuridik shaxslardan beg'araz (hadya sifatida) qabul qilindi.

2018-yildan hozirgi kunga qadar Markazning manbalar xazinasida doimiy yangi asarlar bilan boyitib kelinmoqda. Bu ishlar aholidan xarid qilingan noyob asarlar va hadya tariqasida taqdim etilgan kitoblar hisobiga amalga oshirilmoqda. Xazinada to'plangan asarlar asosan uch yo'nalish: qo'lyozma, toshbosma va zamonaviy davriy nashrlarga oid kitoblardir. Qo'lyozmalar mavzu jihatidan islomiy ilmlarning deyarli barcha sohalarini qamrab olgan. Mavjud ko'chirilgan kitoblarning eng qadimiy nusxasi XIV asrga va so'ngisi XX asrning boshlariga oid nodir manbalardir.

Markaz fondida saqlanayotgan qadimiy asarlar tadqiq etilib, ularni keng ommaga tanishtirish ishlari olib borilmoqda. Manbalar tadqiqi jarayoniga to'xtalib o'tsak. Davriy nuqtai nazardan Manbalar xazinasida saqlanayotgan eng "ko'hna" qo'lyozma nusxa xorazmlik Mahmud ibn Umar Zamaxshariy (538/1144 y.)ning tafsir ilmiga oid "Kashshof an haqoyiq at-tanziyl" (inv. №31) asari bo'lib, uning qo'lyozma shakldagi ikkinchi juzi mavjud [4:6-7]. Mazkur qo'lyozmada "Maryam" surasidan boshlab "Soffat" surasigacha bayon qilingan. Afsuski, asarning birinchi va ikkinchi juzlaridagi "Soffat" surasidan keyingi suralar ushbu qo'lyozmada mavjud emas.

Yana bir e'tiborli qo'lyozma bu Ubaydulloh ibn Mas'udning (vaf. 1346 y.) "Muxtasar al-viqoya" (inv. №78) asarining turkiy tarjimasi bo'lib, tarjimoni noma'lum [4:7]. Qo'lyozma 976/1628-29-yillarda Ibn Abdurahmon tomonidan ko'chirilgan. Shuningdek, xazinadagi Burhoniddin Marg'inoniy (vaf. 1187 y.) qalamiga mansub "Al-Hidoya" (inv. №7) asari qo'lyozmasi ham alohida ahamiyatga ega nusxadir [4:7]. Hidoya asari butun islom olami madrasalarida hanafiy fiqhidan o'qitish bo'yicha qo'llanma sifatida foydalanib kelingan.

Mahmud Zamaxshariyning (vaf. 538/1144 y.) "Fasl fil huruf" (min muqaddimat al-adab li-z-Zamaxshariy) asarining bir nusxasi (№ 62/II raqami) ham markaz xazinasidan joy olgan. Asar arab tili grammatikasi (nahv)ga oid bo'lib, madrasalarda arab tilshunosligi bo'yicha asosiy darsliklardan biri hisoblangan.

Mahmud Zamaxshariyning (vaf. 538/1144 y.) grammatikaga oid "Fasl fi al-huruf" (= min muqaddimat al-adab li-z-Zamaxshariy) [4:441] (№ 11/II raqami) asari nasta'liq xatida yozilgan bo'lib, 23 varaqdan iborat. Asar arab tili grammatikasiga oid bo'lib, old ko'makchilarning turlari va ularning gaplarda qo'llanilish qoidalari, fe'llarning tuslanishi, ismlarni mansub (fatha) qilishi, kesimni esa marfu'

(bosh kelishik)da keltirilishi, fe'llarni jazm (sukun) qilishi asoslab berilgan. Asarga bir qancha sharh yozilgan. Asarning 39a varag'ida salavot, 40a varag'ida hamd va na't, 41a abjad oylarining nomlari keltirib o'tilgan. 9-qator, mistara, poygir, siyohi qora, bob va fasllari qizil siyohda, matn qizil ramka ichiga olingan. Sharq qog'ozida, kurrosa 8, matn o'lchami: 120x70 mm., varaq o'lchami: 190x120 mm. Sahhafi Muhammad Amin ibn Mullo Muhammad. Muqovasi malla rangli, bosma naqshli, sharq muqovasi, turundj va lola aks ettirilgan. Tayakisi charm bilan qoplangan. Qo'lyozma muqovasidan ajralib, ayrim varaqlari tushib qolgan, varaqlarning chetlari namdan zararlangan.

Tarix ilmiga mansub Muhammad Yusuf Munshiy ibn Xo'ja Baqoning "Tazkirai Muqimxoniy" [4:420] alohida qiymatga ega. Asar ashtarxoniylar sulolasidan Balx hokimi shahzoda Abulmuzaffar Muqimxonga (1601-1747 y.) bag'ishlab yozilgan tazkira bo'lib, Chingizxon va uning avlodlari, shuningdek, o'zbek xonliklaridan shayboniy (1500-1601) va ashtarxoniy (1601-1747)larning hukmronlik qilgan davri shajarasining tarixi yoritilgan. 63b varag'ida hijriy 1239 (milodiy 1823)-yil payshanba kuni tugatgan deb ko'chirilgan sanasi ko'rsatib o'tilgan. Manba nasta'liq xatida 63 varaqdan iborat. 64a varag'ida Amir Xisrav g'azali keltirilgan. 23 qator, mistara, poygir, siyohi qora, bob va fasllari qizil siyohda qayd etilgan. Sharq qog'oz, kurrosa 8, matn o'lchami: 190x95 mm., varaq o'lchami: 245x150 mm. Muqovasi qora rangli, bosma naqshli, sharq muqovasi, turundj aks etilgan. Tayakisi charmdan ishlangan ushbu kitob nusxasi yaxshi saqlangan.

N° 71/VIII inventar raqam ostida saqlab kelinayotgan Abu Iso Termiziy (vaf. 892 y.) qalamiga mansub "Shamoil Muhammadiya" asarining nusxasi ham muhim manbalardan biri bo'lib [4:7], nusxaning bosh va oxirgi qismi saqlanmagan. Asarda Payg'ambar Muhammadning (s.a.v.) hayoti, sifatleri, yurish-turishlari va u zotga ta'lluqli hadislar to'plangan.

N° 456 inventar raqami ostida saqlanayotgan, 182 varaqdan iborat Alisher Navoiyning "Chahor devoni" (Alisher Navoiyning to'rt devoni) qo'lyozmasi ham qimmatli nodir manba hisoblanadi [2]. She'riyatga oid ushbu asarda Alisher Navoiyning 335 ta g'azali o'rin olgan. Devonning umumiy nomi "Xazoyinul maoniy" ("Ma'nolar xazinas") hisoblanadi. U 4 qismdan iborat bo'lgani uchun "Chor devon" deb ham atalgan. Devon shoirning butun hayoti davomida yozilgan she'rlarini qamrab olgan. Asarda Alisher Navoiyning barcha davrlaridagi kayfiyati, dunyoqarashi, orzu-umidlari ifodalab berilgan.

Fors tilida N^o545 inventar raqam bilan saqlanayotgan tasavvuf ilmiga oid Abdurahmon Jomiyning (v. 1b) (1414-1492) "Nafahot al-unus min hazorat al-quds" ("Pok zotlar huzuridan esgan do'stlik shabadalari") asari alohida tadqiqot manbai hisoblanadi [1]. Asar Alisher Navoiyning iltimosi bilan 1476-1478-yillarda yozilgan. Manba XVI asr o'rtalariga qadar yashagan tasavvuf vakillari faoliyatini

organishda eng ishonchli asar hisoblanadi. Asarda XV asr o'rtalarigacha Sharq olamida yashab, tasavvuf ilmi rivojiga katta hissa qo'shgan mashhur shayx va so'fiylar hayoti hamda ilmiy faoliyati boblarga ajratilgan holda bayon qilingan. Nusxa to'liq. Nasta'liq xatida hijriy 883 (milodiy 1478-yil) yilda ko'chirilgan va 373 betdan iborat kitobning 1, 374, 375, 376 va 377-varaqlari bo'sh. 1a va 374a varaqlarida xattot mashqi hamda mashoyixlar aytgan so'zlar mavjud. Asar 18 qator, mistara, poygir (keyingi betning boshlanish so'zi o'ng tomonidagi varaqning pastki chap qismida berilgan) siyohi qora, muhim so'zlar qizil siyohda yozilgan. Sharq qog'ozidagi 165x80 mmli barcha matn ko'k, qizil va zarhal (oltin suvli) ramka ichiga olingan. Tayakisi charmdan, yashil rangli, sharq muqovasidagi kitob yuzi bosma naqshli, turundj va lola aks ettirilgan. Qo'lyozma yaxshi saqlangan bo'lsa-da, boshidagi uchta varag'ining chetlari yirtilgan, ba'zi varaqlarni qurt yegan.

Qo'lyozma manbalarining tadqiqi bilan mashg'ul bo'lgan olimlar ayrim kitoblarda bir nechta asarlar kiritilishidan xabardor. Shu namunadagi nodir qo'lyozma sifatida N^o428 inventar raqam bilan saqlanayotgan "Majmua"ni ko'rsatish o'rinli [3]. Kitob hijriy 821-yil (juma'dul oxir oyi, milodiy 1418-yil iyul)da xattot Jaloliddin ibn Muhammad ibn Ubaydulloh Qoiniy tomonidan ko'chirilgan. Mazkur majmua quyidagi 10 ta: 1. Shamsiddin Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad al-Jazariyning "Al-hisn al-hasin min kalom sayd al-mursalin" asari (v. 1b-78b); 2. Abu Iso Muhammad Iso ibn Savra Termiziyning "Shamoil an-Nabaviy" asari (v. 79b-147a); 3. Abu Zakariyo Yahyo ibn Sharofiddin ibn Murriy ibn Hasan al-Hizomiy al-Huvroniy an-Navaviyning "Arbain hadis" asari (v. 148b-162a); 4. Hofiz Jaloliddin Abdurahmon ibn Abu Bakr Suyutiyning "Kitob al-Lubob" asari (v. 163b-178a); 5. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning "Al-ahodis as-sulosiyot" asari (v. 180a-184a); 6. Muallifi noma'lum bo'lgan "Ka'b al-axbor" asari (v. 184b-203a); 7. Muallifi noma'lum bo'lgan "Muxtasaru jome'" asari (v. 204b-211a); 8. Muhammad Amin ibn Ubaydulloh Muminobdiyning "Sharh Faroiz as-Sirojiya" asari (v. 212b-266a); 9. Muallifi noma'lum "Anvoi' hisob" ("Hisobning navlari") asari (v. 266b-268b); 10. Abdurrohman ibn Ahmad Jomiyning "Risolai sag'ir dar muammo" asari (v. 269b-270a) kabi asarlardan tashkil topgan. Ushbu qo'lyozma majmua bo'lib, unda Shamsiddin Muhammad Jazariyning (1350-1429 y.) "Al-Hisn al-hasin", Abu Iso Muhammad Termiziyning (824-892 y.) "Ash-Shamoyilul Muhammadiya", Muhiddin Navaviyning (1233-1277 y.) "Arbain", Jaloliddin Suyutiyning "Lubobul hadis" va "Sulosiyotul Buxoriy" kabi risolalari alohida ahamiyatga ega.

Manbadagi "Sulosiyotul Buxoriy" N° 428/IV raqam ostida bo'lib, uning umumiy hajmi 269 varaqni, o'lchami esa 15x9 sm.ni, tashkil etadi. "Sulosiyotul Buxoriy" majmuaning 188a-192a varaqlaridan o'rin olgan bo'lib, 5 varaqdan iborat. Asardagi matn o'lchami 6x3.5 sm.ni

tashkil etadi. Uning 188a varag'ida matn satrlari 6 qatorni, 188b varag'ida 12 qatorni, 189a – 191b varaqlarida 13 qatorni va 192a varag'ida esa 10 qatorni tashkil etadi. Asar Samarqand qog'oziga qora siyoh bilan nasx xatida ko'chirilgan. Matn ichidagi hadislarining tartib raqami va zaruriy deb topilgan ayrim qaydlar qizil siyohda yozilgan. Uning hoshiyasida izoh va qaydlar ham mavjud. Asar nomi 188a va 188b varaqlarda "الأحاديث الثلاثيات" ("Al-Ahodisus sulosiyot") [3:188a-b] shaklida qayd etilgan. Asarning ko'chirilgan sanasi va xattot nomi ko'rsatilmagan. Lekin undan oldingi "Al-Hisnul hasin" asarining kolofon qismida hijriy 821 (milodiy 1418) yilning jumodus soniy oyida ko'chirilgani qayd etilgan. Mazkur asarlar bir majmuada jamlangani va husnixati, xat turi, yozish uslubi, qog'oz turining bir xilligidan kelib chiqib, "Sulosiyotul Buxoriy"ni ham shu sanada ko'chirilgan deb xulosa qilish mumkin. Kitob yaxshi saqlangan, muqovasi va tayakisi charmdan ishlangan bo'lib, chetlari biroz yemirilgan. Orqa muqovasi joyidan ajralgani bois ta'mirlangan.

Qo'lyozmalarni tadqiq etib, asarlarning tashqi belgilari: muqovasi, qog'oz, xati, yozilgan vaqti, joyi va muallifini aniqlamasdan turib manba haqida to'la tasavvur hosil qilish mumkin emasligi o'z isbotini topmoqda. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan nodir manbalarining holatini o'rganish ishlari Qo'lyozmalar bilan ishlash bo'limiga yuklatilgan. Bo'lim ilmiy xodimlari har bir qo'lyozmani sinchiklab o'rganib, bayon etilgan voqealar, xat turi, asar muallifi, xattoti, sahhofi, varaq turi va holati haqida ma'lumotlarni kataloglashtiradi. 2018-yil Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida tarix fanlari nomzodi Sh.Ziyodov mas'ul muharrirligida I.Daurbekova, O.Jo'rayev, Y.Isayev, Q.Mahmudov, N.Qobilov va I.Qo'shshaqovlar ishtirokida 688 betdan iborat "Qo'lyozmalar katalogi" tayyorlanib, nashr etilgan. Keyingi yillarda aholi qo'lidan qabul qilib olingan kitoblar ham qayta tadqiq etilib, kataloglashtirish ishlari davom ettirilmoqda.

Markaz xazinasidagi nodir manbalarining aksariyat qismida nusxa o'rtacha saqlangani, ba'zi varaqlari titilib, namdan zararlangani kuzatiladi. Qo'lyozma manbalarining asosiy qismi muqovasida Sharq uslubi, bosma naqsh, turundj va lola aksi tushirilgan bo'lib, tayakisi charmdan

ishlangan. Asarlar matni arab, fors va turkiy tilida, nashta'liq xatida ko'chirilgan. Manbada bitilgan asarlar Sharq qog'ozida mistara, siyohi qora, bob va fasllari qizil rangda, ba'zi varaqlarning hoshiyasida sharh va to'ldirmalar ham kuzatiladi. Ko'pgina kitoblarning har bir varag'i sharqona poygir tartibida raqamlangan.

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori ijrosi yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilmoqda [5]. Markaz qo'lyozmalar fondida ilmiy, diniy va ma'naviy merosimizga oid manbalarni ilmiy tadqiqotlarda foydalanish uchun elektron tartibda raqamlashtirish ishlari ham ushbu qaror ijrosining bir qismidir. 2019-2026-yillar davomida 1120 ta asarni o'z ichiga olgan 520 ta qo'lyozma kitob elektron tartibda raqamlashtirildi. Shuningdek, Markazda 2023-yildan boshlab, qo'lyozmalarni konservatsiya (asosan quruq usulda tozalash) qilish ishlari ham amalga oshirilmoqda. Hozirga qadar 444 dona qo'lyozma chang-g'uborlardan tozalanib, nodir manbalar xazinasiga saqlash uchun qabul qilingan.

O'zbekistondagi boshqa ilmiy tadqiqot markazlari qatori Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida ham nodir manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish maqsadida bosqichma-bosqich ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Markaz ilmiy tadqiqotchilari ilmiy, diniy, axloqiy va ma'naviy merosimizning ajralmas qismi hisoblangan ushbu manbalarni qayta tadqiq etib, zamonaviy davriy nashrlar asosida jamoatchilikka yetkazishni amalga oshirmoqda. Markazning "bukhari.uz" rasmiy veb-sayti orqali kunlik ilmiy izlanish va ma'lumotlar jamoatchilikka havola etib borilmoqda.

Xulosa. Turkiston o'tmish ilm-fani tarixidan ma'lumot beruvchi turkiy, arab va fors tillarida ko'chirilgan qo'lyozmalar ilm-fan taraqqiyoti uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Markaz qo'lyozmalar fondi manbalari o'lka tarixi, madaniyati to'g'risida xolis va obyektiv bilim olishga xizmat qiladi. Zero, tarix sahifalarida qayd etilgan ilmiy ma'lumotlarni tahlil va tadqiq qilish ilmiy tadqiqotchilar oldidagi mas'uliyatli vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmon ibn Ahmad Jomiy. Nafahot al-unus min hazorat al-quds. Qo'lyozma. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Qo'lyozmalar fondi. Inv. №545.
2. Alisher Navoiy. Chahor devoni. Qo'lyozma. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Qo'lyozmalar fondi. Inv. №456.
3. Majmua. Qo'lyozma. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Qo'lyozmalar fondi. Inv. №428.
4. Qo'lyozmalar katalogi. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi nashriyoti, 2018.
5. <https://lex.uz/docs/-3211987>.

Muhammadsiddiq USMONOV

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Manbalar xazinasi mudiri,
"Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA" kafedrasida katta o'qituvchisi

QO'LYOZMA KITOBLARDA TAZHIB SAN'ATI

Maqolada qo'lyozma kitoblarda tazhib san'atining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va islom madaniyatidagi o'rni yoritilgan. Tazhibning kitob bezagi, sahifalarni tartibga solish hamda ma'naviy qadriyatlarini ifodalashdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, Temuriylar va Usmoniylar davridagi taraqqiyoti hamda "Daloil al-Xayrot" qo'lyozmalarida ushbu san'atning keng qo'llanilishi misollar asosida bayon etilgan. Tazhib islom estetik tafakkurining muhim ko'rinishi sifatida baholangan. **Tayanch so'zlar:** Tazhib san'ati, qo'lyozma kitoblar, islom estetikasi, Qur'on qo'lyozmalari, kitobat san'ati, Daloil al-Xayrot, Temuriylar davri.

This article examines the origin, development, and significance of the art of tazhib in manuscript books within Islamic culture. It analyzes the role of tazhib in book decoration, page organization, and the expression of spiritual values. The study also highlights its flourishing during the Timurid and Ottoman periods and its extensive use in manuscripts of "Dala'il al-Khayrat." Tazhib is evaluated as an important manifestation of Islamic aesthetic thought. **Keywords:** Tazhib art, manuscript books, islamic aesthetics, Qur'an manuscripts, the art of calligraphy, Dala'il al-Khayrat, the Timurid period.

В статье рассматриваются происхождение, этапы развития и значение искусства тазхиба в рукописных книгах исламской культуры. Анализируется роль тазхиба в художественном оформлении книг, организации страниц и выражении духовных ценностей. Также освещается расцвет данного искусства в эпоху Тимуридов и Османов, а также его широкое применение в рукописях "Далаиль аль-Хайрат". Тазхиб оценивается как важное проявление исламской эстетической мысли. **Ключевые слова:** искусство тазхиба, рукописные книги, исламская эстетика, рукописные экземпляры Корана, искусство книжной каллиграфии, Далаиль аль-Хайрат, эпоха Тимуридов.

Kirish. Islom sivilizatsiyasi nafaqat ilm-fan, falsafa va ma'rifat taraqqiyotiga, balki kitobat madaniyati hamda bezak san'atining yuksalishiga ham beqiyos hissa qo'shgan. Musulmon olamida Qur'oni karim, hadis, fiqh va boshqa diniy-ilmiy asarlar nihoyatda katta ehtirom bilan ko'chirilgan bo'lib, ularning nafaqat mazmuni, balki tashqi bezagi ham alohida ahamiyat kasb etgan. Qo'lyozma kitoblarda estetik jihatdan nafis bezaklar, murakkab naqshlar va rang-barang kompozitsiyalar bilan boyitilgan.

Ana shunday badiiy va ma'naviy ahamiyatga ega san'at turlaridan biri tazhib san'ati bo'lib, u qo'lyozma sahifalarini oltin suvi va nafis naqshlar bilan bezash orqali kitobning estetik va ruhiy qiymatini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-qiyyosiy, tavsifiy, tizimli va tahliliy yondashuvlar asosida shakllantirildi. Asosiy e'tibor manbashunoslik va matnshunoslik metodlariga qaratilib, qo'lyozma kitoblar va tazhib san'atiga oid ilmiy manbalar kompleks tarzda o'rganildi. Qur'on qo'lyozmalari hamda "Daloil al-Xayrot" nusxalaridagi bezaklar qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, tazhibning badiiy-estetik, tarixiy va funksional jihatlari ilmiy metodlar vositasida ochib berildi. Tadqiqotda empirik kuzatish va umumlashtirish usullari ham qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Tazhib so'zining ma'nosi. "Tazhib" (التذهيب) arabcha "ذهب" – "oltin" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "oltinlashtirish", "zarhal berish" ma'nolarini anglatadi. Istilohda esa qo'lyozma kitoblar, ayniqsa Qur'oni karim nusxalari [2:149, 155-156] va qimmatli asarlarni oltin suvi hamda turli naqshlar bilan bezash san'atiga aytiladi.

Tazhibning paydo bo'lishi islomning dastlabki asrlarida Qur'on nusxalari sodda ko'chirilgan bo'lsa, Umaviylar

va ayniqsa Abbosiylar davriga kelib kitobat san'ati rivojlandi. Hijriy III-IV asrlarga kelib Qur'on sahifalariga sura boshlari, juz' va hizb belgilari maxsus naqshlar bilan bezatila boshlandi. Keyinchalik bu san'at saljuqiylar, temuriylar, usmoniylar va safaviylar davrida yanada yuksak taraqqiy etdi.

Tazhibning vazifalari. Tazhib faqat bezak uchun xizmat qilmagan. Uning bir nechta muhim vazifalari bo'lgan:

1. Kitobga ehtirom ifodasi.
2. Sahifalarni tartiblashtirish.
3. Sura va boblarni ajratib ko'rsatish.
4. O'quvchiga matnni topishni osonlashtirish.
5. Kitobning estetik qiymatini oshirish.
6. Kitobni turli tabiiy va mayda ko'zga ko'rinmas zararkunandalardan saqlash.

Tazhibda ishlatiladigan unsurlar. Tazhib san'atida quyidagi elementlar ko'p uchraydi:

- Oltin suvi (zarhal).
- Lojuvard (ko'k) rang.
- Qizil va yashil bo'yoqlar.
- Geometrik naqshlar.
- Islimiy (o'simliksimon) naqshlar.
- Rozetka (gulsimon yoki quyoshsimon doira shakldagi bezak) va medalyonlar (naqshsiz doira).
- Sahifa hoshiyalari.

Temuriylar davrida tazhib san'ati Amir Temur va temuriylar davrida Hirot, Samarqand va Buxoro kitobat markazlariga aylandi. Bu davrda xattotlik, miniatyura va tazhib san'ati yuksak darajaga yetdi. Kamoliddin Behzod (1450-1535) maktabi bilan birga kitob bezagi ham jahon miqyosida mashhur bo'ldi.

Usmoniylar davrida tazhib san'ati. Usmoniylar davrida "Tazhib" nomi bilan mashhur bo'lgan bu san'at alohida maktabga aylandi. Istanbulda maxsus musavvir va muzahhiblar faoliyat yuritgan. XVI asrda Qora Hisoriy, Ahmad Qorahisoriy va Hofiz Usmon kabi mashhur xattotlar asarlarida yuksak darajadagi tazhib namunalari uchraydi.

Tazhib va islom estetikasi. Islom san'atida inson va hayvon tasviridan ko'ra geometrik va nabototsimon naqshlarga keng o'rin berilgan. Tazhib ham shu tamoyilning yorqin namunasi bo'lib, u tartib, mutanosiblik va go'zallik orqali Allohning yaratgan olamidagi nizomni aks ettiradi.

Kalomi Sharifdan keyin boshqa islom manbalarida ham bu san'at uchraydi, jumladan hadis to'plamlari [3:192] va "Daloil al-Xayrot" [1:39] kabi mashhur qo'lyozma nusxalarda ham bu san'at namunalari ko'rishimiz mumkin. Nima uchun "Daloil al-Xayrot"ga bunchalik munosabat?

Haqiqatdan ham, islom qo'lyozmalari ichida Qur'on nusxalaridan keyin eng ko'p ko'chirilgan va eng ko'p tazhib qilingan asarlardan biri bu Imom Muhammad ibn Sulaymon al-Jazuliyning (vaf. 870 h.) "Daloil al-Xayrot" kitobidir. Bu xolning o'ziga yarasha jiddiy sabablari bor.

Birinchidan, bu kitobning markaziy mavzusi — Rasululloh ﷺ ga salavot aytishga bag'ishlangan. Musulmonlar nazdida Qur'ondan keyingi eng aziz zot Rasululloh ﷺdir. "Daloil al-Xayrot" esa boshidan oxirigacha Payg'ambarimiz ﷺ ga salavot va duolardan iborat. Shuning uchun kitobni ko'chirgan xattot ham, buyurtma qilgan inson ham uni oddiy kitob emas, balki muhabbat va ta'zim ifodasi sifatida ko'rgan. Qo'lyozma madaniyatida kitobning tashqi ko'rinishi ko'pincha uning ma'naviy qadrini ifoda qiladi. Shuning uchun bunday kitoblarning muqovalari ham alohida e'tibor bilan bezaklar berib ishlangan.

Ikkinchidan, bu kitob kundalik vird sifatida o'qilgan. Ko'pgina fiqh, tafsir yoki hadis kitoblari ulamolar davrasidagina mutolaa qilingan bo'lsa, "Daloil al-Xayrot" omma orasida ham keng tarqalgan.

Masjidlarda, xonadonlarda, safarlarda, hatto, sultonlar saroyida ham bu kitobdan vird qilib o'qilgan. Doimiy

qo'llanadigan kitobga go'zal muqova va bezak berish tabiiy hol edi.

Uchinchidan, bu kitob vaqf ishlari natijasida ko'paytirilgan. Usmoniylar, Marokash, Misr va Hindistonda boy kishilar masjid va madrasalarga "Daloil al-Xayrot" nusxalarini vaqf qilishgan. Vaqf qilingan kitob qanchalik chiroyli bo'lsa, uning savobi va ehtiromi shuncha ko'proq qabul qilingan. Shu sababdan muzahhiblar (tazhib ustalari) bu kitoblarga katta mehnat sarflagan.

To'rtinchidan bu kitob Rasululloh ﷺ muhabbatining badiiy ifodasidir. Ko'plab tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Qur'on nusxalaridagi tazhib ilohiy kalomga ehtiromni ifoda qilsa, "Daloil al-Xayrot"dagi tazhib ko'proq Payg'ambar ﷺ ga bo'lgan muhabbatning estetik ifodasi hisoblangan. Shuning uchun ba'zi nusxalarda Madinai Munavvara, Masjidun Nabaviy, Ravzai Mutahhara va Makkai Mukarrama tasvirlari ham uchraydi.

Beshinchidan, tazhib san'atining amaliy vazifasi bu kitob uchun muhim bo'lgan. "Daloil al-Xayrot" haftaning kunlariga taqsimlangan "vird" kitob hisoblanadi. Muzahhiblar har kunning boshlanishini alohida bezak, rozetka va rangli hoshiyalar bilan ajratib berishgan. Bu o'quvchiga vird tartibini oson topish imkonini bergan. Yana bir ehtimoliy nozik hikmat shuki, inson eng ko'p mehnat va bezakni o'zicha eng qadrli deb bilgan narsasiga bag'ishlaydi. Qur'on — Allohning kalomi bo'lgani uchun eng yuksak darajada bezatilgan. Undan keyin esa musulmonlar qalbida Rasululloh ﷺ ga muhabbatni uyg'otuvchi va salavotni keng tarqatuvchi kitob sifatida "Daloil al-Xayrot" alohida o'rin egallagan. Shu sababli ba'zi san'atshunoslar hatto: "Qo'lyozma tazhib san'atining eng nozik namunalari Qur'on nusxalari va "Daloil al-Xayrot" [1:39] kabi nodir manbalarda ko'rish mumkin", deb ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar. Tazhib san'ati musulmon xalqlarining kitobga bo'lgan muhabbati, ilmga ehtiromi va nafosat tuyg'usining yorqin ifodasidir. U nafaqat badiiy meros, balki islom xazorasining ma'naviy va ilmiy yuksalishini namoyon etuvchi muhim madaniy qadriyat hisoblanadi. Qur'on nusxalari va islomning boshqa mo'tabar manbalaridagi tazhib san'atining keng qo'llanilgani, o'z vaqtida islom olamida tazhib maktablarida bu san'at naqadar rivoj topganidan dalolatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Daloil al-Xayrot" O'zXIA Qo'lyozmalar fondi, inv: 39.
2. Qur'oni karim. O'zXIA Qo'lyozmalar fondi, inv: 149,155, 156.
3. "Sahih Muslim" O'zXIA Qo'lyozmalar fondi, inv: 192.

Бехзод СОИПОВ

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари бўйича қўмитаси
Диншунослик экспертизаси бошқармиси бошлиғи,
сиёсий фанлар доктори (DSc)

БИРЛАШГАН АРАБ АМИРЛИКЛАРИНИНГ ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК СИЁСАТИ ВА УНИНГ ГЛОБАЛ БАРҚАРОРЛИҚДАГИ РОЛИ

Мазкур мақолада Бирлашган Араб Амирликларининг диний бағрикенгликка асосланган давлат сиёсати, унинг шаклланиш омиллари ҳамда мусулмон олами ва глобал барқарорлик учун аҳамияти таҳлил қилинади. Тадқиқотда БААнинг исломий ўзига хосликини сақлаган ҳолда бошқа дин вакиллари билан тинч-тотув яшаш ва ҳамкорлик қилишга қаратилган модели ёритилади. Шунингдек, Яқин Шарқ минтақасида диний озчиликларга нисбатан бағрикенглик етишмаслиги кузатилаётган бир пайтда, БАА тажрибасининг ўзига хос жиҳатлари очиқ берилади. **Таянч сўзлар.** Бирлашган Араб Амирликлари, диний бағрикенглик сиёсати, исломий кадриятлар, кўпмаданиятчи жамият, ижтимоий тотувлик.

This article analyzes the state policy of United Arab Emirates based on the principles of religious tolerance, the factors influencing its formation, and its significance for the Muslim world and global stability. The study highlights the UAE model, which aims to preserve Islamic identity while ensuring peaceful coexistence and cooperation with followers of other religions. Against the backdrop of insufficient religious tolerance observed in some Middle Eastern countries, the distinctive features of the UAE's approach are examined. **Keywords.** United Arab Emirates, religious tolerance policy, Islamic values, multicultural society, social harmony.

В данной статье анализируется государственная политика Объединённые Арабские Эмираты, основанная на принципах религиозной толерантности, факторы её формирования, а также её значение для мусульманского мира и глобальной стабильности. В исследовании раскрывается модель ОАЭ, направленная на сохранение исламской идентичности при одновременном обеспечении мирного сосуществования и сотрудничества с представителями других религий. Отмечается, что на фоне дефицита религиозной толерантности в ряде стран Ближнего Востока опыт ОАЭ отличается рядом специфических особенностей. **Ключевые слова.** Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ), политика религиозной толерантности, исламские ценности, мультикультурное общество, социальная гармония.

Кириш. Глобаллашув жараёнларининг чуқурлашуви, миграция оқимининг ортиши ва маданиятлар аро алоқаларнинг кенгайиши диний бағрикенглик масаласини замонавий халқаро муносабатларнинг муҳим йўналишларидан бирига айлантирди. Диний зиддиятлар ва мутаассиблик кўринишлари нафақат алоҳида давлатлар, балки бутун минтақалар барқарорлигига жиддий таҳдид солмоқда. Шу нуқтаи назардан, мусулмон давлатлари орасида диний бағрикенгликни давлат сиёсати даражасига кўтарган Бирлашган Араб Амирликлари тажрибаси алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур давлат исломий кадриятларни сақлаган ҳолда, бошқа дин вакиллари билан тинч-тотув ҳамкорлик ва бирга яшаш имкониятини муваффақиятли намоён этиб келмоқда.

Ушбу мақоланинг асосий мақсади БААнинг диний бағрикенглик сиёсатини таҳлил қилиш, унинг ҳуқуқий-институционал механизмларини очиқ бериш ҳамда ушбу моделнинг глобал барқарорликни таъминлашдаги ўрнини илмий асосда ёритишдан иборат.

Таҳлил ва натижалар. Бирлашган Араб Амирликлари исломий ўзига хосликини сақлаб қолган ҳолда, бошқа динлар билан тинч-тотув ҳамкорлик ва бирга яшаш маданиятини шакллантирган мўътадил мусулмон давлати сифатида ажралиб туради. Бу ҳолат диний хилма-хиллик кўпинча ижтимоий муаммо сифа-

тида баҳоланадиган айрим мусулмон-араб мамлакатлари тажрибасидан кескин фарқ қилади. Хусусан, АҚШ Халқаро диний эркинлик бўйича комиссиясининг 2016 йилдаги ҳисоботларида[7] Яқин Шарқдаги кўплаб мусулмон давлатлари диний озчиликларга нисбатан етарли даражада бағрикенглик кўрсатмаётганликда танқид қилинган. БААда эса бағрикенглик давлат ва жамият ҳаётининг муҳим меъёрига айланган бўлиб, бу сиёсат аҳолининг катта қисмини ташкил этувчи хорижий давлат фуқаролари билан бирга тинч ва барқарор яшашни таъминлашнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлмоқда. Бугунги кунда мамлакат ҳудудида 200 дан ортиқ миллат ва турли диний конфессиялар вакиллари истиқомат қилмоқда, бу эса БААни ҳақиқий кўпмаданиятчи жамият сифатида тавсифлаш имконини беради [3].

БААда диний бағрикенглик меъёрлари ривожланишнинг энг юқори босқичи – маҳаллийлашув даражасига етган. Ҳукумат томонидан бағрикенгликни ижтимоий кадрият сифатида жамият онгига сингдириш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Мазкур ёндашув нафақат норматив-маънавий, балки миллий хавфсизлик нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, Ал-Қоида ва ИШИД каби радикал тузилмалар фаолияти кучайган шароитда бағрикенглик сиёсати экстремизм ва терроризмга

қарши курашда самарали ва тежамкор восита сифатида намоён бўлмоқда. Диний бағрикенгликни институционализация қилиш мақсадида БАА бир қатор муҳим халқаро ва ички ташаббусларни амалга оширди. Жумладан, мамлакат мусулмон жамиятларида диний озчиликлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган Марокаш декларациясини [8] имзолаб, диний мурасизлик ва мутаассибликнинг барча шакллари қоралаш мажбуриятини олган. Шунингдек, декларацияда белгиланган меъёрларни амалиётга татбиқ этиш мақсадида ҳуқуқий ва ташкилий механизмлар ишлаб чиқилган. Хусусан, мамлакатда **Диний бағрикенглик ва ҳамжиҳатликда яшаш вазирлиги** (Ministry of Tolerance and Coexistence) ташкил этилиб, бағрикенглик сиёсатини давлат миқёсида мувофиқлаштириш йўлга қўйилди. Бундан ташқари, 2015 йилда қабул қилинган махсус қонун орқали диний адоват, нафрат ва камситиш ҳолатларини жиноий жавобгарликка тортишни назарда тутувчи ҳуқуқий асос яратилди. Ушбу қонунчилик бошқа дин вакилларига нисбатан нафратга асосланган ҳаракатлар учун қамоқ жазоси ва йирик миқдордаги молиявий жарималарни назарда тутди [5].

Ҳукумат диний адоват ва мурасизликни тарғиб қилувчи жисмоний ҳамда юридик шахсларга нисбатан қатъий чоралар кўрган. Жумладан, 2003 йил август ойида Абу-Дабида жойлашган ва антисемитизм ғояларини илгари сурган, Араб Лигаси билан боғлиқ таълилий марказ ҳукумат қарори билан ёпилган. Шу билан бирга, Бирлашган Араб Амирликлари Форс кўрфазини минтақасида мусулмон бўлмаган диний жамоаларга ибодатхоналар очишга рухсат берган кам сонли давлатлардан бири ҳисобланади. Хусусан, 2003 йилда Дубай расмийлари бир қатор христиан конфессияларига, жумладан, евангелистлар, ҳинд православлари, копт православлари ҳамда рим-католик жамоаларига диний фаолият олиб бориш имкониятини берган. Мазкур сиёсат кейинги йилларда ҳам изчил давом эттирилиб, 2015 йилда Абу-Дабида католик черкови билан ҳамкорликда янги черков очилган [2].

Халқаро диний эркинликка оид ҳисоботларда БАА мусулмон бўлмаган диний жамоалар учун ибодатхоналар қуриш мақсадида ер ажратгани ва қулай шароитлар яратгани учун ижобий баҳоланган. Айрим амирликларда, жумладан, Шаржада, бундай ибодатхоналар коммунал тўловлардан озод этилган. 2020 йил ҳолатига кўра, мамлакатда 52 та христиан черкови ва 9 мингдан ортиқ масжид фаолият юритади. Абу-Дабида жойлашган масжидга Марям номининг берилиши эса диний бағрикенглик сиёсатининг рамзий ифодаси сифатида баҳоланади [1].

2016 йилда БАА Миллий бағрикенглик дастурини эълон қилди ва шайх Наҳаён бин Муборак Ал-Наҳаён бошчилигидаги Бағрикенглик вазирлигини ташкил этди. Вазирлик БААдаги одамлар ўртасида ҳурмат,

инклюзивлик ва ўзаро тушунишни ривожлантирувчи дастурларни амалга оширади. БАА 2019 йилни “Бағрикенглик йили” деб номлади. 2018 йилда Вазирлик ижтимоий инклюзия ҳақида хабардорликни ошириш учун бир ҳафталик дастур бўлган илк Миллий бағрикенглик фестивалини бошлади. БАА, шунингдек, диний инклюзияни ривожлантириш учун бутун дунё бўйлаб ҳамкорлар билан ишламоқда. Мамлакат Ватикан билан биринчи марта 2007 йилда дипломатик муносабатлар ўрнатган. 2016 йилда Абу Даби валиаҳд шаҳзодаси шайх Муҳаммад бин Зайд Ал-Наҳаён Ватиканда Папа Франциск билан учрашиб, инклюзия ва тушунишнинг умумий қадриятларини муҳокама қилди. Бу Рим папасининг 2019 йилда БААга тарихий ташрифи учун замин яратишга ёрдам берди [4].

Сўнгги йилларда Абу-Дабида ҳар йили Мусулмон жамиятларида тинчликни қўллаб-қувватлаш форуми ўтказиб келинмоқда. 2019 йилги форумда 80 мамлакатдан 500 дан ортиқ эксперт, диний етакчи ва олимлар иштирок этди. Унда дўстлик, тинчлик ва инклюзивлик каби исломий қадриятларни янада ривожлантириш йўллари муҳокама қилинди. Айни пайтда, Абу-Дабида жойлашган Мусулмон оқсоқоллар кенгаши бутун дунё бўйлаб мусулмон жамоаларида тинчлик ва диний бағрикенгликни рағбатлантиришга интилади. Бундан ташқари, БААнинг муҳтожларга ёрдам беришга интилиши ислом қадриятларига асосланади. БАА асосчиси ва биринчи президенти Шайх Зайд бин Султон ал-Наҳаён саховатли, дунёқараши кенг инсон бўлиб, халқ манфаатлари акс этган ўз қарашларини шакллантиришда исломнинг раҳм-шафқатлилиги таълимотларидан кенг фойдаланган. “Ҳар бир инсонга қайси дин ёки ирқдан қатъи назар, ўзига хос бир рух сифатида муносабатда бўлиш исломнинг белгисидир”, деган эди Шайх Зайд бин Султон ал-Наҳаён [6].

БААнинг диний сиёсатни такомиллаштириш борасидаги саъй-ҳаракатлари жамиятга сезиларли таъсир кўрсатиб, ижтимоий ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бунинг асосий натижаларига қуйидагилар киради:

а) турли хилликни тарғиб қилиш: БААнинг бағрикенгликка урғу бериши жамиятда хилма-хилликни тарғиб қилишга ҳисса қўшди. Турли диний ва маданий келиб чиқишига мансуб шахслар ҳиссасини тан олиш орқали БАА янада инклюзив ва ўзаро мулоқотга асосланган жамиятни яратди.

б) Кенгайтирилган ижтимоий барқарорлик: диний бағрикенглик ва ўзга дин вакиллари билан биргаликда яшаш ижтимоий барқарорликнинг муҳим элементлари ҳисобланади. Ушбу қадриятларни илгари суриш орқали БАА янада барқарор ва ўзаро уйғун жамиятни яратди, бу ерда инсонлар ўз диний эътиқодидан қатъий назар, ўзларининг ҳурмат қилинган ва қадрланганини ҳис қилишади.

с) Иқтисодий ривожланиш: ижтимоий барқарорлик ва инклюзивлик иқтисодий ривожланишга ёрдам беради. БААнинг диний бағрикенгликни тарғиб қилиш борасидаги саъй-ҳаракатлари мамлакат иқтисодий ўсиши ва фаровонлигига ҳисса қўшиб, бизнес ва сармоя киритиш учун қулай муҳит яратишга ёрдам берди.

д) Халқаро обрў: БААнинг диний бағрикенгликка содиқлиги унинг илғор ва истиқболли давлат сифатидаги халқаро обрўсини оширди. Динлараро мулоқот ва ҳамкорликни рағбатлантириш орқали БАА ўзини диний тотувликни қўллаб-қувватлашда глобал етакчи сифатида кўрсатди.

БААнинг диний сиёсатни такомиллаштириш тажрибаси ижтимоий барқарорлик ва тотувликни мустаҳкамлашга интилаётган бошқа давлатлар учун бир қанча қимматли сабоқларни беради:

1. Етакчилик ва қараш: кучли етакчилик ва аниқ мақсад диний бағрикенглик ва биргаликда яшашни тарғиб қилиш учун зарур. БАА раҳбарияти бағрикенглик ва ўзаро тушунишга асосланган кун тартибини илгари суришда ҳал қилувчи рол ўйнади.

2. Инклюзив сиёсат: барча шахсларнинг ҳуқуқлари ва эътиқодларини ҳурмат қиладиган инклюзив сиёсат ижтимоий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш учун зарурдир. БААнинг диний эркинлик ва хилма-хилликка содиқлиги барча инсонлар ўзини қадрли ва ҳурмат қилинган инсон сифатида ҳис этадиган инклюзив жамиятни яратишга ёрдам берди.

3. Таълим ва хабардорлик: Таълим бағрикенглик ва ўзаро тушунишни ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди. БААнинг таълим соҳасидаги ислохотлари ёшликдан бағрикенглик ва бир-бирини қабул қила олишга асосланган қадриятларни сингдиришда муҳим рол ўйнайди. Бу эса, янада инклюзив жамиятни шакллантиришга ёрдам беради.

4. Халқаро ҳамкорлик: халқаро ҳамкорлик диний бағрикенглик ва ўзаро тушуниш муҳитини ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларни кучайтириши мумкин. БААнинг динлараро мулоқот ва халқаро ҳамкорликдаги иштироки диний тотувлик ғоясини илгари суришда глобал шериклик муҳимлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, БААнинг диний сиёсатни такомиллаштириш бўйича тажрибаси диний бағрикенглик ва биргаликда яшаш муҳитини ривожлантириш жамият барқарорлиги ва тотувлигига қандай ҳисса қўшиши мумкинлигига мисол бўла олади. Мазкур давлатда етакчилик, инклюзив сиёсат ва таълим соҳасидаги ислохотлар комбинацияси орқали турли диний ва маданий келиб чиқишга эга шахсларнинг тинчлик ва ўзаро ҳурмат руҳида бирга яшаш мумкин бўлган жамият яратилди. Бошқа давлатлар диний хилма-хиллик муаммолари билан курашар экан, БАА инклюзив ва бағрикенг жамият яратиш йўлида ҳаракат қиладиганлигини таъкидлаш лозим. Бирлашган Араб Амирликлари диний масала ўта нозик бўлган, динни давлат сиёсатига таъсири сезиларли даражада юқори бўлган минтақада жойлашганига қарамай динлараро бағрикенглик ва тотувликни таъминлашда Яқин Шарқ мамлакатлари учун намуна бўлиши мумкин. Бугунги кунда БАА экстремизмга қарши курашда ҳарбий куч эмас, балки фикрий кураш билан катта натижаларга эришмоқда. Амирлик бугун мутаассибликка қарши курашда сиёсий, ижтимоий, спорт, маданий соҳалар ҳамда машҳур шахслардан ҳам кенг истифода этмоқда ва кенг қўламли дастурни амалиётга жорий қилмоқда. Шунингдек, имомлар фаолиятига ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, уларни ўқитиш, ўргатиш, малакасини оширишга ҳам катта аҳамият берилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. "Abu Dhabi mosque renamed 'Mary, mother of Jesus' in harmony bid.". ARAB NEWS, 2017. <https://www.arabnews.com/node/1115876/middle-east>.
2. David H. Warren. "Interfaith Dialogue in the United Arab Emirates: Where International Relations Meets State-Branding." – Berkley Centre, 2021. <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/interfaith-dialogue-in-the-united-arab-emirates-where-international-relations-meets-state-branding>.
3. Federal Decree by Law No.2 in 2015:77.
4. John Dennehy. "The Pope's visit: The story of the Roman Catholic Church in the UAE". The National News, 2019. <https://www.thenationalnews.com/uae/pope-2019/the-pope-s-visit-the-story-of-the-roman-catholic-church-in-the-uae-1.800016>.
5. Osman Antwi-Boateng, Mohamed Binhuwaidin.. "Beyond rentierism: The United Arab Emirates' exceptionalism in a turbulent region". Contemporary Arab Affairs, 2017. Vol.10, No.4. – P. 522-536.
6. Selected Quotes of Shaykh Zayed (May Allah have mercy on him) – Islamic Information Center. <https://islamicic.com/selected-quotes-of-shaykh-zayed>.
7. Tolerance initiatives. The Official Portal of the UAE Government <https://u.ae/en/about-the-uae/culture/tolerance/tolerance-initiatives>.
8. Understanding and Extending the Marrakesh Declaration in Policy and Practice. United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/publications/2016/09/understanding-and-extending-marrakesh-declaration-policy-and-practice>.

Abduvali YO'LDASHEV

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING DINIY ILM VA QIZLAR TA'LIM-TARBIYASI
MASALASIGA DOIR QARASHLARI

Ushbu maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning diniy ilm va qizlar ta'lim-tarbiyasiga oid qarashlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Turkiston oydinining asarlari va publitsistik merosi asosida uning ta'lim islohotiga oid g'oyalari o'rganilgan. Ayniqsa, jadidchilik harakati doirasida Behbudiyning diniy va dunyoviy ilmlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan qarashlari alohida yoritilgan. Shuningdek, maqolada tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik usullari asosida Behbudiyning qarashlarining o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. **Tayanch so'zlar:** jadidchilik, Mahmudxo'ja Behbudi, Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi, diniy ta'lim, arab tili, xotin-qizlar ta'limi, "Oyina" jurnali.

This article provides a scholarly analysis of the views of Mahmudhoja Behbudi on religious knowledge and the education and upbringing of girls. The study examines his ideas on educational reform based on his literary works and journalistic legacy as a prominent intellectual of Turkestan. Particular attention is given to his perspectives on harmonizing religious and secular knowledge within the framework of the Jadidism. Furthermore, the article analyzes the distinctive features of his views using historical-comparative and source studies methods. **Keywords:** jadidism, Mahmudhoja Behbudi, Turkestan cultural autonomy project, religious education, arabic language, women's education, Oyna magazine.

В данной статье научно анализируются взгляды Махмудходжа Бехбуди на религиозное знание и воспитание и образование девушек. В исследовании на основе произведений и публицистического наследия туркестанского просветителя изучены его идеи по реформированию системы образования. Особое внимание уделено его взглядам на гармонизацию религиозных и светских знаний в рамках Джадидизм. Также в статье на основе историко-сравнительного и источниковедческого методов анализируются специфические особенности его взглядов. **Ключевые слова:** Джадидизм, Махмудходжа Бехбуди, проект культурной автономии Туркестана, религиозное образование, арабский язык, образование женщин, журнал "Ойна".

Kirish. "Oh, biz qanday keyin qolganmiz. Xalqi olam usuli jadid va ilmi zamonaviy ila osmonlarga uchar. Biz hanuz bir-birimizni takfir (kufrda ayblash) va tal'in (la'nat qilish) ila vaqt o'tkararmiz" [5]. Ushbu so'zlarni Turkiston jadidlari otasi Mahmudxo'ja Behbudiyning zamonasi ahvoli va ta'limning holiga nazar tashlab, tushkun ahvolda matbuotdagi maqolasida yozgan edi.

XX asr boshlarida aytilgan fikrlar mustamlaka ostida qolgan Turkistonning bir qiyofasini ko'rsatib beradi, desak mubolag'a bo'lmaydi. O'lkaning mustamlakaga aylantirilishi va Rossiya imperiyasining o'lkada o'z manfaatlari yo'lida tutgan harakatlari xalqni abgor holga soldi. Munavvar qori "Taraqqiy" gazetasida o'z nafratini yashirmay yozganidek, musulmonlarning chidab bo'lmaydigan sharoitini yaxshilashni chor ma'murlari xayoliga ham keltirmadi [3:15]. Ular o'z nafi yo'lida ijtimoiy hayotni izdan chiqarib, xalqni bir-biriga qarshi qo'ydi. Turkiston o'lkasida turg'unlikni yuzaga keltirdi. Xalq ijtimoiy va iqtisodiy muammolar yechimini izlashda ko'proq din kishilariga ergashdi. Bunday vaziyat jamiyatda ilmsiz, tamagir, soxta din peshvolarini ham shakllantirdi. Ular avomni ishortirib, xalq orasida dinning ustuvorligidan foydalanib, har xil yo'l bilan xalqdan keladigan moddiy uchun "eshonlik"ni kasb qilib olgan edi. Ushbu hol mustamlaka hukumatining diniy muassasalar boshqaruviga ko'rsatgan ta'siri natijasi deyish mumkin.

Islom dinidan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishga esa taraqqiyparvar namoyandalar qarshi chiqdi. Xususan,

Mahmudxo'ja Behbudi 1907-yildagi Rossiya 3-Davlat dumasi Musulmon fraksiyasiga topshirgan "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi"da Turkistonni yagona ehtiyoji uchun "Idorai ruhoniya" tuzish taklifini o'rtaga tashlagan edi [10:146]. Boisi imperiya hukumati aralashuvi bilan diniy muassasalardagi (shayxul islom, qozi-kalon, rais, muhtasib kabi) lavozimlarning bekor qilinishi natijasida, diniy ta'lim muammolari, mutaassiblikning kuchayishi va aholi o'rtasida diniy bilimlarning yetishmasligi kelishmovchiliklarning ortishiga sabab bo'layotgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jadidchilik harakati doirasida ta'lim masalasi keng o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" pyesasi, "Samarqand" gazetasi "Oyina" jurnalidagi maqolalari hamda turli publitsistik chiqishlarida diniy ilmni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirish, ta'lim tizimini isloh qilish g'oyalari ilgari suriladi. Ushbu manbalar mazkur mavzuning manbaviy asosini belgilab beradi. Behbudiyning diniy ilm va ta'lim masalasidagi qarashlari taraqqiyparvarlik harakati vakillari fikrlari bilan uyg'un holda rivojlangan bo'lib, umumiy jadid pedagogik konsepsiyasini shakllantirgan. Ammo, keyingi davrlarda diniy ilmni o'rganish va ayollar masalasidagi qarashlari keng tadqiq etilgan emas. Sovet davri tadqiqotlarida Behbudiyning ma'rifiy faoliyati, maktab islohoti va matbuotdagi o'rni o'rniga oid ma'lum bir maqolalar ko'zga tashlanishi mumkin. Biroq u davr mafkurasi diniy

ilm masalasidagi qarashlarni va faoliyatni yoritishga yo'l bermagan.

Mustaqillik davri tadqiqotlarida Mahmudxo'ja Behbudiy merosini xolis va kompleks o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Zamonaviy tadqiqotlarda uning diniy ilmga munosabati, islom ma'rifati va dunyoviy fanlarni uyg'unlashtirish g'oyasi, shuningdek, qizlar ta'limiga oid ilg'or qarashlariga bir qadar e'tibor qaratildi. Uning ushbu mavzuga oid maqolalari hozirgi imloga o'girilib, kitobxonlar e'tiboriga havola etildi. Ammo, maqolada ko'tarilgan jihat Mahmudxo'ja Behbudiyning ko'targan masalalari orasida kam o'rganilgan yo'nalish bo'lib qolmoqda. Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham mazkur mavzuga e'tibor qaratilgan. Ular jadidchilik harakatini global modernizatsiya jarayonlari bilan bog'lab, Behbudiy qarashlarini islom jamiyatlarida ta'lim islohoti kontekstida tahlil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mahmudxo'ja Behbudiy qarashlarini o'z davridagi ijtimoiy-siyosiy sharoit, jumladan, taraqqiyparvarlik harakati doirasida tahlil qilish, g'oyalarining kelib chiqish omillarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, uni boshqa jadid namoyandalari qarashlari bilan qiyoslash orqali umumiy va o'ziga xos jihatlarini ochib berish mumkin bo'ladi. Mutafakkirning maqolalari, matbuotdagi chiqishlari tadqiqot metodologik jihatidan asosiy manba vazifasini o'taydi. Bu usul orqali uning diniy ilmga munosabati va qizlar ta'limi haqidagi fikrlari bevosita asl manbalar asosida yoritishga yo'l ochadi. Tizimli yondashuv jihatdan Mahmudxo'ja Behbudiy qarashlari faqat ta'lim nuqtayi nazaridan emas, balki ijtimoiy, diniy va madaniy omillar bilan bog'liq holda o'rganish mumkin bo'ladi.

Tahlil va natijalar. XX asr boshlarida o'lkaga keng yoyilib borgan taraqqiyparvarlik harakati ushbu vaziyatni anglagan holda xalqni ma'naviy va siyosiy jihatdan uyg'otishga harakat qildi. Taraqqiyparvarlar ta'lim masalasini asosiy o'ringa qo'ygan holda maktablar ochish bilan yoshlarni, matbuot va teatr orqali xalqning ma'naviy va siyosiy ongini o'stirishga intildi. Ammo bu yo'l osonlikcha kechmadi. Bir tomonda imperiya ma'muriyati bo'lsa, ikkinchi tomonda eskilikni yoqlovchi ayrim din kishilarining to'sqinligi xalqni yangiliklarga intilishiga to'sqinlik qilgan. Fikrimizga "Oyina" jurnalida nashr etilgan "Bizni hollar va ishlar" nomli maqolani dalil qilib keltirish mumkin. Maqolada Samarqandning Mirzo Ulug'bek madrasasidagi masjidda muazzin 5-6 ming kishi huzurida "kim bolasini usuli jadid maktabiga bersa, o'zi kofir, xotuni taloq" [5], deb e'lon qilgani haqidagi fikrni ko'rish mumkin.

Aytish joizki, imperiya hukumati mamlakatdagi turli qarama-qarshiliklardan foydalanishga harakat qildi. Bu yo'lda hattoki Nikolay Ostroumov o'ziga xos bo'lgan "Bo'lib tashla hukmronlik qil" shioridan "unumli" foydalandi. U nafaqat Turkistondagi ziyoli ahli orasiga nifoq soldi, balki musulmon ulamolari tomonidan aytilgan fikrlardan foydalangan holda Turkiston ulamosini boshqa

o'lkalardagi (tatar, kavkaz, qrimlik) musulmonlarga qarshi qo'yishga harakat qildi. Xususan, tatar taraqqiyparvar ulamosi Abdurashid qozi Ibrohimovning Turkiston musulmonlarining 2-Duma yig'ilishi arafasida fuqarolik huquqlarini talab qilish uchun kurashga chorlagani N.Ostroumovga uning obro'sini to'kish uchun bahona bo'lgan [1:22].

Rossiya imperiyasining Turkistondagi hukumati o'lkadagi quyi boshqaruv ishlarigacha aralashib, o'ziga yon bosuvchi kishilar, eshon va ulamolarni paydo qilib, ana shu o'ringa qanday yo'l bilan bo'lmasin qo'yishni uddaladi. Misol tariqasida 1898-yildagi "Andijon qo'zg'oloni"dan keyin mahalla oqsoqollarining o'z vazifasidan bo'shatilib, o'rniga o'z vakillarini qo'yishi, bundan tashqari, Said Ahmad Vasliy, Mo'minjon Muhammadjon o'g'li (Toshqin), Abdulla Qodiriy (Julqinboy) kabi jadid namoyandalarning maqola va asarlarida yozgani kabi madrasa va qozi saylovlarida o'z nomzodi saylanmaguniga qadar soxta o'yinni tashkil etishini keltirish mumkin.

Bu borada Mahmudxo'ja Behbudiy ham matbuotdagi nashrlardan birida ushbu holga o'z munosabatini bildirgan. U diniy ulamolar: qozilar va boshqa bir qator mansablarga noloyiq kishilar saylanishi natijasida iste'dodli ulamolar chetda qolganini tanqid ostiga olgan [4]. Ana shu mansabga saylangan kishilar bevosita imperiya amaldorlari yordamidan foydalanishi natijasida ularning xizmatini bajardi. Bu esa, o'lkadagi taraqqiyyotga ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa jadid-qadim muammolarini avj olishida katta xizmat qildi. Bunday kishilar taraqqiyparvarlik harakati islohotlarini tanqid ostiga olib, maktablarni yopishga harakat qilgan, islohotlarga qarshi raddiya bilan chiqqan.

Taraqqiyparvarlar ana shu mutaassiblikdan xoli sof islomni xalqqa anglatishni tushungan holda din masalasiga bosh omil sifatida qaragan. Bu borada ularning ko'pi islomdan xabardor va yaxshigina tajribaga ega edi. Taraqqiyparvarlarning yetakchilariga e'tibor bersak, Mahmudxo'ja Behbudiy muftiy, Is'hoqxon To'ra Ibrat qozi bo'lgani kabi Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Abdurauf Fitrat, Abdulqodir Shakuriy, Hoji Muin va boshqa ko'plab taraqqiyparvarlar madrasa tahsilini o'rgan, hofizi Qur'on bo'lib yetishgan kishilar edi. Ular millat taraqqiyyoti uchun din masalasida sof islom bo'lishini ustuvor deb bilgan. Jadidlar ajdodlar merosini o'rganar ekan, sof islom davrida Turkistonda taraqqiyyot bo'lganiga ahamiyat bergan. Birinchi va Ikkinchi Renessans davrining sof islom, bid'at va xurofotdan xoli bo'lgan zamonda ro'y berganini jadidlar yaxshi anglagan, shu davrda davlatchilik ham yuksaklikka ko'tarilganini tilga olgan. Keyingi davrlarda bu jihatga e'tiborsizlik Turkistonda davlatchilik qudratiga ham, aholining ijtimoiy ahvoliga ham ta'sir qilgan. Hatto bu hol maktab va madrasalargacha kirib borgan. Shu bois ham taraqqiyparvarlar o'z asarlari va matbuot maqolalarida ta'lim, jamiyatdagi urf-odatlariga kirib qolgan bid'atlarni keskin tanqid ostiga olgan. Xususan, matbuotda

tug'ilish, sunnat, nikoh to'yi, motam marosimlarining tanqid ostiga olingan maqolalar keng yoyilishi ana shu bid'at va xurofot marosimlari ortidan vujudga kelayotgan isrofgarchilik ekanini jadidlar ommaga tushuntirishga harakat qilgan. Shu bois ham islomning sofligi ular uchun ahamiyatli bo'lgan.

Jadidlar yangi usul maktablari tashkil qilib, yoshlarni jalb etar ekan arab tiliga ham katta e'tibor qaratgan. Bu borada Mahmudxo'ja Behbudiy "Ikki emas, to'rt til lozim" nomli maqolasida til bilish masalasiga to'xtalib, "...bugun bizlarga to'rt tilga tahrir va taqdir etguvchilar kerak, ya'ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy. Arab tili din uchun na dara-jada lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur" [8:152], degan fikrini keltiradi. Bu o'rinda har bir til o'z zamonasi uchun zarur va ahamiyatli ekanini mutafakkir tomonidan chuqur o'ylagan holda aytilgan. Masalan, arab tilini chuqur o'zlashtirish islom asoslarini, Qur'oni karim va hadislarni anglashda zarur edi. Arab tilini o'rgangan har bir kishi islomning asl mohiyatini tushunar, shuningdek, ortiqcha bid'at va xurofotlardan tiyilishni o'rganishi jamiyatning tubdan o'zgarishiga xizmat qilardi. Shu bois ham Mahmudxo'ja Behbudiy bir qator maqolalarida arab tili, diniy ta'lim masalasiga alohida to'xtalib: "Arab tilisiz dinimizdin bebahra qolurmiz" [6], deya e'tirof etgan. Ushbu til Qur'on va hadis ma'nolarini tushunish, ota-bobolari tomonidan arab tilida yozilgan asarlarni o'qib, o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanini alohida urg'ulagan.

O'z davridagi madrasalarga boqar ekan, ularda "islom tarixi", "hikmat", "falsafa", dunyoviy bilimlar o'qitilmagani natijasida islom madaniyati rivojiga qarshi chiqqan va ilm-fanga to'sqinlik qiluvchi noxolis tushunchalar [16: 123] paydo bo'lganiga to'xtaladi. Bunday fikrlar, o'z navbatida, islom dinini "mutaassib", "qoloq", "ta-raqqiyotga g'ov" bo'lganini ko'rsatish bilan birga, shu ruhdagi ulamolar yetishib chiqishiga ham xizmat qilishi tabiiy edi.

Shu bois ham u madrasalarda dunyoviy va islomiy ilmlarni chuqurroq o'rgatish g'oyasini ilgari surish bilan birga, rus-tuzem maktablari o'quv dasturlariga ham islom dini va milliy adabiyotga oid fanlarni kiritish lozimligini tavsiya qilgan [6].

Mahmudxo'ja Behbudiy yoshlarning xorij mamlakatlarida ta'lim olishi borasida ham diniy ta'limni o'rta qatagatlashgan. XX asr boshlaridan boshlab Turkiston yoshlari Sankt-Peterburg va Rossiyaning boshqa shaharlariga davlat va hukumat ishlari va tibbiyotdan, Misr hamda Arabistonga diniy ilmlardan tahsil olishga yuborilgan. Bu haqda "Shuhrat" gazetasining 9-sonida Mahmudxo'ja Behbudiy xoriyda ta'lim olib kelgan yoshlar haqida fikr bildirar ekan: "... So'ngra bularning Misrdan kelgan olimi diniy zamoni, Peterburgdan kelgan olimi dunyoviy zamoni bo'lib, din va mamlakatning dunyo va oxirat obod bo'lishimizga sabab bo'ladurlar. Peterburgdagi tibbiya, huquqiya, hakimiya, ta'limiya va adliya maktablarida

o'qig'onlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hakim bo'lib davlat ishlariga va hukumat mansablariga orolashib, bizga naf yetkuralarlar. O'zimizdan doktor, tabib, gimnaziya muallimi va advokat, injener va chlen sud va hokim va uyezdniy nachalnik bo'lsa yomon bo'lurmi? Albatta yaxshi bo'lur. Bu ilmlardan o'qub, yuqorida bayon bo'lg'on podshohlik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqlikni shariat aslo ma'n qilmaydir. Rusiya zakunlari ham qabul qilur" [6], deya ta'kidlaydi. Ushbu maqolada "shariat" va "zakun" so'zlarining alohida ishlatilishi ham bejizga emas. Nemis olimasi I. Baldauf Mahmudxo'ja Behbudiyning mazkur fikrlarini: "Qonun chiqarish va kapitalistik iqtisodiyotda ishtirok etish imperiazizmga qarshi kurashda eng samarali vosita bo'lgan bo'lar edi" [3:16], deya baholaydi.

XX asr boshlarida tashkil etilgan yangi usul maktablarida diniy darslar ham o'tilgan. "Oyina" jurnalida maktabga berilgan bahoda ham buni anglash mumkin: "... maktab – dining chirog'i va ziyosi, maktab – jaholatning dushmani, qilichi..." [13]. Yangi usul maktablaridagi darslar uchun taraqqiyparvarlar o'zlari turkiy va fors tillarida darsliklar tayyorlagan. Mazkur darsliklar matbuotda e'lon qilib borilgan. Chunonchi, Mahmudxo'ja Behbudiy "Samarqand" gazetasi, "Oyina" jurnalida doimiy ravishda maktablar uchun nashr etilgan diniy va boshqa turdagi fan darsliklari ro'yxatini e'lon qilib borgan [11:258]. Yangi usul maktablaridagi diniy adabiyotlar o'zbek va tojik tillarida bo'lib, maqsad islom dini haqidagi dastlabki bilimlarni bolalarga o'z ona tilida o'rgatish hamda odob-axloqini to'g'ri tarbiyalashdan iborat edi. Bu yoshlarga islomning asl mohiyatini tushunish imkonini bergan. Imtihonlarda ham ilmiy fanlar qatori, islom farz amallari, "ta'limi salavot" va boshqa fanlardan sinovlar tashkil qilingan. Toshkentdagi yangi usul maktablarida o'tkazilgan imtihonlardan biridagi 11 yoshli bolaning ushbu so'zlari ham bundan dalolat beradi: "Biz o'quvchilarning maktabga kelganimizga 2 yil, ba'zilarimizga 3 yil bo'ldi. Va biz bu yerga kelib, islom dinini tanib, o'zimizni musulmon ekanimizni angladik, o'qish-yozishni o'rgandik, eng muhimi va biz uchun aziz bo'lgan Qur'oni sharifni tajvid asosida o'qishni o'rgandik" [15].

"Turkiston viloyati gazetasi"ning 1908-yilgi sonidagi maqolada esa, Mahmudxo'ja Behbudiy o'z uyida ochgan yangi usul maktabida Saidkarim Saidazimboy o'g'lining shu yerda ta'lim olayotgan bolalarni tajvid, qiroati Qur'on va boshqa fanlardan imtihon qilgani haqida ma'lumot beriladi [12].

Mahmudxo'ja Behbudiyning yangi usul maktablari uchun tayyorlagan darsliklari orasida islom tarixiga oid qo'llanmalar ham mavjud bo'lgan. Uning islom tarixiga oid darslik kitobi 3-4-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan. Mazkur darslik bir necha fasllarga bo'lingan bo'lib, "Nasabi Hazrati Payg'ambar", "Silsilai tohira", "Mavludi sharif", "Valad un-Mustafo", "Payg'ambarlik bashorati" kabi bir qancha qismlardan iborat bo'lgan [9]. Uning 36 betdan

iborat turkiyidagi "Imloi islomiya" asari esa "... imon, islom, din, shariat, millat, tahorat, namoz, ro'za, haj, zakot, farz, vojib, sunnat makruh va boshqa..." masalalarni qamrab olgan [15].

Jadidchilik harakati namoyandalarning islohotchilik harakatida ayollar ta'limi masalasi ham ustuvor vazifalardan bo'lgan. Jadidchilik harakati zamonasidagi ayrim xotin-qizlarning faollashuviga ham ta'sir qilgan. Milliy matbuotda ayol muallifli maqolalarning ko'zga tashlanishi fikrimizga dalil bo'la oladi. Xususan, Sora Muzaffariyaning: "Ayb o'zimizda" nomli maqolasi taraqqiyparvarlik matbuotida nashr etilgan edi. Maqoladagi: "Bizda iste'dod ham bor, qobiliyat ham bor, ong va fikr ham bor. Bir uy ichigina emas, ba'zi erlar ham o'rniga keltira olmaydigan, mamlakatlar idora qiladurg'on quvvat ham bor", deya ayollarni ruhlantirib, "Ey turk xotuni! Xalqimiz bizga salomat aql va fitri bo'lgan iste'dod va qobiliyat bergon-ku! Oni dunyoga chiqorishdan ma'n qilmoqqa kimning haqqi bor!", deya murojaat qiladi [14].

"Nikoh haqida" nomli S.Yoqubova, M.Maqsudova muallifligidagi maqolada esa, yaramas urf-odat va aqidalar keskin tanqid ostiga olingan. Unda turkistonlik xotin-qizlar uchun Ovrupa usulidagi maktablar ochilishi, ularda muallimlik shahodatnomasi bo'lgan, alohida kurslardan o'tgan muallimalar dars berishi, ularga ma'lum miqdorda oylik belgilanishi masalasi o'rta tashlangan. Ular Turkistonda ham xuddi Ovrupadagi kabi xotin-qizlardan muallima tayyorlaydigan dorilmuallimot – oliy o'quv yurtlari ochilishi masalasini o'rta tashlaydi.

Turkiston milliy matbuotida bu kabi maqolalar nashr etilishi taraqqiyparvarlarning ayollar ta'limi masalasiga befarq bo'lmaganini ko'rsatadi. Ular hatto xorij mamlakatlaridagi ayollar ta'limini ko'rsatish orqali ham ta'sir etishga harakat qilgan. "Oyina" jurnalida nashr etilgan: "Xotunlarda ilmu maorif" nomli maqolada Misr hududidagi ayollar ta'limidan ma'lumot berilib, unda: "5 milyon 265 ming 250 nafar xotun borligi bilindi. Bularning yolg'uz 20 ming nafari, ya'ni yuz xotunga bir nafari o'qib va yozmoq bilur ekan. Alarning-da ko'pi ovrupali yoki nasoro arab xotunlaridir", deya misol keltirilgan. Shuningdek, "O'qimoq namozdek er va ayolg'a shar'an farz" ekani bildirilgan holda ayollar ta'limi masalasi dolzarb ekani ko'rsatiladi [17:72].

Mahmudxo'ja Behbudiy umumiy ma'rifat g'oyasiga ham alohida e'tibor bergan. Unga ko'ra, diniy va dunyoviy bilimlarni mukammal o'qitadigan yangi usul maktablari orqali yoshlarni komil inson qilib tarbiyalash, matbuot vositasida omma ongini oshirish, teatr bilan jamiyatdagi illatlarni fosh etishni maqsad qilgan.

U farzand tarbiyalovchi, oilada ma'naviy muhitni shakllantirishda ishtirok etuvchi kuch bilimli bo'lishi kerak, deb hisoblagan. Shu bois ham "Samarqand" gazetasi va "Oyina" jurnalida ayollar ta'limi masalasiga oid xabar va maqolalar e'lon qilgan. Xususan, "Oyina" jurnalining 1914-yil 37-sonidagi "Andijonda teatri" nomli maqolada "Padarkush" fojiasi havaskor yoshlar tomonidan namoyish etilgani, undan tushgan 1500 so'm foydaning 40 foizi qizlar gimnaziyasi uchun sarf etishga ajratilganini alohida ta'kidlab o'tadi [2:888].

Behbudiy bola tarbiyasida oila va maktabning rolini ko'rsatar ekan, ularning sog'lom, ozodaligi va axloqiga ham e'tibor qaratish lozimligini uqtiradi. "Oyina" jurnalidagi "Hifzi sihat oila" ("Oilaning salomatligini saqlash") nomli maqolasida bola tarbiyasiga to'xtalar ekan, qizlar masalasini ham alohida tahlil qiladi. Qizlar tarbiyasi va ta'limi borasida u yosh darajasiga qarab o'z mulohazalarini bildirgan. Xususan, ushbu maqolada: "12-13 yoshdagi qizlarning vaqtini nihoyat darajada diqqat ila o'tkazib, ularni zohiriy va botiniy hol va tarbiyatlarini hifzi sihat va shariat taklifiga muvofiq etmoqlari kerak. Bu holda qizlar vujudini quvvatsiz etadurgan ish va taomlardan saqlab, ham issig' liboslar kiygizmoq kerak. Qizlarni to'y va mavludlarga chiqib yurmoqlari harakati buzuq xotinlar ila aralashmog'i tabba va ahloqa mamnuadir. 16-17 yoshlariga kelganda ularni tabiiy harakatlari buzulmasligi uchun yana tarbiya va sa'y lozimdur. Ya'ni ishqona kitob va hikoyatlarni o'qimoq va eshitmoqlariga vaqt qoldurulmasin. Iffat va tarbiyat badniylariga tad-birlar joriy qilinsun", deb yozadi [7:1152].

Xulosa. Umuman olganda, Mahmudxo'ja Behbudiy diniy ilmni zamonaviy fanlar bilan uyg'un holda o'rganishga chaqirgan. U islom dinini ilm-fanga, taraqqiyotga zid qo'yuvchi mutaassib qarashlarga qarshi chiqdi. Ilk islom uyg'unish davri (Sharq Renessansi) an'analarga suyanib, din inson uchun faqat oxiratga emas, sinovli dunyoda ham farovon, ilmiy va adolatli yashashga undashini isbotlashga harakat qildi. Diniy ilmlarni milliy o'zlikni, axloqni va ma'naviyatni asrash omili, dunyoviy ilmlarni esa, zamon bilan tenglashish va iqtisodiy qaramlikdan qutulish yo'lida zarur ekanligini asarlari va maqolalarida hayotiy misollar bilan ko'rsatib berdi.

Mahmudxo'ja Behbudiy qizlar ta'lim-tarbiyasini esa jamiyat ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotining asosiy sharti deb bildi. U islomiy qadriyatlarga tayangan holda ayollarning bilim olish huquqini himoya qilgan, Shuningdek, qizlar ta'limini ma'rifatli oila va taraqqiy etgan millatni shakllantirishda hal qiluvchi omil deb hisoblagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurashid Ibrohim. "Olam islom" jurnali. 1915-yil 2-son.
2. Andijonda teatr // "Oyina" jurnali. 1914-yil 37-son.
3. Baldauf I. XX asr o'zbek adabiyotiga chizgilar. – T., 2001.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. Bizga islohot kerak // "Najot" gazetasi. 1917-yil 7-son.

5. Mahmudxo'ja Behbudiy. Bizni hollar va ishlar // "Oyina" jurnali. 1915-yil 2-aprel.
6. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ehtiyoji millat // "Turkiston viloyatining gazetasi". 1909-yil, 75-son.
7. Mahmudxo'ja Behbudiy. Hifzi sihat oila // "Oyina" jurnali. 48-son. 1914-yil.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ikki emas, to'rt til lozim // Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – T., 1997.
9. Mahmudxo'ja Behbudiy. Shukron va hidmat // "Turkiston viloyatining gazetasi". 1908-yil 2-son.
10. Mahmudxo'ja Behbudiy. Turkiston madaniy muxtoriyat loyihasi. Nashrga tayyorlovchilar B.Qosimov., T.Xo'jao'g'li. // "Jahon adabiyoti" jurnali. 2003-yil, 8-son.
11. Maktab // "Oyina" jurnali. 1914-yil, 11-son.
12. Muallim Shokir Muxtorov. Imtihon voqiasi // "Taraqqiy" gazetasi. 1906-yil, 10-son.
13. Samarqandi mufti Mahmudxo'ja ibn Behbudxo'ja hatib. Tomin istiqbol // "Shuhrat" gazetasi. 1908-yil, 7-fevral.
14. Sora Muzaffariya. Ayb o'zimizda // "Sadoyi Turkiston" gazetasi. 1914-yil, 23-avgust.
15. Usuli jadid maktabi uchun bosilgan kitoblar // "Samarqand" gazetasi. 1913-yil, 30-iyul. 31-son.
16. Vasliy S. Har bir musulmonning ... // "Al-isloh" jurnali, 1916-yil, 5-son.
17. Xotunlarda ilmu maorif // Oyina (1914-1915 y.). // Mas'ul muharrir: Sh.Boboxon. – T.: Akademiya, 2001.

Burxon AHMEDOV

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

«Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini

o'rganish ICESCO» kafedrasi dotsenti, PhD

FIQHIY HUKMLAR ILLATLARINI ANIQLASHDA AQLNING ROLI

Fiqh ilmining maqsadi insonning amaliy faoliyatiga taalluqli bo'lgan foyda va zararlarni aniq dalillar asosida aniqlab berishdan iboratdir. Musulmon kishi shar'iy majburiyatlar bilan mas'ul qilinarkan, avvalo, uning aql egasi bo'lishi asos qilib olingan. Shu bois musulmonlar diniy hukmlarni aqliy asosga qurish uchun turli ilmiy sohalarini rivojlantirgan. Ushbu maqolada mukallaf bandaning amallariga doir Qur'on va hadislardan shar'iy hukmlarni chiqarish jarayonida aqlning roli, maqosid va maslahat masalalari matnlarni tahlil qilishga asoslangan metod orqali klassik va zamonaviy ilmiy manbalar doirasida yoritib berilgan. **Tayanch so'zlar:** aql, illat, maqosid, maslahat, zaruriyyot, tahsiniyyot, tanqihul manot.

The objective of the science of Fiqh is to determine, on the basis of definitive evidences, the benefits and harms related to human practical activities. Since a Muslim is held accountable through religious obligations, the primary condition for such responsibility is the possession of intellect. Therefore, Muslims developed various scholarly disciplines in order to ground religious rulings upon rational foundations. This study examines the role of intellect, as well as the concepts of maqasid and maslahat, in the process of deriving legal rulings concerning the acts of the legally responsible individual (mukallaf) from the Qur'an and the Prophetic traditions. The research is conducted through a text-analysis-based methodology within the framework of classical and contemporary scholarly sources. **Keywords:** intellect, 'illah, maqasid, maslahat, daruriyyat, tahsiniyyat, tanqih al-manat.

Цель науки фикха заключается в определении, на основе достоверных доказательств, пользы и вреда, относящихся к практической деятельности человека. Поскольку мусульманин несёт ответственность за выполнение религиозных обязанностей, главным условием такой ответственности признаётся наличие разума. По этой причине мусульманские учёные развивали различные научные дисциплины с целью обоснования религиозных предписаний на рациональной основе. В данном исследовании на основе метода анализа текстов в рамках классических и современных научных источников рассматриваются роль разума, а также вопросы мақасид и маслахата в процессе выведения шариатских постановлений, касающихся деяний мукаллафа, из Корана и хадисов. **Ключевые слова:** интеллект, иллат, мақасид, маслахат, дарурийят, тахсинийят, танких аль-манат.

Kirish. Islom huquqi insonning amaliy faoliyatiga taalluqli bo'lgan foyda va zararlarni aniq dalillar asosida aniqlab berishdan iboratdir. Musulmon kishi shar'iy majburiyatlar bilan mas'ul qilinarkan, avvalo uning aql egasi bo'lishi asos qilib olingan. Shu bois musulmonlar diniy hukmlarni aqliy asosga tayantirish uchun turli ilmiy sohalarini rivojlantirgan. Masalan, rivoyatlarni to'g'ri yetkazish uchun hadis usuli ilmi, matnlarni to'g'ri tushunish va aniq hukm chiqarish uchun esa fiqh usuli ilmi shakllangan.

Hukmlar va ularning sabablari nuqtayi nazaridan qaralganda, Alloh uchun maqosid (shariatning maqsadi) e'tiborga olinsa, mukallaf banda uchun esa maslahat (umumiy manfaat) e'tiborga olinadi. Masalan, namoz ibodatida Alloh uchun asosiy maqsad bandalikni ado etish bo'lsa, mukallaf uchun ruhiy xotirjamlik, qalb taskini, vaqtni tartibga solish va mas'uliyat hissini shakllantirish kabi manfaatlar ko'zda tutiladi. Xuddi shuningdek, ro'za sog'lom kishiga, zakot nisobga ega bo'lganlarga, haj esa moliyaviy va jismoniy imkoniyati bor shaxslarga farz qilingan.

Bu misollardan ko'rinadiki, hukmlarda maqosid va maslahat birgalikda e'tiborga olinadi. Ushbu masalalarni belgilash, ularga yondashish, ular haqida fikr yuritish va anglashda aql faol rol o'ynaydi. Darhaqiqat, fuqaholar tomonidan illatlarni aniqlashda faqat hikmatga tayanilmagan bo'lsa-da, har bir shar'iy hukm ortida ma'lum bir aqliy asos mavjudligi qabul qilingan.

"Illat" lug'aviy jihatdan biror narsaning holatini o'zgartiradigan sababni anglatadi. Istilohiy ma'noda esa hukmni joriy etishga mos bo'lgan holat, undan ko'zlangan natija, manfaat yoki hukmning aniq va barqaror xususiyatini bildiradi. Masalan, Ramazon oyida safarda bo'lgan kishiga ro'za tutmaslikka ruxsat berilgan. Bu yerda ko'zlangan maslahat – safar tufayli yuzaga keladigan qiyinchilik va mashaqqatni yengillatishdir. Illat sifatida safar (yo'lga chiqish) asos qilib olingan. Illat uchun qo'yilgan shartlar esa uning aniq, barqaror, munosib bo'lishi hamda xos, ya'ni faqat bitta holatga xos bo'lgan xususiyat bo'lmasligidir. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, sharo'ning harom qilinishida "mast qiluvchi" xususiyat, namozni qisqartirishda esa "safar" illat sifatida ko'rilgan. Shuningdek, illatni aniqlashda birinchi navbatda Qur'on va sunnat asos qilib olinadi. Ikkinchi o'rinda esa, agar bir davrda mujtahidlar o'rtasida ma'lum bir sifatning muayyan shar'iy hukmning illati ekani borasida ittifoq yuzaga kelsa, bu sifat ijmo orqali o'sha hukmning illati sifatida qabul qilinadi.

Shu jihatdan illat fihiy hukmlarni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki mukallaf hukmning illatini anglab yetganda, shariat tomonidan buyurilgan amalni bajarishga yanada ko'proq rag'batlanadi. Darhaqiqat, insonda aql, ruh, qalb, nafs kabi turli kuchlar mavjud bo'lib, har birining o'ziga xos ifodasi va ehtiyojlari bor. Insondagi aql esa borliqning haqiqatini anglovchi, moddiy bo'lmagan, ammo moddiyatga ta'sir ko'rsatuvchi oddiy bir javhar sifatida ta'riflanadi. U moddiy shakllarni mavhumlashtirib, tushunchalarga aylantiradi, tushunchalar o'rtasida bog'liqlik o'rnatadi, hukm chiqaradi. Shuningdek, u qiyos qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kuchdir.

Shu sababli aql hukmlarning illatlarini aniqlashda doimo maqosid, maslahat va adolat mezonlarini e'tiborga oladi. Inson aqlining dalillarni anglash va hukmlarni tushunishdagi eng yaqqol ko'rinishi fiqhda qiyos dalilidan foydalanish jarayonida namoyon bo'ladi. Biroq fiqhdagi qiyos mantiq ilmida qo'llaniladigan qiyos (analogiya)dan farq qiladi. Analogiyada faqat tashqi o'xshashlik asos qilib olinsa, fihiy qiyosda esa mohiyat va o'xshashlik birgalikda e'tiborga olinadi. Ya'ni faqat ikki o'xshash masala asosida hukm chiqarilmaydi, balki illat bilan hukm o'rtasidagi muvofiqlik ham tekshiriladi.

Ayrim islom ulamolari hukmlarni maqosid va maslahat nuqtayi nazaridan tahlil qilib, ularning joriy qilinishidagi hikmatlarni chuqur asoslab berishga harakat qilgan. Zaruriyyot, hojiiyyot va tahsiniyyot uchligi asosida hukmlarning hikmat va foydalari izohlangan. Mazkur

maqolada mukallafning amallariga doir Qur'on va hadislardan shar'iy hukmlarni chiqarish jarayonida aqlning roli, maqosid va maslahat masalalari matn va tarixiy hujjatlarni tahlil qilishga asoslangan metod orqali klassik va zamonaviy ilmiy manbalar doirasida yoritib berilgan.

Tahlil va natijalar. Ruh ko'z orqali borliq olamini kuzatar ekan, fikr va tafakkur esa "aql" deb ataluvchi quvvat vositasida tasavvur (tushuncha) va tasdiq (hukm) shaklida o'z ifodasini topadi [1:12-15]. Aql barcha ilmlar nuqtayi nazaridan muhim qobiliyat bo'lgani sababli, insoniyat tarix davomida bu borada juda boy ilmiy meros yaratgan. Shu jihatdan qaralganda, aqlning qonun-qoidalar va asosiy prinsiplarini belgilash maqsadida insonlar tomonidan mantiq ilmiga asos solingan.

Darhaqiqat, insoniyat taraqqiyotida hikmat va san'at aynan aqliy qonuniyatlarga tayanib rivojlangan. Ilmiy jihatdan qaralganda, insoniyat tomonidan birgalikda yaratilgan sivilizatsiya tarixida turli madaniyatlarning o'ziga xos jihatlari mujassamdir. Masalan, Arastu inson tafakkurini tartibga soluvchi mantiq ilmiga asos slogan bo'lsa [7:1/232-235], islom ulamolari ilmni to'g'ri rivoyat qilish va to'g'ri tushunish maqsadida usulul hadis va usulul fiqh ilmlarini shakllantirib, insoniyat tamadduniga ulkan hissa qo'shgan. Shundan so'ng kelgan ulamolar, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, ilmiy masalalarni mantiq ilmining tasavvurot va tasdiqotga oid yondashuvi asosida bayon etishga harakat qilgan. Shu tariqa ilmning mavzusi, asosiy qoidalar va masalalari islom ulamolari tomonidan tizimli ravishda ishlab chiqilgan.

Shuningdek, tushunishning asoslarini belgilab beruvchi usulul fiqh ilmi va unga oid qoidalar shakllanishidan oldin ham islom dinining asosiy manbalari aqlga katta urg'u bergan. Rasululloh (s.a.v.)ning sahobalaridan biri uchun qilgan: "Allohim, uni dinda faqih qil va unga ta'vilni o'rgat" [2:10] mazmunidagi duolari ham diniy hukmlarni belgilashda aqlning muhim mavqega ega ekanini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, islom ulamolari aqlni turli ta'riflar orqali izohlashga harakat qilgan. Ular aqlni idrok quvvati, javhar va araz, ruhdagi kuch, miya va qalbdagi joylashgan tushuncha, muhokama va nazariy tafakkur manbai sifatida tavsif etgan [1:1/159]. Shuningdek, ular aqlni ranglarni ochib beruvchi quyosh va yorug'likka, mumga bosilgan muhrga yoki chaqmoqning yalt etib porlashiga o'xshash tarzda haqiqatni yuzaga chiqaruvchi kuch sifatida metaforalar bilan ifodalagan. Shu orqali ular mavhum bo'lgan tushunchani moddiy asosda bayon etib, aql mohiyatini ilmiy nuqtayi nazardan aniqroq ifodalashga erishgan.

Rasululloh (s.a.v.)ning Muoz ibn Jabal (r.a.)ni Yamanga hokim qilib yuborarkan, unga bir masala yuzasidan qanday hukm chiqarishini so'ragani ham aqlning o'rnini yaqqol ko'rsatadi. Jumladan, Muoz (r.a.) avvalo Qur'oni karim va sunnat asosida hukm qilishini, agar bu ikki manbada aniq dalil topa olmasa, unda ijthod qilishini

aytgan. Bu holat diniy hukmlarning illatlarini aniqlashda aqlning naqadar muhim ekanini ochib beradi. Darhaqiqat, Kitob, sunnat, ijmo va qiyos kabi hukm manbalarining har biri umumiy dalil bo'lib, tafsilotli dalillardan hukm chiqarish faqat aql vositasida amalga oshiriladi. Ya'ni ushbu to'rt asosiy manbaning taqdim etgan umumiy qoidalaridan kelib chiqib, maxsus holatlar uchun zarur bo'ladigan hukmlarni faqatgina aql yordamida chiqarish mumkin. Masalan, "mutlaq buyruq vojibni bildiradi" degan umumiy qoida asosida, muayyan holatda namozning farz ekanligi hukmi chiqariladi [13:28-31]. Bu esa aqlning mantiqiy xulosalariga tayanadi. Shunday ekan, umumiy dalillar usul bilan shug'ullanuvchi olimlarga, tafsiliy dalillar esa faqihlarga taalluqlidir. Har ikkala sohada ham aql hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Istehson (bir narsani yaxshi deb hisoblash), istislo (manfaatlarini hisobga olish), urf, sadduz zaroye' (zararni oldini olish), sahobalar fikri, istis'hob (bog'lash) va avvalgi payg'ambarlarning shariatlari ikkinchi darajadagi umumiy dalillar bo'lib, ular borasida "muxtalafun fihi", ya'ni barcha tomonidan to'liq qabul qilinmagan, ayrim jihatlarida ixtilofli dalillar hisoblanadi. Bu masalalardagi ixtiloflarning yuzaga kelishida ham aqlning o'rni kattadir. Chunki matnlarni tushinishda qo'llaniladigan tafakkur uslubi, geografik sharoitlar va hayotiy tajribalar mujtahidlar o'rtasidagi fikr farqliligining asosiy omillaridan hisoblanadi. Imom Shofei'y (vaf. 204/817)ning "qovlun qodim" va "qovlun jadid" qarashlari ham buning yaqqol misolidir [6:20-23]. Yoki Imom Shofei'y Misrda juma namozini faqat bitta masjidda o'qishni ma'qul ko'rgani holda, Bag'dodda Dajla daryosining shaharni ikkiga bo'lib turishi sababli ikki masjidda juma o'qish mumkin degan hukmga kelgan. Bu esa hukmlarning real sharoitlarga bog'liq holda o'zgarishini ko'rsatadi.

Maqosid va maslahat nuqtayi nazaridan islom huquqshunoslari hukmlarning illatlarini aniqlash jarayonida tanqihul manot (illatni topishda xatodan saqlanish), taxrijul manot (muayyan hukmning chiqarilishidagi illat) va tahqiqul manot (illatni tahqiq qilish) kabi tushunchalarni ishlab chiqqan. Bu masalalarda ham illatlarni belgilashda aql muhim va funksional rol o'ynaydi. Mazkur jarayonda maqosid va maslahatni asos qilib olish muhim ilmiy prinsip sifatida namoyon bo'ladi.

Darhaqiqat, hukmni manbalardan chiqarib olish usul ilmini bilishni zarur qiladi. Usul esa, o'z navbatida, aqliy qonun-qoidalarni bilishni taqozo etadi. Usulul fiqh ilmini egallamasdan turib, diniy ilmlarning birortasida ham izchil va to'g'ri natijaga erishish mumkin emas. Vaholanki, usulul fiqh ilmining asl maqsadi bu Qur'on va hadislarni chuqur anglash hamda islom huquqining maqosidlarini to'g'ri tushunish iboratdir [8:27/423-427].

Mazkur masalalarni yaxshi anglagan ilk davr xalifalari aqlga tayangan holda ish yuritgan. Jumladan, aqliy salohiyati bilan ajralib turgan Ali ibn Tolib, Zayd ibn Sobit, Oisha bintu Abu Bakr, Abdulloh ibn Umar, Abdulloh ibn

Abbos, Muoz ibn Jabal, Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.) kabi sahobalarni to'plab, ular bilan maslahatlashgani va ijmoiga asoslangan qarorlar qabul qilgani maqosid va maslahat tamoyillariga amal qilinganini ko'rsatadi. Tobeinlar davrida ham ushbu yondashuv davom etgan. Hijoz mintaqasidagi faqihlar hadislarni ustuvor sanagan bo'lsa, Iroq hududidagi faqihlar ko'proq ra'y va ijthodga murojaat qilgan. Shu tariqa "ahli hadis" va "ahli ra'y" yo'nalishlari shakllangan. Bu jarayonda ham aqlning o'rni muhim ahamiyat kasb etgan.

Undan so'ng mujtahid imomlar zamoni keldi. Bu davrda Qur'on va hadis hukmni bevosita belgilovchi (musbit) dalillar, ijmo va qiyos esa hukmning illatini ochib beruvchi va uni yuzaga chiqaruvchi (muzhir) dalillar sifatida talqin qilingan. Bu tasnif ham aql tamoyillariga tayangan holda shakllangan. Shu bilan birga, usul ilmining asl manbasi vahiy bo'lsa-da, unga yordamchi fanlar sifatida kalom, arab tili va mantiq ilmlaridan keng foydalanilgan. Bu yordamchi ilmlar go'yo binoning ko'zga ko'rinmaydigan, ammo uni yashashga yaroqli qiladigan ajralmas qism vazifasini bajaradi.

Ulamolar diniy hukmlarni "husn" (yaxshilik) va "qubh" (yomonlik) kategoriyalari asosida baholash hamda ularning aql orqali idrok etilishi mumkin yoki mumkin emasligi masalasida turli qarashlarni ilgari surgan. Bu masalada, xususan, qiyosni qabul qiluvchi va uni inkor etuvchi ikki asosiy guruh shakllangan. Chunki hukmlarning illatlarini aql bilan anglash ularni boshqa holatlarga qiyos qilish imkonini ham taqozo etadi.

Mo'tazila oqimidan Ibrohim Nazzom, xorijiy va shialarning ko'pchilik ulamolari qiyosni shar'iy dalil sifatida tan olmagan. Ahli sunna ulamolari hayotiy voqealar cheksiz, matnlar esa cheklangan deya hisoblab, qiyosni shar'iy dalil sifatida qabul qilgan. Shunga qaramay, qiyos masalasida ular orasida ham turli yondashuvlar bo'lgan. Masalan, molikiy, shofei'y va hanbaliy mazhablari qiyosni aqida masalalaridan tashqari barcha diniy sohalarida joiz deb bilgan. Hanafiylar esa aqida, had jazolari, kaffarotlar va ruxsatlarga oid masalalardan tashqari qolgan barcha sohalarida qiyosni joiz deb hisoblagan.

Shar'iy hukmlarning ta'lil qilinishi (ya'ni ularning sabab va hikmatlarini aniqlash) borasida ham turli qarashlar mavjud. Mo'tazila olimlari hamda ba'zi boshqa olimlar ibodat masalalarida aqlning bunday tahlilga vakolatli emasligini ta'kidlagan. Biroq muomala, oilaviy munosabatlar va jinoyat masalalariga doir hukmlarning maqsadlari aql orqali anglanishi mumkinligini aytganlar. Ularning fikricha, bu yondashuv fiqhiy faoliyatning ajralmas qoidalaridan biridir [12:39/97-111].

Ash'ariya maktabiga mansub olimlar esa Allohning fe'llari ta'lil qilinmaydi, deb hisoblaydi. Mo'taziliylar esa aksincha, bu masalada ta'lil zarur, degan fikrni ilgari suradi. Ash'ariylarga ko'ra, ta'lilni qo'llash Allohning komilik sifatlariga nuqson keltiradi, chunki bu holda Alloh go'yoki boshqa bir sababga bo'ysungandek tasavvur qi-

linadi. Mo'taziliylarga ko'ra esa ta'lilni inkor etish Allohning ishlarini behuda, maqsadsiz (abas) deb hisoblashga olib keladi, bu esa Uning mutlaq hikmat egasi sifatiga zid keladi. Har ikki yondashuvning asosida Allohni nuqsonlardan poklash (tanzih) g'oyasi yotadi.

Moturidiylarga ko'ra esa, Allohning barcha fe'llarida ma'lum bir hikmat va ma'no bo'lib, ularning ba'zilar inson aqli uchun ochiq, boshqalari esa yashirin bo'lishi mumkin. Ular bu masalada qiyosiy ifoda (tamsil) usulidan foydalanib, Allohning ism va sifatlarini izohlashga harakat qilgan. Aql nazariy qobiliyat sifatida mumkin, imkonsiz va vojib tushunchalarni anglagani kabi, Allohning amallaridagi maqsad va hikmatni ham muayyan darajada idrok eta oladi. Shu bois moturidiylar Allohni bilish naqlga emas, balki aqlga asoslanadi, deb hisoblaydi. Ular bu borada mushabbihalar singari tashbehga berilmay, mo'tazilalar kabi mutlaq tanzihga ham ketmay, balki o'rtacha – tamsil asosidagi metodni qo'llagan.

Hukmlarning illatlarini aniqlashda aqlning roli tahlil qilinar ekan, usulul fiqhga tayanuvchi kalom ilmi ham bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Kalom ilmi Allohning mavjudligi va yagonaligi kabi ma'rifat masalalariga ustunlik bergani holda, ibodat masalalarini qamrab oluvchi fiqhga nazar, istidlal, ijtiho va qiyos masalalari doirasida o'ziga xos nuqtai nazarni taqdim etadi [4:36]. Masalan, kalom ilmi nuqtai nazaridan, Ibrohim (a.s.) uchun olovning sovuq va osoyishta bo'lishi, Muso (a.s.) hassasining ilonga aylanib, sehr mahsuli bo'lgan boshqa ilonlarni yutib yuborishi, Sulaymon (a.s.)ga shamol, qushlar, jinlar va shaytonlarning bo'ysundirilishi, Solih (a.s.) uchun qoyadan tuyaning chiqarilishi, Iso (a.s.) uchun o'liklarning tiriltirilishi, Muhammad (s.a.v.) uchun oyning yorilishi, barmoqlari orasidan suv oqib chiqishi kabi mo'jizalar payg'ambarlarning rostgo'yligiga dalil sifatida ko'riladi [9:31]. Insoniyat bu kabi mo'jizalarning o'xshashini keltirishga qodir emasligi va ularning g'ayritabiyligi aqliy jihatdan payg'ambarlarning haq ekaniga dalolat qiladi. Mo'jizalar hissiy jihatdan idrok etiladigan bo'lsa-da, aslida ular inson aqlini ishontirishga qaratilgan, doimiy bo'lmagan, balki zarurat tug'ilganda payg'ambarlar tomonidan amalga oshirilgan g'ayrioddiy hodisalardir. Mo'jizalarning ko'rsatilishidagi asosiy illat – ehtiyoj yuzaga kelganda payg'ambarlarning rostligini isbotlashdan iboratdir.

Xulosa. Usulul fiqh nuqtai nazaridan, kuliy dalillar orqali umumiy hukmlar belgilanayotganda ham doimo aqliy asosga tayaniladi. Buyruq (amr) siyg'asining vojiblikni, ta'qiq (nahiy) siyg'asining esa haromlikni ifodalashi va shu qoidaga tayangan holda hukmlarning vojib, harom, mandub, makruh va muboh kabi toifalarga ajratilishi ham aqliy qoidalariga asoslanadi [3:1/87]. Shuningdek, furu'ul fiqhga oid juz'iy dalillar va juz'iy hukmlar masalasida ham aqlning o'rni beqiyosdir. Usulchining istiqro (induksiya – juz'iy hodisalardan umumiy natija chiqarish, ayrim faktlardan umumiy xulosaga kelish) metodidan foydalanib,

juz'iy dalillarni tahlil qilishi yoki umumiy dalildan umumiy hukm chiqarishi ham aqliy faoliyat mahsulidir.

Usulul fiqhning mantiq ilmi qoidalaridan foydalanishi ham illat masalasida muhim ahamiyatga ega. Masalan, to'g'ri ta'rif berish uchun mantiq ilmidan foydalanish zarur. Shu nuqtayi nazardan, mantiqda keltirilgan "haddut tom", "haddun noqis", "rasmut tom" va "rasmun noqis" kabi ta'rif turlarini shakllantirish uchun zarur shartlarni bilish talab etiladi. To'g'ri ta'rif berish uchun u "afrodini jamlovchi va begonalarni to'suvchi" (jome' va mone') bo'lishi kerak. Shuningdek, ta'rif ta'riflanayotgan narsadan aniqroq bo'lishi, unda doiraviylik (davr) va cheksiz zanjir (tasalsul) yuzaga kelmasligi lozim. Bundan tashqari, ta'rifda g'ayrioddiy yoki majoziy iboralar ishlatilmasligi zarur.

Mantiq ilmi inson tafakkurining to'g'ri va noto'g'ri shakllarini o'rganuvchi fan sifatida illatlarni aniqlashda aqlning to'g'ri qaror chiqarishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mantiq ilmi va usulul fiqhning ba'zi qoidalari birbiridan farq qiladi. Masalan, fiqhiy qiyos mantiq ilmidagi qiyosdan farq qiladi. Chunki mantiq qiyosida mavjud hukmni bayon qilish (ma'lumni izhor qilish) asosiy bo'lsa, fiqhiy qiyos real hayot bilan bevosita bog'liqdir [11:121-126]. Mantiq ilmida umumiy hukm o'z juz'iga tatbiq etiladi, usulul fiqhda esa umumiy hukm illatning birligi sababli nafaqat o'z juz'iga, balki boshqa juz'iy holatlarga ham tatbiq qilinadi. Mantiq qiyosi asosan tahlil (deduksiya) metodiga asoslanadi. Islom olimlari esa juz'idan umumiyga borishni istiqro (induksiya), juz'idan juz'iga o'tishni esa tamsil (analogiya) deb atagan. Analogiya fiqhiy qiyosga yaqin bo'lsa-da, ular o'rtasida farqlar mavjud. Analogiyada tashqi o'xshashlik asosiy o'rinda bo'lsa, fiqhiy qiyosda mohiyat (haqiqat) o'xshashligi muhimdir. Chunki fiqhiy qiyosda asosiy omil – illatning birligidir. Illat mavjud bo'lsa, hukm mavjud bo'ladi, illat yo'q bo'lsa, hukm ham yo'q. Shunchaki tashqi yoki sifatiiy o'xshashliklar hukm chiqarish uchun yetarli asos bo'la olmaydi.

Mantiq qoidalarini amalda qo'llagan holda ham illatni aniqlashda aqlning katta rol o'ynashi kuzatiladi. Masalan, shartga bog'langan qasam masalalarida shart yuzaga kelishi bilan hukmning darhol kuchga kirishi ittifoq o'laroq qabul qilingan. "Agar uyga kirsang, taloqsan" degan iborada ayol uyga kirsang, taloq voqe' bo'lishi qabul qilinadi. Biroq bu yerda mantiqiy jihatdan nozik tafsilot mavjud: agar o'sha uyda yashovchilar ko'chib ketgan bo'lsa, shart baribir amalga oshgan hisoblanadimi? Ehtimol, bu gapni aytgan shaxsning maqsadi "ular o'sha uyda yashab turgan vaqtida kirsang", degan ma'noni anglatgandir. Bu holda ular ko'chib ketgach, uyga kirish shartni yuzaga keltirmaydi. Agar ushbu gapni aytgan shaxs aynan uyning o'zini nazarda tutgan bo'lsa, unda shart amalga oshgan hisoblanadi [5:607]. Shu bois, diniy hukm nuqtayi nazaridan so'zlovchining niyati, sudhuquqiy jihatdan esa murojaat qilingan shaxsning

tushunchasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Holat dalil-lari (qarina) bu yerda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, fiqhiy hukmlarning illatini aniqlashda mantiq qoidalari muhim o'rin tutadi. Illatni belgilash jarayonida aqlning roli doimo faol bo'lib qoladi. Shu sababli hukm masalasi usulul fiqhning markaziy nuqtasini tashkil etadi. Hukmning to'g'riligi esa aql vositasida ilohiy

iroda bilan bog'lanish va ilohiy xitobning asl maqsadini anglash orqali ta'minlanadi. Usulul fiqh nuqtayi nazaridan illatlarni aniqlash jarayonida ehtimoliy illatlarni saralash, aniq illatni belgilash va uni boshqa o'xshash holatlarga tatbiq etishda aql doimo hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Abdurahmon al-Halil ibn Ahmad al-Farohidiy. Kitobul ayn. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya, 1988. – 1/159 b.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-Jome' as-sahih. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya, "Vuzu" bobi, 10.
3. Abu Abdulloh Shamsuddin Muhammad ibn Muhammad. Kitobut taqrir vat tahrir fi ilmil usul ala tahruril Imam Kamal ibn Humam. – Bayrut: Dorul fiqh, 1996. – 1/87 b.
4. Abul Fath Tojiddin Muhammad ibn Abdulkarim ibn Ahmad Shahristoniy. Al-Milal van nihol. – Bayrut: Maktabatul asriyya, 2006.
5. Abul Husayn Ahmad ibn Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad al-Quduriy. Al-Muhtasar. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiyya, 2013.
6. Abu Muhammad Abdurahmon ibn Muhammad ibn Idris ar-Roziy ibn Abu Xotim. Adabush Shofe'iy va manoqibuhu (al-Imam ash-Shofeiy). – Istanbul: Rihle kitap, 2003.
7. Aristotel. Metafizika. – Istanbul: Divan, 2019. – 1/232-235 b.
8. Ertug'ul Boynukalin. Makâsîdü'sh-Şerîa. Turkiya Islom ensiklopediyasi. – Anqara: TDV yayinlari, 2003. – 27/423-427 b.
9. Hibatulloh ibn Ahmad Turkistoniy Shujouddin. Sharhul aqoidit Tahoviyya. – Urdun: Dorun nur, 2012.
10. Ibrohim Emirog'lu. Klasik mantiqa giriş. – Anqara: Elis yayinlari, 1999.
11. Mahmud Hasan Mag'nisiy. Mug'nit tullab sharhu matni Isagujiy. – Damashq: Dorul Bayrutiy, 2006.
12. Muhammad Mustafo Shalabiy. Ta'lilul ahkom. – Bayrut: Dorun nahdatil arobiyya, 1981. – 39/97-111 b.
13. Zakiyuddin Shabon. Islâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlül-Fikh). – Anqara: TDV yayinlari, 1996.

Anvar MUSTAFOYEV

Din ishlari bo'yicha qo'mita xodimi,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil tadqiqotchisi

**MALAYZIYADA IJTIMOYIY BARQARORLIKNI TA'MINLASH MEXANIZMLARI
(institutSIONAL, iqtisodiy va ijtimoiy omillar tahlili)**

Mazkur maqolada Malayziyada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy mexanizmlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan institutsional boshqaruv, iqtisodiy siyosat va ijtimoiy integratsiya omillari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilgan. Shuningdek, etnik-iqtisodiy muvozanat siyosati, huquqiy tartibga solish, diniy boshqaruv, ta'lim tizimi va dinlararo muloqotning roli yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** ijtimoiy barqarorlik, institutsional boshqaruv, etnik-iqtisodiy muvozanat, xavfsizlik mexanizmlari, dinlararo muloqot.

This article provides a comprehensive analysis of the main mechanisms for ensuring social stability in Malaysia through an integrated approach. The study examines the interrelationship between institutional governance, economic policy, and social integration implemented by the state. It also highlights the role of ethnic-economic balance policies, legal regulation, religious governance, the education system, and interfaith dialogue in maintaining social stability. **Keywords:** social stability, institutional governance, ethnic-economic balance, security mechanisms, interfaith dialogue.

В данной статье на основе комплексного подхода проанализированы основные механизмы обеспечения социальной стабильности в Малайзии. В исследовании во взаимосвязи рассмотрены институциональное управление, экономическая политика и факторы социальной интеграции, реализуемые государством. Кроме того, раскрыта роль политики этно-экономического баланса, правового регулирования, религиозного управления, системы образования и межрелигиозного диалога в обеспечении социальной стабильности. **Ключевые слова:** социальная стабильность, институциональное управление, этно-экономический баланс, механизмы безопасности, межрелигиозный диалог.

Kirish. Hozirgi kunda ko'p millatli va ko'p konfessi-yali jamiyatlarda ijtimoiy barqarorlikni saqlash dolzarb

muammolardan biri hisoblanadi. Malayziya tajribasi ush-bu yo'nalishda nisbatan muvaffaqiyatli model sifatida e'ti-

rof etilib, uning asosiy omillari ilmiy jihatdan o'rganishni talab etadi. Tadqiqotning asosiy vazifasi mamlakatda barqarorlikni ta'minlovchi institutsional, iqtisodiy va ijtimoiy mexanizmlar qanday o'zaro bog'langan holda faoliyat yuritishini tahlil qilishdir. Mazkur tadqiqotning maqsadi Malayziyada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash omillarini kompleks tahlil qilishdan iborat. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: davlat siyosati va institutsional boshqaruvni o'rganish; iqtisodiy tenglikni ta'minlash mexanizmlarini tahlil qilish; ta'lim, diniy boshqaruv va dinlararo muloqotning rolini aniqlash. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda turli omillarning o'zaro ta'sirini yoritadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar Malayziyada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash jarayonini kompleks va ko'p omilli tizim sifatida talqin qiladi. Maqolani yozish davomida rus va ingliz tilida yozilgan ilmiy maqolalardan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ijtimoiy barqarorlikni tushuntirish uchun bir nechta nazariy paradigmalardan foydalanildi. Iqtisodiy omillarni tahlil qilishda modernizatsiya nazariyasi, xavfsizlik va davlat siyosatini izohlashda realizm, ijtimoiy munosabatlar va ishonch mexanizmlarini tushuntirishda esa ijtimoiy kapital nazariyasi (Robert Putnam asosida) metodologik asos sifatida qo'llanildi. Tadqiqotda sifat (qualitative) yondashuv ustuvor bo'lib, Malayziya tajribasi keys-stadi (case study) sifatida o'rganildi. Ma'lumotlar tahlilida qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va kontent tahlili metodlaridan foydalanildi. Davlat siyosati, qonunchilik hujjatlari, iqtisodiy dasturlar hamda ijtimoiy institutlar faoliyati o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Malayziyada ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy tayanchi davlat tomonidan boshqariladigan institutsional tizim hisoblanadi. Mazkur model siyosiy nazorat, iqtisodiy qayta taqsimlash hamda huquqiy tartibga solish mexanizmlarining o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllangan. Malayziya hukumati ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish va milliy birlikni mustahkamlash maqsadida izchil va tizimli siyosiy dasturni ishlab chiqqan. Mamlakat bir vaqtning o'zida ham iqtisodiy o'sishni, ham ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga erishgan. Davlat siyosati etnik, diniy va iqtisodiy tafovutlarni hisobga olgan holda konfliktlarning oldini olishga qaratilgan bo'lib, bu yondashuv nafaqat ichki barqarorlikni mustahkamlaydi, balki Malayziyaning xalqaro hamjamiyatdagi nufuzini ham barqaror rivojlanayotgan davlat sifatida oshiradi.

Etnik-iqtisodiy muvozanat siyosati Malayziyada ijtimoiy barqarorlikning mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakat aholisi asosan malaylar (bumiputera), xitoylar va hindlardan iborat bo'lib, ushbu tarkib tarixiy jihatdan ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklarni yuzaga keltirgan. 1969-yilda yuz bergan irqiy to'qnashuvlardan

so'ng davlat tomonidan "Yangi iqtisodiy siyosat" joriy etildi [18:36-53]. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi bumiputera aholisini iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash orqali ijtimoiy tenglikni ta'minlashdan iborat edi. Shu maqsadda universitetlarga qabul kvotalari, davlat sektorida imtiyozlar, biznes faoliyatida ustuvorliklar hamda uy-joy va ta'lim tizimidagi qo'shimcha imkoniyatlar joriy qilindi. Natijada, mahalliy malay aholisi iqtisodiy hayotga faol jalb etildi va resurslarni qayta taqsimlash mexanizmi orqali ijtimoiy tengsizlik sezilarli darajada kamaytirildi [9:225-237].

Mazkur siyosatning samaradorligi ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarda ham yaqqol namoyon bo'ldi, ya'ni qashshoqlik darajasi keskin pasaydi va keng qamrovli o'rta sinf shakllandi. Strukturaviy konflikt nazariyasi doirasida ijtimoiy ziddiyatlarning asosiy sababi iqtisodiy tengsizlik bilan izohlanadi. Malayziya tajribasi aynan ushbu nazariyani amalda tasdiqlaydi, chunki davlat iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirish orqali etnik keskinliklarni yumshatishga erishgan. Bumiputera siyosati malay aholisining iqtisodiy salohiyatini oshirib, ularning boshqa etnik guruhlariga nisbatan noroziligini kamaytirgan [10:58-71]. Ushbu siyosat bir qator tanqidiy baholarga ham sabab bo'lmoqda. Etnik asosdagi preferensiyalar meritokratiya tamoyillarini cheklashi va malay bo'lmagan aholi orasida norozilikni kuchaytirishi mumkin. Bundan tashqari, ayrim holatlarda bunday siyosat korrupsiya va iqtisodiy samarasizlik xavfini ham yuzaga keltiradi. "Yangi iqtisodiy siyosat" va uning davomchisi bo'lgan "Yangi iqtisodiy model" Malayziyada barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va ijtimoiy muvozanatni saqlab kelmoqda [7:819-839].

Malayziyaning iqtisodiy siyosati sanoatlashtirish, kambag'allikni qisqartirish hamda hududlararo rivojlanish muvozanatini ta'minlashga qaratilgan. 1971-yilda joriy etilgan "Yangi iqtisodiy siyosat" ikki asosiy strategik maqsadni ko'zlagan: birinchidan, irqidan qat'i nazar kambag'allikni bartaraf etish, ikkinchidan esa jamiyatni qayta tuzish orqali etnik guruhlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish [19:156-162]. Ushbu siyosat natijasida 1970-yillarda taxminan 49 foizni tashkil etgan kambag'allik darajasi 2020-yillarga kelib 5 foizdan ham past darajaga tushdi. Sanoatlashtirish siyosati, Mahathir Muhammad davrida amalga oshirilgan "Look East" strategiyasi hamda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish choralarning joriy etilishi hududlararo tenglikni mustahkamladi [3:127-151]. Palma yog'i ishlab chiqarish va elektronika sanoatining rivojlanishi yangi ish o'rinlarini yaratib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini yanada kuchaytirdi.

Modernizatsiya nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy o'sish ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi omillardan biri hisoblanadi, chunki iqtisodiy rivojlanish jarayonida daromadlar oshadi va ijtimoiy harakatchanlik imkoniyatlari kengayadi. Ushbu nazariy yondashuv Malayziya tajribasida ham o'z tasdig'ini topgan. Mamlakatda kuzatilgan iqtisodiy

yuksalish etnik guruhlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirib, ijtimoiy ziddiyatlarning pasayishiga xizmat qilgan. Iqtisodiy resurslarning kengayishi va yangi imkoniyatlarning yaratilishi turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasida integratsiya jarayonlarini jadallashtirgan [8:539-556]. Iqtisodiy rivojlanish jarayoni yangi turdagi muammolarni ham yuzaga keltirgan. Hududlar o'rtasidagi nomutanosiblik (ya'ni shahar va qishloq o'rtasidagi tafovut) saqlanib qolmoqda. Daromadlar bo'yicha tabaqalanish yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda, aholining past daromadli qatlami sifatida ajratiladigan B40 (eng kam daromadga ega 40 foiz aholi) guruhida ijtimoiy tengsizlik muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Bu holat modernizatsiya nazariyasining barcha ijobiy natijalari avtomatik tarzda teng taqsimlanmasligini ko'rsatadi [6:135-158]. Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida Malayziyada jamiyat darajasida qator maqsadli dasturlar va tashabbuslar amalga oshirilmogda. "Inisiatif Pendapatan Rakyat" dasturi orqali past daromadli qatlamlarni iqtisodiy faoliyatga kengroq jalb etish va ularning daromadlarini oshirish ko'zda tutilgan. Mahalliy darajadagi iqtisodiy hamkorlik loyihalarini rivojlantirish orqali ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Malayziyada huquqiy tartibga solish va xavfsizlik mexanizmlari yo'nalishi Konstitutsiya va amaldagi qonunchilik orqali mustahkamlangan bo'lib, ular diniy va etnik nizolarni cheklashga qaratilgan qat'iy normalarni o'z ichiga oladi. "Qonunga qarshi harakatlar to'g'risidagi qonun" ("Sedition Act") irqiy yoki diniy adovatni qo'zg'atuvchi chiqishlar va faoliyatni taqiqlaydi [11:56-72]. Jamoat tartibini saqlashga qaratilgan normativ-huquqiy baza huquqni muhofaza qiluvchi organlar, politsiya va xavfsizlik tuzilmalariga keng vakolatlar beradi. 1969-yildagi etnik to'qnashuvlardan so'ng joriy etilgan "Ichki xavfsizlik akti" davlatga potensial xavflarni oldindan aniqlash va bartaraf etish imkonini bergan. Keyinchalik ushbu huquqiy mexanizm zamonaviylashtirilib, "Milliy xavfsizlik akti" bilan almashtirilgan. Mazkur qonunlar preventiv xavfsizlik yondashuviga asoslanib, davlatga tahdidlarni ularning ochiq shaklga o'tishidan avval cheklash imkoniyatini yaratadi [12:22-45]. Ushbu yondashuv nazariy jihatdan realistik paradigma bilan izohlanadi: Gans Morgentau qarashlariga ko'ra, davlat uchun xavfsizlik ustuvor ahamiyat kasb etadi. Malayziya tajribasida ham davlat ichki va tashqi tahdidlarga qarshi kompleks xavfsizlik tizimini shakllantirgan. Monitoring mexanizmlari orqali ijtimoiy jarayonlar va potensial xavf manbalari nazorat ostida ushlab turiladi. Natijada, mamlakatda keng ko'lamli etnik yoki diniy to'qnashuvlar deyarli kuzatilmagan. Mazkur mexanizmning samaradorligi shundaki, u ziddiyatlarni yuzaga kelgandan keyin bartaraf etish emas, balki ularning kuchayish ehtimolini oldindan kamaytirishga qaratilgan [1:114-127]. Biroq bunday qat'iy huquqiy tartibga solish fuqarolik erkinliklarini cheklashi mumkinligi ham ehtimoldan holi emas.

Malayziyada islom davlat dini sifatida e'tirof etilgan bo'lsa-da, boshqa dinlarga mansub fuqarolarga ham o'z e'tiqodiga erkin amal qilish huquqi kafolatlangan. Davlat diniy sohani faol tarzda boshqaradi va tartibga soladi [13:474-503]. Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM) federal hukumat tarkibiga kiradi va masjidlar faoliyatini muvofiqlashtirish, diniy ta'limni nazorat qilish hamda halol sertifikatlash tizimini yuritish kabi funksiyalarni amalga oshiradi. JAKIMning asosiy vazifalari qatoriga diniy faoliyatni muvofiqlashtirish, ekstremizm va radikalashuvning oldini olish, diniy diskursni tartibga solish kiradi. Amaliy jihatdan bu institut radikal diniy oqimlarning, vahhobiylik yoki shialik kabi yo'nalishlarning keng tarqalishini cheklashga intiladi hamda jamiyatda diniy bag'rikenglik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu siyosat aholining taxminan 60 foizini tashkil etuvchi musulmonlar hamda xristianlar, buddistlar va hinduiylar kabi boshqa konfessiya vakillari o'rtasidagi muvozanatni saqlashga yordam beradi [2:169-203]. Natijada, diniy asosdagi ziddiyatlar minimal darajada ushlab turiladi.

Ushbu tizimning ayrim zaif jihatlari ham mavjud. Diniy sohada ortiqcha nazorat ayrim hollarda e'tiqod erkinligini cheklashi mumkin. Islomdan chiqish (apostaziya) masalalari qat'iy tartibga solingan bo'lib, bu liberal huquqiy standartlar nuqtai nazaridan bahsli hisoblanadi. Ammo, JAKIM orqali amalga oshirilayotgan diniy boshqaruv modeli ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda o'z hissasini qo'shmoqda. Bu mexanizm Yoxan Galtung tomonidan ilgari surilgan "madaniy zo'ravonlik" tushunchasini yumshatishga, ya'ni ijtimoiy ong darajasida ziddiyatlarni kamaytirishga yordam beradi.

Zamonaviy sharoitda axborot oqimining intensivligi ijtimoiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli Malayziya davlati ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar ustidan muayyan darajada nazoratni amalga oshiradi. Bu borada "Bosma nashrlar va nashrlar to'g'risidagi qonun" hamda "Aloqa va multimedia akti" huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur normativ-huquqiy baza davlatga media faoliyatini tartibga solish, ijtimoiy keskinlikni kuchaytiruvchi yoki nafrat uyg'otuvchi kontentni cheklash imkonini beradi [15:44]. Davlat axborot siyosati doirasida milliy birlik g'oyalarini, "1Malaysia" konsepsiyasi va "Rukun Negara" tamoyillarini faol targ'ib qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda monitoring tizimlari orqali yolg'on axborotlar va nafrat qo'zg'atuvchi nutqlar aniqlanib, ularning tarqalishi cheklanadi. Saylov jarayonlari yoki etnik jihatga aloqador vaziyatlarda media orqali tinchlik va hamjihatlikka chaqiruvchi murojaatlar keng yoyiladi. Bu esa jamiyatdagi ishonch darajasini saqlash va ijtimoiy keskinlikni kamaytirishga xizmat qiladi [14:240]. Ammo mazkur yondashuv ham mutlaq ijobiy emas. Media ustidan nazorat so'z erkinligini cheklashi, hukumat faoliyatiga nisbatan tanqidiy fikrlarning erkin ifodalanishini susaytirishi mumkin. Bunday cheklovlar fuqarolik jamiyati

institutlarining rivojlanishiga to'sqinlik qilishi ehtimoli mavjud.

Malayziyada ta'lim strategik vosita sifatida fuqarolik qadriyatlarini shakllantirish va jamiyatda umumiy identitetni qaror toptirishga xizmat qiladi. 1970-yilda qabul qilingan "Rukun Negara" ("Milliy tamoyillar") davlat ideologiyasi sifatida ta'lim tizimiga integratsiya qilingan bo'lib, u Xudoga ishonch, Qirol va Vatanga sadoqat, Konstitutsiyaga hurmat, qonun ustuvorligi hamda yuksak axloq tamoyillarini o'z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar milliy maktablar (Sekolah Kebangsaan) tizimida fuqarolik tarbiyasi fanlari orqali o'quvchilarga tizimli ravishda singdiriladi. Malayziyada qo'llanilayotgan ko'p madaniyatli ta'lim modeli turli etnik guruhlar o'rtasidagi ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga qaratilgan. Darslik va o'quv dasturlarida malay, xitoy va hind madaniyatlarining umumiy jihatlari yoritiladi, diniy bag'rikenglikni rivojlantirish maqsadida boshqa dinlar haqida ham muvozanatli ma'lumotlar beriladi. Ta'lim orqali yosh avlodda "Bangsa Malaysia", ya'ni yagona Malayziya xalqi identitetini shakllantirish mumkin [17:14-23].

Amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, milliy maktablar tizimida tahsil olayotgan o'quvchilar o'rtasida o'zaro etnik munosabatlar nisbatan yuqori darajada rivojlangan. Lekin ta'lim tizimida mavjud etnik segmentatsiya muammosi ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Xitoy jamoasi uchun Sekolah Jenis Kebangsaan Cina (SJKC) hamda hind jamoasi uchun Sekolah Jenis Kebangsaan Tamil (SJKT) maktablari mavjud bo'lib, ularda ta'lim mos ravishda xitoy va tamil tillarida olib boriladi. Ushbu tizim madaniy identitetni saqlashga xizmat qilsa-da, turli etnik guruhlar o'rtasidagi kundalik muloqotni cheklashi mumkin. Bunday segmentatsiya ijtimoiy stereotiplarning saqlanib qolishiga va kengroq jamiyat darajasida integratsiyaning sustlashishiga olib kelishini ko'rsatadi [16:117-131]. Ushbu muammoni hal etish maqsadida hukumat tomonidan "Vision school" loyihasi ilgari surilgan bo'lsa-da, uning to'liq amalga oshirilishi hali ham cheklangan darajada qolmoqda.

Ko'p konfessiyali va ko'p millatli jamiyat sharoitida Malayziyada barqarorlikni saqlash uchun davlat va jamiyat darajasida turli muloqot platformalari shakllantirilgan. Dinlararo forumlar, fuqarolik jamiyati tashabbuslari hamda diniy yetakchilar o'rtasidagi hamkorlik orqali o'zaro ishonch muhiti yaratiladi. "Malaysian Consultative Council of Buddhism, Christianity, Hinduism, Sikhism and Taoism" (MCCBCHST) tashkiloti 1980-yillardan boshlab dinlararo konferensiyalar tashkil etib, turli diniy guruhlar o'rtasida muloqotni rivojlantirib kelmoqda. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan "Interfaith Harmony Committee" va Anvar Ibrohim hukumati davrida o'tkazilgan Diniy yetakchilar konferensiyasi kabi tashabbuslar diniy

bag'rikenglikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Fuqarolik jamiyati darajasida esa "Rukun Tetangga" kabi mahalliy tashabbuslari alohida ahamiyat kasb etadi [5:41-60]. Ushbu dastur orqali turli din va etnik guruhlariga mansub qo'shnilar o'rtasida hamkorlik va o'zaro yordam madaniyati rivojlantiriladi, bu esa ijtimoiy birdamlikni kuchaytiradi.

Nazariy jihatdan ushbu jarayon Robert Putnam tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy kapital konsepsiyasi bilan izohlanadi. Unga ko'ra, jamiyatda ishonch va hamkorlik darajasi oshgan sari ijtimoiy ziddiyatlar ehtimoli kamayadi. Malayziya tajribasida aynan dinlararo muloqot orqali "bridging social capital", ya'ni turli guruhlarini bog'lovchi ijtimoiy kapital shakllanadi. Natijada, masjidlar, cherkovlar va hind ibodatxonalari o'rtasida hamkorlik rivojlanib, tabiiy ofatlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklar kabi umumiy muammolarni birgalikda hal qilish imkoniyati kengayadi. So'nggi yillarda siyosiy ziddiyatlar ta'sirida dinlararo muloqot faoliyati ma'lum darajada susayganini ham qayd etish lozim. Jamiyat darajasidagi tashabbuslar, xususan yoshlar forumlari va mahalliy dasturlar barqarorlikni saqlashda davom etmoqda [4:748]. Ushbu usullar kundalik hayotdagi muloqotni rivojlantirish orqali etnik va diniy guruhlar o'rtasidagi integratsiyani rivojlantiradi hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Malayziyada barqarorlik institutsional boshqaruv, iqtisodiy qayta taqsimlash va ijtimoiy integratsiya omillarining o'zaro uyg'unligi asosida shakllangan. "Yangi iqtisodiy siyosat" orqali iqtisodiy tengsizlikning kamaytirilishi, huquqiy va xavfsizlik mexanizmlari orqali ziddiyatlarning oldini olish, diniy boshqaruv va ta'lim tizimi orqali esa ijtimoiy birdamlikning mustahkamlanishi ta'minlangan. Tadqiqot jarayonida barqarorlik va erkinlik o'rtasidagi muvozanat muammosi, etnik segmentatsiya va daromadlar tafovuti kabi dolzarb masalalar mavjudligi aniqlandi. Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- iqtisodiy siyosatda meritokratiya va teng imkoniyatlar tamoyillarini kuchaytirish;
- ta'lim tizimida integratsiyani chuqurlashtirish va etnik segmentatsiyani kamaytirish;
- dinlararo muloqot va fuqarolik jamiyati institutlarini qo'llab-quvvatlashni kengaytirish;
- media nazoratini erkinlik va xavfsizlik o'rtasidagi muvozanat asosida takomillashtirish.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun Malayziya modelini boshqa ko'p millatli davlatlar bilan qiyosiy tahlil qilish hamda raqamli jamiyat sharoitida ijtimoiy barqarorlik omillarini o'rganish asosiy yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullah S. The New Malaysia on the World Stage. Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development, 2019. (13).

2. Ahmad Fauzi Abdul Hamid, & Zawawi Ibrahim. The governance of religious diversity in Malaysia: Islam in a secular state or secularism in an Islamic state? In The problem of religious diversity. – 2017.
3. Asadullah M.N., Joseph J., & Chin J. The Political Economy of Poverty Reduction in Malaysia. Progress in Development Studies. – 2023. 23(2).
4. Ayesha Akter Sumi, Jaffary Bin Awang, Rasheedul Haque, Sayeeduzzafar Qazi, Nur Farhana Abdul Rahman, & Abdul Rahman Bin S. Senathirajah. Investigating the function of religion and social capital in shaping sustainable social development. *Disco-ver Sustainability*, 2025. – 6. Article.
5. Azeem Fazwan Ahmad Farouk, & Mohamad Zaini Abu Bakar. State-induced social capital and ethnic integration: The case of Rukun Tetangga in Penang, Malaysia. – *Kajian Malaysia*. – 2007. 25(1).
6. Федотова В.Г. Успешные уроки модернизации: как превратить слабость в силу. Политическая наука, 2012. (2).
7. Hwok-Aun Lee. Malaysia's new economic policy and affirmative action: A remedy in need of a rethink. In Handbook on economics of discrimination and affirmative action. – 2023.
8. Khofizhoah Mohd Karim, Ani Munirah Mohamad, Ummi Naiemah Saraih, & Abdullahi Sani. Selected development theories for the improvement of quality of life of the community in Malaysia in the era of IR4.0. *International Journal of Law, Government and Communication*, 2025. 10(40).
9. Кочеткова Е.В. Обзор социально-экономической и политической жизни современной Малайзии. Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития, 2024. 1(1 (62)).
10. Кочеткова Е.В. Демографическая и социально-экономическая ситуация в Малайзии. Россия и мусульманский мир, 2025. (1 (335)).
11. Lee T. Malaysia And The Internal Security Act: The Insecurity of Human Rights After September 11. *Singapore Journal of Legal Studies*, 2002.
12. Magcamit M. A Costly Affirmation: Exploring Malaysia's One-Sided Domestic Security Dilemma. *Asian Affairs*, 2015. 42(1).
13. Martinez P.A. The Islamic State or the State of Islam in Malaysia. *Contemporary Southeast Asia*, 2001. 23(3).
14. Muhammad Ridhwan Sarifin, & Nur Hafizah Yusoff. Social control measures in the use of social media toward the virtual community in Malaysia. *Media Literacy and Academic Research*, 2025. 8(2).
15. Saidah Fasihah Binti Che Yusoff, & Rohaida Nordin. Freedom of expression in Malaysia: Compatibility with the international human rights standard. *Bestuur*, 2021. 9(1).
16. Santhiram Raman, & Tan Yao Sua. Ethnic segregation in Malaysia's education system: Enrolment choices, preferential policies and desegregation. *Paedagogica Historica*, 2010. 46(1).
17. Sivapalan Selvadurai, Ong Puay Liu, Marsitah Mohd Radzi, Ong Puay Hoon, Ong Puay Tee, & Badariah Saibeh. Debating education for nation building in Malaysia: National school persistence or vernacular school resistance? *Geografia Online Malaysian Journal of Society and Space*, 2015. 11(13).
18. Sundaram, J. K. Malaysia's New Economic Policy and National Unity. *Third World Quarterly*, 1989. 11(4).
19. Урляпов В.Ф. Социально-экономическая ситуация в Малайзии. Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития, 2009. (12).

Abdumannof KARIMOV

Toshkent shahar hokimining jamoat va diniy tashkilotlar bilan
aloqalar bo'yicha o'rinbosari kotibiyat mudiri

**IODANIYANING YAQIN SHARQ MINTAQASIDAGI DINIY MUAMMOLARGA
MUNOSABATI VA ULARNI HAL QILISHDAGI ISHTIROKI**

Maqolada Iordaniya davlatining Yaqin Sharqdagi Falastin, Isroil, Iroq va Suriya bilan munosabatlari hamda mintaqada tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash borasida amalga oshirayotgan ishlari tahlil etilgan. Mintaqada o'z barqarorligini saqlab kelayotgan davlat sifatidagi omillari va diniy muammolarni hal etishdagi siyosati ochib berilgan. **Tayanch so'zlar:** Yaqin Sharq, Iordaniya, Falastin, Isroil, Suriya, Iroq, ijtimoiy-siyosiy muammolar, diniy vaziyat.

The article analyzes the relations of the Jordanian state with Palestine, Israel, Iraq and Syria in the Middle East and its efforts to ensure peace and security in the region. The factors that contribute to its stability in the region and its policy in resolving religious problems are revealed. **Keywords:** Middle East, Jordan, Palestine, Israel, Syria, Iraq, socio-political problems, religious situation.

В статье анализируются отношения иорданского государства с Палестиной, Израилем, Ираком и Сирией на Ближнем Востоке и его усилия по обеспечению мира и безопасности в регионе. Раскрываются факторы, способствующие его стабильности в регионе, и его политика в решении религиозных проблем. **Ключевые слова:** Ближний Восток, Иордания, Палестина, Израиль, Сирия, Ирак, социально-политические проблемы, религиозная ситуация.

Kirish. Yaqin Sharq cheksiz ko'rinadigan to'qnashuvlar, ichki tartibsizliklar va o'zi guvoh bo'lgan siyosiy qo'zg'olonlar bilan mashhur. XX asr oxiridagi Fors ko'rfazi urushlaridan tortib, 2010-yilda boshlangan arab bahorigacha, 2013-yilda "Islomiy davlat"ning kuchayishigacha, ya'ni bunda mintaqadagi deyarli har bir davlat zo'ravonlik va beqarorlik ichida muqarrar ravishda qamrab olingani ko'rinadi. Biroq, Iordaniya Hoshimiylar qirolligi yillar davomida bu qoidadan istisno ekanini isbotladi. Iordaniya ichki mojarolar va siyosiy tartibsizliklar bilan tanish bo'lmas-da, qirollik ushbu inqirozlarga qarshi ajoyib chidamlilik va qobiliyatni namoyish etdi bu borada sabrtoqatli bo'ldi. Iordaniyaning g'ayrioddiy barqarorligini uning dunyoning ko'plab davlatlari bilan hamkorlik qiladigan mo'tadil siyosiy tizimi va bir vaqtning o'zida zaif va katta strategik ahamiyatga ega bo'lgan geosiyosiy pozitsiyasi bilan bog'lash mumkin. Nega Iordaniya mintaq uchun muhim ekanini tushunish uchun Yaqin Sharqdagi siyosiy muhit va Iordaniya mintaqaviy siyosatning murakkab siyosiy tuzilishiga qanday mos kelishini tushunish kerak.

Tahlil va natijalar. Falastin-Isroil-Iordaniya munosabatlari. Iordaniya va Falastinning tarixi va kelajagi muqarrar ravishda bir-biriga bog'langan va Iordaniyaning boshqa qo'shnilari bilan munosabatlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Arab-Isroil mojarosi hozirda Yaqin Sharq siyosatidagi eng bahsli masalalardan biri hisoblanadi. Iordaniya ushbu mojaroda muzokaralar va diplomatiyada katta rol o'ynadi va u arab davlatlarining Isroil bilan eng katta chegarasiga ega. Shuning uchun boshqa mintaqaviy munosabatlarga kirishdan oldin Iordaniya-Falastin munosabatlarini tushunish kerak. Iordaniyaning Falastin va Isroil davlati bilan murakkab tarixi uning nima sababdan yirik mintaqaviy va xalqaro kuchlar tomonidan barqarorlikni saqlab qolish uchun moliyaviy va siyosiy jihat-

dan qo'llab-quvvatlanayotganini tushunishga yordam beradi. Biroq Iordaniya va Falastin har doim ham do'stona munosabatlarga ega bo'lmagan. Iordaniya va Falastin boshqa arab davlatlari bilan birga Isroilning Falastinni bosib olishiga qarshi birlashgan bo'lsa-da, 1948-yilgi arab-isroil urushi Iordaniya-Falastin munosabatlarida sezilarli pasayish bo'ldi. Iordaniya yetakchilari nominal ravishda Falastin mustaqilligi yo'lini qo'llab-quvvatlab, Isroilning Falastin hududlarini bosib olishiga qarshi chiqqan bo'lsa-da, Iordaniyaning mojaroda ishtirok etishi g'arazli maqsadlar bilan boshlandi.

Xabarlariga ko'ra, bu urushdan oldingi yillarda Iordaniya qiroli Abdulla I Isroil rasmiylari bilan yashirincha uchrashib, o'sha paytdagi Britaniyaning Falastin mandatining bir qismi Iordaniyaga qo'shilishi to'g'risida kelishuvga erishgan. Biroq isroilliklar taklif qilingan rejaga rozi bo'lmaganda, Abdulloh 1948-yil may oyida Misr, Suriya va Livanga Isroilga hujum qilish uchun qo'shildi. Iordaniya o'zi uchun imkon qadar ko'proq Isroil hududiga da'vo qildi va oxir-oqibat G'arbiy Sohil va Sharqiy Quddusni Hoshimiylar qirolligi uchun qaytarib olishga muvaffaq bo'ldi. Iordaniya G'arbiy sohil va Sharqiy Quddusni anneksiya qilganidan so'ng, Abdulla yangi bosib olingan hududlarda istiqomat qilgan falastinliklarga Iordaniya fuqaroligini berish orqali Falastin milliy o'ziga xosligini Iordaniya o'ziga xosligi bilan birlashtirishga harakat qildi [3:22].

Keyingi oylar davomida Abdulla yana bir bor isroilliklar bilan yashirin tinchlik muzokaralarini olib bordi va iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish niyatida siyosiy munosabatlarni tiklashga umid qildi. Biroq, uning arab qo'shnilari buni bilib qolgach, u Iordaniyaning G'arbiy Sohil va Sharqiy Quddusni qirollikka qo'shilganini arablar tomonidan tan olinishi evaziga isroilliklar bilan gaplashishdan voz kechishga rozi bo'ldi [4:51].

Uning Falastin o'ziga xosligini Iordaniya deb qayta belgilashga urinishlariga qaramay, arab-isroil mojarosi-ning shiddati Abdullohga Falastinning o'ziga xosligini to'liq almashtirish ishlarini imkonsiz qildi. Arablar endi isroilliklarga qarshi aniq rejaga ega bo'ldi.

Hatto Iordaniyadagi falastinliklar Iordaniya hukumati-ga qarshi bosh ko'tarib, 1970-yilning sentyabr oyida qirol Husaynga suiqaqd uyushtirishga uringanida ham arablar falastinliklarga hamdard bo'lib, iordaniyaliklarni qo'zg'o-lonni kuch bilan bostirgani uchun qoraladi. Bu shuni ko'r-satadiki, ko'plab arab davlatlari siyosati Falastin-Isroil mojarosi va Iordaniyaning undagi rolini kamaytirish bilan qisman belgilandi.

Masalan, 1967-yilgi Arab-Isroil urushi natijasida Ior-daniya G'arbiy Sohil va Quddus ustidan nazoratni yo'qot-ganidan so'ng qirol Husayn Abdulloh I izidan borib, Isroil bilan yashirin muzokara olib bordi. Husayn iordaniyaliklar va falastinliklar bir xil millatga mansub, degan fikrni ilgari surdi. Bundan tashqari, Husayn hali ham Iordaniya XX asr boshlarida Britaniya hukumati va uning ajdodi Sharif Hu-sayn o'rtasidagi kelishuvlar tufayli Falastin hududini boshqarish huquqiga ega, deb hisoblagan. U Iordaniya iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish uchun zarur bo'lgan mablag'ni yo'qotishdan qo'rqib, bu fikrini omma oldida bildirmaslikka harakat qildi. Shuning uchun u ikki davlat bir-biri bilan rasman urushayotganiga qaramay, tinchlikni saqlash uchun yashirin tarzda ham ish olib borgan. Shunga qaramasdan, ikkinchi tomondan Husayn Isroil-ning mavjud bo'lish huquqini oshkora qoralab, arab tarafdorlari bilan yaxshi munosabatlarni saqlab qolishga uringan [8:16-18].

Biroq, Iordaniyani moliyaviy jihatda qo'llab-quvvatlayotgan tarafdorlari ushbu mamlakatning Isroil bilan yashirin muzokara olib borayotganini aniqlagandan so'ng ular qirolikka iqtisodiy yordamni kamaytirdi. Ushbu vaziyatdan ko'p o'tmay, Iordaniya 1968-yilda Isroil bilan yashirin muzokaralarni to'xtatdi va arab qo'shnilarining ishonchini yana qozonib, moliyaviy yordamini qaytarib oldi. Iordaniya ham arab dunyosining qolgan qismiga qo'shilib, Isroilning Falastin muxtoriyati ishg'olini tuga-tishga chaqirdi.

1979-yilda Misr birinchi bo'lib Isroil bilan tinchlik shartnomasini imzoladi. Bu voqeadan keyin Fors ko'rfazi davlatlari Iordaniyaga moliyaviy va siyosiy jihatdan yana-da ko'proq bosim o'tkazdi va uni Isroil bilan urushda ras-man bo'lsa-da qolishga majbur qildi. Chunki agar Iordani-ya Misrga o'xshab, Isroil bilan kelishsa, uning mintaqadagi kuchini kamaytirish imkoniyati butunlay yo'qoladi, deb qo'rqishadi. Iordaniya o'z iqtisodiyotini saqlab qolish uchun ko'proq chet el yordamiga tayangani sababli, uning moliyaviy tarafdorlari talabiga rozi bo'lishdan boshqa yo'li yo'q edi.

Lekin mamlakat Isroil bilan ham yashirincha ishlashni davom ettirdi. Shoh Husayn o'zining qudratli qo'shnisi bilan rasmiy tinchlik kelishuviga erishish zarur, deb

hisoblagani uchun asta-sekin Isroil bilan munosabatlarini omma e'tiboriga oshkora havola qila boshladi [8:20].

Arab dunyosi so'zsiz falastinliklar tomonida bo'lib, Is-roilni davlat sifatida tan olishdan bosh tortgan. Shuning-dek, ular isroilliklarni faqat "bosqinchilar" deb ataydi. Iordaniyaning Isroil bilan yaqinlashuvi va Falastin bilan diplomatik aloqalarining o'zgarishi moliyaviy va siyosiy yordam pasayishiga olib keldi. Natijada, sentyabr oyida Iordaniya bo'ylab bir qator tartibsizliklar, shu jumladan, Amman shahridan o'n chaqirim shimolda joylashgan Sveileh shahrida qirol Husayn hayotiga suiqaqd uyush-tirildi. Iordaniyaning ko'plab mintaqaviy ittifoqchilari Husaynning qo'zg'olonchilarga nisbatan qat'iy munosaba-tini qo'llab-quvvatlamadi. Buning oqibatida Iordaniyaning arab qo'shnilari bilan munosabatlari bir necha yil davomi-da sovuqlashib, moliyaviy yordamdan ajralib qoladi.

Xabarlariga ko'ra, bu vaqtda Iordaniya hamon Isroil bi-lan yashirin muzokara olib borgan. Biroq Iordaniya chet el yordamiga tayangani sababli, u o'zining asosiy moliyaviy yordamchilari bo'lgan – arab davlatlari bilan munosabat-larini doimo yaxshilashga urinadi. Ularning yordamisiz Iordaniya iqtisodiy holatini ushlab turishi qiyin edi. Bu Iordaniyaning Isroil bilan munosabatlarini bir necha o'n yillar davomida oshkora e'lon qilishiga to'siq bo'ladi. Chunki bunday harakatning salbiy oqibatlari har qanday ijobiy o'zgarishlardan ko'ra xavfliroq bo'lishi mumkin edi.

Biroq keyinchalik Qo'shma Shtatlarning Qirolik bilan munosabatlarini yaxshilanishi va unga moliyaviy yordamni oshirishi sababli Iordaniya rasmiylari Isroil bi-lan rasmiy tinchlik muzokaralarini olib borish xavfsiz bo'lishiga ishondi. Ko'pchilik arab davlatlari ishtirok etgan 1991-yildagi Madrid tinchlik konferensiyasidan so'ng qirol Husayn Isroilning o'sha paytdagi Bosh vaziri Yitzhak Ra-bin bilan rasmiy tinchlik shartnomasi tuzish imkoniyatini ochiq muhokama qila boshladi.

1994-yilda ikki tomonlama rasman tinchlik shartno-masi imzolanganida, Iordaniyaning ko'plab arab moliyaviy tarafdorlari qirolikka yordamini sezilarli darajada ka-maytirdi. Mintaqaviy qo'llab-quvvatlashning sezilarli da-rajada pasayishiga qaramay AQSh va Isroil bilan munosa-batlarning kuchayishi yo'qolgan xorijiy yordamning ko'p qismini grantlar, kreditlar, savdo bitimlari orqali qopladi [8:22].

Iordaniya uchun mazkur shartnomaning asosiy na-tijasi – uning Qo'shma Shtatlar tomonidan "NATO bo'lmagan asosiy ittifoqchi" maqomiga ko'tarilishi edi. Ushbu yangi xalqaro pozitsiyaning afzalliklari orasida AQShdan harbiy texnikani tez va yuqori darajadagi sub-sidiyalangan stavka asosida sotib olish imkoniyati ham mavjud edi. Isroil bilan tinchlik shartnomasi natijasida Iordaniya Qo'shma Shtatlardan olgan iqtisodiy yordam qirolikni arab mablag'laridan mahrum bo'lganida ikti-sodiyotini barqarorlashtirish uchun yetarli darajada qo'llab-quvvatladi. Qo'shni davlat bilan rasmiy tinchlik o'rnatish Iordaniyaning milliy manfaatlariga to'g'ri kelsa-

da, AQShning iqtisodiy yordami Iordaniyani Isroil bilan rasmiy tinchlikka erishishga undadi. Agar Qo'shma Shtatlar Iordaniyaga bunday katta miqdordagi iqtisodiy yordam taklif qilmaganida, ikki davlat tinchlik shartnomasini imzolashi mumkin bo'lmay edi. Chunki Iordaniya arab qo'shnilaridan olgan mablag'ni yo'qotib, qo'shimcha yordam ololmasa, iqtisodiy jihatdan omon qola olmas edi.

Iordaniya geografik va siyosiy jihatdan Isroil va Falastin bilan yaqin bo'lgani uchun tinchlik jarayonida katta rol o'ynaydi va ikkala davlatni Iordaniya va Yarmuk daryolaridagi suvdan foydalanishni muvofiqlashtirish kabi qo'shma loyihalarga jalb qiladi [7]. Bundan tashqari, u Falastin hududiga nisbatan siyosiy da'volari yo'qligiga qaramay, umumiy tinchlik jarayonida katta rol o'ynaydi. Iordaniya Isroil-Falastin mojarosiga yaqin mintaqada bo'lsa ham, uning barqaror va mo'tadil davlat bo'lib qolishi dunyodagi ko'plab davlatlar uchun juda muhimdir. Iordaniya va Isroil 1994-yilda tinchlik shartnomasini imzolaganidan beri Isroil Iordaniyani moliyaviy qo'llab-quvvatlashni o'zining eng yaxshi milliy manfaati deb hisoblab kelmoqda. Garvard Kennedi nomidagi hukumat maktabining katta ilmiy xodimi va Isroildagi milliy xavfsizlik bo'yicha maslahatchining sobiq o'rinbosari Chak Freylich "Jerusalem Post" gazetasiga bergan intervyusida "Iordaniya barqarorligi va xavfsizligi birinchi navbatda Isroil manfaatlaridan iborat", deydi va bu holat yaqin kelajakda o'zgarishini qo'shimcha qiladi [1].

Suriya-Iordaniya munosabatlari. Suriya Iordaniya singari o'z iqtisodiyotini rag'batlantirish uchun ko'p jihatdan tashqi yordamga tayanadi. Birinchi jahon urushi paytida Britaniya turklarni quvib chiqarish uchun Makka protektorati Sharif Husayndan yordam so'radi. U muqaddas Makkaning qo'riqchisi sifatida mintaqada diniy hokimiyatga ega bo'lgani va harbiy qudrati tufayli Usmoniylarni orqaga surishga muvaffaq bo'ldi. Ushbu xizmati evaziga inglizlar unga hozirgi Levant va Fors ko'rfazi davlatlarini nazorat qilishni va'da qildi. Biroq, ular fransuzlar oldidagi va'dalarini to'liq bajarmadi. Bu keyinchalik Sayks-Pikot kelishuvida namoyon bo'ldi. Sharif Husaynning to'ng'ich o'g'li Faysal I fransuzlar qo'lga olishdan bir necha oy oldin Suriyani nazorat qilish huquqiga ega bo'lib, boshqaruv vazifalarini shimoldagi ozchilik qabilasi – alaviylarga topshirdi. Iordaniya hukmronligi berilgan Husaynning ikkinchi o'g'li Abdulla I hamon Suriyani inglizlar o'z oilasiga va'da qilgan hududning bir qismi deb hisobladi va u yerda hukmronligini o'rnatish uchun bir necha bor muvaffaqiyatsiz urinishlar qildi. Bu qarash Suriya-Iordaniya munosabatlarida asosiy omil bo'lgan va Suriya dastlab Iordaniyaning niyatlaridan ehtiyot bo'lgan bo'lsa-da, o'tmishda ikki hukumatni iqtisodiy va ba'zan siyosiy jihatdan birlashtirish uchun bir qancha harakatlar qilingan.

Iordaniya va Suriya munosabatlari bir-biridan uzoqlashganiga qaramay, ular so'nggi o'n yil davomida

iqtisodiy hamkorlik qilishga majbur bo'lmoqda. Ikki davlat o'z zimmasiga olgan qo'shma loyihalar va sanoat o'z faoliyatini davom ettirmoqda. Lekin avvalgidan ko'ra sekin va ehtiyotkor sur'atda namoyon bo'lmoqda. Jumladan, 1984-yil Eron-Iroq urushi paytida Suriya-Iordaniya qo'shma sanoat kompaniyasi – Iordaniyaning Zarqa shahri yaqinidagi 52,6 million dollarlik oq sement zavodi ish boshlagani e'lon qilindi. Bundan tashqari, Iordaniyaning Misr prezidenti Anvar Sadat bilan aloqalarini yaxshilashiga Suriya keskin qarshilik ko'rsatdi. Suriya delegatsiyasi neftni qidirish va almashish imkoniyatlarini muhokama qilish uchun Ammanga bordi [5:195].

Ushbu amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisod Iordaniya-Suriya munosabatlaridagi eng ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi va hatto katta siyosiy tafovutlar o'rnini bosa oladi. Garchi ba'zi yirik loyihalar, masalan, Yarmuk daryosidagi Maqarayn to'g'oni borasidagi munosabatlar keskinligi tugamagan bo'lsa-da, iqtisodiyot hali ham ikki davlatni ikki tomonlama, shuningdek, neft bilan ta'minlovchi ko'rfaz ittifoqchilari nuqtai nazaridan birlashtirmoqda. Fors ko'rfazi davlatlari o'zi va'da qilgan yordamni ko'rsata olmagach, Iordaniya bosimni kuchaytirish uchun Suriya bilan yaqinroq aloqa o'rnatishga harakat qildi. Umuman olganda, Iordaniya-Suriya munosabatlari asosan moliyaviy asosda bo'lib, faqat ikki davlatning siyosiy munosabatlari boshqa yirik mintaqaviy kuchlar bilan o'zaro munosabatlari kontekstida namoyon bo'ladi.

Iroq-Iordaniya munosabatlari. Iroq va Suriya odatda yaxshi munosabatlarga ega emasligi sababli, Iordaniya ham bir vaqtning o'zida ikkala davlat bilan yaxshi munosabatlarni saqlab qola olmadi. Shunga qaramay, Iordaniya va Iroq munosabatlari boshqa Iordaniya-Arab munosabatlariga asosan iqtisodiy aloqalarga asoslangan. Ularning iqtisodiy munosabatlari 1970-yil sentyabr voqealaridan keyin kuchayib bordi. 1970-yillarda Suriya orqali o'tadigan quvur liniyasi yopilib, Fors ko'rfazidan neft tashishni qiyinlashtirdi. Iordaniya Iroqning asosiy ta'minot yo'laviga va uning neft eksporti uchun asosiy chiqishiga aylandi [2:41]. Ushbu iqtisodiy aloqalar Iordaniya-Iroq munosabatlarining asosiy markazlaridan biri hisoblanadi.

Iordaniyaning Iroqqa nisbatan siyosati bir qancha omillarga asoslanadi. Aytish mumkinki, eng muhim omil – bu iqtisod, undan keyin ichki va mintaqaviy siyosiy bosimlar. Shu sababli, ikki davlat Iroqdan Aqabagacha bo'lgan neft quvurini kengaytirish va Iordan daryosi o'tish joyi orqali Iroqdan Isroilga savdoni ochish kabi qo'shma loyihalar orqali o'z iqtisodiyotlarini bog'lashda davom etmoqda. Albatta, so'nggi yillarda mintaqada siyosiy vaziyat sezilarli darajada murakkablashdi. Qirol Abdullaning mo'tadil hukumatni tiklashga urinishi Iroq bilan ham normal savdo aloqalarini rivojlantirishga yordam berdi.

Iordaniyaning Fors ko'rfazi davlatlari bilan aloqalari uning iqtisodiyoti uchun nihoyatda muhimdir. Qirollik mintaqaviy moliyaviy yordamning asosiy qismini neftga boy ko'rfaz mintaqasidan oladi. Ko'rfaz davlatlari huku-

matlari va aholining ko'pchiligi sunniylar konservativ tabiati tufayli ular Iordaniyani bir xil umumiy e'tiqodga ega ittifoqchi sifatida ko'radi. Bu davlatlar hukumatlari, xususan, Saudiya Arabistoni va Quvayt, shuning uchun past foizli kreditlar, grantlar va subsidiyalangan import orqali Iordaniyani moliyaviy qo'llab-quvvatlaydi. Ular qirollik barqarorligini saqlashni o'zining milliy qimmatli qog'ozlari uchun muhim, deb biladi [6].

Yaqin Sharq geosiyosatining aksariyat tahlillari, Iordaniya va uning tashqi siyosati mintaqada tinchlikni ta'minlashda haqiqatan ham muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Qirollikning o'ziga xos xususiyati, ya'ni strategik geosiyosiy joylashuvi va mo'tadil siyosiy tizimi haqidagi faktlar Iordaniyaning mintaq uchun ahamiyatini ochib berishga yordam beradi. Misol uchun Iordaniya hukumati ko'plab qo'shnilaridan farqli o'laroq arab bahori namoyishlariga dosh berdi. Bu iordaniyaliklarning o'z rahbari va hukumat tizimiga bo'lgan ishonchi tufayli yuz berdi. Shunday bo'lsa-da, ular faqat kichik o'zgarishlarni talab qilgan edi. Iordaniya hukumati boshqa arab davlatlari rahbariyatlariga qaraganda aholi fikrini ko'proq e'tiborga oladi. O'z fuqarolari oldida javobgar bo'lishdan tashqari, hukumat Iordaniyaning tashqi yordamga tayanishi tufayli iqtisodiy tarafdorlari nima deyishidan ham xabardor bo'lishi kerak. Bu kombinatsiya mintaqada juda

kam uchraydi va nisbatan mo'tadil boshqaruv tizimiga olib keladigan sulh va kelishish holatini yuzaga keltiradi. Iordaniyaning murosa qilish tendensiyasi ko'pincha "eng ko'p sayohat qilingan yurt" siyosatini tanlashda namoyon bo'ladi. Chunki u iloji boricha ko'proq sayyohlarni jalb etish, turli davlatlar bilan yaxshi munosabatlarni saqlab turishga harakat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Iordaniyaning mavjudligi mintaqaviy barqarorlik uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uning geosiyosiy joylashuvi strategik ahamiyatga ega bo'lib, bu Iordaniyani Yaqin Sharq mintaqaviy geosiyosatida muhim omilga aylantiradi. Qudratli davlatlar, xususan, AQSh, Saudiya Arabistoni va hatto Isroil ham iqtisodiy va siyosiy ko'mak orqali Iordaniyaning uzoq muddatli barqarorligiga sarmoya kiritishni o'z manfaatlaridan deb biladi. Garchi Iordaniya o'zi oladigan keng ko'lamli tashqi yordamsiz suveren davlat sifatida mavjud bo'lolmasa ham, Yaqin Sharq Iordaniyasiz hozirgidan sezilarli darajada farq qiladi. Aslini olganda, Iordaniya iqtisodiy barqarorlik va hatto o'zining mavjudligi uchun boshqa davlatlarga tayanadi va bu davlatlar o'z xavfsizligining ba'zi jihatlari uchun Iordaniyaning mintaqada davom etishini xohlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ariel Ben Solomon. What will the next 20 years of Jordan-Israel relations look like? – Jerusalem Post. – October 27, 2014.
2. Curtis Ryan. Between Iraq and a Hard Place: Jordanian-Iraqi relations. – Middle East Report, 2000. – №.2015.
3. Dale H. Hoiberg. Abdullah. – Encyclopedia Britannica (15th ed.), 2010.
4. Efraim Karash. The Arab-Israeli conflict. – London: Osprey, 2002.
5. Lorie Brand. Jordan's Inter-Arab relations: the political economy of alliance-making. – New York: Columbia University Press, 1994.
6. Stanley Reed. Jordan and the Gulf crisis. – Council on Foreign Affairs, 1990/91.
7. Ted Swagerty. Israel/Palestine/Jordan – EcoPeace/Friends of the Earth Middle East and the Good water neighbors project. – The ecotipping points project. April 2014, June 8, 2015.
8. Yehuda Lukacs. Israel, Jordan and the peace process. – Syracuse: Syracuse university press, 1997.

Насруллоҳ ТЎХТАЕВ

“Имом Термизий” ўрта махсус ислом таълим
муассасаси ўқитувчиси, Ўзбекистон халқаро
исломшунослик академияси таянч докторанти

НИКОҲ ТҶИЛАРИДА ИСРОФ ВА КИМЎЗАРЛИК: ШАРИАТ ВА УРФ-ОДАТ МЕЗОНЛАРИ

Ушбу мақолада никоҳ ва валийма маросимининг ислом шариати ҳамда жамият ҳаётидаги аҳамияти илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Никоҳ исломда оила барпо этиш, насабни сақлаш ва жамиятнинг ахлоқий-маънавий пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи муқаддас аҳд сифатида Қуръони карим оятлари ва саҳиҳ ҳадислар асосида ёритиб берилди. Муаллиф никоҳнинг бойлик ёки ташқи дабдабага боғлиқ эмаслигини, балки барака, масъулият, ўзаро ҳурмат ва ҳалоллик тамойилларига асосланишини далиллар билан асослайди. **Таянч сўзлар:** никоҳ, валийма маросими, ислом шариати, оила муқаддаслиги, Қуръони карим оятлари.

This article provides a scholarly analysis of the role and significance of marriage (nikah) and the walima ceremony in Islamic law and social life. Marriage in Islam is examined as a sacred covenant that serves to establish the family, preserve lineage, and strengthen the moral and ethical foundations of society. This understanding is supported by verses from the Qur'an and authentic hadiths. The author emphasizes that marriage is not based on wealth or outward extravagance, but rather on the principles of blessing (barakah), responsibility, mutual respect, and lawful conduct. **Keywords:** marriage, walima ceremony, Islamic law (Sharia), sanctity of the family, Qur'anic verses.

В данной статье с научной точки зрения рассматриваются роль и значение никяха и обряда валимы в исламском праве и общественной жизни. Никях анализируется как священный завет, направленный на создание семьи, сохранение рода и укрепление нравственно-этических основ общества, что подтверждается аятами Священного Корана и достоверными хадисами. Автор подчёркивает, что брак в исламе не зависит от материального достатка и внешней роскоши, а основывается на принципах бараката, ответственности, взаимного уважения и дозволенности.

Ключевые слова: брак, обряд валимы, исламское право (шариат), святость семьи, аяты Корана.

Кириш. Ислом дини инсон ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган мукамал тизим бўлиб, унда оила институти жамиятнинг тамал тоши сифатида кўрилади. Оиланинг барпо этилиши эса муқаддас аҳд – никоҳ орқали амалга ошади. Никоҳ шунчаки ижтимоий келишув эмас, балки икки инсон ўртасидаги масъулият, меҳр-оқибат ва ҳалолликка асосланган ибодатдир.

Бирок, сўнгги йилларда жамиятимизда никоҳ маросимлари ўз асл моҳиятидан узоқлашиб, “кимўзар” мусобақасига, риё ва исроф манбаига айланиб бораётгани сир эмас. Аллоҳ таоло инсонга берилган неъматлардан оқилона фойдаланишни буюрган бўлса-да, тўйлардаги дабдабазорлик кўплаб оилавий инқирозлар, қарздорлик ва маънавий бузилишга сабаб бўлмоқда. Ушбу мақоланинг мақсади – никоҳ ва валиймадаги исрофнинг фикҳий жиҳатларини ўрганиш ва ушбу муаммога ечим излашдан иборат.

Таҳлил ва натижалар. Исрофнинг шаръий тушунчаси ва терминологик асослари.

Ислом ҳуқуқида (фикҳ) исроф тушунчаси нафақат моддий совуриш, балки ресурсларни мақсадсиз бошқариш сифатида талқин қилинади. Шариат терминологиясида исрофга икки хил ёндашув мавжуд:

Исроф (الإسراف): ҳалол нарсани меъёрдан ошиш.

Табзир (التبذير): мол-мулкни ноҳақ ва ботил йўллارга сарфлаш (бу исрофдан кўра оғирроқ гуноҳ ҳисобланади).

Аллоҳ таоло Қуръони каримда исрофни қаттиқ қоралаб, бу ишни шайтонга хос сифат – “ихвонуш-

шайатин” (шайтонларнинг биродарлари) сифатида таърифлайди:

“Исрофгарчиликка мутлақо йўл қўйма. Албатта, исрофчилар шайтонларнинг биродарлари бўлганлар...” (Исро сураси, 26-27-оятлар) [1:285].

Фикҳий жиҳатдан исроф “мақосидуш-шариа” (шариат мақсадлари)нинг бешта асосий рукнидан бири бўлган – “ҳифзул-мол” (молни муҳофаза қилиш) тамойилига зиддир. Исроф нафақат пул совуриш, балки ижтимоий капитал ва инсон ресурси бўлган вақт ҳамда соғлиқни “беҳудалик” (абсас) доирасида сарфлашни ҳам англатади. Замонавий технологик деградация ва виртуал кўнгилочарликлар натижасида келиб чиқадиган “умр исрофи” ислом этикасида (ахлоқ) энг катта зиён сифатида баҳоланади [2:245].

Никоҳ ва валияманинг фикҳий-ҳуқуқий мақоми. Ханафий мазҳабининг фуқоҳлари никоҳ маросимидаги валиймани “суннати муаккада” ёки мустаҳаб амал сифатида таснифлайди. Бу маросимнинг ҳуқуқий табиати “эълон” (декларация) ва “ижтимоий таомлантириш” (итъомут-таом) устига қурилган. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Абдурахмон ибн Авф розияллоҳу анҳуга: “Бир қўй сўйиб бўлса ҳам валийма қилгин”, деб амр қилганларида, бу ерда “барака” ва “имконият” мезонини белгилаб берганлар [4:942].

Валияманинг институционал мақсадлари (мақосид):

- Иълонун-никоҳ: никоҳнинг жамоатчиликка маълум қилиниши орқали турли шубҳа ва тухматларнинг олдини олиш;

- Шукрун-неъмат: оила қуришдек улуғ неъмат учун Аллоҳга амалий шукрона келтириш;

- Ижтимоий солидарлик: жамиятнинг турли қатламларини бир дастурхон атрофида жамлаш.

Бироқ, бугунги кунда валийима ўз мақсадидан оғиб, “риё” (кўз-кўз қилиш) ва “сумъа” (эшитишсин дейиш) иллатлари билан захарланди. Натижада, у “таомуш-ширри” (энг ёмон таом) мақомига тушиб қолмоқда. Расулulloҳ (с.а.в.) таъкидлаганларидек, фақат элита қатлами таклиф этилиб, “фуқаро ва масокин” (камбағал ва мискинлар) четлатилган зиёфат шаръий баракадан маҳрумдир [4:942].

“Урф”нинг ҳуқуқий чегараси ва зулм тушунчаси.

Ислом ҳуқуқида “Ал-урфу муҳаккаматун” (урф ҳакамдир) деган қоида мавжуд, бироқ ушбу қоида фақатгина шариатнинг қатъий насс (далил)ларига зид келмаган ҳолатдагина амал қилади. Агар маълум бир маросим (масалан, ортиқча сеп, “сарпо-сурур”) жамият аъзоларига иқтисодий жиҳатдан оғирлик қилса, у “урфи фосид” (бузук урф) ҳисобланади.

Ҳанафий фикҳининг асосий манбаларида “Ла зора ва ла зирора” (зарар бериш ҳам, зарар кўриш ҳам йўқ) қоида асосида кишини ўз мол-мулкани мажбурий ёки ижтимоий босим (ҳаё) остида сарфлашга ундаш “аклул-мол бил-ботил” (молни ботил йўл билан ейиш) ва зулм деб баҳоланади [3:156-158].

Айниқса, “келин томоннинг мажбуриятлари” сифатида шаклланган сунъий анъаналар шариатнинг “тайсир” (енгиллик) тамойилига мутлақо зиддир. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Никоҳнинг энг баракалиси – чиқими (маунаси) энг енгил бўлгандир”, деб марҳамат қилганлар [5:12-15]. Бу ердаги “мауна” термини нафақат маҳр, балки тўй билан боғлиқ барча логистик ва ташкилий харажатларни ўз ичига олади. Қиз томонни урф баҳонасида қарзга ботириш ҳуқуқий жиҳатдан “икроҳ” (мажбурлаш) ва маънавий жиҳатдан эса жамият пойдеворини емирувчи ижтимоий жиноятдир.

Иқтисодий таҳлил

Тўйлардаги исрофнинг асосий кўринишлари:

Ортиқча таом. Дастурхонга тортиладиган, лекин истеъмол қилинмай чиқиндига ташланадиган овқатлар ҳажми баъзан 30-40% ни ташкил этади. Бу “куфро-ни неъмат” ҳисобланади.

Риё харажатлари. Фақат кўз-кўз қилиш ва макта-ниш учун ижарага олинadиган ўнлаб қимматбаҳо машиналар, санъаткорлар кўплиги ва ҳашаматли безаклар.

Қарздорлик инқирози. Статистика ва кузатувлар шуни кўрсатадики, кўпгина оилалар тўйдан кейин 3 йилдан 5 йилгача бўлган муддатда тўй қарзларини узиш

билан банд бўлади. Бу эса янги қурилган оилада иқтисодий танглик ва оилавий низоларга сабаб бўлади.

Психологик ва маънавий таҳлил. Дабдабали тўйлар жамиятда ижтимоий табақаланишни кучайтиради. Кам таъминланган оилалар ўз фарзандларини уйлантиришда руҳий тушкунликка тушади. “Одамлар нима дейди?” деган қўрқув “Аллоҳ нима дейди?” деган масъулиятдан устун келиши – маънавий инқироздир. Матнда келтирилган мисол – отанинг тўй қарзини узиш илинжида мусофирликда вафот этиши – жамиятдаги нотўғри қарашларнинг фожиали оқибатидир.

Фикҳий таҳлил. Ҳанафий мазҳабининг “Ал-Ҳидоя” ва “Раддул мухтор” каби асарларида таъкидланишича, никоҳ шартномасининг асоси ижод, қабул ва гувоҳлардир [3:5]. Тўй маросимидаги қўшимча мажбурий шартлар фикҳий жиҳатдан ботил ҳисобланади. Динимизда кишини ўз молини сарфлашга ҳаё қилиши (уялиши) орқали мажбурлаш ҳам ҳаромдир.

Муҳокама. Тадқиқот давомида олинган маълумотлар ва фикҳий таҳлиллар шуни кўрсатадики, никоҳ ва валийима маросимларидаги исроф масаласи фақатгина иқтисодий хато эмас, балки жамиятнинг маънавий ва ҳуқуқий асосларига таҳдид солувчи глобал ижтимоий муаммодир. Ушбу муаммони қуйидаги йўналишларда муҳокама қилиш лозим:

1. Шаръий меъёр ва замонавий воқелик қарама-қаршилиги. Ислом шариатида никоҳ “енгиллик” (тайсир) тамойилига асосланган бўлса-да, амалиётда “мураккаблаштириш” тенденцияси кузатилмоқда. Фикҳий манбаларда валийманинг мақсади ижтимоий бирдамлик сифатида белгиланган [4:942]. Бироқ, замонавий тўйлардаги “кимўзарлик” иллати валиймани ибодат даражасидан намойишкорона дабдаба даражасига тушириб қўйди. Бу эса шариатнинг “ҳифзул-мол” (молни муҳофаза қилиш) мақсадига зиддир. Муҳокама шуни англатадики, жамиятда шаръий билимлар етишмаслиги натижасида “урфи фосид” (бузук урф) диний кўрсатмалардан устун келиб қолмоқда.

2. Ижтимоий босим ва “психологик мажбурлов” фактори. Ҳанафий фикҳида инсонни молини сарфлашга мажбурлаш “зулм” деб баҳоланади [3:156-158]. Бугунги кундаги энг катта муаммо – жисмоний эмас, балки маънавий-психологик мажбурловдир. “Эл-юрт нима дейди?”, “Қудамдан кам бўлмай” қабилдаги қарашлар инсонларни ўз ихтиёрига зид равишда харажат қилишга ундайди. Бу ҳолат ислом ҳуқуқидаги “ризалик” (розилик) тамойилини заифлаштиради. Агар никоҳ маросими икки томон учун ҳам оғир юкка айланса, у ерда шаръий “барака” ва хотиржамлик (саканат) йўқолади.

3. Иқтисодий оқибатлар ва демографик таъсир. Тўйлардаги исроф нафақат оилавий бюджетга, балки жамиятнинг демографик ҳолатига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Харажатларнинг ҳаддан ташқари юқори-

лиги ёшларнинг никоҳ ёшини кечиктиришига, бу эса, ўз навбатида, жамиятда ахлоқий инқироз ва ноқонуний муносабатлар кўпайишига замин яратмоқда. Илмий нуқтаи назардан, тўйга сарфланадиган самарасиз капитални (масалан, бир кунлик кортеж ёки ортиқча таом) ёш оиланинг таълими ёки кичик бизнесига йўналтириш ижтимоий иқтисодиёт учун бир неча баробар фойдалироқдир.

4. Ечим ва ислоҳ йўллари. Муҳокама натижалари шуни кўрсатадики, муаммони фақатгина маъмурий йўл билан ҳал қилиб бўлмайди. Бу ерда “маънавий ислоҳот” зарур.

Биринчидан, диний уламолар ва зиёлилар томонидан “баракали никоҳ – камхарж никоҳдир” ғоясини кенг тарғиб қилиш;

Иккинчидан, урф-одатларни фикҳий “чиғириқ”дан ўтказиб, шариатга зид бўлганларини (масалан, келин томонга юкланган ортиқча мажбуриятлар) ботил деб эълон қилиш;

Учинчидан, тўй харажатларини ихчамлаштириш бўйича жамоатчилик назоратини кучайтириш лозим.

Никоҳ маросимларини ислоҳ қилиш – бу шунчаки пул тежаш эмас, балки жамиятнинг маънавий соғломлашиши ва келажак авлод учун енгил, баракали ва адолатли ижтимоий тизим қолдиришдир.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида қуйидаги илмий хулосалар шакллантирилди:

Диний натижа. Никоҳдаги исроф нафақат иқтисодий хато, балки шаръий жиҳатдан ҳаром амалдир. У

бараканинг кетишига ва оиланинг маънавий заифлашишига олиб келади.

Ижтимоий натижа. Дабдабали тўйлар никоҳ ёшидаги ёшларнинг оила қуришини кечиктирмоқда, бу эса, жамиятда ахлоқий бузилиш ва зинонинг кўпайишига замин яратмоқда.

Ҳуқуқий-фикҳий натижа. Қиз томондан сеп ёки тўй харажатларини мажбурий талаб қилиш ислом ҳуқуқида “ноҳақ мол ейиш” ва “зулм” деб баҳоланади.

Хулоса. Никоҳ ва валийма маросимларини ислом шариати ҳамда ижтимоий одоблар доирасида таҳлил қилиш натижасида қуйидаги якуний хулосаларга келинди:

Никоҳ моҳияти. Никоҳ исломда шунчаки анъана эмас, балки илоҳий барака ва ижтимоий масъулият юклайдиган муқаддас ибодатдир. Унинг мустаҳкамлиги ташқи дабдаба билан эмас, балки имон ва тақво билан белгиланади.

Исрофнинг фикҳий ҳукми. Тўйлардаги ҳаддан ташқари исрофгарчилик шаръан қораланади. Бундай ҳолатлар оиланинг иқтисодий асосларини емиради.

Валийманинг асл мақсади. Тўй зиёфатидан кўзланган асосий ҳикмат – камбағал ва муҳтожлар дуосини олишдир.

Урф ва шариат мутаносиблиги. Шариатга зид бўлган, зулм ва мажбуриятга асосланган ҳар қандай урф-одат фикҳий жиҳатдан эътиборсиздир ва уларни ислоҳ қилиш жамиятнинг бурчидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Абдулазиз Мансур. – Т.: Сано-стандарт, 2019.
 2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Т.: Ҳилол нашр, 2024. – Ж. 3.
 3. Бурҳониддин Марғиновий. Ал-Ҳидоя. – Димашқ: Дору ад-Даққоқ, 2019.
 4. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Саҳиҳул Бухорий. – Байрут: Муассасат ар-рисала, 2018. (Никоҳ китоби).
 5. Ибн Обидин. Раддул мухтор ала Дуррил мухтор. – Дамашқ: Дарул-Фикр, 1992. – Ж. 3.
- Интернет сайтлари:
6. islom.uz.
 7. muslim.uz.
 8. ziyonet.uz.

يارولين رينات بن سائيموفتش
(طالب في ماجستير أكاديمية بلغار الإسلامية)

تراث العلامة، والفهماء، ومفكر الإسلامى رضاء الدين بن فخر الدين التاتارى

تحدث هذه المقالة حول تحليل التراث الإبداعى المتعدد الأوجه للمفكر، والمؤرخ، والفقهاء التاتارى البارز رضاء الدين بن فخر الدين (1859–1936). يستعرض المؤلف المسارات الرئيسية لنشاطه: بدءاً من مؤلفاته التاريخية والبيوغرافية الأساسية (مثل موسوعة "أثار" المتعددة المجلدات)، وصولاً إلى كتاباته التربوية والأخلاقية، ويولى اهتمام خاص لدوره حول إصلاح نظام التعليم ودور إرثه الفكرى فى الحفاظ على هوية الشعوب التركية. كما يسلط البحث الضوء على أهمية نتاج ابن فخر الدين كحلقة وصل بين التقاليد الإسلامية الكلاسيكية وتحديات العصر الحديث، فضلاً عن راهنية فكره فى العلوم الإنسانية المعاصرة.

المفردات: رضاء فخر الدين، الجدية (الجددية)، التجديد الإسلامى (إصلاح)، الاجتهاد، الفكر الاجتماعى التاتارى، المصلح الدينى، التاريخ السبرى "أثار"، التنوير (معارف)، التاريخ الفكرى التركى المسلم، الصحافة فى "شورى".

Mazkur maqolada ma'rifatparvar, tarixchi va taniqli tatar faqihi Rizoiddin ibn Faxriddin (1859–1936)ning serqirra ilmiy va ijodiy merosi tahlil qilingan. Olim faoliyatining asosiy yo'nalishlari, jumladan, uning ko'p jildli «Asar» (أثار) ensiklopediyasi singari fundamental tarixiy-biografik asarlaridan tortib, ta'limiy va axloqiy yo'nalishdagi asarlarigacha ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ma'rifatparvarning ta'lim tizimini isloh qilish borasidagi qarashlari hamda turkiy xalqlar o'zligini saqlab qolishda uning qalamiga mansub asarlar o'rni alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, maqolada Rizoiddin ibn Faxriddin merosining mumtoz islomiy an'analar bilan zamonaviy davr chaqiriqlarini uyg'unlashtiruvchi muhim ma'naviy-ma'rifiy ko'pri sifatidagi o'rni, shuningdek, ma'rifatparvar tomonidan ilgari surilgan g'oyalarning hozirgi kundagi ahamiyati haqida so'z yuritilgan. **Tayanch so'zlar:** Rizo Faxriddin, jadidchilik (usuli jadid), islomiy yangilanish (islohot), ijti'oh (huquqiy mulohaza yuritish), tatar ijtimoiy tafakkuri, diniy islohotchi.

This article discusses the analysis of the multifaceted creative legacy of the enlightener, historian, and prominent Tatar jurist Rida'uddin bin Fakhruddin (1859–1936). The author reviews the main paths of his activity: from his fundamental historical and biographical works (such as the multi-volume encyclopedia "Asar" [أثار], to his educational and moral writings. Special attention is paid to his vision for reforming the education system and the role of his intellectual heritage in preserving the identity of Turkic peoples. The research also highlights the importance of Fakhruddin's output as a link between classical Islamic traditions and the challenges of the modern era, as well as the relevance of his thought in contemporary humanities. **Keywords:** Rida Fakhruddin, Jadidism (New Method), Islamic renewal (reform), Ijtihad (legal reasoning), Tatar social thought, religious reformer.

نشاط العلمى لرضاء الدين بن فخر الدين التاتارى وتراثه النفسى

النشاط العلمى البحثى والأدبى: يرتبط هذان الاتجاهان من النشاط ارتباطاً وثيقاً بالنشاط الدينى والتحريرى الصحفى.

أما فى الحالة الأولى: منحتة الأنشطة الدينية، وتحديدأ خدمته فى "الإدارة الدينية المركزية للمسلمين (OMD)"، فرصة فريدة – وهى الوصول إلى أرشيف غنى للغاية، مكنه من جمع المواد لأعماله التاريخية.

وأما فى الحالة الثانية: أتاح له منصب المحرر إمكانية مخاطبة القراء لجمع المعلومات الضرورية، ولا سيما للمجموعة "أثار" (قازان – أوريينبورغ 1900 - 1908) هذه المجموعة بالتحديد هى نتويع أو زبدة لعمله العلمى فى مجال التاريخ، فى الوقت نفسه، وكذلك له مؤلفات أخرى، مثل: [مشهور خاتيننار] – النساء المشهورات، طبع فى مدينة أوريينبورغ، سنة: 1903، وسلسلة أعمال [مشهور إيرلار] – الرجال المشهورون، و[بلغار وقازان توركلارى] – الأتراك البلغار والقازانيون، مخطوطة، بالإضافة إلى ذلك، له مقالات فى المجلة "شورى".

يشرح دوافعه للانشغال بالبحوث التاريخية بالأفكار التالية التى أوردها فى أعماله المختلفة:

"فقط من خلال دراسة أخطاء الماضى يمكننا تجنبها فى الحاضر والمستقبل، ومن أجل ذلك، يجب على المؤرخين أن يكتبوا كل شيء دون تزييف وتحريف، دون إخفاء أى أخطاء، راغبين فى عرض كل شيء فى أفضل صورة".

"الضرر الكبير؛ لا يكمن فى الإعلان عن الأخطاء، بل فى إخفائها"، "كما تفخر العديد من الأمم المتحضرة والحررة بأشخاصها البارزين...، كذلك لنا الحق أن نفخر بمن وصلوا، فى ظروف صعبة، تحت نير دولة أجنبية، الاهتمام بالأمة، والحفاظ على عاداتها وأخلاقها، أى: أولئك الذين اعتبروا خدمة الشعب والدين واجباً عليهم"، "تس ذلك الشعب الذى ليس له كتاب وعلماء"، "الشعب الذى نسي رجاله أعلامه المشهورين لن يحفظ نفسه للتاريخ...4"

وبالتالى؛ فهو يريد أن يعرّف ويبلغ أبناء قومه معلومات عن الشخصيات البارزة فى أمته، وشعبه، لأن عدم معرفة هؤلاء الأشخاص، والعلماء، وأفعالهم، سيجعلهم تفساء، وسيسقطون أنفسهم من التاريخ.

بالإضافة إلى ذلك، من خلال عدم مراعاة التجربة الإيجابية والسلبية للسلف الصالح فى هذه الأمور أو تلك، يمكن تكرار أخطاء الماضى.

جوهر هذه الكلمات يكمن منهج البحث التاريخى لرضاء فخر الدين، وهو الوصف الموضوعى الذى سيحفظ الأمة، وتراثها، وهويتها الثقافية الوطنية، والدينية. ولهذا السبب؛ كُتبت معظم الأعمال التاريخية لرضاء فخر الدين فى جنس السبر الذاتية أو فى مجال التراجم. أولاً: أتبع التقليد؛ حيث كانت مادة أو مجال التراجم أو السيرة منتشرة على نطاق واسع بين الأتراك، بما فى ذلك استخدامه من قبل شهاب الدين مرجانى.

ثانياً: إنه المادّة الأكثر فهماً، ومحبة، لدى الأتراك، نظراً لانتشاره.

ثالثاً، بالنسبة لرضاء فخر الدين، كل سيرة ذاتية هى صفحة من التاريخ، تعطى مجتمعة رؤية شاملة لتطور الأمة.

وكذلك له مؤلفات بشكل سلسلة أعماله عن التربية، بالأخص الأخلاقية منها، بأهمية كبيرة فى إرث رضاء فخر الدين الإبداعى، فقد نشر أعمالاً عن تربية النساء والأطفال، وأخلاقيات سلوك الفتيات والطلاب:

⁴ Байбулатова Л.Ф. «Асар» Рызы Фахреддина: источниковая основа и значение свода. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006.

له مؤلفات كثيرة، منها ما سماه: [تربيته لي أنا] - الأم المربية، طبع في قازان، سنة: 1898، وكذلك له كتاب، سماه: [تربيته بالآ] - الطفل المربي، طبع في قازان، سنة: 1889، وله كتاب آخر، سماه: [شاكرتلك أديبه] - آداب الطالب، طبع في قازان، سنة: 1899، وله كتاب [تربيته لي خاتين] - طبع في مدينة أورينبورغ، سنة: 1902، بالنسبة هذا الكتاب يقال: يجب أن تكون نسخة من هذا الكتاب في كل بيت، ويبد كل امرأة⁵. وله كتاب آخر، سماه: [النصيحة الثانية للفتيات فقط] - طبع في مدينة قازان، سنة: 1905، وله رسالة صغيرة، سماه: [أهل غيال - رسالة في شرح الآداب الإسلامية اللازمة للفتيات والنساء] - طبع في مدينة أورينبورغ، سنة: 1908، وقد وضع في هذا الكتاب التوجيهات لجميع أفراد الأسرة التي لا بد مراعاتها داخل المنزل والأسرة وفي المجتمع بشكل عام.

ترتبط أعمال رضا فخر الدين الأخلاقية منطقياً بأعماله التاريخية. فإذا كان في أبحاثه التاريخية يظهر أشخاصاً معروفين بارزين في مجال أو آخر، فإنه في أعماله عن الأخلاق والتربية يبين كيف يجب أن يكون الإنسان بالضبط ليكون بارزاً ومعروفاً لأمة.

بالإضافة إلى ذلك، تركز هذه الأعمال على تربية الفتيات، وأخلاقيات النساء وتعليمهن، لأنه من وجهة نظر رضا فخر الدين، المرأة المتعلمة ذات الأخلاق العالية هي من تربي الشخصيات البارزة.

ولنفس هذا الهدف، كتب العلامان الأديبان لرضا الدين فخر الدين - "سليمة، أو العفة" (قازان 1899) و"أسمى، أو الفعل والعقاب" (أورينبورغ 1903)، حيث قدم المؤلف مثله الأعلى للمرأة المسلمة، التي تتحدث عدة لغات وحصلت على تعليم أوروبي.

وهكذا، فإن الإبداع العلمي والبحثي والأدبي لرضا فخر الدين كان مدفوعاً في المقام الأول باهتمامه بتنمية الأمة في الجوانب الأخلاقية والتعليمية، وبالتالي وصولها إلى المستوى الأوروبي.

خلاصة القول، أو النتيجة:

يتميز النشاط العلمي والأدبي لرضا الدين التثاقلي (رضا فخر الدين) بالارتباط الوثيق بين عمله الديني، والتحريري، وبين إنتاجه البحثي، فقد وفرت له مناصبه في الإدارة الدينية المركزية للمسلمين (ОМДС) وفي مجال التحرير الصحفي إمكانية الوصول إلى أرشيفات غنية ومخاطبة جمهور واسع لجمع المواد، مما أتاح له تأليف أعمال تاريخية وأدبية قيمة.

يتركز جوهر منهجه التاريخي في السعي للوصف الموضوعي للأحداث والشخصيات، معتبراً أن دراسة الماضي بصدق - بما فيه من أخطاء وإنجازات - وسيلة ضرورية لتقدم الأمة وتجنب تكرار الأخطاء. وقد عبّر عن دوافعه بقناعة راسخة بأن الأمة التي تنسى رجالها وعلماءها تفقد رابطتها بالتاريخ وهويتها. لذلك، اتجه كثير من أعماله إلى مادة التراجم والسير، كمجال مفهوم ومحبيب لدى القراء، يجمع في مجمله صورة شاملة لتطور الأمة.

من أبرز إنجازاته التاريخية المجموعة الموسوعية "آثار" (1900-1908)، بالإضافة إلى مؤلفات مثل "النساء المشهورات" (1903) و"الرجال المشهورون" و"الأثر الكبلغار والقازانيون"، إلى جانب التاريخ، أولى رضا فخر الدين عناية كبيرة للأدب التربوي والأخلاقي، خاصة فيما يتعلق بتربية النساء والأطفال، مؤمناً أن المرأة المتعلمة ذات الأخلاق العالية هي حجر الأساس في تربية الشخصيات البارزة. ومن مؤلفاته في هذا المجال: "الأم المربية" (1898)، و"الطفل المربي" (1889)، و"آداب الطالب" (1899)، و"المرأة المربية" (1902) الذي أوصى بأن يكون في كل بيت.

كما كتب روايتين أدبيتين هما "سليمة، أو العفة" (1899) و"أسمى، أو الفعل والعقاب" (1903) ليجسد فيهما مثله الأعلى للمرأة المسلمة المتعلمة...

خلاصة القول: كان الإبداع العلمي والأدبي لرضا فخر الدين مدفوعاً بهمة إصلاحية تهدف إلى تنمية الأمة تربوياً وأخلاقياً، والحفاظ على هويتها، ورفع مستواها ليكون ممثالاً للأمة المتحضرة، معتبراً العلم والتاريخ والأخلاق أدوات جوهرية في هذه النهضة.

المصادر والمراجع

1. Байбулатова Л.Ф. «Асар» Ризы Фахреддина: источниковая основа и значение свода. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 173, [1] с., [6] л. ил.
2. Брилева Д.С. Общественные дискуссии по вопросам социальных реформ в татарской прессе начала XX века (на материалах журнала «Шура» 1908–1917 гг.): дис. ... к.и.н. Казань, 2012. 210 с.
3. Денисов Д.Н. Выполнение мусульманским духовенством округа ОМДС государственных полномочий в XIX – начале XX века // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 11 (265). История. Вып. 50. С. 90–94.
4. Загидуллин И.К. Деятельность Р.Фахреддина в Оренбургском магометанском духовном собрании (1891–1906 гг.) // Научный Татарстан. 2009. №2. С. 146–158.
5. Загидуллин И.К. Р.Фахретдин о роли религиозно-культурных институтов в общественном развитии татар-мусульман (проект 1905 г.) // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2018. № 8. Т. 1. С. 5–27.
6. Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов. Вып. 2/ Сост., авт. предисл. и примеч. Д.Ю. Арапов. М.: Изд. дом Марджани, 2010. 208 с.
7. Ризаэтдин бине Фәхрәтдин. Әхкәме шәрғия мәжмугасы // Вақыт. 1909. № 481.
8. Ризаэтдин Фәхрәтдин. Фәнни-биографик җыентык. Казан: «Рухият» нәшрияты, 1999. 224 б.

⁵ Ризаэтдин Фәхрәтдин. Фәнни-биографик җыентык. – Казан: «Рухият» нәшрияты, 1999. – С. 224.

Уйғун ҒАФУРОВ

Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти ректори,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

“АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДАГИ ИЖТИМОИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОҲОТЛАР БИЛАН УЙҒУНЛИГИ

Мазкур мақолада буюк фақиҳ олим, ватандошимиз Бурҳониддин Марғиновичнинг илмий мероси, хоссатан, унинг “Ал-Ҳидоя” асарида илгари сурилган ижтимоий-ҳуқуқий ғояларнинг Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган диний-маърифий ислохотлар билан уйғунлиги таҳлил қилинган. Шунингдек, аллома меросини ўрганиш борасидаги замонавий тадқиқотлар ва давлат сиёсатининг стратегик йўналишлари ўзаро боғлиқликда ёритилган. **Таянч сўзлар:** Бурҳониддин Марғинович, “Ал-Ҳидоя”, фикҳ илми, ханафийлик мазҳаби, Янги Ўзбекистон стратегияси.

This article examines the scholarly legacy of the eminent jurist and our compatriot Burhoniddin Marginani, with particular emphasis on the socio-legal ideas presented in his renowned work "Al-Hidaya" and their relevance to the religious and educational reforms being implemented in New Uzbekistan. The study also explores the relationship between contemporary research on al-Marginani's intellectual heritage and the strategic directions of the state policy aimed at preserving, promoting, and effectively utilizing this invaluable legacy. **Keywords:** Burhoniddin Marginani, "Al-Hidaya", fiqh, Hanafi school, socio-legal ideas, religious and educational reforms, New Uzbekistan.

В данной статье анализируется научное наследие великого учёного-правоведа, нашего соотечественника Бурханиддина Маргинани, с особым акцентом на созвучии социально-правовых идей, изложенных в его труде «Аль-Хидая», с религиозно-просветительскими реформами, реализуемыми в Новом Узбекистане. Кроме того, рассматривается взаимосвязь современных исследований, посвящённых изучению наследия учёного, и стратегических направлений государственной политики в данной сфере. **Ключевые слова:** Бурханиддин Маргинани, «Аль-Хидая», фикх, ханафитский мазхаб, Стратегия Нового Узбекистана.

Кириш. Буюк фақиҳ Али ибн Абу Бакр ибн Абдул-Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович (1123-1197) Қуръон, ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) борасида бениҳоя чуқур илмга эга бўлгани ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратгани туфайли “Бурҳонуддин (ислом динининг далили, исботи) Марғинович” номи билан машҳурдир. Унинг мероси – миллий давлатчиликнинг маънавий пойдеворларидан бири бўлиб хизмат қилиб келмоқда [1:7-8].

Инсоният тамаддуни тарихида ҳуқуқий маданият ва ижтимоий адолат мезонларини шакллантирган буюк сиймолар орасида Имом Бурҳониддин Марғиновичнинг ўрни беқиёсдир [13:5]. Унинг “Ал-Ҳидоя фи шарҳи бидаят ал-мубтади” (қисқача “Ал-Ҳидоя”) асари саккиз асрдан буён ислом оламида нафақат диний қўлланма, балки мукаммал ҳуқуқий кодекс сифатида хизмат қилиб келмоқда [3].

Янги Ўзбекистоннинг сиёсий ва маърифий қиёфаси шаклланаётган бугунги даврда Имом Марғинович ғояларига қайтиш – бу шунчаки тарихий хотирани тиклаш эмас, балки миллий давлатчилигимизни кучли ҳуқуқий ва ахлоқий асосда ривожлантириш эҳтиёжидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида таъкидлаганидек: “Шарқнинг буюк ҳуқуқшуносларидан бири Бурҳониддин Марғинович XII асрдаёқ ўзининг “Ҳидоя” асарида ҳар бир инсоннинг ҳақ-ҳуққини сақлаш зарурлиги тўғрисида муҳим ғояни илгари сурган эди” [1:68].

Имом Марғинович илгари сурган “Адолат — давлат ва жамият барқарорлигининг гарови” деган фундаментал ғоя бугунги кунда Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиёт стратегияси билан тўлақонли ҳамоҳангдир.

Имом Марғиновичнинг ижтимоий-ҳуқуқий қарашлари ва замонавий давлатчилик мезонлари борасида сўз кетар экан, аввало аллома илмий мероси, хусусан, унинг фикҳий қарашлари замирида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва жамиятда мувозанатни сақлаш ғояси ётади. Бу йўналишда қуйидаги учта муҳим жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин:

Мулк дахлсизлиги ва иқтисодий адолат: “Ал-Ҳидоя”нинг катта бир қисми савдо-сотик, ижара ва мулк муносабатларга бағишланган. Имом Марғинович хусусий мулкни дахлсиз деб ҳисоблаб, иқтисодий муносабатларда шартномавий мажбуриятлар зарурлигини асослаб берган [16:23].

Янги Ўзбекистон Конституциясининг 65-моддасида мустаҳкамланган: “Хусусий мулк дахлсиздир. Мулкдор ўз мол-мулкидан қонунда назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари ҳамда суднинг қарорига асосланмаган ҳолда маҳрум этилиши мумкин эмас”, деган норма билан тўғридан-тўғри боғланади [17]. Марғиновичнинг иқтисодий эркинлик борасидаги қарашлари бугунги кундаги тадбиркорликни қўллаб-қувватлаши сиёсатининг тарихий-ҳуқуқий илдиридир.

Суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва адолати: Имом Марғинович қозиларнинг (судьяларнинг) одоб-

ахлоқи ва қарор қабул қилиш масъулияти ҳақида алоҳида “Адаб ал-қози” бобини келтирган [4:111-128]. Унинг фикрича, адолат фақат қонун билан эмас, балки судьянинг юксак маънавияти билан қарор топади [15:66-69]. Бугунги кунда Ўзбекистонда суд тизимини ислоҳ қилиш, судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш борасидаги қадамлар Имом Марғинович аъналарининг замонавий давомидир [20:50-56].

Ижтимоий ҳимоя ва “Вақф” институти: Аллома ўз асарларида камбағалликни қисқартириш ва ижтимоий шериклик масаласига ҳуқуқий мақом берган. Закот ва вақф муносабатларини тизимлаштириш орқали жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни юмшатиш йўллари кўрсатган. Янги Ўзбекистонда ташкил этилган “Вақф” хайрия жамоат фонди фаолияти ҳамда “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари” каби ижтимоий механизмлар айнан Имом Марғинович таълимотидаги ижтимоий адолат тамойилларининг амалий ифодасидир [18].

Марғинович меросининг замонавий тадқиқотлардаги акси: Имом Марғинович асарларини тизимли ўрганиш мустақиллик йилларида, айниқса, сўнгги етти йилда янги босқичга кўтарилди. Бу борада бир қатор маҳаллий ва хорижий олимларнинг илмий ишларини келтириш мақсадга мувофиқдир.

Абдулҳаким Жузжоний [10], Одил Қориев [12] каби тадқиқотчилар Имом Марғиновичнинг ҳуқуқий қарашларини замонавий юриспруденция билан қиёсий таҳлил қилган бўлса, “Ҳидоя” араб тилидан ўзбек тилига таниқли олим Салоҳиддин Муҳитдинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан таржима қилиниб, унинг биринчи жилди проф. А.Саидовнинг катта илмий сўзбошиси билан 2000 йилда “Адолат” нашриётида босмадан чиқарилди [6:848].

2023 йилда Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти ректори, сиёсий фанлар доктори, профессор Муҳаммадолим Муҳаммадсиддиқов масъул муҳаррирлигида алломанинг “Ҳидоя” асари 1-жилди кенг изоҳли шарҳи билан нашр этилди [8].

Имом Марғиновичнинг “Ҳидоя” асарини илк маротаба тўлиқ ўзбек тилидаги изоҳли ва академик таржимаси, 2021 йилда Аъзамхон Қамбаров (бош таржимон), Акмалжон Икромжонов, Илҳомжон Бекмирзаевлар томонидан таржима қилиниб, нашр этилди [9].

Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтида ва Ўзбекистон халқаро ислом академиясида Имом Марғинович фикҳи асосида “Исломшунослик”, “Ислом ҳуқуқи”, “Фикҳ. Калом илми. Илоҳиёт” йўналишлари бўйича магистрлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинмоқда [19].

Айниқса, Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтида “Фикҳ” фанидан алломанинг “Ҳидоя” асари талабаларга 1-курсдан 4-курсгача асосий дарслик сифатида ўқитилади [3]. Бу эса Имом Марғинович ғояларини нафақат тарихий манба, балки амалий

ҳуқуқий ечим сифатида ўрганилаётганини исботлайди.

Ўзбекистондаги исломий илмий-тадқиқот марказларида Имом Марғинович меросининг ўрганилиши: Янги Ўзбекистоннинг диний-маърифий соҳадаги ислохотлари “аждоғлар меросини ренессанс пойдеворига айлантириш” тамойилига асосланган. Бу йўналишда Бурҳониддин Марғинович шахсияти ва ижоди бир нечта йирик марказлар диққат марказида турибди.

2026 йил 27 апрель куни Президент Шавкат Мирзиёев Марғилон шаҳридаги “Бурҳониддин Марғинович” илмий-маърифий ва туризм мажмуасида барпо этилган маданият ҳамда хизмат кўрсатиш объектлари билан танишиш асносида буюк аллома Бурҳониддин Марғиновичнинг бой илмий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш мажмуанинг асосий йўналишларидан бири эканини таъкидлади. Жумладан, Президентимиз: “Бугун биз орзу қилаётган янги Бухорий, Термизий, Фарғоний, Хоразмий ва Марғиновичлар авлоди қаердан етишиб чиқади? Албатта, улар мана шундай маърифат, илм ва зиё масканларида тарбия топади”, деган эди [7].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 январдаги қарорига мувофиқ, 2000 йил 7 сентябрда аллома таваллудининг 900 йиллик ва Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейи ЮНЕСКО билан ҳамкорликда кенг кўламда нишонланди, унда Туркия, Миср ва Бирлашган Араб Амирликлари олимлари Марғинович фикҳининг замонавий халқаро ҳуқуқ тизими билан муштарак жиҳатларини эътироф этдилар [14:223].

Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказида мега-лойиҳа доирасида Имом Марғинович мероси алоҳида “Ҳуқуқ ва фикҳ” бўлими ташкил этилди. Марказ илмий ходимлари томонидан “Ал-Ҳидоя” асарининг дунё кутубхоналарида сақланаётган 50 дан ортиқ нодир нусхалари реестри тузилди.

Ислом маърифати сиёсати ва Имом Марғинович ғояларининг уйғунлиги. Янги Ўзбекистоннинг диний-маърифий сиёсатида Марғинович илгари сурган “васатийлик” (мўътадиллик) ва “маърифий ислом” ғоялари марказий ўрин тутди. Президент Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини очиб бериши Имом Марғиновичнинг фикҳий қарашлари билан бир хил мақсадни кўзлайди [2]. Имом Марғинович динни тор тушунчалардан чиқариб, уни ижтимоий ҳаётни тартибга солувчи илм даражасига кўтарган.

Диний ва дунёвийлик мувозанати. Имом Марғинович таълимотида давлат бошқаруви ва ҳуқуқий тизимнинг мукамаллиги жамият фаровонлигининг асоси, деб кўрилади. Бугунги Ўзбекистоннинг дунёвий давлат қуриш йўлидаги ислохотларида диний кадр-

ятларнинг ҳурмат қилиниши – аллома интилган “комил жамият” моделига яқиндир.

Ижтимоий бирдамлик: Давлат томонидан “Вақф” хайрия жамоат фондининг қайта тикланиши ва унинг маблағларининг ижтимоий ҳимояга йўналтирилиши – Имом Марғиновичнинг “Ал-Ҳидоя” асаридаги ижтимоий адолат бобларининг замонавий институционал кўринишидир [5:38-45].

Умумий хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Имом Бурҳониддин Марғиновичнинг илмий мероси – бу шунчаки 900 йиллик тарих эмас, балки Янги Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ва маънавий юксалиши учун ҳақиқий манбадир. Аллома илгари сурган адолат, мулк дахлсизлиги, мўътадиллик ва илмга асосланган ҳаёт

тарзи бугунги давлат сиёсатининг стратегик устунларига айланди [21:148-153].

Хулоса қилиб айтганда, Имом Марғинович ғоялари ва Янги Ўзбекистондаги ислом маърифати сиёсатининг уйғунлиги инсон қадри олий қадрият сифатида кўрилади, диний қарашлар ва дунёвий тараққиёт ўртасидаги мувозанат сақланади ҳамда илмий тадқиқотлар орқали асл диний қадриятлар радикаллашув ва сохта ғоялардан ҳимоя қилинади.

Имом Марғинович меросини ўрганиш – халқимизнинг маънавий иммунитетини мустаҳкамлаш ва дунё ҳамжамиятида Янги Ўзбекистоннинг интеллектуал салоҳиятини намойиш этишда асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2022.
2. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади // president.uz сайти. 20.09.2017 й.
3. Ал-Имом Бурҳон ад-дин ал-Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳу бидаятил-мубтади (араб тилида). 1-8 жилдлар. – Истанбул: Дар ал-кутуб ал-арабийя, 2018.
4. Ал-Имом Бурҳон ад-дин ал-Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳу бидаятил-мубтади (араб тилида). 2-жилд. – Истанбул: Дар ал-кутуб ал-арабийя, 2018.
5. Ботиров Б. Бурҳониддин Марғиновичнинг “Ал-Ҳидоя” асарида инсон ҳуқуқлари ва мажбуриятлари // Ислом зиёси. 2022. № 3.
6. Бурҳониддин Марғинович. “Ал-Ҳидоя”. 1-жилд. Таржимонлар: Салоҳиддин Муҳиддин ва бошқалар. – Т.: Адолат, 2001.
7. “Бурҳониддин Марғинович” мажмуаси водийнинг ташриф қоғози бўлади // president.uz сайти. 27.04.2026 й.
8. Бурҳонуддин Марғинович. “Ҳидоя” шарҳи. 1-жилд. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Абиев, С.Примов, Ш.Халилов. – Т.: Ҳилол-нашр, 2023.
9. Бурҳонуддин Марғинович. Ҳидоя шарҳи бидаятил мубтади (Ўзбекча изоҳли-академик нашр). Таржима ва изоҳлар муаллифлари: А.Қамбаров, А.Икромжонов, И.Бекмирзаев. 1-5 жилдлар. – Т.: Ҳилол-нашр, 2020-2024.
10. Жузжоний Ш.А. Ислом ҳуқуқшунослиги: ханафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – 256 б.; Жузжоний А.Ш. Бурҳонуддин Марғинович. Ал-Ҳидоя // “Жамият ва бошқарув” журналы. – 1998. №1.
11. Камбаров М. Мовароуннахр алломаларининг фикр илми ривожига ўрни // Ислом зиёси. – 2026. № 1.
12. Қориев О.А. Ал-Марғинович машҳур фикршунос. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.; Қориев О.А. Фарғона фикр мактаби ва Бурҳонуддин Марғинович. – Т.: Фан, 2009.
13. Қориев О.А. Фарғона фикр мактаби ва Бурҳонуддин Марғинович. – Т.: Фан, 2009.
14. Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни (Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари). – Тошкент-Марғилон: Фан, 2007.
15. Мирзаев Н. Қози лавозими ва унинг одоби ҳақида ёзилган асарлар таҳлили // “INFOLIB” ахборот-кутубхона илмий-амалий журналы. – 2019. №2.
16. Раҳманов А.Р. Ислом ҳуқуқида шартнома ва мажбуриятлар ҳамда илмий қонунчилик (қийосий ҳуқуқий таҳлили): Тарих фанлари доктори. Дис. Автореф. – Т., 2008.
17. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023. – 65-модда.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январда эълон қилинган “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини молиялаштириш тартиб-таомилларини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони // lex.uz.
19. Ўзбекистон халқаро ислом академияси сайти // iiau.uz.
20. Элдор Туляков, Нилуфар Нодирхонова. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислохотлари: 2020 йилдаги 10 муҳим қадам // Ўзбекистон стратегияси. – 2020. № 04.
21. Элдорбек Ғаниев. Инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари масалалари (“Ал-Ҳидоя” асари мисолида) // Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences. 2024. Volume 4, Issue 12.

Tursunmurod MAMATQOBILOV

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
«Siyosiy fanlar» kafedrası dotsenti, siyosiy fanlar nomzodi

FUQAROLIK JAMIYATI TARAQQIYOTIDA JAMOAT TASHKILOTLARINING O'RNİ

Maqolada Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar orqali huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish, qonun ustuvorligini ta'minlash zamirida nodavlat notijorat tashkilotlarining faoliyati masalalari hamda ijtimoiy barqarorlik omillari yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** fuqarolik jamiyati, jamoat tashkilotlari, bozor munosabatlari, iqtisodiyot, ijtimoiy himoya, barqarorlik, ma'rifat va ma'naviyat.

The article highlights the issues of the activities of non-governmental non-profit organizations and factors of social stability in the context of establishing a legal democratic state and civil society through reforms being carried out in New Uzbekistan, ensuring the rule of law. **Keywords:** civil society, public organizations, market relations, economy, social protection, stability, enlightenment and spirituality.

В статье освещаются вопросы деятельности неправительственных некоммерческих организаций и факторы социальной стабильности в контексте построения правового демократического государства и гражданского общества посредством реформ, проводимых в Новом Узбекистане и обеспечивающих верховенство права.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, рыночные отношения, экономика, социальная защита, стабильность, просвещение и духовность.

Kirish. Mamlakat ijtimoiy hayotining barcha jabhalari, jumladan, davlat va jamiyat hayotini erkinlashtirish jarayonlari chuqurlashib, yangi ma'no va mazmun kasb etayotgan ayni kezda hukumatga qarashli bo'lmagan nodavlat tuzilmalari hamda jamoat tashkilotlari nufuzini oshirish katta ahamiyatga egadir. Chunki fuqarolar o'zining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy faolligini jamoat va nodavlat notijorat tashkilotlari orqali amalga oshirishi mumkin.

Asosiy qism. Tarixiy nuqtai nazardan fuqarolik jamiyati tushunchasi insoniyat o'tmishining muayyan bosqichida yuzaga kelgan. Masalan, u Yevropa mamlakatlarida XVIII – XIX asrlarda shakllanib, ijtimoiy taraqqiyotning muhim yo'nalishi sifatida namoyon bo'ldi. Inson manfaatlarining ifodalanishi va unga qonuniy tus berilishi, erkinlik, ijtimoiy faollik, davlat hokimiyati bilan jamiyat a'zolarining o'zaro hamkorligi negizida fuqarolik jamiyatining shakllanish jarayoni yuzaga keldi. Bugun jamiyat a'zolarining huquqiy ongi, siyosiy madaniyati va mustaqil fikrlash salohiyati bilan chambarchas bog'liqligi ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasida tadqiq etilmoqda.

Fuqarolik jamiyatining asosida, avvalo, shaxs erkinligini tan olish, uning tabiiy huquqlarini himoya qilish, davlatning o'z fuqarolariga nisbatan cheklanmagan qonuniy hokimiyatini huquqiy me'yorlar bilan tartibga solish zarurati turadi. Bu jarayon jamiyatda huquq ustuvorligi, qonun oldida tenglik, shaxs manfaatlarini himoya qilish, demokratik tamoyillarning qaror topishiga turtki berish, o'z navbatida jamiyat a'zolarining burch, mas'uliyat tushunchalarini to'liq anglab yetishi bilan ham bog'liq.

Aslida huquqiy davlatda davlat hokimiyati qonun ustuvorligiga urg'u beradi. Bunda davlat hokimiyati tuzilishi islohotlarni amalga oshirish jarayonida uning qanday shaklda va qaysi vositalardan foydalangani bilan

ham izohlanadi. Shu o'rinda hokimiyatlarning bo'linishi nazariyasiga to'xtalib o'tishimiz joiz. Bu nazariyaga muvofiq, mamlakatda faoliyat yurituvchi uchta hokimiyat – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud tizimi mustaqil bo'lgan holda bir-birini tiyib turishi nazarda tutiladi. Buni aksi bo'lgan holatda, ya'ni butun hokimiyat bir kishining qo'lida to'planishi mustabid rejim o'rnatilishiga, shaxs erkinligi yo'qqa chiqarilishiga olib keladi. Shu bois, huquq bilan chegaralanmagan avtoritar mutlaq davlat hokimiyati paydo bo'lishining oldini olish uchun hokimiyat shoxobchalari bir-biridan ajratilishi va erkin huquqiy faoliyat yuritishiga imkoniyat yaratilishi lozim. Shuningdek, hokimiyatni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga ajratish tamoyili hokimiyatning har bir shoxobchasi mustaqil va boshqasining vakolatiga daxl qilmagan holda faoliyat ko'rsatishini anglatadi. Mazkur qoidani jamiyat hayotiga tadriijiy tarzda joriy qilish yo'li bilan hokimiyat shoxobchalaridan birining boshqasiga tegishli vakolatlarni o'ziga olib qo'yish xavfi oldi olinadi. Hokimiyatlar bo'linishi tamoyilining hayotga joriy etilishi uchun bu borada ma'lum qat'iy qoidalar bo'lishi kerak. Bunday qoidalar hokimiyat tarmoqlaridan birining boshqasiga tegishli vakolatlarni tortib olishi xavfining oldini oladi.

Qonun ustuvorligi deganda, nafaqat qonunning boshqa huquqiy – me'yoriy hujjatlarga nisbatan ustunligi, balki jamiyat a'zolariga amaldagi qonunchilik tomonidan berilgan barcha huquq va erkinliklar majmui ham nazarda tutadi. Huquqiy davlatda inson huquqlari kamsitilishiga yo'l qo'yilmaydi. Aksincha, davlatning o'zi mazkur huquqlarni muntazam ravishda ta'minlab turishi lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida huquqiy tenglik masalasi prinsipial ahamiyat kasb etadi. Uning hal qilinishi uchun davlat

tomonidan ishonchli kafolatlar yaratilishi va tenglik amalda ta'minlanishi zarur.

Huquqiy davlatda yashayotgan inson va fuqaroning huquq va erkinliklari ro'yxati xalqaro hujjatlarda aks etirilgan. Bular sirasiga, eng avvalo, 1948-yil 10-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi", 1966-yil 16-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida" hamda "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro paktlar kiradi.

Siyosiy va g'oyaviy plyuralizm huquqiy davlatning muhim belgilaridan sanaladi. Plyuralizm sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan turli ijtimoiy kuchlar o'z siyosiy tashkiloti vositasida davlat hokimiyati uchun halol siyosiy kurash olib boradi. G'oyaviy plyuralizm esa ularga o'z dasturiy qarashlarini erkin ifodalash va g'oyaviy konsepsiyalari foydasiga erkin targ'ibot – tashviqot olib borish imkoniyatini ta'minlaydi.

Shuningdek, siyosiy va g'oyaviy plyuralizm demokratiyaning namoyon bo'lish imkoniyatini kengaytiradi. U jamiyatning har bir a'zosiga u yoki bu siyosiy institutga kirish, g'oyaviy jihatdan ma'qul variantini tanlash imkonini beradi. Davlat jamiyatga muayyan mafkurani zo'rlab singdirmasligi yoki biron siyosiy institut (partiya)ga ustunlik bermasligini kafolatlaydi. Bu esa, o'z navbatida, xalq irodasi islohotlar markazida turishini bildiradi. Hozirgi kunda dunyoning turli mintaqalarida inson huquq va erkinliklari buzilayotgani barchamizga ayon. Xalqaro huquq normalarining buzilishi, fuqarolar huquq va erkinliklarining cheklanishi, ekstremistik kuchlarning huquq va erkinliklardan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanish kabi masalalar shular jumlasidandir. Shuningdek, dunyo hamjamiyatida inson huquq va erkinliklari buzilishlariga hali to'la chek qo'yilmagani, genotsid, irqiy kamsitishning turli ko'rinishlari, harbiy jinoyatlar, milliy-etnik, diniy va geosiyosiy kurashlar bugungi global muammolar sirasiga kiradi. Endilikda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning samarali mexanizmlari chin insoniy qadriyatlar bilan ham belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning "Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz" nomli asarida mazkur mavzuga alohida e'tibor qaratilib, unda nodavlat va jamoat tashkilotlarining rivojlangan tizimi jamiyatda manfaatlar uyg'unligini qaror toptirish va mustahkamlashga xizmat qilishi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Paul Spikerning "Social policy" asarida an'anaviy ijtimoiy xizmat turlari, soliq tizimi va sanoatning bu boradagi roli haqida fikrlar o'rta tashlanadi. [2:105-106]. Akademik Akmal Saidovning "Demokratik huquqiy davlatda nodavlat notijorat tashkilotlarning o'rni" maqolasida [3:5] nodavlat notijorat tashkilotlarning huquqiy maqomi, us-

tavi, Konstitutsiya va qonun hujjatlariga muvofiq bo'lgan jihatlar atroflicha tahlil etilgan bo'lsa, O.Husanov, Sh.Mahmudbekov va X.Azizovlarning "Davlat hokimiyati organlarining vakolatlarini nodavlat va jamoat tashkilotlariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tkazish va ularning huquqlarini muhofaza etish" nomli maqolasida [4:216] jamoat birlashmalari (tashkilotlari) o'z huquq va erkinliklari, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy rivojlantirish, fan, madaniyat, ekologik va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarishi uchun ixtiyoriylik asosida vujudga keladigan tuzilma sifatida baholanadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat hamda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish masalalari bosqichma-bosqich olib borilmoqda. Chunonchi, fuqarolik jamiyatining shakllanishi va rivojlanishida nafaqat siyosiy institutlar, balki ming yillik tarixga ega mahalla institutining ham o'rni va roli beqiyosdir.

Mamlakatimizda davlatga ko'makchi sifatida faoliyat yuritadigan nodavlat notijorat tashkilotlarining faoliyat yuritishiga keng imkoniyat berilishi zamirida ham fuqarolik jamiyatining muhim omillari turibdi. "Shuni alohida ta'kidlash kerakki, – degan edi Birinchi Prezident Islom Karimov ijtimoiy hayotning siyosiy sohasiga urg'u berar ekan, – nodavlat va jamoat tashkilotlarining rivojlangan tizimi jamiyatda manfaatlar uyg'unligini qaror toptirish va mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Bu tizim davlat tuzilmalari faoliyatini muayyan ma'noda to'ldirish, ularga nisbatan ma'lum bir muvozanatni ta'minlovchi vosita vazifasini bajarishi kerak" [1:7-8].

Demak, ushbu tizim orqali ham odamlar o'z orzu – intilishlarini ochiq ifoda etgani holda, o'z manfaatlarini ro'yobga chiqarish huquqiga egadir. Biroq ijtimoiy himoyani amalga oshirishda davlatning o'rni beqiyosligiga alohida urg'u berish lozim. Chunki, faqatgina davlat bu kabi ishlarni amalga oshirishda eng muhim qarorlarni qabul qiladi.

Ijtimoiy siyosatning har bir jabhasi inobatga olinishi shartligini ta'kidlab, G'arb olimlaridan biri Richard Titmuss uning asosiy uch jihatini ko'rsatib o'tadi.

1. "Ijtimoiy ta'minot" (yoki farovonlik) – bu o'zida an'anaviy ijtimoiy xizmat turlarini namoyon etadi. Bundan tashqari, u davlat tomonidan farovonlikning ta'minlanishini ko'zda tutadi.

2. Soliq tizimi orqali "Moliyaviy farovonlik" ta'minlanadi.

3. Sanoat orqali "Bandlilik darajasi"ga erishiladi [2:105-106].

Demak, Titmussning tadqiqotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, u 1950-1960-yillarda G'arbda ijtimoiy boshqaruv an'anaviy sohasining asosiy kengayishi va bu sohada davlatning islohotchilik rolini yoritgan bo'lsa-da, uning ortidagi mantiqiy asos, ya'ni insonning o'zini o'zi himoya qilish – kichik korxona ochish, oilaviy biznesni yo'lga qo-

yish, xizmat ko'rsatish kabi o'zi va oilasini band qilish tizimini to'la ochib bermagan. Faqatgina "ijtimoiy bo'linish" orqali ijtimoiy qatlamlarning tabaqalanishi vujudga kelishini qayd etgan.

Aslida, "Moliyaviy farovonlik" tamoyili tabaqalanish – bo'linishning ikkita keskin farqli turlarini o'z ichiga oluvchi yo'nalish sifatida tushunilishi mumkin. Birinchisi, insonlarning axloqi, xatti-harakatlariga ta'sir etuvchi mezonlar (qonuniy boyish imkoniyati). Ikkinchisi esa, daromadni saqlash, uni taqsimlash va odamlarning yashash darajasini himoyalashga qaratilgan moddiy va moliyaviy manbalar (xususiy zavod, fabrikalar qurish yoki ko'chmas mulklarga egalik qilish).

Jamiyatda xususiy sektor faoliyati erkinligi ham fuqarolik jamiyati taraqqiyotida eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki, farovonlik uchun xizmat qiladigan sohalar rivoji bir qator ijtimoiy mexanizmlar orqali (davlat aralashuviz) amalga oshirilishi zarur. Davlat esa, qonuniy vakolat orqali xususiy sektor tizimini rivojlantirishga yordam beradi. Natijada, mamlakat fuqarolarining ijtimoiy farovonligi oshib boradi.

Fuqarolar farovonligi va uning barqarorligini ta'minlashda jamiyat to'rt asosiy sektorga tayanishi muhim. Bular: ijtimoiy (davlat), xususiy, erkin va norasmiy.

Ijtimoiy sektor davlat tomonidan ta'minlanadigan xizmat turlaridan tashkil topadi. Xususiy sektor esa, tijorat orqali xizmat ko'rsatadi. Erkin sektorlar beg'araz yordam ko'rsatuvchi tashkilotlar (shuningdek, ayrim mamlakatlarda xususiy sektorning faoliyati "erkin" deb ham) sanaladi. Nihoyat, norasmiy sektor do'stlar, qo'ni – qo'shnilar va oilalar yoki ko'pincha oiladagi yetakchilar tomonidan amalga oshiriladi.

Bugun Yangi O'zbekiston fuqarolik jamiyatini barpo etishga intilmoqda. Bunda davlat hokimiyati organlarining vakolatlari bosqichma – bosqich o'zini o'zi boshqarish organlari (mahallalar)ga, jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlarga muayyan tarzda o'tkazib boriladi. Buning negizida mazkur tashkilotlar fuqaro – jamiyat – davlat mushtarakligini ta'minlaydi. Aynan mamlakatdagi nodavlat va jamoat tashkilotlari to'g'ri faoliyat yuritsagina, o'ziga xos adolatli muvozanat ta'minlanadi.

Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan tashkil etiladigan bu ko'ngilli o'z-o'zini boshqaruvchi tashkilotlar daromad olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagani holda, olingan daromadni o'z a'zolari o'rtasida qonunga muvofiq taqsimlaydigan nodavlat notijorat tashkilotlari sifatida faoliyat yuritadi. Mazkur tashkilotlar jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilishi, demokratik qadriyatlarni e'zozlashi, madaniy-ma'rifiy maqsadlarga erishish, xayriya faoliyatini amalga oshirishi uchun hamda boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarda tuziladi.

"Nodavlat notijorat tashkilotlarning huquqiy maqomi quyidagilar bilan belgilanadi", deydi akademik Akmal Saidov. Ularni alohida-alohida tarzda sanab o'tadi:

"birinchidan, o'z ustavi Konstitutsiyaga va qonun hujjatlariga muvofiq bo'lgan taqdirda, uni adliya organlarida ro'yxatdan o'tkazish huquqiga ega;

ikkinchidan, o'zining ijtimoiy ahamiyatli loyihalarini amalga oshirish uchun har qanday qonuniy asosda ishlab turgan dunyoviy tashkilot va fuqarolardan homiylik yordamini olishi mumkin;

uchinchidan, mamlakat mintaqalarida o'z filiallarini yoki boshqa tarkibiy bo'linmalarini tuzadi, boshqa nohukumat tashkilotlarining muassasalari bilan hamkorlik qilishi mumkin;

to'rtinchidan, ijodiy, xayriya, madaniy-ma'rifiy axborot va ijtimoiy ko'maklashuvga oid hamda jamiyat uchun foydali boshqa faoliyatni amalga oshiradi;

beshinchidan, zarurat bo'lganda, muhtoj fuqarolar yoki boshqa nohukumat tashkilotlarni huquqiy jihatdan qo'llab – quvvatlaydi;

oltinchidan, o'z ustavi doirasida xalqaro faoliyat bilan shug'ullanuvchi va chet el nodavlat tashkilotlari bilan aloqa bog'lashi mumkin;

yettinchidan, davlat hokimiyat vakillik organlariga saylov kompaniyalarida yoki boshqa siyosiy faoliyatda ishtirok etmaydi;

sakkizinchidan, odamlar sog'ligi va ruhiyatiga zararli, O'zbekiston xalqining ma'naviy va madaniy qadriyatlariga putur yetkazishga qaratilgan faoliyat olib bormaydi" [3:5].

O'zbekistonda nodavlat va jamoat tashkilotlarini rivojlantirishning istiqbolli yo'llari davlatning tashkiliy hamda madaniy-ma'naviy qo'llab-quvvatlashi asosida ham shakllanmoqda. Qisman hukumatga qarashli tarzda tuzilgan bir qator jamg'arma va markazlar faoliyati bunga misol bo'la oladi.

Jamoat birlashmalari (tashkilotlari) o'z huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarishi uchun ixtiyoriylik asosida vujudga keladigan tuzilmadir. Jamoat birlashmalari quyidagilarni amalga oshirish maqsadida tuziladi:

– fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquq hamda erkinliklarni ro'yobga chiqarish va himoya qilish;

– fuqarolar faolligi, tashabbuskorligi, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish;

– kasb-kor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish, ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlarni rag'batlantirish hamda ular faoliyatini rivojlantirish;

– aholi salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish, madaniy-ma'rifiy, jismoniy tarbiya, sog'lomlash-tirish va sport musobaqalarini o'tkazish;

– tabiat, tarix va madaniy yodgorliklarini muhofaza qilish;

– vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi;

– respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o'rtasida tinchlik va do'stlikni mustahkamlash;

– qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatlarni amalga oshirish [4:216].

Demak, nodavlat va jamoat tashkilotlari o'zining alohida vazifalaridan tashqari umummamlakat taqdiri uchun ham mas'uldir.

Istiqlol sharofati bilan nodavlat va jamoat tashkilotlari soni oshib bormoqda. Bugun ularning soni o'n besh mingga yaqin. Nodavlat tashkilotlar faoliyat ko'rsatish doirasi-ga qarab mahalliy va xalqaro tashkilotlarga bo'linadi.

Jamoat birlashmalari bundan mustasno tarzda mamlakat ichida tashkil qilinadigan tashkilot sanaladi. Xalqaro nodavlat tashkilotlar faoliyati xalqaro hujjatlar asosida tashkil etilsa, mahalliy nodavlat va jamoat tashkilotlari faoliyati O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solinadi. Ular faqat aholi fikrini turli ko'rinishda ifoda etish bilan cheklanmasdan, ijtimoiy fikr shakllanishiga ham faol ta'sir o'tkazishi lozim.

"Jamoat tashkilotlarining hokimiyat faoliyati ustidan nazorati aniq mexanizmlarga tayanishi lozim. Qonuniylik, tanqidiy qarash va oshkoralik kabi uchta muhim tamoyil ushbu mexanizm asosini tashkil etadi" [5:115].

Aholi muayyan toifalarining ijtimoiy manfaatlarini ko'zlab faoliyat yurituvchi umummilliy nohukumat tashkilotlari sirasiga "Mahalla" xayriya jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Nogironlar uyushmasi va "Nuroni" faxriylar jamg'armasi kiradi. O'zbekiston "Mahalla" xayriya jamg'armasi 1992-yil sentyabrda tashkil topgan bo'lib [6:77], uning Qoraqalpog'iston, barcha viloyat, Toshkent shahri, shuningdek, tumanlarda bo'limlari faoliyat ko'rsatadi.

2017-yilga qadar mazkur jamg'armalar faoliyatining takomillashtirilishida turli davlat va jamoat tashkilotlari hamda keng jamoatchilikning yordami katta bo'ldi. Shu sababdan, moliyaviy jihatdan mazkur tashkilotlar o'zining tayanch kuchiga egadir. Ular o'z faoliyatini Respublika mehnat va ijtimoiy ta'minot, Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim va Ichki ishlar vazirliklari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi, Din ishlari idorasi, Yozuvchilar uyushmasi hamda "Nuroni" va "Navro'z" kabi jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda olib bordi.

Jamg'armaning bir necha xalqaro tashkilotlar bilan aloqasi mavjud bo'lib, ulardan BMTning O'zbekistondagi vakolatxonasi, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, "YUNISEF" hamda Londondagi Markaziy Osiyo tadqiqot forumi shular jumlasiga kiradi. Endilikda dunyo jamoatchiligi, ayniqsa, rivojlangan davlatlar O'zbekistonda aholining o'zini o'zi boshqaruvi eng demokratik shaklda rivojlanayotganini e'tirof etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-8-moddalariga ko'ra, xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbai bo'lib, millatidan qat'iy nazar O'zbekiston Respublikasining fuqarolari hisoblanadi [7:7]. Hokimiyat boshqaruvini amalga oshirishda fuqarolar ishtiroki demo-

kratiyaning ajralmas qismi sanaladi. Unda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarishiga qaratilgan masalalarga e'tibor fuqarolik jamiyati o'zagini tashkil etadi. Shuning uchun ham, 1993-yil 2-sentyabrda O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi (dastlabki) qonuni qabul qilingan edi va 1999-yil 14-aprelda ushbu qonun yangi tahrirda qabul qilindi [8:18].

O'zbekiston uchun mahalla – xalq qadriyatlari ko'zgu-si, davlatchiligimiz ustunidir. Ezgulik beshigi, tarbiya o'chog'i bo'lgan mahallada minglab vatanparvarlar yetishib chiqqan. Unda odamlar ahillik, yaxshi qo'shnichilik va quda-andachilikda yashab kelgan. Bugun ham ana shu an'analarni davom ettirish mahalla zimmasidagi ulkan vazifalardan biridir. Chunki mahalla insof-diyonat, mehr-oqibat maskani ekan, kerak bo'lsa, tartibga chaqiruvchi, lozim topsa, odamlarga muruvvat ko'rsatuvchi rasmiy idora hamdir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyun kuni "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori qabul qilindi. Shu qarordan kelib chiqib, 2023-2027-yillarda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bo'yicha 7 bobdan iborat konsepsiya qabul qilindi. Unda "Vatan ulug', burch – muqaddas" konseptual g'oyasi asosida yoshlarni birlashtirish ko'zda tutilgan. Bundan tashqari, unda yoshlarni ijtimoiy hayot tushunchasi bilan chambarchas bog'liq tarzda tarbiyalash ham e'tibor markaziga olindi.

Xulosa. Bugungi kunda jamiyatda vatanparvarlik tuyg'usi harbiy sohani anglash, his qilish va idrok etish orqali ham yanada mustahkamlanadi. Chunki, yuqoridagi huquqiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy va siyosiy omillardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 23-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda 2022-yil 8-sentyabrda "Harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy tayyorgarligi va jangovar ruhini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorlari ijrosini ta'minlash mamlakat taraqqiyoti uchun muhim strategik omil bo'lib xizmat qiladi.

2026-yil 16-fevralda "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident Farmoni imzolandi [9:1-2]. Mazkur hujjatga muvofiq, 2026-2030-yillarga mo'ljallangan "O'zbekiston – 2030" strategiyasi tasdiqlandi. Strategiyada 100 ta maqsad va 437 ta samaradorlik ko'rsatkichi belgilangan. Har bir ko'rsatkichning moliyaviy manbalari aniq ko'rsatilib, ularning ijrosi yilma-yil rejalashtirilgan. Hujjat doirasida 60 ga yaqin davlat organiga aniq vazifalar yuklatilgan. Shulardan kelib chiqib, mamlakatimiz aholisining muayyan qismini, ya'ni yoshlarni ijtimoiy-siyosiy saviyasi va

ma'naviy-ma'rifiy bilimini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. Xulosa qilib aytganda, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishda intellektual yoshlar

o'rni beqiyosdir. Mazkur jarayonni anglash va tushunish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – T.: O'zbekiston, 2000.
- Spiker P. Social policy. – London: Themes and approachies, 1995.
2. Saidov A. Demokratik huquqiy davlatda nodavlat notijorat tashkilotlarning o'rni // Qonun himoyasida. – T., 2000. – №3.
3. Husanov O., Mahmudbekov Sh., Azizov X. Davlat hokimiyati organlarining vakolatlarini nodavlat va jamoat tashkilotlariga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tkazish va ularning huquqlarini muhofaza etish // O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000.
4. O'zbekiston jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilish yo'lida. – T.: Akademiya, 2005.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – T., 1992. – №11. 438-modda.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023.
7. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonuni. – T., 2001.
8. "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni // "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2026-yil, 17-fevral.

Hulkar RAHMATOVA

Doctoral student, University of Tourism and
Silk Road International Cultural Heritage

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF STUDYING GASTRONOMIC
TERMS FROM A LINGUOCULTURAL PERSPECTIVE**

This article provides a comprehensive linguocultural analysis of the formation, development, and place of gastronomic terms within the language system, as well as a synthesis of scholarly research conducted in this field to date. The study employs descriptive, comparative, linguocultural, and cognitive methods to examine the lexical-semantic features of gastronomic terminology, its nominative potential and its cultural connotations in depth. **Keywords:** gastronomic terms, gastronomy in Sufism, gluttonic discourse, culinary discourse, the notion of food.

Ushbu maqolada gastronomik terminlarning til tizimidagi shakllanishi, rivojlanishi, o'rni va ushbu sohada shu kungacha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar lingvomadaniy nuqtai nazardan keng qamrovli tahlil qilingan. Tadqiqotda gastronomik terminlarning leksik-semantik xususiyatlari, nomativ salohiyati va madaniy konnotatsiyalarini chuqur o'rganish uchun tavsifiy, qiyosiy, lingvomadaniy va kognitiv usullardan foydalanilgan. **Tayanch so'zlar:** gastronomik terminlar, tasavvufda gastronomiya, ma'naviy/oshxona diskursi, kulinariya diskursi, ovqat tushunchasi.

Данная статья представляет собой комплексный лингвокультурный анализ формирования, развития и места гастрономических терминов в языковой системе, а также обобщение научных исследований, проведённых в этой области на сегодняшний день. В исследовании используются описательный, сравнительный, лингвокультурный и когнитивный методы для глубокого изучения лексико-семантических особенностей гастрономической терминологии, её номинативного потенциала и культурных коннотаций. **Ключевые слова:** гастрономические термины, гастрономия в суфизме, глутенический дискурс, кулинарный дискурс, понятие пищи.

Introduction. In contemporary linguistics, the development of the field requires language to be analyzed not only as an internal system but also through its complex interactions with external factors. This approach highlights the relevance of studying interlingual relations and the mechanisms through which languages influence one another, which remains one of the most pressing research tasks in modern linguistic scholarship. Within linguistics, gastronomic terminology occupies a distinct position and, like many other terminological systems, constitutes an

object of linguocultural analysis. From this perspective, it is appropriate first to address the essence and principal directions of linguoculturology as a field of study.

Etymologically, the term gastronomy derives from two Greek words: *gastros* ("stomach") and *nomos* ("rule" or "regulation") [1:354-358]. Accordingly, gastronomy refers to the norms and rules of eating and drinking and encompasses recommendations and guidelines concerning what to eat and drink, how, where, when, by what means, and under what conditions [2:15-24]. Gastronomic discourse is

generally considered closely related to culinary and glut-tonic discourse.

In the context of globalization, the linguocultural study of language units that reflect national and cultural identity – particularly gastronomic terms – has become increasingly relevant. Therefore, this research analyzes the formation, development and position of gastronomic terms within the language system using descriptive, comparative, linguocultural and cognitive approaches and generalizes the results for both general linguistics and applied fields.

Literature Review. Language serves as a mirror of culture, reflecting not only the real environment and living conditions in which individuals exist, but also a people's social self-awareness, mentality, national character, lifestyle, traditions, customs, moral values, and worldview. Thus, language represents a body of knowledge and ideas formed as a form of social heritage [3:185] and cannot exist independently of culture. Although the English anthropologist P.Friedrich employed the concept of "language and culture" in his research, the term *linguoculturology* was introduced into English language scholarship by the American linguist and anthropologist M. Agar. He first used this term in his work *Language Shock: Understanding the Culture of Conversation*.

Linguoculturology emerged as an independent branch of linguistics in the 1990s. As scholars note, the term *linguoculturology* (from Latin *lingua* "language," *cultus* "reverence, respect," and Greek *logos* "science, study") originated from research conducted within the Moscow phraseological school under the leadership of V.N.Telia. Prominent representatives of this school include Yu.S.Stepanov, A.D. Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, and V.A.Maslova [4].

It is well known that every word functions as a conventional designation of a particular concept. In the process of satisfying everyday and natural human needs, a language continuously expands, particularly through lexical units related to gastronomy. Regardless of how extensive a language's vocabulary may be, it cannot independently fulfill all communicative functions without ongoing lexical development.

In linguistics, the works of Russian scholars such as A.V.Olyanich, L.R.Yermakova, I.A.Derzhavetskaya, and N.P.Golovnitskaya provide comparative analyses of the lexical-semantic, pragmatic, and linguocultural aspects of gluttonic discourse based on Russian and English language material. In foreign scholarship, researchers including Fred L. Gardaphe, Wenying Su, Kara K. Keeling, Scott, Kessler, Brad Lains, Wendy, and Ramona Perez have examined the representation of the concept of "food" in literary texts, making significant contributions to this field.

Among Uzbek scholars, J.Sh.Safarov and L.R.Raupova, as well as scholars from related countries such as

A.B.Tumanova and V.K.Sobirov, have conducted important research in the field of discourse analysis. In recent years, although limited in number, studies devoted specifically to gluttonic discourse have produced noteworthy findings. In this regard, G.Odilova's monographic study on the linguocultural interpretation of gluttonic discourse in Uzbek and English is of particular significance. In her monograph *Fundamentals of Gluttonic Discourse*, G.K.Odilova emphasizes that existing research has not sufficiently explored the place of gluttonic discourse in Uzbek and English linguistic consciousness, nor its linguocultural characteristics and genre diversity.

Research methodology. This study is aimed at analyzing the formation, development and position of gastronomic terms within the language system from a linguocultural perspective. In order to systematize and generalize scholarly research conducted in this field to date, a complex approach was adopted, incorporating comparative-typological, linguocultural, and descriptive methods of analysis. These methods made it possible to identify not only the lexical characteristics of gastronomic terms as linguistic units, but also their cultural content and their connection with national modes of thinking.

The research material was compiled on the basis of scholarly works produced by Uzbek researchers between 2016 and 2025, as well as studies by foreign scholars devoted to issues of gastronomic terminology and linguoculture. The selected sources are distinguished by their comprehensive coverage of the principal scientific views related to the linguocultural study of gastronomic terminology.

The main scientific and theoretical approaches to the linguocultural investigation of gastronomic terms were analyzed from conceptual, discursive, and semantic perspectives. Particular attention was paid to the cultural connotations, symbolic meanings, and functional features of gastronomic terms within speech and cultural contexts. The collected material was consistently examined from linguistic, cognitive, and ethno-cultural viewpoints, revealing its connection with national mentality and cultural values.

The research process was conducted in three stages. At the first stage, scholarly literature on gastronomic terminology was reviewed, and the theoretical foundations of the study were established. At the second stage, theoretical frameworks within linguoculture, cognitive linguistics, and ethnolinguistics were analyzed, and the methodological orientation of the research was determined. At the third stage, the research problem, aims, objectives, object, and subject were clearly defined, and the results of the analysis were systematized and summarized.

This study focuses on the linguocultural analysis of gastronomic terminology and is based on selected lexical units drawn from Uzbek and English language materials as well as written sources. The research was carried out us-

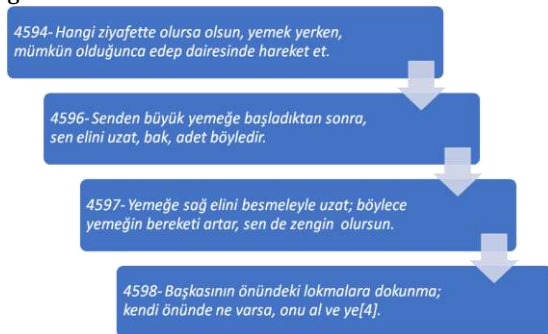
ing a synchronic approach; therefore, the phonetic and grammatical features of gastronomic terms were not included within the scope of the present study.

Analysis and results. This section presents the results of the scientific and theoretical foundations for studying gastronomic terms from a linguocultural perspective. The findings of the study demonstrate that gastronomic terminology is typically used in small-scale texts, the defining characteristics of which are conciseness and precision of expression. Due to the limited amount of information conveyed in such texts, linguistic resources are employed in a minimal and highly selective manner. A general linguistic feature of small-format texts is manifested in the extensive use of nominative units. Consequently, the accurate selection of linguistic units plays a crucial role in the creation of this type of text.

Gastronomic terminology can be classified into several major categories. These include milk and dairy products (such as milk, cream, sour cream, yogurt, whey, fermented dairy beverages, cheese and cheese substitutes, ice cream, and dietary dairy products); eggs and egg products; meat and meat products; fish; mollusks; reptiles; crustaceans and their derivatives; fats and their types; cereals and grain products; legumes such as mung beans, beans, and chickpeas; nuts and nut-based products; vegetables and vegetable products; fruits and fruit products; sugar and sugar-based products, including chocolate; beverages; soups; sauces; snacks; as well as products prepared for special nutritional purposes.

In his article “*Türk Yemek Adabı ve Kültürü in Kutadgu Bilig*”, Fotih Qoya advances significant observations regarding the food culture of ancient Turks based on excerpts from the text. The author emphasizes that ancient Turkic societies observed specific rules governing seating arrangements at the table and codes of conduct during meals. The information provided by Yusuf Khas Hajib concerning the behavior of statesmen and participants at gatherings, norms of communication, and adherence to customs and traditions is of particular scholarly importance. In the work *Kutadgu Bilig*, the table etiquette and moral norms of ancient Turks are explicitly articulated through selected verses [6].

Figure 1.

According to M. V. Undritsova, the system of gastronomic representations in human worldview is formed on the basis of a gastronomic nominative fund and encompasses various metaphorical expressions and phraseological units. In the researcher's view, the gastronomic worldview emerges under the influence of a number of factors that define the semantic boundaries of this conceptual space:

Ancient mythological beliefs and legendary notions associated with food;

Restrictions or permissions related to food consumption determined by religious requirements;

Climatic conditions and natural factors that have led certain products to become staple food sources;

The geographical location of a region and the influence of its natural environment on local dietary traditions [5:13].

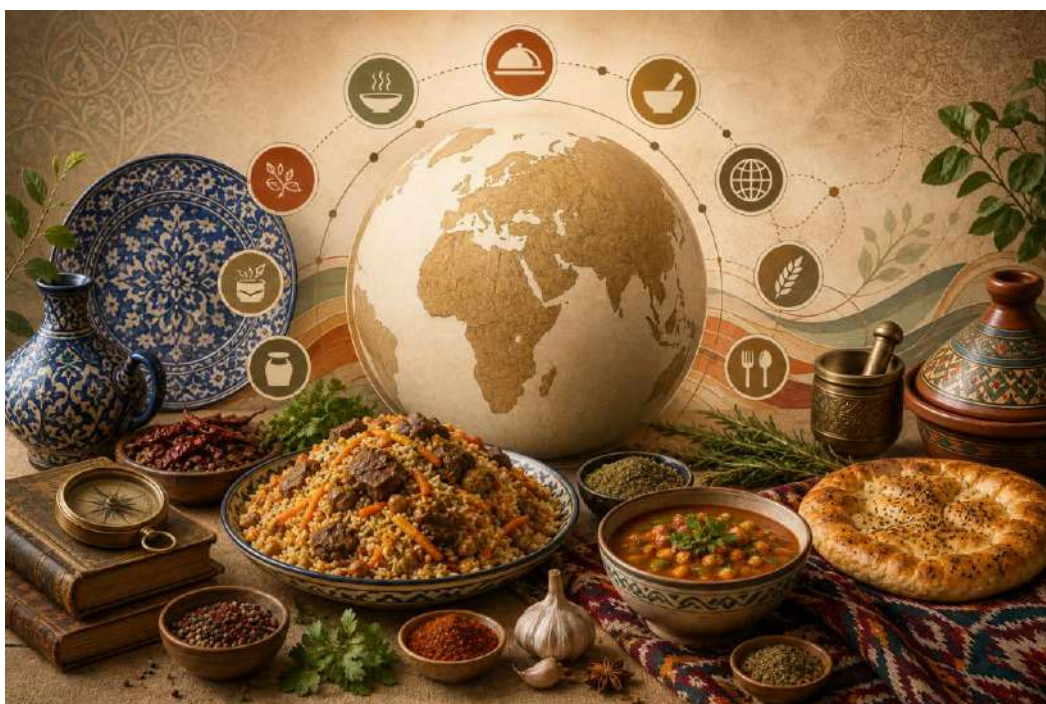
The results of the present study confirm that gastronomic terms function not only as nominative units but also as linguocultural units that reflect the cultural, historical, and social experience of a particular people. The use of terms in small-scale gastronomic texts in accordance with the principles of conciseness and precision determines their functional characteristics. This, in turn, highlights the importance of cultural context and semantic load in the selection of linguistic units.

The classification of gastronomic terminology into various thematic groups demonstrates that food culture is a systematic and multi-layered phenomenon. In particular, the example of *Kutadgu Bilig* reveals that in ancient Turkic society, food and table etiquette were closely intertwined with moral norms. This indicates that gastronomic units are connected not only with material culture but also with spiritual values. Furthermore, the concept of the gastronomic worldview proposed by M.V.Undritsova aligns with the findings of this study, confirming that gastronomic terminology is shaped under the influence of mythological beliefs, religious restrictions, and natural-geographical factors. Consequently, the linguocultural study of gastronomic terminology serves as an important scholarly resource for analyzing a people's worldview and cultural memory.

Conclusion. In conclusion, this article provides a detailed linguocultural analysis of the emergence and stages of development of gastronomic terms, as well as their functional role within the language system, and synthesizes the main findings of scholarly research conducted in this field to date. The results demonstrate that the study of gastronomic terminology from a linguocultural perspective reveals not only its nature as a set of linguistic units, but also its significance as a phenomenon reflecting a people's historical experience, worldview, and cultural memory. These findings are of considerable importance for linguistic theory, translation practice, and the teaching of foreign languages. The theoretical observations

1. Kivela J., Crotts J.C. Tourism and gastronomy: gastronomy's influence on how tourists experience a destination. *Journal of hospitality and tourism research*. – 2006. – Vol. 30(3).
2. Santich B. The Study of Gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, 2004. – Vol. 23.
3. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. В: Избранные труды по языкознанию и культурологии.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.
5. Ундрицова М.В. Глоттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводческие аспекты. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2015.
6. <https://www.researchgate.net/publication/320639064>.

Dildora AXATOVA

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
 “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti v.b.,
 falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

IBN SINONING AQLIY VA G'AZZOLIYNING QALBIY KAMOLOT NAZARIYALARI O'RTASIDAGI MUSHTARAK JIHATLAR

Ushbu maqola islom falsafasining ikki yirik vakili – Abu Ali ibn Sino (980–1037) va Abu Homid G'azzoliy (1058–1111)ning kamolot to'g'risidagi nazariyalarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Ibn Sinoning aqliy kamolot konsepsiyasi va G'azzoliyning qalbiy-ma'naviy kamolot ta'limotlari bir qarashda qarama-qarshi ko'rinsa-da, chuqur tahlil ularning o'rtasidagi mushtarak jihatlar – kamolotning bosqichlilik prinsipi, bilishning amaliy-axloqiy yo'nalishi, inson tabiatining ikki qutblilik tizimi, ilohiy haqiqatga intilish va axloqiy poklanish zaruratini namoyon etadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, germeneytik va analitik metodologiyadan foydalanilgan. **Tayanch so'zlar:** Ibn Sino, G'azzoliy, aqliy kamolot, qalbiy kamolot, islom falsafasi.

This article is devoted to a comparative analysis of the perfection theories of Ibn Sina (980–1037) and al-Ghazali (1058–1111). Although the two appear contradictory at first glance, in-depth analysis reveals significant common aspects: the principle of gradual perfection, the practical-ethical orientation of knowledge, the dualistic system of human nature, the aspiration toward Divine Truth, and the necessity of moral purification. The study employs historical-comparative, hermeneutic, and analytical methodologies. **Keywords:** Ibn Sina, al-Ghazali, intellectual perfection, spiritual perfection, islamic philosophy.

Настоящая статья посвящена сравнительному анализу теорий совершенства Ибн Сины (980–1037) и аль-Газали (1058–1111). Концепция интеллектуального совершенства Ибн Сины и доктрина духовного совершенства сердца аль-Газали на первый взгляд противоречат друг другу. Углублённое исследование выявляет общие аспекты: принцип поэтапности, практически-этическую направленность познания, дуалистическую систему природы человека, устремлённость к Божественной Истине и необходимость нравственного очищения. **Ключевые слова:** Ибн Сина, аль-Газали, интеллектуальное совершенство, духовное совершенство, исламская философия.

Kirish. Islom falsafasi tarixida inson kamoloti masalasi – aql va qalb, bilish va taqvo o'rtasidagi uyg'unlik – markaziy mavzulardan biridir. Bu jarayonda Ibn Sino tomonidan ishlab chiqilgan aqliy kamolot konsepsiyasi hamda G'azzoliy ta'limotida yetakchi o'rin tutgan qalbiy (ruhiy-axloqiy) kamolot g'oyasi bir-birini to'ldiruvchi ikki yirik an'ana sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur mavzu, ayniqsa, bugungi kunda islom falsafasi, epistemologiya va axloqshunoslik kesishmasida qayta ochilmoqda [2].

Ibn Sino Qur'on oyatlarini, xususan, “Ixlos” surasini tafsir qilar ekan, ulug' Zotning vahdoniyatini qat'iy mantiqiy-qiyosiy usulda asoslab, zaruriy mavjudlik, birlik va sudur (emanatsiya) konsepsiyalari orqali o'zining keng falsafiy tizimini namoyon qiladi. Uning tafsiri har bir jumlasini alohida sharh talab qiladigan darajada qat'iy mantiqiy tuzilishga ega bo'lib, aqlning oliy maqomi va intellektual tahlilning Qur'on tafsiridagi o'rnini yaqqol ko'rsatadi [3]. Forobiy maktabi va musulmon peripatetizmi doirasida shakllangan bu aqliy yondashuvda nazariy, amaliy va faol aql bosqichma-bosqich yetuklikka ko'tarilib, kosmik aql bilan “ittihod”ga erishish orqali insonning aqliy-ruhiy saodatini ta'minlaydi [2].

Bunga muqobil ravishda kalom va tasavvuf an'analari, xususan Imom G'azzoliy ta'limotida, bilish faqat nazariy aql bilan cheklanmay, ilm-hal-amal birligi sifatida talqin qilinadi: e'tiqodiy haqiqatni qalbdagi raso bo'lishi va amaliy hayotda aks etishi asosiy mezonga aylanadi [1].

Qalban poklanish, niyatning ixlosi va axloqiy mas'uliyat – erkinlik, e'tiqod va jamiyat hayotida to'g'ri yo'l topishning zarur sharti sifatida ko'riladi [4]. Shunday qilib, aqliy va qalbiy kamolot nazariyalari islom tafakkurida ilohiy haqiqatni anglash va inson saodatini ta'minlashga qaratilgan, biri ratsional-epistemologik, ikkinchisi esa ruhiy-axloqiy yo'lni ustuvor qilgan o'zaro mushtarak va bir-birini to'ldiruvchi ikki yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi.

Ibn Sino an'anasidagi aqliy kamolot insonni mantiqiy-bilish jarayoni orqali haqiqatga yetaklasa, kalom va tasavvuf, xususan G'azzoliy yo'nalishidagi qalbiy kamolot uni imon, axloq va qalb pokligi orqali saodatga olib borishni ko'zlaydi. Har ikki yondashuv da'vo qilgan maqsad – ilohiy haqiqatni chuqur anglash va insonning bu dunyo hamda oxiratdagi baxtini ta'minlash jihatidan mushtarak bo'lib, zamonaviy islom falsafasi va axloqshunoslikda integratsiyalashgan holda tadqiq etilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ibn Sino merosi bo'yicha G'arb tadqiqotlarida uning Aristotel an'anasini islomiy monoteizm bilan sintez qilishi va ayniqsa, metafizika hamda nafs ta'limoti alohida e'tiborga olingan. D.Gutasning Avitsenna metafizikasi kontekstida tahlil qilgan keng qamrovli tadqiqoti Ibn Sinoning “ruh nima?” va “Xudo – olam munosabati qanday?” savollariga bergan javoblarini tarixiy-falsafiy manzara ichida ko'rsatadi; u Ibn Sino ixtiro qilgan “vujud-mohiyat”, zarur/mumkin mavjudot farqlari keyingi islomiy va sxolasik metafizika

uchun burilish nuqtasi ekanini ta'kidlaydi. N.Yefremova "Shifo"ning metafizika va "an-Nafs" bo'limlarini tahlil qilib, Aristotel psixologiyasining Ibn Sino tomonidan qayta ishlanishini, ruh ta'rifiga kosmologik, farishtaviy, nubuvvat va oxirat o'lchovlari kiritilganini ko'rsatadi [2]. Ibn Sinoning ruh nazariyasi asosida ta'lim maqsadlari va inson kamoloti iyerarxiasini qurishga urinadigan zamonaviy ishlar ham mavjud: N.Norman va hamkorlar ruhiy quvvatlar tuzilmasidan yangi ta'limiy taksonomiya ishlab chiqadi [5], Prasetia va boshqalar esa nafsni "ilm olish va hayotda tatbiq etish infratuzilmasi" sifatida sharhlab, uni islomiy ta'lim psixologik asosi deb talqin etadi [6].

Yaqinda chop etilgan ishlarda Ibn Sinoning ruh nazariyasi, emanatsiya va al-vujud al-mutlaq haqidagi qarashlari sufiylik va zamonaviy neyrofalsafa bilan bog'lanib, insonni ruhiy-jismoniy yaxlitlik sifatida tasvirlashga alohida urg'u beriladi. Bu tadqiqotlar kamolotni nafaqat axloqiy, balki kosmologik va ontologik jarayon sifatida tushuntiradi.

G'azzoliyga oid zamonaviy adabiyotda uning axloqiy va ruhiy kamolot modeli markazga chiqadi. M.Dudik va S.Smailagik G'azzoliy etikasini kalom, shariat va tasavvuf sintezi sifatida talqin qilib, "Ihyo"ni axloqiy-falsafiy dastur darajasiga ko'taradi [8]. Saputra va Vahid G'azzoliyning tasavvufiy ta'limotini o'zini anglash, nafsni poklash va eng yuqori ma'naviy maqsadga erishish vositasi sifatida tahlil qiladi [7]. Jemeela va Al-Hidabi pedagogik qadriyatlar – ixlos, kamtarlik, rahm-shafqat va adolat – asosida G'azzoliy ta'lim modelini tiklab, uning zamonaviy ta'lim muhitida dolzarbligini ko'rsatadi [9].

Ibn Sino va G'azzoliy birlashtiruvchi yo'nalishda zamonaviy islom ta'lim falsafasini rekonstruksiya qilishga qaratilgan ishlar ularning fikrlarini vahiy-aql-tajriba integratsiyasining asosiy ustunlari sifatida ko'rsatadi. Bunda Ibn Sino – ruh nazariyasi va monoteistik metafizika, G'azzoliy esa axloqiy-ruhiy kamolot va yurak markazligining metodologik modeli sifatida talqin qilinadi. Ammo ko'rib chiqilgan manbalarda ham ikki mutafakkirning kamolot nazariyalarini bosqichlari, strukturasi va epistemik asoslari bo'yicha bevosita va batafsil qiyoslovchi tadqiqotlar hana yetarlicha ishlab chiqilmagani tasdiqlanadi. Shu jihatdan, yangi tadqiqot aynan kamolot konsepsiyalarining qiyosiy-metodologik tahlilini markazga qo'yishi bilan mavjud adabiyotdagi sezilarli bo'shliqni to'ldirishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, germevntik va analitik-falsafiy metodlarning o'zaro integratsiyasiga tayanadi.

Tahlil va natijalar. Ibn Sino va G'azzoliy kamolotni insonning ruhiy, aqliy va axloqiy taraqqiyoti bilan bog'laydi, lekin biri ko'proq kosmologik –pnevmatologik, ikkinchisi qalb va tazkiya markazli model taklif etadi. Zamonaviy tadqiqotlar ularning nazariyalarini inson kamoli, ax-

loq tarbiyasi va nafsni poklash konsepsiyasi bilan chambarchas bog'laydi [11].

Ibn Sino mavjudotlarni Birinchi Sababdan boshlab emanatsiya tarzida izohlaydi; inson bu jarayonning mikrokozmi bo'lib, ruhiy-aqliy kamoloti orqali yuqori darajalarga ko'tariladi [11]. Uning epistemologiyasida aql tabulal rasa sifatida (mutlaq potensial) boshlab, tajriba (mushohada), abstraksiya va fikriy intuitsiya orqali bil ma-laka, bil fi'l va nihoyat mustafod aql bosqichlariga yetadi [6]. Gutas aqliy bosqichlarni empirik bilish, fitriy tartiblash (avvaliyot) va Faol Aql bilan aloqaga kirishish orqali yakuniy kamolotga yetuvchi jarayon sifatida talqin qiladi. Ibn Sino haqidagi so'nggi ishlar uning kamolotni kosmik intellektlar iyerarxiasida ruhning yuqoriga "ko'tarilishi" sifatida ko'rishini, insonni esa ruhiy-jismoniy yaxlit mikrokozmos deb talqin qilishini ko'rsatadi. Ta'lim falsafasini tahlil qilgan tadqiqotlar ham unda axloqiy kamolot va ruhiy salomatlikni ta'lim maqsadining markazi sifatida ko'rsatadi. Shu jihatdan Ibn Sinoda ilm faqat nazariy bilish vositasi emas, balki insonning ontologik maqomini yuksaltiruvchi ruhiy-amaliy quvvat sifatida tushuniladi. Uning fikricha, aqlning mukammallashuvi insonni moddiy cheklanishlardan yuqori darajaga olib chiqadi va faol aql bilan aloqaga kirishish orqali haqiqiy saodatga erishtiradi. Bu jarayonda falsafa, mantiq va axloq o'zaro uzviy bog'langan tizim sifatida namoyon bo'ladi.

So'fiyona talqinlarda Ibn Sinoning vujud haqidagi qarashlari al-vujud al-mutlaq va ruhning Yaratguvchiga qaytishga bo'lgan intilishi bilan bog'lanadi; bu yerda nafsning kamoloti Xudoga qayta yaqinlashish jarayoni sifatida sharhlanadi. Shuningdek, u "mukammal inson" konsepsiyasida aqliy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxs idealini ishlab chiqadi. Ayrim zamonaviy tadqiqotlar Ibn Sinoning ruh haqidagi qarashlarini neyrofalsafa va zamonaviy psixologik rivojlanish nazariyalari bilan bog'lashga urinadi. Bunday yondashuvlarda insonning hissiy, aqliy va ruhiy jihatlari bir-biridan ajralmagan holda yaxlit psixologik tizim sifatida talqin qilinadi. Shu sababli Ibn Sinoning kamolot nazariyasi bugungi davrda nafaqat metafizik konsepsiya, balki inson psixikasi va ma'naviy rivojlanishini tushuntirishga xizmat qiluvchi integral model sifatida ham qayta o'qilmoqda.

G'azzoliyning ta'lim va axloq nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar uni xarakter tarbiyasini markazga qo'ygan mutafakkir sifatida ta'riflaydi: ma'rifat-amal-muhasabah-riyazat-qudwah hasanah zanjiri orqali axloqiy va ruhiy kamolotga erishish zarurligi ta'kidlanadi. Qalbni "markaziy ruhiy organ" sifatida talqin qilgan ishlar tazkiyatun nafs, fitra, qalb, adab va ilm-amal birligidan iborat ruhiy rivojlanish modelini tiklaydi. Zamonaviy islomiy pedagogikada G'azzoliy qarashlari shaxs fazilatlarini tarbiyalash, ma'naviy intellekt va axloqiy-psixologik maslahat (character education, spiritual intelligence va moral counseling) kabi yo'nalishlar bilan bog'lanmoqda. Ayniqsa, uning muhasaba va riyozatga asoslangan o'zini nazorat

qilish modeli hozirgi psixologik self-regulation nazariyalari bilan qiyoslanmoqda. Shu jihatdan G'azzoliy ta'limotni faqat diniy nasihat darajasida emas, balki insonning ichki psixologik transformatsiyasini tushuntiruvchi chuqur antropologik konsepsiya sifatida o'rta tashlaydi.

Qiyosiy yo'nalishdagi ishlar Ibn Sino, G'azzoliy va boshqa mutafakkirlar uchun inson kamoli tushunchasi markaziy kategoriya ekanini, u qalb va ruh konsepsiyalari orqali izohlanishini ko'rsatadi [10]. Ibn Sino empirizm asosida aql bosqichlarini ishlab chiqsa ham, kamolotni ruhiy-axloqiy yetuklik bilan bog'laydi; uning ta'limiy qarashlari shaxsning barcha quvvatlarini poklash va rivojlantirishga qaratilgan. G'azzoliy esa nafs poklanishini axloqiy ta'limning yuragi deb bilib, ta'limni ruhiy tazkiya bilan integratsiya qiladi. Har ikkala mutafakkir qarashlarida ham insonning haqiqiy mukammalligi ichki uyg'unlikka erishish bilan belgilanadi. Biroq Ibn Sinoda bu uyg'unlik ko'proq aql va metafizik idrok orqali izohlansa, G'azzoliyda qalbiy tajriba va ruhiy poklanish orqali asoslanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar aynan shu jihatni Sharq falsafasining o'ziga xos integral antropologiyasi sifatida baholamoqda.

Tazkiyatun nafs haqidagi so'nggi tadqiqotlar G'azzoliy nazariyasining kamolot, nafsni davolash, axloqiy fazilatlar bilan bezanish va Allohga yaqinlashish maqsadlari bilan chambarchas bog'langanini ko'rsatadi. Shu ma'noda, ilm-amal, aql-qalb, nafs tarbiyasi va bosqichli kamolot g'oyalari zamonaviy ilmiy talqinlar bilan bevosita mos tushadi. Bundan tashqari, hozirgi ilmiy ishlarda Ibn Sino va G'azzoliy qarashlarini zamonaviy ruhiy salomatlik, ma'naviy terapiya va islomiy psixologik maslahat berish (counseling) tizimlari bilan bog'lashga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Bu esa ularning qarashlari tarixiy-falsafiy meros sifatida emas, balki zamonaviy insonning ma'naviy va psixologik muammolarini tushuntirishda ham dolzarb metodologik asos bo'lib qolayotganini ko'rsatadi.

Xulosa. Zamonaviy tadqiqotlarda Ibn Sino va Imom G'azzoliy qarashlari inson kamoloti masalasida bir-birini inkor qiluvchi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi ikki metodologik yo'nalish sifatida talqin qilinmoqda. Ibn Sino ko'proq aql, tafakkur va nafsning nazariy-psixologik kamolotiga urg'u bersa, G'azzoliy qalb, ruh va axloqiy poklanish orqali ma'naviy yetuklikka erishish modelini ishlab chiqadi. Shu jihatdan ularning konsepsiyalari islom falsafasi va tasavvufidagi "komil inson" g'oyasining ikki turli, ammo uyg'un qatlamini ifodalaydi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda bu ikki yondashuv insonning ichki va tashqi rivoji, aqliy va ruhiy tarbiyasi, ilm va axloq uyg'unligi asosida qayta talqin qilinmoqda.

Tadqiqotlar G'azzoliydagi tazkiyat un-nafsning uch bosqichli modeli – takhalli (yomon sifatlardan xalos bo'lish), tahalli (yaxshi fazilatlar bilan ziynatlanish) va tajalli (ilohiy haqiqatning qalbdan namoyon bo'lishi)ni insonning ruhiy kamolot jarayoni sifatida ko'rsatadi. Ibn Sinoda esa aqlning hayuloni holatdan faol aql bilan

bog'lanish darajasigacha bosqichma-bosqich rivojlanishi insonning ma'rifiy va ontologik yetuklikka erishish modeli sifatida tushuntiriladi. Har ikkala mutafakkir qarashlarida kamolot jarayoni bir lahzalik emas, balki izchil tarbiya, tajriba, ilm va ruhiy mashq orqali amalga oshadigan bosqichli rivojlanish sifatida talqin qilinadi.

Ibn Sino va G'azzoliy qarashlarining umumiy jihatlari-dan biri – ilmning amaliy-axloqiy xarakterga egaligidir. Ular uchun haqiqiy bilim faqat nazariy bilish bilan cheklanmaydi; u insonning xulqi, qalbi va hayot tarzida aks etishi kerak. Shu sababli ilm-amal-axloq uchligi har ikki ta'limotning markazida turadi. Zamonaviy tadqiqotchilar aynan mana shu jihatni hozirgi davrdagi ma'naviy inqiroz, axloqiy relativizm va utilitar ta'lim muammolariga muqobil konseptual asos sifatida ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, ikkala mutafakkir inson tabiatining ikki qutbli tuzilishini tan oladi. Ibn Sino insonni jism va ruh birligidagi mavjudot sifatida tushuntiradi hamda nafsning hissiy, hayvoniy va aqliy darajalarini tahlil qiladi. G'azzoliy esa qalb, ruh, nafs va aql o'rtasidagi murakkab munosabatni ochib beradi. Ularning qarashlarida insondagi ichki ziddiyatlar – shahvat va aql, nafs va ruh, moddiylik va ilohiylik o'rtasidagi kurash orqali izohlanadi. Shu bois kamolot jarayoni faqat intellektual rivojlanish emas, balki ichki intizom va ruhiy muvozanatni ham talab qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda Ibn Sino va G'azzoliy qarashlari islomiy antropologiya va metafizikaning umumiy asosiga tayanishi ta'kidlanadi. Har ikkisi uchun insonning oliy maqsadi ilohiy haqiqatni anglash va ma'-rifatga erishishdir. Biroq Ibn Sino bu yo'lni ko'proq falsafiy-intellektual tafakkur orqali tushuntirsa, G'azzoliy qalbiy tajriba, ruhiy poklanish va tasavvufiy tajriba orqali izohlaydi. Shu sababli ayrim tadqiqotchilar ularni "aql falsafasi" va "qalb falsafasi"ning uyg'unlashgan shakli sifatida baholaydi.

Ibn Sino va G'azzoliy o'rtasidagi uyg'unlik ayniqsa zamonaviy islomiy ta'lim va tarbiya nazariyalarida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ibn Sinoning bosqichli aqliy rivojlanish modeli bugungi pedagogika va kognitiv rivojlanish nazariyalari bilan bog'lanayotgan bo'lsa, G'azzoliyning tazkiya va axloqiy tarbiya modeli shaxsning ma'naviy-ruhiy tarbiyasini shakllantirishda muhim metodologik asos sifatida ko'rilmogda.

Shuningdek, zamonaviy ilmiy ishlarda ularning qarashlari faqat diniy-falsafiy meros sifatida emas, balki amaliy ijtimoiy muammolarni hal etishga xizmat qiluvchi konseptual manba sifatida ham ko'rilmogda. Masalan, yoshlar tarbiyasi, ma'naviy inqiroz, iste'molchilik madaniyati, ruhiy bo'shliq va identitet muammolarini bartaraf etishda G'azzoliy va Ibn Sinoning qarashlari muhim nazariy asos bo'lishi mumkinligi qayd etiladi. Bu holat ularning merosini tarixiy-falsafiy obyekt sifatida emas, balki zamonaviy ehtiyojlar bilan dialogga kirishuvchi tirik intellektual an'ana sifatida o'qish zarurligini ko'rsatadi.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun esa bir necha muhim yo'nalishlar mavjud. Avvalo, Ibn Sino va G'azzoliy qarashlarini Forobiy, Ibn Rushd, Suhravardiy yoki Ibn Arabiy kabi boshqa mutafakkirlarning "komil inson" konsepsiyalari bilan qiyosiy o'rganish zarur. Ikkinchidan, ularning ruh, nafs va kamolot haqidagi qarashlarini zamonaviy psixologiya, neyrofalsafa, axloq falsafasi va ta'lim nazariyalari bilan bog'lash istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Uchinchidan, ularning qarashlarini zamonaviy ruhiy salomatlik,

terapiya va ma'naviy counseling tizimlari bilan integratsiya qilish masalasi hali yetarli tadqiq qilinmagan.

Natijada, Ibn Sino va G'azzoliy ta'limotlari bugungi davrda insonning intellektual, axloqiy va ruhiy kamolotini uyg'un holda tushuntirib bera oladigan kompleks falsafiy model sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning qarashlari Sharq falsafiy tafakkurining ikki yirik yo'nalishini ifodalasa-da, zamonaviy talqinda ular qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi yaxlit ma'naviy-antropologik paradigma sifatida namoyon bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aisyah I., Ramdani R. & Firmansyah S. Philosophical Thoughts of Ibn Sina: Synergy of Greek Philosophy with Islamic Thought // *Al-Falsafah: Jurnal Pemikiran dan Filsafat Islam*. – 2025. – DOI: 10.61166/falsafah.v1i1.5.
2. Arifin L., Hariyanto H. & Als I. The Concept of Soul Education With 'Tazkiyatun Nafs' According Imam Al-Ghazali and Ibn Qayyim Al-Jauziyyah // *At-Ta'dib*. – 2022. – DOI: 10.21111/at-tadib.v17i1.7893.
3. Efremova N. & Valeryevna E. The Islamization of Aristotelism in the Metaphysics of Ibn Sina // *RUDN Journal of Philosophy*. – 2020. – DOI: 10.22363/2313-2302-2020-24-1-39-54.
4. Elizaveta K., Govkherjan Y. & Abdurashidovha M. The problem of good and evil in the world according to the philosophical teachings of Avicenna // *International Journal of Advanced Science and Technology*. – 2020. – Vol. 29. – P. 2415-2428.
5. Fadhilah M. & Mutmainnah M. Psikologi Agama Pada Anak Usia Dini Dalam Perspektif Pemikiran Imam Al-Ghazali // *AUD Cendekia: Journal of Islamic Early Childhood Education*. – 2024. – DOI: 10.53802/audcendekia.v4i1.582.
6. Gutas D. The Empiricism of Avicenna // – 2012. – Vol. 40. – P. 391-436. – DOI: 10.1163/18778372-00402008.
7. Hanif M. Philosophical Review of Avicenna's Islamic Education Thought // *Asian Journal of Engineering, Social and Health*. – 2023. – DOI: 10.46799/ajesh.v2i6.71.
8. Mujahid K. & Fani F. Islamic Worldview: Konsep Jiwa Menurut Imam Ghazali // *TSAQOFAH*. – 2025. – DOI: 10.58578/tsaqofah.v5i2.4830.
9. Pajević A., Pajević I., Hasanović M. & Jakovljević M. Medicine and psychology of Ibn Sina (Avicenna) – A unique scientific and religious approach // *Psychiatria Danubina*. – 2021. – Vol. 33, Suppl. 2. – P. 64-73. – DOI: 10.5005/sar-1-1-2-64.
10. Saparovich E. The concept on human perfection as per views of al Farabi, Ibn Sina and Imam Ghazali // – 2021. – Vol. 2. – P. 1-6. – DOI: 10.47494/cajlp.v2i6.151.
11. Shamsutdinova N. Sufi Perspectives on the Philosophical Insights of Abu Ali Ibn Sino, Also Known as Avicenna, with Emphasis on the Concept of Al-Wujud al-Mutlaq // *Asian Journal of Applied Science and Technology*. – 2024. – DOI: 10.38177/ajast.2024.8317.

Ibodulla ERGASHEV

O'zbekiston Milliy universiteti professori, siyosiy fanlari doktori

Mansur NABIYEV

O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

YANGI O'ZBEKISTONDA YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA "ARMIYA VA XALQ – BIR TAN-U BIR JON!" G'OYASINING IJTIMOIIY AHAMIYATI

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" g'oyasi orqali harbiy sohada olib borilayotgan islohotlar hamda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda shu va boshqa ijtimoiy g'oyalarning ahamiyati haqida so'z yuritilgan. **Tayanch so'zlar:** Yangi O'zbekiston, yoshlar, harbiy, Vatan, vatanparvarlik, tarbiya, armiya.

This article explains, using examples, the reforms being carried out in the military sector through the idea of "Army and people – one body and one soul!" put forward by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, as well as the importance of these and other social ideas in educating young people in the spirit of military patriotism. **Keywords:** New Uzbekistan, youth, military, homeland, patriotism, education, army.

В данной статье на примерах объясняются реформы, проводимые в военной сфере, посредством идеи "Армия и народ – одно тело и одна душа!", выдвинутой Президентом Республики Узбекистан Шавкатом Мирзиёевым, а также важность этих и других социальных идей в воспитании молодежи в духе военного патриотизма. **Ключевые слова:** Новый Узбекистан, молодежь, армия, родина, патриотизм, образование, армия.

Kirish. Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mamlakatimizni ertangi kuni Vatan taqdiriga daxldorlik hissi bilan yashaydigan, fidoyi va ongli yoshlar qo'lidadir. Shu o'rinda, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" g'oyasi jamiyat hayotida muhim ma'naviy va ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda.

Bu g'oya tasodifan yuzaga kelgan emas. Uning ildizlari xalqimizning boy tarixiy tajribasi va milliy qadriyatlariga borib taqaladi. O'zbekiston xalqi asrlar davomida yurt ozodligi va tinchligi uchun kurash olib borgan. Ajdodlarimiz Vatan himoyasi yo'lida mardlik, jasorat va fidoyilik namunasini ko'rsatgan. Ana shu tarixiy meros bugungi avlod uchun kuchli ma'naviy tayanch bo'lib xizmat qil-moqda.

Tarix shuni ko'rsatadiki, har qanday davlatning mustaqilligi va barqarorligi, avvalo, uning o'zini himoya qila olish salohiyatiga bog'liq. Milliy armiya faqat harbiy kuch emas, balki xalqning g'ururi, sha'ni va birligi timsolidir. Armiya va xalqning hamjihatligi esa yurt tinchligi, osoyishtaligi hamda kelajak taraqqiyotining mustahkam kafolati hisoblanadi.

"Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" degan olijanob g'oya va amaliy harakat barcha bo'g'indagi hokimiyat va boshqaruv idoralari, mahalla, yoshlar, xotin-qizlar, nuroniylar tashkilotlari, ta'lim-tarbiya muassasalari faoliyatini va keng jamoatchilik hayotini qamrab olmoqda. Bu esa, Vatan himoyasi chindan ham barchamizning nafaqat vazifamiz, balki sharaflı burchimizga aylanib borayot-ganidan yaqqol dalolat beradi" [1:371]. Har qanday mustaqil davlatning eng muhim vazifalaridan biri – o'z hududiy yaxlitligini saqlash va fuqarolari xavfsizligini ta'min-

lashdir. Bu vazifa nafaqat siyosiy barqarorlikni, balki jamiyatning tinch va osoyishta hayot kechirishini ham kafolatlaydi. Shu bois davlat mustaqilligini mustahkamlash kuchli va zamonaviy armiyani talab etadi.

Bugungi kunda armiyaga nafaqat davlatning harbiy kuchi, balki xalq tinchligi va milliy manfaatlarini himoya qiluvchi muhim tayanch sifatida qaralmoqda. Armiyaning qudrati faqat zamonaviy texnika bilan emas, balki Vatanga sadoqatli, jasoratli va fidoyi yoshlar bilan belgilanadi. Chunki haqiqiy kuch – bu yurt manfaatini hamma narsadan ustun qo'ya oladigan insonlardir. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash muhim vazifaga aylangan. Bu jarayon ularda mas'uliyat, qat'iyat va yurtga daxldorlik tuyg'usini shakllantiradi. Natijada, kuchli armiya va mustahkam xavfsizlik tizimining poydevori yaratiladi.

"2023-yil 30-aprelda bo'lib o'tgan umumxalq referendumida asosida qabul qilingan Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasi Qurolli Kuchlarimiz faoliyatining huquqiy asosini yanada mustahkamladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Yangilangan Konstitutsiyamizning 27-bobi Mudofaa va xavfsizlik masalalariga bag'ishlangan bo'lib, uning 152- va 153-moddalarida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari mamlakatimizning davlat suvereniteti va hududiy yaxlitligini, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilish uchun tuzilishi, O'zbekiston Respublikasi o'z xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli darajada Qurolli Kuchlariga egaligi hamda Qurolli Kuchlarning tuzilishi va ularni tashkil etish qonun bilan belgilanishi bayon etilgan" [4].

Bugungi globallashuv davrida davlat xavfsizligini ta'minlash faqat harbiy kuch bilan emas, balki fuqarolarning ongida mustahkam vatanparvarlik ruhini qaror toptirish bilan ham chambarchas bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy g'oyalar tashabbuskori Prezident Shavkat Mirziyoyev hisoblanadi. "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon" degan g'oyani ham Prezidentimiz harbiy sohadagi islohotlarga yangicha mazmun berish maqsadida ilgari surgan. "Biz bugun "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon" degan olijanob g'oya asosida ish olib bormoqdamiz. Binobarin, armiya va xalq bir tan-u bir jon ekan, bir-birimizdan qandaydir begonasirab turish aslo yarashmaydi" [9].

"O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda noq milliy qurolli kuchlarni tashkil etish zarurati yuzaga keldi. Davlat suverenitetini ta'minlash, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish va xalq xavfsizligini saqlash uchun mustaqil harbiy tuzilma yaratish talab etildi. 1992-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil etilishi to'g'risidagi Farmon imzolandi va ushbu sana Vatan himoyachilari kuni sifatida belgilandi" [2:362,363].

"Keyingi yillarda "Xalq va armiya – bir tan-u bir jondir" degan ezgu tamoyil asosida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda fuqarolarimiz armiyaning har tomonlama yordami va ko'magini hayotning barcha sohalarida amalda his etmoqda. Ayniqsa, murakkab sinov bo'lgan pandemiya davrida va favqulodda holatlar oqibatlarini bartaraf etishda, biz uchun hech narsa bilan o'lchab, qiyoslab bo'lmaydigan bebaho boylik – tinchlik va osoyishtalikni asrash va himoya qilishda bu yakdillik yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda" [3:545]. "Hozirgi globallashuv va integratsiyalashuv sharoitida Vatanimiz milliy manfaatlarini himoya qilish va adolatli boshqaruvni amalga oshirishda "Armiya va xalq bir tan-u bir jondir", degan muhim hayotiy tamoyilga tayanishning ahamiyati beqiyos" [6].

"Ma'lumki, zamonaviy bosqichda har qanday tuzilma va tashkilot moddiy jihatdan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa-da, ammo unda samarali boshqaruv mexanizmlari joriy etilmagan bo'lsa, mazkur tuzilmaning faoliyati muvaffaqiyat keltirmaydi. Mamlakatimiz Qurolli Kuchlari tizimida ham ushbu zamonaviy yondashuvdan kelib chiqqan holda, 2022-yil yanvarida O'zbekiston Respublikasi mudofaasini boshqarish milliy markazi ish boshlaganini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Mudofaa vazirligida barpo etilgan ushbu markazning O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 30 yilligi arafasida ishga tushirilgani Vatanimiz himoyachilariga chin ma'noda bayram tuhfasini bo'ldi" [7].

"Harbiy xizmat yosh avlodni quyidagi fazilatlar asosida tarbiyalaydi:

- vatanparvarlik va fidoyilik;
- mas'uliyat va intizomlilik;
- jismoniy va ruhiy bardoshlilik;
- jamoada ishlash ko'nikmasi;
- tartib-intizomga bo'ysunish" [7].

"Xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikka tahdidlar tobora kuchayib borayotganini hisobga olib, biz yangi Mudofaa doktrinasini qabul qildik. Qurolli Kuchlar tarkibidagi bar-

cha qo'shin turlarining tuzilma va vazifalari qayta ko'rib chiqildi. Armiya va xalq birligini ta'minlash maqsadida barcha hududlarda harbiy-ma'muriy sektorlar tashkil etildi" [8].

"O'z taqdiri va kelajagi uchun qayg'uruvchi har qanday jamiyat, har qanday mamlakat shaxslarga munosabat masalasida ularning hayotini ma'naviy boy, sermazmun qilish, xalqiga, Vataniga sadoqatli, har tomonlama yetuk, barkamol inson bo'lib yetishishidan manfaatdordir" [5:129–131].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasini chuqurroq anglash uchun bir necha ilmiy metodlarga tayangan holda olib borildi. Avvalo, mavzuga doir normativ-huquqiy asoslar o'rganildi. Jumladan, davlat siyosatini belgilab beruvchi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Prezident farmonlari, tegishli qonunlar hamda strategik rivojlanishga oid hujjatlar tahlil qilindi. Ushbu hujjatlar orqali milliy armiyani rivojlantirish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va davlat xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan ustuvor yo'nalishlar aniqlab olindi. Shuningdek, jamiyat hayotida milliy armiyaning tutgan o'rni masalasi ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan ham ko'rib chiqildi. Bu borada matbuot materiallari, ilmiy maqolalar, tahliliy chiqishlar hamda mutaxassislar fikrlari o'rganildi. Bunday manbalar milliy armiya faoliyatining jamiyat ongida qanday aks etayotgani, uning obro'-e'tibori va ijtimoiy ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" g'oyasi nafaqat oddiy siyosiy shior, balki jamiyat hayotida muhim ijtimoiy-siyosiy vazifalarni bajaruvchi mafkuraviy mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi. Har qanday siyosiy g'oya singari, bu konsepsiya ham faqat ma'lum bir fikrni ifodalab qolmaydi, balki jamiyat ongiga, odamlar dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlariga faol ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli uning funksional mohiyatini tushunish muhimdir.

Avvalo, ushbu g'oya legitimatsiya funksiyasini bajaredi. Ya'ni, u armiyani oddiy davlat instituti emas, balki xalq manfaatlarini va irodasining ifodasi sifatida talqin qiladi. Natijada, harbiy tizimga bo'lgan ishonch va hurmat ortadi. Odamlar armiyani o'zidan uzoq bo'lgan kuch emas, balki o'z xavfsizligi va tinchligini ta'minlaydigan xalq institutidek qabul qiladi. Bu esa harbiy xizmat, mudofaa siyosati yoki xavfsizlik bilan bog'liq qarorlarning jamiyat tomonidan tabiiy ravishda qabul qilinishiga xizmat qiladi. Psixologik jihatdan qaraganda, inson o'ziga tegishli deb bilgan tizimni qo'llab-quvvatlashga moyil bo'ladi.

Mazkur g'oyaning yana bir muhim jihati uning integratsiya funksiyasidir. O'zbekiston ko'p millatli va turli ijtimoiy qatlamlardan tashkil topgan jamiyat hisoblanadi. Bunday sharoitda jamiyatni birlashtiruvchi umumiy ramz va qadriyatlar katta ahamiyat kasb etadi. "Bir tan" degan ibora odamlar orasidagi hududiy, etnik yoki ijtimoiy farqlarni ikkinchi darajaga tushirib, umumiy birlik hissini kuchaytiradi. Natijada, fuqarolar o'zini yagona xalqning

ajralmas qismi sifatida his qila boshlaydi. Bu esa, jamiyatda hamjihatlik va o'zaro ishonch muhitini mustahkamlaydi. Sotsiologik nuqtai nazardan bunday holat jamiyatning ichki barqarorligini saqlashda muhim omil hisoblanadi.

G'oyaning mobilizatsiya funksiyasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Har qanday davlat xavfsizlik masalasida fuqarolarning ma'naviy tayyorgarligiga tayanadi. "Bir jon" tushunchasi insonlarda yurt taqdiri uchun javobgarlik hissinini shakllantiradi. Zarurat tug'ilganda Vatan himoyasiga tayyor turish g'oyasi tabiiy qadriyat sifatida qabul qilina boshlaydi. Bu yerda qurbonlik yoki fidoyilik majburiyat emas, balki xalq va Vatan oldidagi burch sifatida anglanadi. Shu jihatdan qaraganda, g'oya yoshlar ongida vatanparvarlik, jasorat va mas'uliyat tuyg'ularini kuchaytiradi. Shuningdek, ushbu konsepsiyaning latent, ya'ni yashirin nazorat funksiyasi ham mavjud. Chunki armiya xalq bilan bir butun sifatida talqin qilinganda, unga qarshi keskin tanqid yoki salbiy munosabat jamiyat man-faatlariga qarshi pozitsiya sifatida qabul qilinishi mumkin. Natijada, armiyaga nisbatan hurmat va sadoqat mafkura-viy me'yorga aylanadi. Bu esa jamiyatda tartib, intizom va umumiy mas'uliyat hissinini saqlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" g'oyasi harbiy xavfsizlikni ta'minlash bilangina cheklanmaydi. U jamiyatni birlashtirish, fuqarolik ongini shakllantirish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash kabi ko'plab vazifalarni bajaruvchi muhim mafkuraviy konsepsiya hisoblanadi.

Jamiyatda vatanparvarlik ruhining mustahkam bo'lishi davlat taraqqiyoti va barqarorligi uchun muhim ahamiyatga ega. "Armiya va xalq – bir tanu bir jon!" g'oyasi ayniqsa yoshlar ongiga chuqur ta'sir qiladi. U yoshlar qalbida Vatanga muhabbat, yurt taqdiri uchun mas'uliyat va uni himoya qilishga tayyorlik tuyg'usini shakllantiradi. Eng muhimi, bu g'oya ularni loqaydlikdan uzoqlashtirib, jamiyat hayotida faol, tashabbuskor va fidoyi fuqaro bo'lib yashashga undaydi.

Milliy xavfsizlikni ta'minlash har bir mustaqil davlatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda inson omili, ayniqsa yosh avlodning ma'naviy-ruhiy tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan yoshlar kelajakda mamlakat qurolli kuchlarining asosiy tayanchiga aylanadi. Ular nafaqat jismoniy jihatdan chiniquqan, balki Vatanga sadoqat, mas'uliyat va fidoyilik kabi yuksak fazilatlarini o'zida mujassam etgan shaxslar sifatida shakllanadi. Bunday tayyorgarlik natijasida armiya safi ishonchli, bilimli va maqsadga intiluvchan kadrlar bilan to'ldiriladi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakat mudofaa salohiyatini sezilarli darajada mustahkamlaydi. Zero, kuchli armiya – bu nafaqat zamonaviy texnika va qurol-aslaha, balki yuksak ma'naviyatga ega insonlar majmuasidir.

Jamiyatda ijtimoiy birdamlik va mas'uliyatning kuchayishi ko'p jihatdan umumiy qadriyatlar va milliy ramzlarga

bo'lgan munosabat bilan bog'liqdir. Milliy armiyaga nisbatan hurmat va faxr tuyg'usining shakllanishi ana shunday muhim omillardan biri hisoblanadi. Chunki armiya – bu davlat mustaqilligi va tinchligining ramzi sifatida jamiyatni birlashtiruvchi kuchga ega. Aholi orasida milliy armiyaga bo'lgan ijobiy munosabat ortgan sari, fuqarolarda o'zini Vatan taqdiriga daxldor his qilish tuyg'usi mustahkamlanadi. Har bir inson o'zining kichik hissasi orqali umumiy farovonlik va xavfsizlikni ta'minlashga mas'ul ekanini anglay boshlaydi. Bu esa, befarqlikni kamaytirib, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

Harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan yoshlar jamiyatning eng qadrli boyliklaridan biri hisoblanadi. Bunday tarbiya nafaqat ularni jangovar tayyorgarlik va harbiy bilimlarga ega qilishi bilan ahamiyatlidir, balki axloqiy va ma'naviy yetukligini ham ta'minlaydi. Yoshlar o'ziga belgilangan vazifani anglaydigan, fidoyi, mas'uliyatli va Vataniga sodiq shaxs sifatida shakllanadi. Shu tariqa, ular nafaqat qurolli kuchlar tarkibida, balki jamiyat hayotida ham muhim rol o'ynaydi. Bunday tarbiya jarayoni yoshlarning intellektual salohiyatini ham rivojlantiradi. Ular murakkab vaziyatlarni tahlil qila oladigan, ma'naviy-axloqiy qarorlarni qabul qilishga tayyor, fikr va his-tuyg'ulari uyg'un shaxslar sifatida shakllanadi. Bu esa jamiyatning ma'naviy va intellektual darajasini oshirishga bevosita xizmat qiladi. Shu yo'l bilan yoshlar nafaqat o'z Vatanini himoya qiladigan kuch, balki jamiyatni barqaror, bilimli va ma'naviy yetuk insonlar bilan boyituvchi asosiy resursga aylanadi.

Xulosa va takliflar. Milliy armiya bilan bog'liq g'oyalar nafaqat davlatning mudofaa salohiyatini kuchaytiradi, balki jamiyatning ma'naviy asoslarini ham mustahkamlaydi. Bu jarayon yoshlar qalbida Vatanga muhabbat, sadoqat va mas'uliyat tuyg'ularini shakllantiradi. Harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan avlod esa milliy xavfsizlikning eng ishonchli tayanchiga aylana-di. Natijada, jamiyatda tinchlik, barqarorlik va o'zaro ishonch muhiti kuchayadi. Fuqarolar shaxsiy manfaat bilan bir qatorda umumiy yurt manfaatini ham ustuvor deb biladigan darajaga yetadi. Milliy armiyaga bo'lgan hurmat va faxr tuyg'usi fuqarolik ongini yuksaltirib, birdamlik va hamjihatlikni mustahkamlaydi. Shu tariqa, jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun mustahkam ma'naviy poydevor yaratiladi.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi yoshlarni faqat harbiy tayyorgarlik ruhida emas, balki yuksak ma'naviyat, mas'uliyat va fidoyilik asosida tarbiyalaydi. Bunday yoshlar jamiyat ravnaqi va yurt tinchligini asrashda faol ishtirok etadi. Natijada, mamlakatning ijtimoiy barqarorligi, fuqarolik ongi va taraqqiyot salohiyati yanada mustahkamlanadi.

Yangi O'zbekistonning barqaror va taraqqiy etgan kelajagi yoshlarning vatanparvarlik ruhida tarbiyalani-shiga chambarchas bog'liq. Shu bois, milliy armiyaning jamiyatdagi nufuzi va obro'sini yuksaltirish muhim ahamiyat kasb

etadi. Armiya bugun nafaqat mamlakat xavfsizligini ta'minlovchi kuch, balki xalqning sha'ni va g'urur timsoli sifatida ham qadrlanmoqda. Bu qarash yoshlar ongida Vatanga sadoqat, mas'uliyat va fidoyilik tuyg'ularini shakllantiradi. Ayniqsa, armiyaga bo'lgan hurmat ularni yurt taqdiriga daxldorlik hissi bilan yashashga undaydi. Natijada, jamiyatda fuqarolik ongi, birdamlik va milliy birlik yanada mustahkamlanadi.

Bunday tarbiya jarayoni ma'naviy yetuk, birdam va mas'uliyatli jamiyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Harbiy-vatanparvarlik ruhida ulg'aygan yoshlar nafaqat yurt himoyasiga tayyor bo'ladi, balki jamiyatning axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarini ham chuqur hurmat qiladi. Ularda fidoyilik, halollik va xalq manfaatiga xizmat qilish kabi

fazilatlar mustahkam qaror topadi. Milliy armiyaga bo'lgan hurmat esa yoshlarni o'z ustida ishlashga, bilim va salohiyatini oshirishga undaydi. Eng muhimi, ular Vatan ravnaqi va xalq farovonligi uchun o'zini mas'ul deb biladigan ongli avlod sifatida shakllanadi.

Shunday qilib, "Armiya va xalq – bir tan-u bir jon!" g'oyasi nafaqat harbiy kuchni, balki xalq va armiya o'rtasidagi ma'naviy birlikni ham ifodalaydi. Ushbu g'oya yoshlarni Vatanga sadoqatli, mas'uliyatli va g'ururli insonlar etib tarbiyalashga xizmat qiladi. Natijada, Yangi O'zbekistonning tinchligi, barqarorligi va kelajagi uchun mustahkam poydevor yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – T.: O'zbekiston, 2019.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. – T.: O'zbekiston, 2023.
3. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – T.: O'zbekiston, 2024.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston NMIU, 2023.
5. Ramatov J. Yoshlarda vatanparvarlik fazilatini shakllantirish – ta'lim-tarbiya sohasining asosiy vazifasi // "Globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarbiyasining ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalari" nomli respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.: O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi, 2019.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-national-army-of-new-uzbekistan-changes-and-updates-based-on-a-modern-approach/viewer>
7. <https://nauchnyimpuls.org/index.php/impuls/article/view/2538/1936>
8. <https://president.uz/oz/lists/view/2228>.
9. <https://uzconferences.org/index.php/uzconf/article/view/1133/1097>.

Jahongir PULATOV

Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

YANGI O'ZBEKISTONDA "UCHINCHI RENESSANS" POYDEVORINI YARATISHNING IJTIMOIY-MA'NAVIY OMILLARI

Maqolada Uchinchi Renessansning nazariy va amaliy asoslari, avvalgi Renessans davrlarining ilmiy-ma'naviy yutuqlari hamda ularning tanazzul sabablari tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, xalqning boy tarixiy merosi, milliy tafakkuri va ma'rifiy qadriyatlariga tayangan holda, ilm-fan va ta'lim orqali Yangi O'zbekiston taraqqiyotini mustahkamlash masalalari yoritilgan. **Tayanch so'zlar:** Uchinchi Renessans, milliy yuksalish, ma'naviy uyg'onish, ilm-fan, ta'lim, Yangi O'zbekiston, taraqqiyot.

The article analyzes the theoretical and practical foundations of the Third Renaissance, the scientific and spiritual achievements of previous Renaissance periods, and the causes of their decline based on historical sources. Also, based on the rich historical heritage, national thinking and educational values of the people, the issues of strengthening the development of New Uzbekistan through science and education are highlighted as a scientific conclusion. **Keywords:** Third Renaissance, national upsurge, spiritual awakening, science, education, New Uzbekistan, development.

В статье на основе исторических источников анализируются теоретические и практические основы Третьего Ренессанса, научно-духовные достижения предыдущих эпох Ренессанса и причины их упадка. Также в качестве научного заключения освещены вопросы укрепления развития Нового Узбекистана через науку и образование, опираясь на богатое историческое наследие, национальное мышление и просветительские ценности народа. **Ключевые слова:** Третий Ренессанс, национальный подъем, духовное пробуждение, наука, образование, Новый Узбекистан, развитие.

Kirish. Bugungi globallashuv va keskin raqobat sharoitida jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqish, milliy taraqqiyotning mustahkam poydevorini yaratish har qanday davlat oldida turgan ustuvor vazifalardan biridir. Shu nuqtai nazardan, Uchinchi Renessans g'oyasi Yangi O'zbekiston taraqqiyotining nazariy va amaliy asosini ifodalovchi muhim konsepsiya sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur konsepsiya xalqning boy tarixiy merosi, milliy tafakkuri va ma'rifiy qadriyatlariga tayangan holda, ilm-fan, ta'lim va innovatsion taraqqiyot orqali erkin va farovon jamiyatni barpo etishni nazarda tutadi. "...Yangi O'zbekiston uchun siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy-gumanitar va boshqa qator sohalarida tub buri-lish, ulkan o'zgarishlar va taraqqiyot davriga aylanmog'i lozim" [1:7] degan fikrda "yangi hayot" va "yangi taraqqiyot" g'oyasi faqat tashqi o'zgarishlarni emas, balki inson tafakkurining yangilanishi, ma'naviy dunyosining boyishi va tarixiy mas'uliyat hissining kuchayishini ifodalaydi. Uchinchi Renessansga intilish esa, ana shu ichki uyg'onishning oliy bosqichi bo'lib, u jamiyatning ma'naviy, ilmiy va madaniy jihatdan qayta tug'ilishiga yo'naltirilgan falsafiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shu nuqtai nazardan qator tadqiqotchilar ilmiy izlanishlarida vatan ravnaqini mustahkamlash, xalq farovonligini yuksaltirish, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish kabi masalalar yechimi va ularni amalga oshirish mexanizmlari asosiy tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Xususan, A.Erkayev "Yangi O'zbekiston: mo'ljal-Uchinchi Renessans" [4:96] nomli kitobida Uchinchi Renessansni yaratish, shuningdek, mamlakatning ijtimoiy, ma'naviy yuksalishida milliy g'oyaning ahamiyatiga oid ilmiy-nazariy qarashlarni tadqiq etgan. G'ulom Mirzo esa, "Uchinchi Renessans va inson huquqlari"[5:304] nomli kitobida Uchinchi Renessansni yaratishda inson huquqlarining ta'minlanishi jamiyat taraqqiyotining asosiy omili ekanini huquqiy kontekstda ochib bergan. Bundan tashqari, Uchinchi Renessans g'oyasi bugungi kunda inson qadri, erkinligi va huquqlarini yuksak darajada ta'minlashga qaratilgan taraqqiyot konsepsiyasi sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

Mazkur konsepsiya jamiyatning ma'naviy, madaniy va huquqiy yangilanishini inson manfaatlari bilan uyg'un holda rivojlantirishni anglatadi. Zero, inson huquqlarini himoya qilish, ularni amalga oshirish mexanizmlari demokratik tamoyillar, qonun ustuvorligi, ijtimoiy adolat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, Uchinchi Renessans sharoitida inson huquqlarini ta'minlash masalasi nafaqat huquqiy, balki falsafiy va ma'naviy taraqqiyotning muhim omili sifatida talqin etiladi. M.Rahmatov va B.Zaripov "Yangi O'zbekiston Uchinchi Renessans ostonasi" [3:212] nomli tadqiqotida Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessansning yaratilishi, uning tarixiy, ma'naviy meros bilan uyg'un

holda rivojlanishiga oid izlanishlar olib borgan. Bu borada Yangi O'zbekiston taraqqiyotining falsafiy, ma'naviy hamda ijtimoiy mohiyatini aks ettiruvchi muhim nazariy yondashuvlardan biri Uchinchi Renessansni yaratish orqali jamiyatni farovonlik sari yetaklash hisoblanadi. Mazkur g'oya, eng avvalo, mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning ilm-fan, ta'lim, madaniyat, ma'naviyat va inson manfaatlari bilan uyg'unlikda rivojlanishini ham ifodalaydi. Falsafiy-metodologik nuqtai nazardan esa, Uchinchi Renessans jamiyat taraqqiyotining sifat jihatdan yangi bosqichi bo'lib, unda inson omili, erkin tafakkur, intellektual salohiyat va ma'naviy kamolot ustuvor qadriyat sifatida qoraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Uchinchi Renessans poydevorini shakllantirish g'oyasi "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" tamoyiliga zamonaviy taraqqiyot nuqtai nazaridan aniq strategik maqsad va ustuvor yo'nalish bag'ishlaydi. Mazkur g'oya jamiyatning barcha sohalarini qamrab olgan holda, davlat va jamiyat taraqqiyotini yangi sifat bosqichiga ko'tarishga xizmat qiladi. Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar, ta'lim-tarbiya tizimi, kadrlar siyosati hamda investitsion faoliyatning asosiy maqsadi esa, Uchinchi Renessans uchun mustahkam ijtimoiy-ma'naviy muhit yaratadi. Falsafiy jihatdan "renessans" tushunchasi inson tafakkuri, ma'naviyati va ijtimoiy ongining yangilanishi hamda jamiyat taraqqiyotining yuksak bosqichga ko'tarilishini anglatadi. Ushbu atama fransuz tilidagi "qayta tug'ilish" ma'nosini ifodalasa-da, uning mazmun-mohiyati ancha keng bo'lib, ilm-fan, madaniyat, san'at va ta'lim sohalarida uzoq davom etgan turg'unlikdan keyin yuzaga kelgan ma'naviy hamda intellektual yuksalish jarayonini bildiradi. Tarixiy jihatdan, renessans atamasi dastlab Yevropada XV–XVI asrlarda yuz bergan madaniy va ilmiy uyg'onish davriga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa-da, Sharq sivilizatsiyasida ham bunday yuksalish jarayonlari ilmiy va ma'naviy taraqqiyotning muhim bosqichi sifatida namoyon bo'lgan. Shu bois, o'zbek tilida mazkur tushuncha "Uyg'onish davri" deb talqin qilinib, inson tafakkuri, ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyotning qayta yuksalishini anglatuvchi falsafiy kategoriya sifatida baholanadi.

Makon va zamon nuqtai nazaridan qaralganda, xalqimiz ikki buyuk Renessans davrini boshdan kechirgan. Birinchi Renessans IX–XII asrlarda ilm-fan, falsafa va diniy-ma'rifiy tafakkurning yuksalishi bilan namoyon bo'lib, Ahmad Farg'oni, Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi buyuk allomalarni yetishtirdi. Ikkinchi Renessans esa XIV–XVI asrlarda Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida yuz berdi. Bu davrda Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod singari ilm-fan va madaniyat namoyandalarining faoliyati bilan jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi. Ushbu uyg'onish davrlari jamiyatning ilmiy, ma'naviy va

madaniy yuksalish bosqichini ifodalaydi. Shu nuqtai nazaridan, Uchinchi Renessans poydevorini shakllantirish jarayonida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ilmiy-ma'naviy merosni yosh avlod ongiga singdirish muhim ijtimoiy-falsafiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur meros yoshlarning tarixiy tafakkuri, milliy o'zligini anglash va intellektual salohiyatini rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. "Bir haqiqatni barchamiz chuqur anglab olishimiz kerak: milliy tarixni xalqimizga, ayniqsa, yoshlarimizga milliy ruh asosida yetkazish, uni ularning qalbi va ongiga singdirish zarur. Aks holda, uning tarbiyaviy ta'siri sezilmaydi. Shu bois yosh avlodni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatish hamda ularni tarixiy tafakkur va tarix ilmi bilan qurollantirish muhim ahamiyat kasb etadi" [2:25]. Uchinchi Renessans poydevorini shakllantirish g'oyasi milliy ruhiyat va xalqning tarixiy orzu-intilishlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, u jamiyatning ma'naviy ehtiyojlari va istiqbolga bo'lgan umidlarini ifodalaydi. Shu ma'noda, xalqning o'z taraqqiyot yo'li davomiyligi va barqaror yuksalishga bo'lgan intilishi Uchinchi Renessans g'oyasining ijtimoiy-ma'naviy asosini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlariga xos bo'lgan tarixiy-ijtimoiy muhitni, o'sha davrning obyektiv ehtiyojlari hamda ijtimoiy-madaniy imkoniyatlarini ilmiy va xolis tadqiq etish, hozirgi Uchinchi Renessans bosqichining mutlaqo o'zgacha tarixiy va sivilizatsiyaviy sharoitda rivojlanayotganini isbot-lashni talab etadi. Falsafiy paradigмага muvofiq, zamonaviy Uyg'onish davri bugungi globallashuv tendensiyalari hamda To'rtinchi sanoat inqilobi jarayonlari bilan uyg'un tarzda kechmoqda. Ushbu evolyutsiyaning bosh determinanti sifatida texnologik evolyutsiya, iqtisodiyot tarmoqlarining raqamli transformatsiyasi hamda innovatsion, intellektual boshqaruvga asoslangan "aqlli iqtisodiyot" tizimining shakllanishi natijasida maydonga chiqadi. Bunday iqtisodiy paradigmada ishlab chiqarish tarkibiy qismlarini tizimli modernizatsiya qilish, jarayonlarni avtomatlashtirish va robototexnikani joriy etish fundamental zaruriyat hisoblanadi.

Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishning ijtimoiy-ma'naviy omillari shunchaki iqtisodiy o'sish yoki texnik modernizatsiyadan iborat bo'lmay, jamiyat hayotining har bir sohasini intellektual va madaniy jihatdan tubdan yangilashga qaratilgan sivilizatsiyaviy jarayondir. Bu tizimli maqsadning asosiy falsafiy-amaliy asosi inson kapitalini rivojlantirish, tarixiy davomiylikni ta'minlash hamda zamonaviy taraqqiyot tendensiyalarini milliy o'zlik bilan uyg'unlashtirish tamoyillariga tayanadi. Bu jarayonning fundamental ma'rifiy drayveri sifatida ta'lim va ilm-fan integratsiyasini chuqurlashtirish muhim o'rin tutadi. Maktabgacha ta'limdan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan uzluksiz tizimning o'zaro muvofiqlashtirilishi, ta'lim muassa-salariga akademik mustaqillik berilishi hamda intellektual

mulkning jamiyatda eng oliy qadriyat darajasiga ko'tarilishi yangi uyg'onish davri avlodini shakllantirishning asosiy mexanizmidir. Ilmiy-texnologik progress talablari-dan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya tizimini barcha bosqichlarda uzluksiz modernizatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni integratsiyalash Uchinchi Renessansning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Strategik ijtimoiy omillar doirasida islohotlar markaziga "Inson qadri va manfaatlari" paradigmasi qo'yilmoqda. Mamlakat aholisining katta qismini tashkil etuvchi yoshlarning demografik ustunligini intellektual kuchga aylantirish, ularni zamonaviy startaplar, raqamli texnologiyalar va innovatsiyalarga yo'naltirish jamiyatning harakatlantiruvchi kuchini faollashtiradi. Shu bilan birga, xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini oshirish va inklyuziv muhit yaratish barqaror taraqqiyotning muhim kafolatidir. Ma'naviy-tarixiy omillar esa, sivilizatsiyaviy vorislikni ta'minlashga xizmat qiladi. Uchinchi Renessans g'oyasi bo'shliqda emas, balki Birinchi va Ikkinchi Uyg'onish davri mutafakkirlarining boy ilmiy merosi hamda XX asr boshidagi jadidchilik harakatining ma'rifatparvarlik falsafasi zaminida shakllanmoqda. Bugungi globallashuv va To'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida milliy identitetni, ona tili va o'ziga xos ma'naviy qadriyatlarni asrab qolish, ularni zamonaviy dunyo sivilizatsiyasi yutuqlari va "aqlli" iqtisodiyot tizimi bilan uyg'unlashtirish eng asosiy zarurlatlardandir. Aynan shu sababli, yoshlar dunyoqarashida milliylik va umuminsoniy qadriyatlar muvozanatini muvaffaqiyatli ta'minlash Yangi Renessans doirasidagi istiqbolli dasturlarning bosh maqsadiga aylanmoqda.

Falsafiy-iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur transformatsiyalar faqatgina moddiy-texnik baza bilan cheklanib qolmasdan, uning samarali kechishi uchun moliyaviy, insoniy, ilmiy hamda innovatsion-texnologik potensialning mutanosib ravishda rivojlanishini taqozo etadi. Shu sababli, Yangi Uyg'onish davri strategiyasi doirasida ishlab chiqiladigan barcha strategik va istiqbolli kompleks dasturlar ushbu omillarning o'zaro sinergetik aloqadorligi asosida loyihalashtirilishi lozim. Bundan tashqari, ilm-fan va texnologik jarayonlarning zamonaviy talablaridan kelib chiqqan holda, ta'lim-tarbiya tizimining barcha bo'g'inlarini uzluksiz tarzda modernizatsiya qilish hamda jarayonga innovatsion yondashuvlarni integratsiya qilib borish Uchinchi Renessansning fundamental falsafiy-amaliy mezonlaridan biri hisoblanadi.

Uchinchi Renessans poydevorini shakllantirish, o'z navbatida, O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan ilm-fan, texnologiyalar, axborot makoni, madaniyat hamda iqtisodiyot yo'nalishlarida chuqur va keng ko'lamli integratsiyalashuvini talab qiladi. Biroq, ushbu umumsayoraviy jarayonlar fonida milliy o'zlik, ona tili va ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni muhofaza qilish eng birlamchi zarurat bo'lib qolaveradi. Ilmiy nuqtai nazardan mazkur holat globallashuv bosimidan talafotsiz o'tish, ya'ni milliy

identitetni saqlagan holda, uni zamonaviy sivilizatsiya yutuqlari bilan o'zaro uyg'unlashtirish ehtiyojini ifodalaydi. Aynan shu omil tufayli ta'lim va tarbiya arxitekturasida yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishda milliylik hamda umuminsoniy qadriyatlar muvozanatini qat'iy ta'minlash strategik ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi Renessans sharoitida jamiyat taraqqiyotining barqaror evolyutsiyasini ta'minlashda quyidagi omillar muhim hisoblanadi.

Birinchidan, u ilm-fan, ta'lim va innovatsion faoliyatni ustuvor yo'nalish sifatida rivojlantirish orqali jamiyatning intellektual salohiyatini sezilarli darajada oshiradi. Bu jarayon inson kapitalini mustahkamlash, yangi bilim va kompetensiyalarga ega kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatini jadallashtirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, iqtisodiyot tarkibiy jihatdan yangilanib, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va innovatsion yechimlarga asoslangan modern iqtisodiy tizim shakllanishi natijasida ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, Uchinchi Renessans jamiyat hayotida inson omilini markaziy o'ringa qo'yadi va inson qadri, erkinligi hamda ma'naviy kamolotini asosiy mezon sifatida e'tirof etadi.

To'rtinchidan, ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlash, fuqarolarning huquqiy ongini yuksaltirish va fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu asosda jamiyatda barqarorlik, o'zaro ishonch va ijtimoiy hamjihatlik kuchayadi. Mazkur jarayon ijodiy muhitni kengaytirib, yosh avlodning tashabbuskorligi va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi. Natijada, jamiyatda faollik ortadi, ma'naviy yuksalish kuchayadi hamda milliy taraqqiyotning yangi sifat bosqichiga o'tish uchun mustahkam asos yaratiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, jamiyat taraqqiyoti, bunyodkorlik jarayonlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqaror kechishi bevosita siyosiy-huquqiy tizimning mustahkamligi va ijtimoiy muhitdagi barqarorlik bilan uzviy bog'liqdir. Ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan, har qanday rivojlanishning asosida erkinlik, adolat va qonun ustuvorligi kabi fundamental tamoyillar yotadi. Ushbu omillar mavjud bo'lmagan sharoitda jamiyatda innovatsion taraqqiyot va ijodiy yuksalish jarayonlari to'liq shakllanmaydi. Uchinchi Renessans g'oyasi doirasida davlatning adolatli va xalqparvar siyosati,

inson huquq va erkinliklarining konstitutsiyaviy kafolatlanishi, mulkchilikning turli shakllariga teng huquqli munosabat hamda ularning huquqiy himoyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonlar bozor iqtisodiyotining barqaror ishlashi va ijtimoiy adolat tamoyillarining qaror topishiga xizmat qiladi. Shuningdek, demokratik jarayonlarni rivojlantirishga qaratilgan institutlar faoliyatining takomillashtirish pirovardida aholi tafakkurida islohotlarga daxldorlik tuyg'usi rivojlanadi, davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro hamkorlik kuchayib, boshqaruv samaradorligi oshadi. Aynan mazkur omillarning uyg'unligi Uchinchi Renessansning ijtimoiy-falsafiy va huquqiy asoslarini shakllantiradi hamda jamiyatni yangi sifat bosqichiga olib chiqish uchun zarur bo'lgan barqaror taraqqiyot modelini ta'minlaydi.

Yuqorida keltirilgan ijtimoiy-falsafiy mulohazalar va tizimli tahlillardan kelib chiqqan holda, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot dinamikasini barqarorlashtirish hamda milliy yuksalish poydevorini mustahkamlashga qaratilgan quyidagi ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ilgari surildi.

– Birinchi va Ikkinchi Renessansning tarixiy va sivilizatsiyaviy omillarini retrospektiv tahlil qilgan holda, bugungi Uchinchi Renessansning mutlaqo yangi bir davrda shakllanayotgani haqidagi konseptual bilimlarni yoshlar ongiga tizimli singdirish;

– yoshlar dunyoqarashini shakllantirish va ularda ijtimoiy immunitetni kuchaytirish uchun milliy o'zlik, ona tili va etno-madaniy qadriyatlarni umumbashariy gumanistik tamoyillar bilan dinamik muvozanatda saqlovchi pedagogik metodologiyani joriy etish;

– zamonaviy ilmiy-texnologik tendensiyalar talabidan kelib chiqib, ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarini transformatsiyalash hamda unga ilg'or xalqaro pedagogik yondashuv va raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish mexanizmlarini konseptual yangilab borish;

– Uchinchi Renessans mezonlariga muvofiq, sanoat va xizmat ko'rsatishni modernizatsiyalash, avtomatlashtirish hamda sun'iy intellektni tatbiq etish orqali intellektual boshqariladigan "aqlli iqtisodiyot" ekotizimiga o'tish;

– O'zbekistonning global tizimga integratsiyalashuvi jarayonida madaniy assimilyatsiya xavflariga qarshi turish, barqaror ma'naviy muhit va milliy identitetni asrab qolish bo'yicha uzoq muddatli madaniy-ma'rifiy himoya strategiyasini izchil davom ettirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – T.: O'zbekiston, 2024.
2. Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. – T.: Tasvir, 2021.
3. Rahmatov M.A., Zaripov B.Z. Yangi O'zbekiston Uchinchi Renessans ostonasida. – T.: Zamin nashr, 2021.
4. Erkeyev A. Yangi O'zbekiston: mo'ljal – Uchinchi Renessans. – T.: Ma'naviyat, 2021.
5. G'ulom Mirzo. Uchinchi Renessans va inson huquqlari. – T.: Niso Poligraf, 2021.

Nurbek SAFAROV

Qarshi davlat universiteti "Falsafa va sotsiologiya" kafedrası
katta o'qituvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

JINOYATCHILIKNING JAMIYAT HAYOTIGA TA'SIRI: SABAB VA OQIBATLARI

Jinoyatchilik jamiyatning eng xavfli ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u nafaqat alohida shaxslarga, balki butun jamiyat hayotining turli sohalariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Jinoyatchilikning mavjudligi va o'sishi jamiyat barqarorligi, iqtisodiy rivojlanishi, oilaviy munosabatlar, ma'naviy qadriyatlar va xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir qiladi. Maqolada mazkur ta'sirlarning yuzaga kelishi va uning jamiyat hayoti sohalariga ta'siri bilan bog'liq masalalar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** jinoyat, jamiyat, ma'naviy muhit, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, axloqiy me'yorlar, ijtimoiy xavf.

Crime is one of the most dangerous social phenomena in society, exerting a significant impact not only on individuals but also on various spheres of public life. The existence and growth of crime negatively affect social stability, economic development, family relations, moral values, and the overall level of public security. This article analyzes the causes of these impacts and examines issues related to the influence of crime on different spheres of social life. **Keywords:** crime, society, spiritual environment, criminality, offense, moral norms, social harm.

Преступность является одним из наиболее опасных социальных явлений общества, оказывающим значительное влияние не только на отдельных лиц, но и на различные сферы общественной жизни. Наличие и рост преступности негативно сказываются на социальной стабильности, экономическом развитии, семейных отношениях, духовных ценностях и уровне общественной безопасности. В статье проанализированы вопросы, связанные с причинами возникновения данных негативных последствий и влиянием преступности на различные сферы общественной жизни. **Ключевые слова:** преступление, общество, духовная среда, преступность, правонарушение, нравственные нормы, социальная опасность.

Kirish. Jinoyatchilik – jamiyat ma'naviy-madaniy hayotiga ta'sir etuvchi xavfli ijtimoiy illatlardan biri hisoblanadi. Boshqacha aytganda, jinoyatchilik nafaqat iqtisodiy yoki ijtimoiy muammo, balki jamiyatning ma'naviy barqarorligi va axloqiy mezonlariga tahdid soluvchi omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Uning kuchayishi natijasida odamlar ongida "halol mehnat qilmay ham yashash mumkin" degan fikr shakllanishi mumkin, bu esa oxir-oqibat axloqiy me'yorlar inqiroziga sabab bo'ladi. Qonunlarga itoat etmaslik, ularni chetlab o'tish yoki ochiqdan-ochiq buzish holatlarining ko'payishi jamiyatda huquqiy ong va fuqarolik mas'uliyatining susayishiga olib keladi. Bu holatda insonlar o'rtasidagi ishonch so'nadi, halollik, adolat, insof, diyonat kabi ma'naviy qadriyatlar qadrsizlanadi. Shu tarzda qonun va axloq o'rtasidagi aloqadorlik yemiriladi [6:264].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda mavzuga doir qator e'tiborga loyiq monografiya va maqolalar ilmiy jamoatchilik hukmiga havola qilindi. Xususan, xorijiy mamlakatlarda J.Abraxam, Y.Kang, V.Chekkato, P.Nesman, F.Duarte, S.Gao, L.Lyungkvist, F.Chjan, S.Rattiklarning ilmiy ishida ijtimoiy muhit bilan jinoyatchilik darajasi o'rtasidagi aloqadorlik, M.K.Anser, Z.Yusuf va A.A.Nassani ilmiy ishida jinoyatchilik va ijtimoiy xarajatlar o'rtasidagi dinamik bog'liqliklarni o'rgangan.

O'zbekistonda ham mavzuning turli jihatlarini atroflicha tadqiq qilingan. Masalan, L.R.Isayev o'z ilmiy ishida shaxs hayoti va sog'lig'iga qarshi jinoyatlar mohiyatiga, I.N.Ismatov sog'liqqa qarshi jinoyatlar mohiyatiga, I.I.Muhitdinov jinoyatchilik geografiyasi masalalariga,

S.Niyozova esa shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlar profilaktikasi uslublariga e'tibor qaratgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida dialektik tahlil, tarixiy tahlil, ijtimoiy tahlil, mantiqiy tahlil, kontent-tahlil, solishtirma tahlil kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Jinoyatchilik darajasi oshib borayotgan, uning elementlari turmushning turli sohalariga jadal kirib borayotgan jamiyatlarda jinoyatchilikni odatiy hol sifatida qabul qilish, hatto uni romantiklashtirish holatlari yuzaga keladi. Bunday jamiyatlarda jinoyat sodir etgan shaxslar ba'zan jasur, tavakkal qilishga qo'rqmaydigan, erkin fikrlovchi qahramon sifatida qabul qilinadi. Mazkur kayfiyat vaqt o'tishi bilan ommaviy axborot vositalari va madaniy industriya mahsulotlarida, ya'ni gazeta, jurnal, internet nashrlari, film va seriallarda o'z ifodasini topadi. Ularda jinoyatchi obrazining romantik uslubda yoritilishi yosh avlod ongida noto'g'ri tasavvurlarni hosil qiladi. Natijada, yoshlar qonunga itoat etish orqali emas, uni buzish orqali e'tibor qozonishni afzal ko'ra boshlaydi [5].

Jinoyatchilik jamiyatning siyosiy barqarorligi va davlat boshqaruvining samaradorligiga tahdid soluvchi muhim ijtimoiy omil hisoblanadi. Chunki har qanday davlatning barqaror faoliyati qonun ustuvorligi, fuqarolarning davlat idoralariga bo'lgan ishonchi va adolat tamoyillarining ta'minlanishiga bog'liq. Jinoyatchilik darajasi oshgani sayin fuqarolar huquq va erkinliklari poymol etilishi holatlari ko'payib, huquqiy me'yorlar amal qilmaydigan holat vujudga keladi. Bunday vaziyatda jamiyatda qonun va

huquq ustuvorligiga nisbatan ishonch so'nadi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati samarasiz deb baholanadi. Natijada, fuqarolar davlatning jinoyatchilikka qarshi kurashish borasidagi imkoniyatlariga ishonmay qo'yadi, bu esa, jamiyatdagi umumiy siyosiy muhitni beqarorlashtiradi. Vaholanki, davlat institutlariga bo'lgan ishonchsizlik har qanday siyosiy tizim uchun eng xavfli ijtimoiy holatlardan biridir. Chunki, bu ishonchsizlik fuqarolar siyosiy faolligini benihoya pasaytiradi, ularni davlat ishlaridan chetlashtiradi. Ishonchsizlik kuchaygan sharoitda aholi jamiyat taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan siyosiy jarayonlarda ishtirok etmay qo'yadi: saylovlarda qatnashish, ijtimoiy dasturlarga ko'mak berish, islohotlarni qo'llab-quvvatlash kabi faoliyat susayadi. Bu esa, davlatning ichki resurslarini safarbar qilish imkoniyatlarini cheklab, demokratik jarayonlarning izchil rivojiga to'sqinlik qiladi.

Agar davlat jinoyatchilik darajasi oshgan sharoitda ham unga qarshi samarali choralar ko'rmasa, bu holat nafaqat huquqiy tizimdagi beqarorlikni, balki davlat boshqaruvi tizimidagi boshboshdoqlikni ham keltirib chiqaradi. Jinoyatchilikning ayrim turlari davlatning ichki tuzilmalariga qadar singib borish xususiyatiga ega. Davlat o'z vaqtida ta'sirchan choralar ko'rmagan taqdirda jinoyat guruhlar va korrupsiyaviy elementlar davlat boshqaruv organlariga kirib boradi. Bunday vaziyatda korrupsiya va mansabni suiiste'mol qilish hollari tobora kuchayadi. Davlat lavozimlaridan shaxsiy manfaat yo'lida foydalanish, davlat resurslarini noqonuniy ravishda talon-taroj qilish, tanish-bilishchilik va manfaatdorlik asosida qarorlar qabul qilish holatlari avj oladi. Bu esa, jamiyat ko'z o'ngida davlat institutlari obro'sini keskin pasaytiradi.

Jinoyatchilik elementlarining Bosh prokuratura tarkibiga kirib qolishi davlat boshqaruvi mohiyatini ham o'zgartiradi. Bunday sharoitda davlat qarorlari umum-milliy yoki umuminsoniy manfaatlardan kelib chiqib emas, balki ma'lum tor guruhlar yoki manfaatdor doiralar foydasi yo'lida qabul qilina boshlaydi. Bu jarayon siyosiy elitaning jamiyatdan uzilib qolishiga, hokimiyat legitimligining yo'qolishiga, davlat boshqaruvida ijtimoiy adolat tamoyillarining buzilishiga olib keladi.

Jinoyatchilik darajasi jamiyatda avj pallasiga yetgandan so'nggina unga qarshi kurash choralari tashkil etilishi ko'p hollarda samarali natija bermaydi. Chunki, bunday vaziyatlarda jinoyatchilik faqat ayrim shaxs yoki guruhlarining ong-u shuuriga emas, butun ijtimoiy tuzumga singib ulguradi. Shu bois, davlat aholi ishonchini tiklash va ijtimoiy adolatni qaror toptirish uchun tez va keskin choralar ko'rishga majbur bo'ladi. Lekin tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, bu yo'lda ko'rilgan qat'iy choralar ko'p hollarda huquq ustuvorligi tamoyilini zaiflashtiradi. Davlat qonuniy yo'llar bilan emas, balki kuch ishlatish, jazolash va repressiv siyosat orqali tartib o'rnatishga harakat qila boshlaydi. Natijada, qonun ustuvorligi tamoyili o'rnini kuch ustuvorligi prinsipi egallaydi.

Boshqacha aytganda, jinoyatchilikka qarshi kurash ilinjida inson huquq va erkinliklari cheklanadi, huquqni muhofaza qilish organlariga ortiqcha vakolatlar beriladi. Mazkur choralar ta'sirida huquqiy tizimning asosiy mohiyati inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdan emas, davlatning nazorat mexanizmlarini mustahkamlashdan iborat bo'lib qoladi. Qat'iy choralar qisqa muddatli natijalar berishi ham mumkin: yuzaki qaraganda, jamiyatdagi tartib-intizom, huquq me'yorlariga itoatkorlik tiklangandek, jinoyat darajasi pasaygandek ko'rinadi. Biroq kengroq fikrlaganda, bunday xarakterdagi choralar jamiyatda qo'rquv muhitining shakllanishiga, fuqarolar siyosiy va ijtimoiy faolligining pasayishiga olib keladi. Shu sababdan jinoyatchilikka qarshi kurash muttasil ravishda olib borilishi, kompleks yondashuvga tayanishi, faqat jazo choralari emas, balki ijtimoiy adolat va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ta'lim va tarbiya samarasini oshirish choralari ham asoslanmog'i dardkor.

Jinoyatchilik har qanday jamiyatning ijtimoiy sohasiga, uning barqaror va uyg'un ravnaqiga ham jiddiy tahdid soladi. Ma'lumki, jamiyatning ijtimoiy sohasi alohida shaxslar, turfa guruh va institutlar o'rtasidagi munosabatlarni yig'indisidan tarkib topadi [7:518]. Uning uyg'un faoliyati esa jamiyatdagi ijtimoiy adolat, fuqarolararo hamjihatlik, hamkorlik darajasiga bog'liq. Jinoyatchilik ijtimoiy sohaning aynan ana shu zaminlarini yemirishi bilan xavflidir.

Jinoyatchilik darajasi oshib borayotgan jamiyatlarda turli ijtimoiy tabaqa, sinf va guruhlar o'rtasidagi tengsizlik o'tkirlasha boradi. Ayniqsa, firibgarlik, korrupsiya va moliyaviy manipulyatsiyalar kabi jinoyatlar sonining ko'payishi natijasida muayyan guruhlar (mansabdorlar, biznes elitasi vakillari, davlat hokimiyatiga ta'sir ko'rsatishga qodir kishilar) qo'lida qonunga xilof yo'llar bilan topilgan moliyaviy resurslar jamlanib qoladi. Bu holat jamiyatdagi boylikning adolatsiz taqsimotiga olib keladi hamda iqtisodiy iyerarxiyani keskinlashtiradi. Natijada, mehnatkash va qonunga itoatkor aholi qatlamining turmush darajasi pasayadi, ularning mehnat orqali hayot sifatini yaxshilash, kundalik ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlari cheklanadi. Huquqiy me'yor va qonunlarga amal qilishga odatlangan, o'z hayotini shu me'yorlar asosida tashkil etishga ko'nikkan fuqarolar o'zini go'yoki "jazolangandek", muayyan imkoniyatlardan mahrum qilingandek his eta boshlaydi [1:43].

Jinoyatchilik darajasining oshishi ortidan yuzaga kelgan tengsizlik ijtimoiy antagonizmni benihoya kuchaytiradi. Turli tabaqalar o'rtasidagi ishonchsizlik va raqobat ruhi jamiyat ichida ichki segregatsiyani keltirib chiqaradi, ya'ni odamlar o'ziga o'xshash iqtisodiy yoki madaniy qatlam vakillari bilangina muloqot qilishni afzal ko'ra boshlaydi. Tabiiyki, bunday nomaqbul vaziyat kishilardagi ijtimoiy mas'uliyat va faol fuqarolik pozitsiyasini zaiflashtiradi, ijtimoiy hamjihatlik va fuqarolararo hamkorlikni yemiradi.

Jinoyatchilik darajasining oshishi ortidan yuzaga kelgan ishonchsizlik muhitida ijtimoiy mobillik ham zaiflashadi. Jamiyat a'zolari o'z halol mehnati, zaruriy bilimi, tashabbuskorligi orqali yuqori ijtimoiy maqomga erishish imkoniyatiga ishonmay qo'yadi. Bu hol jamiyatda stagnatsiya holatini keltirib chiqaradi [4:86-89]. Jamiyatda jinoyatchilik darajasining oshib ketishi yosh avlod faoliyatiga ayniqsa jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'zlangan hayotiy maqsadlarga qonuniy yo'llar bilan erishish imkonsizligiga amin bo'lgan yigit va qizlar halol mehnat va bilim orqali muvaffaqiyatga yetishishga ishonmay qo'yadi. Bunday muhitda ular qonuniy yo'llar bilan yuqori maqomga erishishga emas, tez boyishning noqonuniy usullariga moyil bo'lib boradi.

Jinoyatchilik ijtimoiy institutlar faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. U ta'lim, sog'liqni saqlash, huquqni muhofaza qilish tizimi kabi institutlar faoliyatini izdan chiqaradi. Jinoyatchilik darajasi yuqori bo'lgan muhitda ta'lim muassasalari axloqiy va moddiy tanazzulga yuz tutadi. Masalan, ta'lim tizimida korrupsiyaning ildiz otishi bilim va malaka asosida emas, balki pora va tanish-bilishchilik orqali muvaffaqiyat qozonishni odatiy holga aylantiradi. Mazkur ijtimoiy illat iqtisodiyotning turli sektorlari uchun zarur bo'lgan kadrlar sifatini pasaytirib yuboradi. Tibbiy muassasalardagi korrupsiya, dori vositalarining noqonuniy aylanmasi, davlat mablag'larining manfaatdor shaxslar tomonidan talon-toroj qilinishi aholi salomatligiga to'g'ridan-to'g'ri tahdid soladi. Huquqni muhofaza qilish organlaridagi adolatsizlik tizimning jinoyatlarga qarshi samarali kurashish qobiliyati susaytiradi. Bundan tashqari, jinoyatchilik ommaviy axborot vositalari, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Jinoyatchilikning eng katta xatarlaridan biri shundaki, u jamiyatdagi ijodiy muhitni yemirib, uning ma'naviy ildizlariga putur yetkazishi mumkin [6:264]. Ijod nafaqat inson qobiliyati va iqtidorining, balki muayyan ijtimoiy muhitning ham mahsulidir. Agar jamiyatda jinoyatchilikning chuqur ildiz otishi o'laroq kishilar xavfsizligi ta'minlanmagan, qonun ustuvorligi kafolatlanmagan, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishi muntazamlik kasb qilgan bo'lsa, ijodkor o'z g'oyalarini, fikrini erkin ifoda etish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Olim, shoir, yozuvchi, musavvir, kompozitor yoki boshqa ijod ahli faqat tinchlik va barqarorlik muhitida, o'z mehnati qadrlanadigan jamiyatdagina ilhom oladi. Ular ijtimoiy hayotdagi muammolar, inson dardi, jamiyat orzusi haqida erkin fikr yuritishi uchun xavfsiz va adolatli muhit zarur. Jinoyatchilik darajasining oshishi esa aynan ana shu muhitni yemiradi. Chunki qo'rquv, ishonchsizlik va zo'ravonlik muhitida ijodiy fikr parvozi bo'lmaydi, erkinlik yo'qolgan joyda haqiqiy san'at ham yuzaga kelmaydi. Jinoyatchilik darajasining oshishi natijasida jamiyatda "yoza olmaslik", "ayta olmaslik" kayfiyati paydo bo'ladi. Fikr bildirish xavfli jarayonga aylanadi, ijodkor o'z asari

orqali voqelikni tanqid qilishdan yoki haqiqatni yoritishdan qo'rqadi. Bu holat oxir-oqibatda ijod erkinligi cheklanishiga olib keladi. Madaniy hayotda stereotiplik, sun'iylik va taqlidchilik ildiz otadi. Asarlar real voqelikdan uzilib qoladi, ijod o'zining asl funksiyasini – voqelikni haqqoniy tasvirlab berish, go'zallik yaratish va insonni ma'naviy kamolotga yetaklash vazifasini ado etmay qo'yadi.

Jinoyatchilik oilalardagi muhit xarakterida ham iz qoldiradi. U oila iqtisodiy ahvolini butkul izdan chiqarib yuboradi. Mazkur aloqadorlik o'z vaqtida Chikago universiteti professori va Milliy iqtisodiy tadqiqotlar byurosi a'zosi Garri Bekkerning "Jinoyat va jazo: iqtisodiy yondashuv" nomli monografiyasida tavsiflab berilgan edi. Uning mulohazalariga ko'ra, agar oila a'zolaridan biri jinoyat sodir etsa va jazoga tortilishi natijasida ish joyidan mahrum bo'lsa, bu holat oilaning iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Daromad manbalari qisqarishi oqibatida oila a'zolarining kundalik ehtiyojini qondirish, ta'lim va sog'liqni saqlash xarajatlarini amalga oshirish qiyinlashadi. Ularning jamiyatdagi ijtimoiy himoya tizimi xizmatlaridan foydalanish imkoniyati cheklanadi. Natijada, oilaning iqtisodiy izolyatsiyasi va kambag'allik to'riga tushib qolishi xavfi yuzaga keladi. Jinoyatchilik oilani rejalashtirilmagan sarf-xarajatlar girdobiga tushirishi ham mumkin: sud jarayoni, advokat xizmati, jarima yoki jazo muddatini o'tayotgan shaxsni moddiy qo'llab-quvvatlash kabi masalalar oila uchun qo'shimcha moliyaviy bosimni keltirib chiqaradi. Bu holat ayniqsa iqtisodiy jihatdan zaif, birgina ishlovchi shaxsga bog'liq oilalarda og'ir oqibatlarga olib keladi [2].

Jinoyatchilik oilaviy munosabatlarga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. U oiladagi ishonch, mehr-oqibat va o'zaro hurmat asosiga qurilgan munosabatlar tizimini izdan chiqaradi. Ma'lumki, oila jamiyatning muhim ijtimoiy institutlaridan biri sifatida birinchi navbatda hamjihatlik va o'zaro yordam tamoyillariga tayanadi. Biroq oila a'zolaridan biri jinoyat sodir etganda, bu nafaqat uning shaxsiy hayoti, balki butun oilaviy muhit xarakteriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jinoyat natijasida oila a'zolari o'rtasida ishonchsizlik, o'zaro ayblash hollari paydo bo'ladi. Jinoyatchilik ko'p hollarda oilada zo'ravonlik muhitini kuchaytiradi. Jinoyat sodir etgan shaxs jazoni o'tab bo'lganidan so'ng ham agressiv xulqini saqlab qolishi mumkin, bu esa oila a'zolariga nisbatan ruhiy yoki jismoniy tazyiqni keltirib chiqaradi. Oilaviy tazyiq sharoitida voyaga yetgan farzandlar esa ota yoki ona xulq-atvorini ibrat sifatida qabul qiladi hamda kelajakda shunga o'xshash deviant xulqni takrorlay boshlaydi.

Jinoyatchilik oila ijtimoiy mavqei va obro'siga jiddiy putur yetkazadi. Jinoyat sodir etgan shaxsning xatti-harakatlari nafaqat uning shaxsiy obro'siga, balki butun oilasiga dog' tushiradi. Jinoyat oqibatida jinoyatchi oilasi ijtimoiy izolyatsiyaga duch keladi, ya'ni jamiyat hayotidan ihtotalanib qoladi. Jumladan, uning a'zolarining mehnat

faoliyati bilan shug'ullanish imkoniyatlari cheklanadi. Jinoyatchi farzandlari ta'lim jarayonida ham turli to'siq-larga duch kela boshlaydi: boshqa bolalar yoki o'qituvchi-larning ularga munosabati o'zgaradi. Bu bolalarning o'z-o'ziga ishonchi pasayishiga, ta'limdan chetlashishiga yoki mahdudligiga sabab bo'ladi. Jinoyat sodir etgan inson oilasi boshqalar bilan munosabatlarda ham qiyinchilikka uchrashi mumkin. Bu holat jamiyatdagi ko'p asrlik axloqiy va madaniy stereotiplar bilan bog'liq: odamlar jinoyatchi-ning oila a'zolariga nisbatan ehtiyotkor, ba'zan esa salbiy munosabatda bo'ladi. Amerikalik sotsiolog Irving Gofman o'zining "Stigma: putur yetgan shaxsiy obro'ni tiklash haqidagi qaydlar" nomli asarida bunday munosabatni "ijtimoiy stigmatsiya" deb ataydi [3].

Har qanday jamiyatda jinoyatchilik darajasining oshi-shi jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan tahdiddir. Ja-moat xavfsizligi fuqarolar hayoti va faoliyati, sog'ligi, haq-huquqlari, bexavotir turmushi, mol-mulki daxlsizligi va uning muhofazasini ta'minlaydigan ijtimoiy barqarorlik mezonidir. U faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati vositasidagina shakllantirilmaydi. Jamoat xavf-sizligi jamiyatning barcha a'zolari sa'y-harakatlari, inson-parvar dunyoqarashi, qonun-qoidalar va huquqiy me'yor-larga bo'lgan hurmati, o'zaro hamjihatligi va hamkorligi bilan ta'minlanadi. Jinoyatchilik darajasi esa jamoat xavf-sizligining ana shu negizlariga putur yetkazishi bilan xavf-lidir.

Jamiyatda jinoyatchilik darajasining muttasil ravishda oshib borishi, eng avvalo, jamoat xavfsizligining iqtisodiy asoslariga jiddiy zarar yetkazadi. Iqtisodiy barqarorlikning muhim shartlaridan biri tadbirkorlar va ishbilarmonlar uchun xavfsiz, barqaror va qonun ustuvor bo'lgan muhit-ning mavjudligidir. Jinoyatchilik darajasining oshishi esa mulk daxlsizligiga putur yetkazarkan, tadbirkor va ishbilarmonlarning shu hududda iqtisodiy faoliyat yuri-tish istagidan qaytaradi. Ular xavfsiz muhit qaror topma-gan hududda faoliyat ko'rsatishdan bosh torta boshlaydi, mavjud korxonalar esa ish o'rinlarini qisqartirishga kiri-shadi yoxud boshqa hududlarga ko'chib o'tadi. Shu tarzda hududdagi iqtisodiy faol subyektlar soni tobora kamaya

boradi, investitsiyalar oqimi zaiflashadi. Buning oqibatida nafaqat aholi o'rtasida ishsizlik va kambag'allik darajasi oshadi, balki davlat byudjetiga tushumlar ham kamayib, ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish qiyinlashadi.

Jinoyatchilik ta'sirida hududdagi iqtisodiy jarayonlar-ning yomonlashuvi iqtisodiy oqibatlar bilan cheklanmas-dan, undagi ijtimoiy shart-sharoitlar va ma'naviy-ruhiy muhitga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, ishsizlikning o'sishi aholi daromadlarini kamaytiradi hamda pirovar-dida ijtimoiy tengsizlikning o'tkirlashishiga sabab bo'ladi. Bu holat esa hududda jinoyatchilikning yangi to'lqinlariga turtki beradi.

Jinoyatchilik darajasining oshishi jamoat tartibi va ijt-i-moiy intizomning izdan chiqishida ham namoyon bo'ladi. Chunki jinoyatchilik ko'paygan muhitda mavjud qonun-larga, axloqiy me'yorlarga e'tibor zaiflashadi. Ijtimoiy xavfli xatti-harakatlar me'yori ortgani sayin intizomsizlik, vandalizm, qo'pollik, bepisandlik kishilar tomonidan oda-tiy hol sifatida qabul qilina boshlaydi. Natijada, ijtimoiy intizom zaiflashadi, odamlar o'rtasida o'zaro ishonch, hurmat va hamjihatlik yo'qoladi. Tartibsizlik, bezorilik, vandalizm holatlari ko'paygan hududda odamlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlarga bo'lgan ishonchi ham pasayadi. Bu holat ayrim pallalarda ijtimoiy anar-xiyaga moyillikni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xullas, har qanday ijtimoiy shart-sharoitda jinoyatchilik jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsata-digan, ravnaqini sekinlashtiradigan omil sifatida namoyon bo'ladi. U jamiyatning moddiy poydevori bo'lmish iqt-i-sodiy tizimga shikast yetkazadi, siyosiy barqarorlik va davlat boshqaruvi samaradorligiga tahdid soladi, ijtimoiy sohasining barqaror va uyg'un ravnaqiga imkon qol-dirmaydi, ma'naviy-madaniy hayotni zaiflashtiradi, oila-lardagi muhitni buzadi, jamoat xavfsizligini izdan chi-qaradi. Binobarin, jinoyatchilik mohiyati va ko'lam, ijt-i-moiy oqibatlari va tahdidi nafaqat huquqiy nuqtai nazar-dan, balki ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy-madaniy rakursdan ham tahlil qilinmog'i va baholanmog'i lozim

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Anser, M.K., Yousaf, Z., Nassani, A.A. et al. Dynamic linkages between poverty, inequality, crime, and social expenditures in a panel of 16 countries: two-step GMM estimates.// Economic Structures. 2020. – №9.
2. Becker G.S. Crime and Punishment: An Economic Approach University of Chicago and National Bureau of Economic Research.// www.nber.org/system/files/chapters/c3625/c3625.pdf.
3. Гофман И. Заметки об управлении испорченной идентичностью // docs.yandex.ru/docs/view?tm= 1760420992.
4. Гриненко И. Влияние организованной преступности на социальную структуру общества.// Закон и жизнь. 2013. – №10/2.
5. Клементьева Е.Д. Романтизация преступников и их преступлений в массовой культуре и их влияние на подростков // school-science.ru/21/8/57898?ysclid=mgop5lmw8s498544665.
6. Преступность и духовность./ под. ред. А.И.Долгова, С.Д.Белоцерковского, А.Я.Гуськова, А.А.Паненкова и Д.А.Соколова. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2008.
7. Спиркин А.Г. Философия. – М.: Гардарики, 2006.

ДИНДА МЎЪТАДИЛ БЎЛИШ

Оиша розияллоху анҳо айтади: “Расулуллох соллаллоху алайҳи васаллам у (саҳоба)ларга бирор нарса буюрсалар, тоқатлари етадиган ишларни буюрар эдилар. “Ё Расулуллох! Биз сиз каби эмасмиз. Аллоҳ сизнинг олдинги-ю кейинги камчиликларингизни мағфират қилиб қўйган”, дейишди. Шунда у зот ғазабландилар ва бу юзларида ҳам билинди. Сўнг: **“Албатта, ичингизда энг тақводорингиз ва Аллоҳни энг билувчирогингиз менман”**, дедилар.

* * *

Оиша розияллоху анҳодан ривоят қилинган мазкур ҳадисда Набий соллаллоху алайҳи васаллам саҳобаларга бирор амални буюрсалар, уларнинг тоқати етадиган, бажара оладиган ишларга буюришлари зикр қилинган. У зот инсонларни куч-қудрати етадиган, уни бажариш сабабли оғир машаққатга мубтало бўлмайдиган ишларга буюрганлар.

Мазкур ҳадисдан шуни ҳам тушуниш мумкинки, Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам саҳобаларни ҳам, улардан кейингиларни ҳам ортиқча қийинчилик қўришларини истамаганлар, умматга мушфиқ бўлганлар. Уларни имкониятидан ошиқча, зиёда бўлган нарсага буюрмаганлар. Бошқа бир ҳадисда: **“Имкониятингиз етадиган ишларни қилинг”**, дейилган.

Набий алайҳиссалату вассаломнинг одатлари шундай бўлгач, саҳобалар: “Биз сиздек эмасмиз. Аллоҳ таоло сизнинг олдинги ва кейинги камчиликларингизни афв қилган”, дейишди. Яъни “Сиздан гуноҳ содир бўлмайди. Агар фаразан унутиб бирон бир гуноҳ содир бўлганида ҳам Аллоҳ таоло сиздан буни афв қилиб қўйган. Шунинг учун сизнинг кўп ибодат қилишингизга зарурат йўқ. Аммо бизда бундай кафолат йўқ. Ҳақ таоло бизнинг гуноҳларимиз афв қилинганини маълум қилмаган. Шунга кўра нажот топишимиз учун сиздан кўра кўпроқ ибодатга машғул бўлишимиз керакмикан?!” дедилар.

Улар шу гапни айтишганида, Расулуллох соллаллоху алайҳи васаллам ўзларининг норозиликларини изҳор қилдилар. Ҳатто бу норозилик У зотнинг муборак чехраларида ҳам намоён бўлди. Кейин эса: **“Мен сизлардан тақводорроқман ва Аллоҳ таоло борасида сизлардан кўра кўпроқ маърифатга эгаман”**, дедилар. Яъни менда сизларга нисбатан Аллоҳнинг маърифати кўпроқ бўлса ҳам, тақвом зиёда бўлса ҳам, шунга қарамасдан мўътадилликни ихтиёр қиляпман. Сизлар ҳам мўътадилликни танлашингиз яхшироқдир демоқчи бўлдилар.

Қуръони каримда: **“Дунёдаги насибангни ҳам унутмагин”** (Қасос сураси, 77-оят) деб марҳамат қилинган.

Ҳадиснинг асосий тушунчаси қуйидагича: ибодатга ҳам мўътадиллик билан ёндашиш керак. Инсон бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари зое бўладиган даражада ибодатга киришиб кетмаслиги керак. Масалан, инсонда аёл, фарзанд, нафсининг ҳам ўзига яраша ҳақлари бор. Инсон бемор бўлиб қоладиган даражада ибодат ёки ишга берилиб кетиб, аёли, бола-чақасининг ҳаққини адо қила олмайдиган даражага бориб етиши ҳам маъқулланмайди. Балки шариат ҳар бир нарсага ўзининг маълум чегарасини қўйган.

Ояти каримада: **“Йўлга қодир бўлган одамлар зиммасида Аллоҳ учун Байтни ҳаж қилиш бордир”** (Оли Имрон сураси, 97-оят), дейилади. Бу ўринда ҳам инсоннинг имкониятга эга бўлиши ҳисобга олинган.

Дин ҳар киши ўзининг шавқи, ҳою-ҳавасини қондирадиган, ўз фикри билан билганини қиладиган нарса эмас. Аксинча, дин Аллоҳнинг Расулига эргашишдир. Шунинг учун Набий алайҳиссалом нима деган бўлсалар, ўшани бажариш керак. Шунда икки дунёда ҳам нажотга эришилади. Биз учун охират заҳираси ҳам шудир.

Равшан ЭЛМУРОДОВ,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

**I XALQARO ISLOM SIVILIZATSIYASI
FORUMI DOIRASIDA
SAMARQANDDA BO'LIB O'TGAN
"IMOM BUXORIYNING
"AL-JOMI' AS-SAHIH" ASARI –
UMMAT KITOBİ" MAVZUSIDAGI
I XALQARO KONFERENSIYADAN
FOTO LAVHALAR**

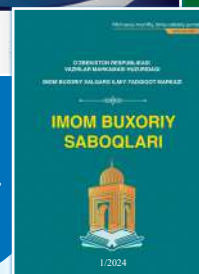
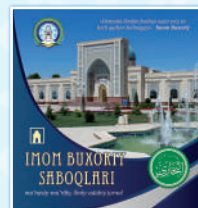

**2026-YIL UCHUN JURNALIMIZGA
OBUNA BO'LING!**

**O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi rekvizitlari:**
O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi
H/r: 23402000300100001010
INN (STIR): 201122919 **MFO:** 00014
Markaziy bankning Toshkent shahar XXXKM
SHHV: 400110860182247015100253001
INN (STIR): 207265166
Murojaat uchun telefon: (0366) 240 2019

**Obuna
indeksi –
№ 946, 947
Bir yillik
obuna narxi –
360 000
so'm**

MANZILIMIZ:
141306, Samarqand viloyati,
Payariq tumani, Xo'ja Ismoil shaharchasi.

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz
Web-sahifa: www.bukhari.uz
Telefonlar:
(0366) 240-2019, (0366) 240-2011,
(+99899) 735-02-85

Bosishga 17.08.2026 yilda ruxsat berildi.
Qog'oz bichimi – 60x84 1/8.
Ofset bosma usulida bosildi.
Bosma tabog'i – 10. Adadi – 150.
Buyurtma № 25/03.
Nashr indeksleri – № 946, № 947.
ISSN 2181-4791

Jurnal 2019-yil 8-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№ 0057 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Tahrir hay'atining fikri muallif fikridan farq qilishi mumkin.

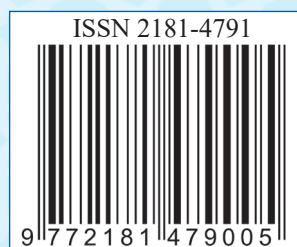
Jurnal andazasi tahririyatning kompyuter bo'limida
tayyorlandi.

Jurnal «SHABNAM SUPER PRINT» MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Samarqand shahri, Ziyokorlar ko'chasi, 1-uy.
Tel.: (+99890) 104-13-33.

DUNYODA ILMDAN BOSHQA NAJOT YO‘Q VA HECH QACHON BO‘LMAGAY.

Imom Buxoriy

Telegram: @bukhariuz | @buxoriysaboqlari

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz